MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXIX

SZERKESZTI

HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN

DEBRECEN, 2001

A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

© *Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István,* 2001

A kötet tanulmányait lektorálta:

Hoffmann István
Jakab László
Kiss Antal
Kis Tamás
Molnár Anna
A. Molnár Ferenc
Sebestyén Árpád
Szikszainé Nagy Irma

Internet: http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxix

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Bartha Elek dékán
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 3–12

DEBRECEN
2001.

Egy vitás paleolingvisztikai teória*

Egész életemben meggyőződéssel vallottam, hogy a nyelvcsaládok alapnyelveinek eredete olyan távoli időmélységbe vezeti a kutatót, ahol a megfelelő tájékozódás lehetetlen. Azaz: az egyébként is vázlatosan és hipotetikusan rekonstruálható alapnyelvek előtörténetének felderítése a tudomány határain kívülre esik. Egyesek mégis kísérleteznek efféle kutatásokkal, bár ehhez adatok nincsenek, hanem az ellenőrizetlen fantázia helyettesíti azokat. A közelmúltban tanúi voltunk egy ilyen mű megjelenésének a rangos Harrassowitz közreműködésével. Ez a vállalat adta ki PUSZTAY JÁNOS „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)" című könyvecskéjét (Wiesbaden, 1995. Veröffentlichungen der SUA 43) 132 lapnyi terjedelemben. Hazai visszhangjáról nem nagyon tudok, s ezért kötelességem a művel kapcsolatos észrevételeimet közzétenni.

Az eddigi összehasonlító uráli nyelvészet produkált olyan eredményeket, amelyek az uráli alapnyelv (PU) nyelvtani szerkezetéről valamelyes képet adnak, ami elég jelentős előrelépés a korábbi, szinte pusztán a hangtörténetre és etimológiára terjedő kutatásokhoz képest. Ezen újabb kutatások elég sok helyen módosítást javasolnak a hangtörténeti folyamatok értelmezésében is, fő eredményük talán mégis inkább az alapnyelv jellegének a meghatározásában rejlik. A PU ugyanis Janus-arculatú: egyrészt olyan logikailag összeállított hipotézisrendszer, amely ebben a formában aligha létezett (egyes részrendszerei különböző időmélységekből vagy nyelvi változatokból magyarázhatók), másrészt azonban el kellett ismerni, hogy a PU valaha beszélt nyelv volt, bár nem egységes minden szempontból, azaz — akárcsak a mai nyelveknek — volt földrajzilag nehezen determinálható nyelvjárási tagoltsága, volt története, méghozzá olyan, amiről nem tudunk sokat, és lehetett társadalmon belüli tagoltsága is.

PUSZTAY nem ehhez a kutatási vonulathoz csatlakozik. Bírálja a családfa-elméletet, ami voltaképpen jogos, hiszen a mai uráli nyelvészeti kutatás is erősen támadja azt, azonban helyette egy teljesen új és a Stammbaumtheorie-nál lényegesen rosszabb propozíciót ajánl a PU nyelvcsalád kialakulására. A mai nyelvészetnek két újabb kutatási aspektusára támaszkodik. Arra nevezetesen,

* Jakab Lászlónak ajánlja 70. születésnapjára az elkésett szerző.

hogy a XX. század közepétől egyre nagyobb hangsúllyal kezdték emlegetni egyrészt azt a vélekedést, hogy a geográfiailag egymáshoz közel lévő nem rokon nyelvek között bizonyos affinitások kialakulhatnak (Sprachbund, avagy areális nyelvészet), és arra továbbá, hogy a mai nyelvtipológiai vizsgálatok szerint a rokon nyelvek paraméter-típusai olykor elég jelentősen eltérnek egymástól.

A vitairat szerzője tehát arra az álláspontra helyezkedik, hogy: 1) a PU-t kialakulásában — és nem rekonstruált voltában — kell kutatni, 2) ám ez a hagyományos összehasonlító módszerrel nem megoldható, 3) hanem kizárólag egy általa igen sajátosan értelmezett kontaktus-elmélettel, melynek vázlatával szeretné felskiccelni a PU létrejöttének menetét és régi lakóhelyeinek színtereit.

Erre az eljárásra később visszatérünk. Előbb azonban ismertetjük PUSZTAY JÁNOS paleolingvisztikai elgondolásainak alapjait. A legfontosabb tézis abban foglalható össze, hogy a szerző az uráli alapnyelv kialakulását — más nyelvekkel egyetemben és kölcsönös érintkezésükből adódóan — Észak-Eurázsiában véli megtalálni. Észak-Eurázsia földrajzi meghatározása hiányzik, és nem is könnyű. Általánosságban azonban tapasztalatunk szerint ezt az elnevezést jobbára az 50. szélességi fok körüli képzeletbeli vonaltól északra eső tájakra alkalmazzák, vagyis a szibériai hegyvonulatok (Szaján, Altaj), a Kaukázus, a Kárpátok és az Alpok fölötti térségekre, bár e déli határvonal ugyanolyan bizonytalan mint például Közép-Európa pontos földrajzi elhelyezése. Egy ily nagy kiterjedésű területen számos nyelv él. Ezek közül PUSZTAY JÁNOS az uráli és a paleoszibériai nyelvekkel foglalkozik. Az utóbbiba tartozik a jenyiszeji nyelvcsalád (a ket az egyetlen élő tagja), a KCsK (korják–csukcs–kamcsadál) csoport és több izolált nyelv (jukagir, gilják, eszkimó). Látható tehát, hogy ő az Észak-Eurázsiai Nyelvi Övezetet szűkebbre veszi, és e térségnek az arktikus és szubarktikus régióira korlátozza. Persze ez így is irdatlan terület: a Bering-szorostól a Baltikumig, illetve Fenno-Skandinávia nyugati határvonulatáig terjed. Márpedig e helyeken lényegesen több nyelv él, amelyek közül hiányzik például a dolgán, lamut, evenki, jakut. Való igaz ugyan, hogy PUSZTAY utal általánosságban az altaji, illetve mandzsu-tunguz és török nyelvcsoportokra, említést tesz a nosztratikus nyelveknek titulált nyelvi konglomerátumról is, de szerencsére ezek figyelembevételéről lemond. A kutatási terep így némileg csökken. Kérdés azonban, hogy PUSZTAY nem óhajtja-e jelenlegi paleo-arktikus kutatásait más irányban fejleszteni?

E lehetőségre azért utalok, mert ismeretesek egyes finn és észt szakembereknek olyan megnyilatkozásai, amelyek az uráli népek régi lakóhelyeit Közép- és Nyugat-Európába teszik, sőt indoeurópai nyelvekben finnugor szubsztrátummal számolnak, amit fordított irányban is érvényesíteni látszanak (ld. legutóbb: A. KÜNNAP, Breakthrough in Present-Day Uralistics. Tartu, 1998. 122 l.; K. WIIK, North-European population and languages. In: Fenno-Ugristica 22 [Tartu, 1999]: 292–300 stb.). Tartalmától függetlenül (függően?) sokat mond azon egy-

szerű tény, hogy KÜNNAP könyvének címlapján az a PUSZTAY által kreált Segner-kerék elemekből összeállított körkörös ábra áll, amely a megújított kontaktus-elmélet folyamatait lenne hivatva szemléltetni. Ez is árulkodik a KÜNNAP–WIIK–PUSZTAY és mások (például K. JULKU) nevéhez fűződő, sok vitát gerjesztett nyelvész–régész–történész csoportosulás aktivitásáról, amely többek között a finnugor–indoeurópai kölcsönös nyelvváltást is feltételezi. Ez a kitérő azért volt itt szükséges, hogy az olvasó világosan lássa: létezik külhonban egy olyan kutatási irányzat, amelyet nálunk kajánul „dáko-finn" elméletnek neveznek, s melynek a gyökere nemcsak finn és egyéb régészek munkásságából fakad, hanem olyan kevésbé ismert előzményekből is táplálkozhat, mint a Kanadában élt észt emigráns EDGAR V. SAKS „Aestii", illetve „Esto-Europa" című könyve (1961, 1966). Ennek „érdemeit" itt mellőzöm, pusztán utalok az „A Finno-ugric people on the Salisbury Plain?" című ismertetésemre (The New Hungarian Quarterly, Vol. 9, No. 29 [1968]: 172–5), amelyből kiderül, hogy a nemzeti imázs kimunkálásának dicső ügye nemcsak déli népeknél, hanem északiaknál is döbbenetes következtetésekre vezethet.

Rá kell ezek után térnünk PUSZTAY gondolatmenetének megítélésére. A pre-protouráli alapnyelv kialakulását a szerző egy nagyon tágas és nyitott térbe helyezi, melynek határai meghatározhatatlanok és feltűnésének, további alakulásának kérdései is az eddiginél jóval régibb (több tízezer éves) időciklusba kerülnek. Végső konklúziója abban foglalható össze, hogy az uráli alapnyelv az Észak-Eurázsiai Nyelvi Övezet (ÉENyÖ) keretében az akkor ott létező pre-protouráli és egyéb pre-paleoszibériai nyelvek kölcsönös kapcsolatából származik. Különböző tömbösödések révén. E színes nyelvi konglomerátum — szerinte — egyféle sajátos, egymást befolyásoló oda-vissza kapcsolatban „fejlődött", melynek folyamatát néhány nyelvi paraméterrel kívánja bemutatni. Az önkényesen kiválasztott paraméterek közül az egyik alapnyelv másképp választott, mint a másik (vagy harmadik). Lényeges kijelentése, hogy a PU-ban két réteg keveredését feltételezi: egy szibériai és egy nem-szibériai jellegűt a megegyező közös, illetve eltérő vonások alapján.

Ez a két réteg PUSZTAY szerint két külön nyelvi kultúrát jelenített meg, amelyeknek az érintkezési pontjain nem történt semmiféle kollízió: ehelyett egy csöndes átmenetet — azaz a nyelvi rendszerek összekeveredésének elhárítását szolgáló folyamatot — kell feltételeznünk. Ha jól értem szavait, ezzel Szibéria ősrégi tarka képe mégiscsak homogenizálódott, ami szerinte a nyelvtípusok (agglutináló, flektáló, poliszintetikus stb.) közti különbségek csökkenésében figyelhető meg. Mindezen — számomra nem túl világos — folyamatok lezajlását a már említett Segner-kerekes ábrák különböző változatain mutatja be. E képi ábrázolás szerint kezdetben szabadon elhelyezkedő nyelvi formációk képeztek (egymástól független?) láncolatot. A „fejlődés" (nem kedvelem ezt a szót a nyelvre vonatkozóan) későbbi fokán már egy körív fogja össze a megábrázolt

nyelveket, amely a szorosabb kapcsolat jelzése, és ez átvezet egy harmadik ábrához, ahol a középpontba helyezett alapnyelvből (azaz a 2. ábrán „lingua franca"-ként definiált képződményből) sugarasan osztódnak szét sokféle irányban a további másodlagos, harmadlagos alapnyelvek (lásd i. m. 119–20).

Az ötlet érdekes is lehetne, de több sebből vérzik. Csak egyet-kettőt teszek szóvá. Semmi valószínűsége nincsen annak, hogy 20–30 ezer évvel ezelőtt az Ohotszki–Bering–Japán-tengertől a Balti-tóig, illetve Atlantikumig terjedő módfelett nagy kiterjedésű területen létezhetett olyan populáció, amely összefüggő nyelvi kontinuumnak tekinthető, olyannak amely Sprachbund-jellegűnek volna minősíthető. Nem is szólva arról, hogy ennyire terjedelmes térben a lingua franca kialakulása abszolút illúzió. A glaciális-közeli időszakokban teljességgel elképzelhetetlen ez a feltételezés, hiszen az ÉENyÖ betelepültsége kétes. Ha pedig egyáltalán számolunk e lehetőséggel, akkor a hipotetikus populáció sűrűsége a 40–50 évvel ezelőtti Mongólia népsűrűségét (vagyis a négyzetkilométerenkénti 0,5 főt) semmiképpen nem érhette el. Márpedig ennyi elengedhetetlenül szükséges volna bármilyen életmódot feltételezünk is egy esetleges lakosságnál (gyűjtögető?, halász?, vadász? — más aligha jön szóba).

Másrészt PUSZTAY JÁNOS módszere rendkívül sajátos, mert keverednek benne az incestus-szal vádolt komparatisztika eredményei a tipológiai és areális szempontok szerinti eljárásokkal. Alapnyelv-értelmezését lényegében jellemeztük fentebb, különös viszont, hogy a hagyományos nyelvi osztódási meneteket is feltételezi — akárcsak a történeti nyelvészet. Sajnálatos módon — szerintem — az alapnyelv(ek) létrejöttének a körülményei olyan rejtvénynek tekinthetők, amelynek enigmatikus volta a mai nyelvi kutatás számára feloldhatatlan. Ezért kénytelen a szerző téves prekoncepciót kiötleni, amelyik egybemossa a Sprachbund és a nyelvcsalád közötti lényegi különbséget. Pedig ő is tudja, hogy az előbbi voltaképpen a szinkrónia keretében tárgyalt jelenség. Ez ugyanis — akárcsak a tipológia és univerzáliakutatás — a különböző nyelvek egyező vagy eltérő nyelvi kifejezésformáit vizsgálja sokféle szempontból és függetlenül attól, hogy genetikailag rokon vagy nem-rokon nyelvekről van-e szó. Ha tehát ma balkáni nyelvi szövetségről, vagy volga–kámai Sprachbundról beszélünk, akkor az idetartozó — különböző nyelvcsaládokhoz tartozó — nyelvek között nem teszünk fel genetikai identitást. Ettől még a volgai–kámai nyelvek lehetnek finnugorok (cseremisz, mordvin, votják, zürjén) vagy a török nyelvcsalád képviselői (baskír, csuvas, tatár stb.), és a balkáni nyelvek is több tőből erednek (az indoeurópai eltérő ágazataiból, vagy törökből, sőt ha a Duna-táj nyelvi térképénél kötünk ki, még — a magyar képében — finnugor nyelv is tartozhat ide), de ezekből új nyelvcsaládok keletkezésére aligha számíthatunk.

Sajnos, a magyar nyelvészeti terminológia nem tesz különbséget a nyelvi affinité és parenté között (javasolni lehetne a nehézkesebb parentális egyezések vs. affinitáson alapulók kifejezéseket). E fogalmak összekeverése, amely PUSZ-

TAY JÁNOSnál tapasztalható, semmi jót nem hoz, pusztán arra alkalmas, hogy az érvényes nyelvészeti kánont felrúgja.

Szeretném ezek után néhány konkrét példával megvilágítani PUSZTAY JÁNOS munkamódszerét. A mű második fejezetében 13 paraméter segítségével jellemzi az ÉENyÖ nyelveit. E paraméterek a következők: magánhangzó-alternációk, postpalatális mássalhangzó-állomány, a szókezdeti szerkezet (mássalhangzó-torlódás), lokális esetragok, számjelölés, időjelek, determinatív–indeterminatív igeragozás, az alany jelöltsége, a tárgyjelölés, névszók predikatív ragozása, a tagadás kifejezésmódja, a 'fél' ige vonzata (ablativus vagy lativus), a melléknévi-adverbiumi fokozás módja. Mindezekre vonatkozólag igen jó és sok példaanyag áll rendelkezésre az uráli nyelvekből, amelyek közismerteknek mondhatók, s ezért a forrásjelölés nélküli adatok nem feltűnőek, s a teljesség igénye nem is kérhető számon a szerzőtől. Más a helyzet a paleoszibériai nyelvekkel (csukcs, korják, kamcsadál, jukagír, eszkimo-aleut, ket), melyekben a nyugat-európai nyelvészek különösebben nem tájékozottak. Ezért elvárható lett volna a szerzőtől, hogy e periferikus nyelvekből több meggyőző adatot tegyen közzé, és forrásait jelölje is meg. Mellesleg a példák felsorolása meglehetősen nagyvonalú, az-az hanyag. A dokumentációból mindenesetre az derül ki, hogy az ÉENyÖ minden szóba került nyelvében két paraméter egységesen kimutatható (a hármas helyjelölés és a suffigált számjel). Ami nem nevezhető éppen meggyőzőnek. Tudniillik utánanézve néhány állításának e két paraméterre vonatkozólag bizonyos fenntartásokat kell bejelentenem. A könyv szerint például a ketben és a jukagírban is megvan mindhárom lokális esetrag, melyeket PUSZTAY JÁNOS nagyvonalú egyszerűsítéssel N-locativus, T-ablativus és K-lativus formában említ. Az általam megnézett szakirodalomból azonban árnyaltabb kép bontakozik ki. Az ugyan kiderül nála is, hogy az N-nek és a T-nek kettős funkciója lehet (például a juk.-ban az N = loc.–lat., a T = loc.–abl.; a ketben a T = lat.–loc., a K = lat.–loc.; a csukcs-kamcsadálban a K = lat.–loc., az N és T = loc.; a giljákban az N, T = loc., a K = loc.–abl. és így tovább). Egyszóval az irányhármasság tipológiai léte sem látszik teljesen egyértelműnek (amit fokoz az a jelenség, hogy nem mindig ragos főneveket szerepeltet példaként, hanem igen gyakran határozószavakat — analizálatlanul). Ha viszont a szerző által nem ismert (vagy legalábbis nem idézett és az irodalomjegyzékben sem szereplő) források közül egyet-kettőt megnézünk, akkor kiderül, hogy például M. A. CASTRÉN szerint (Versuch einer jenissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre. StPetersburg, 1858. 27) a ketben eredetileg csak két eset volt: a locativus és az ablativus. KREJNOVICS leírása is megerősíti, illetve kiegészíti CASTRÉNt (In: Языки Азии и Африки III. [1972]: 334), ahol már összetett esetragok is föltűnnek (például a loc. *-ku, -kuj* végződése). Hasonló a helyzet a jukagírban: itt PUSZTAY JÁNOS szerint az N = loc. és lat., a T = loc. és abl., a K = loc. értékű. Ez ugyancsak ellentmond bevezető megállapításának az N, T, K eredeti funkcióját illetően, illetve nem magyarázza meg ezek fejlődéstörténetét, sőt a mai nyelvi tényeket is le-

egyszerűsítve tárja elénk. KREJNOVICS jukagír kézikönyvéből (Исследования по юкагирскому языку. 1982. 162–53) ugyanis sokkal árnyaltabb kép tárul föl előttünk (például a loc. ragja *-ge,* az ablativusé *-get,* a prosecutivusé *-gen,* ám a lativusé *-ngyn* stb.). Egyébként ugyanez az állapot az imént említett „Языки Азии и Африки" III. kötetének 353. lapján is le van írva. PUSZTAY nyilván ismeri, ismernie kell ezeket a műveket. Nem tudom akkor, miért nem idézi őket: a nagyon eltúlzott egyszerűsítés miatt, avagy a filológiai éberség hiányából-e?

Mellesleg említem — de nem ok nélkül —, hogy a szóba hozott jukagír grammatikai morfémák évtizedek óta szerepelnek az „uráli–jukagír" rokonságszerű kapcsolatokat tárgyaló szakirodalomban (COLLINDER, ANGERE stb.), ám ezekre PUSZTAY JÁNOS nem utal. Arról viszont valóban nem tehet, hogy e „rokonságszerű" kapcsolatokról nagyon megalapozott negatív álláspontra jutott két éve RÉDEI (Zu den uralo-jukagirischen Sprachkontakten: FUF. 55 [1999]: 12–5), és egy itt közölt jegyzetében (i. m. 53) PUSZTAY kontaktuselméletét erősen negálja.

Korábban utaltam arra az ellentmondásra, amely PUSZTAY JÁNOSnak a komparatisztika és a saját kontaktológiája között feszül. Helyteleníti, hogy a rekonstrukciós módszerek nem egységesek, nem reálisak és konzervatívok. Ebben valóban van valami, s ezt a valamit a rekonstruktum előtti csillagjel mutatja. Léteznek persze a hagyományost felülbíráló, kiegészítő és korrigáló új, modernebb hangtörténeti alapra épülő rekonstrukciók is (JANHUNEN és finn kollégái, idehaza MIKOLA és TÁLOS, egyebütt HELIMSZKIJ, ABONDOLO stb.), de ezeket a szerző figyelembe sem veszi — talán kényelemből?

Sajátos módon PUSZTAY megbírálja az „Uralisches Etymologisches Wörterbuch"-ot, és a szerkesztő(k) hibájaként említi, hogy több finnugor etimológia szamojéd megfelelőjét a szótár nem tünteti fel, holott JANHUNEN „Samojedischer Wortschatz" című munkája alapján erre lett volna lehetőség. Néhány (kb. 40) esetben PUSZTAY JÁNOS pótolja is ezt a hiányt, bár a PU rekonstrukcióra nem vállalkozik. Valószínűleg nem volt arról tudomása, hogy JANHUNEN 1977-ben megjelent szótára gyakorlatilag alig volt használható az UEW. készítői számára, hiszen kéziratuk akkor már szedési stádiumban volt, s így azon nem nyílt sok lehetőség utólagos kiegészítésekre. Az etimológiai szótárakkal azonban PUSZTAYnak baja van: az ő két forrása az UEW. és a SamWb., a PU, PFU, PS rekonstrukciókat ezekből veszi, s nem említ egyéb forrásokat, ahol rekonstruktumok találhatók (például KULONEN, SAMMALLAHTI munkáit, hogy régebbiekről ne szóljak).

Másutt is kitér etimológiai kérdésekre, például elemzi néhány alapnyelvi rekonstruktum szószerkezetét, közli esetleges kételyeit egyes hangtörténeti folyamatokkal kapcsolatban, és vállalkozik a PU-ra feltehető képzők kimutatására is. Foglalkozik a PU és PS rekonstruktumok összehasonlításából levonható hangtörténeti folyamatokkal, csakhogy itt az a baj, hogy a hagyományos PU rekonstrukciókkal (RÉDEI) nem mindig összhangban álló (JANHUNEN-féle) PS alapfor-

mákat vet össze, és nincsen tekintettel JANHUNEN azon kísérletére (JSFOu. 71), melyben a PFP vs. PS rekonstruktumok egybevetéséből újszerű PU alapalakokat javasolt.

Nagyjából ugyanez a véleményem a kötetnek arról a szakaszáról, amelyben a PU szókészlet kvantitatív elemzését tárja elénk. Ennek a feladata az volna, hogy tájékoztasson, milyen mértékben vannak képviselve alapnyelvi szavaink a mai „leány"-nyelvekben. Mindezt nyelvcsoportonkénti (kettes-hármas-négyes) felbontásban mutatja be. A vizsgált szóanyag nem nagy: a legtekintélyesebb korpusz 65 tételt tartalmaz, s ennek megoszlásából alig adódik jelentős újdonság. Nyilvánvaló például, hogy a déli-szamojéd és osztják közti egy ízbeni megegyezés a déli-szamojéd kevéssé ismert voltával is magyarázható. A szamojéd és lapp adatok aránylag nagyszámú (43) egyezéséből pedig kár volna e nyelvek közelebbi viszonyát fölvetni: ez voltaképpen visszatérés lenne TOIVONENnak egy néhány évtizeddel ezelőtti és el nem fogadott hipotéziséhez. Egyébként pedig a nyelvenként részletezett azonosságok száma 4 és 21 között szóródik. Kétségtelenül magas értéket mutat (91) a szamojéd és a permi nyelvek közötti egyezések száma: ebben ugyanis benne van a két népcsoport egymással szorosabb közelségben élő rétegeinek a szerepe, ami másféle megközelítést, azaz értékelést követelhet.

Nyújt egy kvalitatív, tehát jelentés szerinti csoportosítást a korpusz etimológiáinak fogalmi eloszlásáról, de ez nem tartalmaz újdonságokat (eddig is tudtuk, hogy a PU szavak közt nagy számban vannak testrész- és rokonságnevek, a szubarktikus életmódot tükröző szavak). Azt persze hozzá kell tennem, hogy ezeket az általános megállapításokat eddig még senki nem foglalta nyelvekjelentések szerint ilyen mutatós formákba, pontosabban táblázatokba.

Az eddigiekből is világos, hogy PUSZTAY az önfertőzőnek vélt komparatisztika módszereivel elért eredményekre épít: tetszés szerint vegyítve ezeket egyéb alapfogalmakkal. Ha már a komparatisztika bírálata volt a fő cél, akkor nem kényszerülne elfogadni nemcsak a formai, hanem a jelentésrekonstrukciókat sem. Vagyis, ha azt tapasztaljuk, hogy a PU etimonok a rokon nyelvek többségében nem egyenletes formákban és jelentésekben folytatódnak, és eltérő mértékű a szórtságuk, akkor ez még nem szolgáltat feltétlenül alapot a rokon nyelvek egymás közötti viszonyának újszerű megítéléséhez. Emlékeztetek ezzel kapcsolatban COLLINDER figyelmeztetésére, amely szerint, ha az indoeurópai nyelvek zöme kihalt volna, akkor ma a svéd és a görög rokonságát nagyon nehéz (talán lehetetlen is) volna bebizonyítani.

A továbbiakban PUSZTAY JÁNOS megkísérli új szempontok szerint csoportosítani a rokon nyelveket. Az világos (tudtuk is), hogy a lapp közelebb áll a balti-finnhez, mint a cseremiszhez, ám megalapozatlan az az állítása, hogy a mordvin az uráli nyelvcsalád keleti szárnyából vált ki. Mindezt négy morfológiai sajátságra hivatkozva teszi. Ezek: a determinatív–indeterminatív igeragozás, a többesi tárgy jelölése az ige paradigmájában, a névszók predikatív ragozása és

a tárgy locativus ragos kifejezése. Az elsőre vonatkozóan utalok arra, hogy a det/indet binaritást magam és mások is lehetségesnek tartjuk a PU alapnyelvben, azzal a megjegyzéssel, hogy e paradigmák teljes kialakulása az érintett nyelvek külön életében ment végbe. Ezek szerint a 2. tétel is külön nyelvi származék. A névszók predikatív ragozásáról a hetvenes években írt tanulmányomban érintettem azt az érdekes jelenséget, hogy ez Eurázsia sok-sok nyelvéből kimutatható, ami nyelvek rokonságára nem utal, kizárólag tipológiai, illetve areális nyelvészeti szempontból minősíthető.

A lappról az PUSZTAY JÁNOS véleménye, hogy e nyelvet egy a PU területek keleti felén és a Mezeny nyugati tájain kóborló arktikus vándornép használta. Mindez persze könnyedén felvetett ötlet — bizonyítás nélkül. A lapp nyelvvel kapcsolatban továbbra is KORHONEN véleménye a mértékadó, amely tartalmaz ugyan megoldatlan kérdéseket is. Egyébként az egyes mai uráli nyelvek „különleges" sajátosságainak hangsúlyozása néha indokolatlan. Ezt azért állítom, mert végső soron minden rokon nyelv különleges státusú, ha ezt úgy értjük, hogy az alapnyelvből örökölt elemekre építkezve mindegyik önállóan alakította ki mai nyelvi rendszerét. Így hát az urálisztikának minél részletesebben fel kell tárnia az egyes nyelvek történeti változásait, megvizsgálni bennük azokat a rendszertagokat, amelyek önálló belső fejlődés vagy külső hatás eredményei, és egyúttal rögzíteni, olykor korszerűsíteni kell az alapnyelvi rendszeralkotó elemek rekonstrukcióit. Ezzel arra is szeretnék célozni, hogy a PUSZTAY által erőltetett, a PU kialakulásának előtörténetét boncolgató ötletáradat helyett fontosabbnak tartom e rekonstruált nyelvalkat utótörténetének a tisztázását. PUSZTAY módszere központjában pedig a „Vorgeschichte" áll (103–13), amely oly zavaros paleolingvisztikai kérdésekkel állítja szembe a kutatót, amelyekre a reális válasz lehetőségét biztosítani nem lehet. Ilyen zsákutcába került PUSZTAY is, amikor három (a későbbiekben: négy) nyelvi kategória eredetét tárgyalja. Ez a három a következő négy: a lokális esetek kialakulása, az ergativus eredete, a számjelölés története és a szófajok kialakulása. Mindezekről olyan ötlethalmazt zúdít az olvasóra, amelyek még gondolatkísérletnek is merészek. Efféle problémákat egyébként nem is lehet tíz lapnyi fejtegetéssel megoldani. E felületesen leleményes általánosításoknak különösebb értéke sajnos nincsen.

A továbbiakban (115–22) külön visszatér az uráli nyelvekre: megismétli azt a már korábban hangoztatott véleményét, hogy ezek az ÉENyÖ származékai, és hogy az uráli alapnyelv e nyelvi szövetség keretén belül formálódott ki. Kialakulásában nagy szerepet tulajdonít azon nyelvi-morfológiai paramétereknek, amelyeket az előzőkben már bemutatott. Közülük egyesek a PU-ban jobban érvényesültek, mint egyéb alapnyelvekben. Konklúziója végülis az, hogy a PU-ban két pre-alapnyelvi réteg keveredésével kell számolni: egy szibériai és egy nemszibériai jellegűével (az érintett paraméterekre tekintettel). Itt jutunk vissza ahhoz a már említett preszuppozícióhoz, hogy Szibéria (és az arktikus Észak-Európa) ősrégi tarka nyelvi képe homogenizálódott. E nagyobb nyelvi alapegy-

ségekből fejlődtek azután tovább a ma ismert nyelvek. A feltevés — ami itt ismételten előjön — ahogyan korábban szóltam róla a Segner-kerekekkel és a sugárszerű szétszóródásukkal egyetemben abszolút illúzió.

A könyv vége (123–5) sem nyújt újdonságot, csak különcségeket. A nyitott „Urheimat"-on belül volt egy nyugati centrum (balti-finn, cseremisz, zürjén–votják) és egy keleti tömb (mordvin, ugor és szamojéd nyelvek), sőt itt már felmerül egy harmadik alapnyelvi góc is, ahol a mai paleoszibériaiak elődeit helyezi el. Mindezen nyelvi változatokat egy közös lingua franca (?) kötötte egybe, miközben a lappok ősei kelet felől folyton-folyvást nyugatibbra változtatták siralmas életük színhelyét.

A könyv legfőbb hibái az alábbiak. Módszertani szempontból helytelen törekvés az összehasonlító nyelvészet stornírozása, amelyet PUSZTAY JÁNOS kilátásba helyez, de megvalósítani nem tudja, hiszen ennek az eredményeire is támaszkodik, és egyéb módszerekre hivatkozva elegyíti azokat olyan elemekkel, amelyekkel elképzeléseit valószerűvé óhajtaná tenni. Sajnos ez így nem megy: érdemleges eredményeket vet el önkényesen, és zavart kelt. — Másfelől PUSZTAY JÁNOS a kontaktológia módszerét is nagyvonalúan kezeli. Ezek újabb összefoglalására itt most nem térek ki. — Említenem kell azonban egy újabb szempontot, nevezetesen azt, hogy PUSZTAY JÁNOS filológiai hitele nem állja ki a próbát. Tudniillik az általa sejtett tézisek alátámasztására felhozott adatok forrását a legritkább esetben közli, ami főleg a paleoszibériai nyelvek vonatkozásában zavaró. — Tetézi ezt azzal, hogy egyes állításainak alátámasztására olykor idéz neveket, de ezek hírértéke nem mindig megfelelő, Mert vagy azonosíthatatlan, vagy félreértelmezett. Magamnál maradva: PUSZTAY JÁNOS idézi itt-ott a szamojéd konnektív reciprok képzőről, a névszók predikatív ragozásáról vagy areális nyelvészeti kezdeményezéseimről írt tanulmányaimat. Nézeteimet azonban félreérti, mert azoknak az általa képviselt ősnyelvészeti ügyekben semmiféle szerepük nincsen és nem is lehet.

Mindebből következik, hogy PUSZTAY JÁNOS elmélete nemcsak módszertani szempontból védhetetlen, hanem az alapvető filológiai követelményeknek sem felel meg, s ezért tételei megbuknak a rossz téma miatt is. Ezzel együtt hangsúlyozni kívánom, hogy a „Diskussionsbeiträge" nem önálló monográfia, hanem jobbára korábban e témakörben írt, itt-ott megjelent (különböző nyelvű) cikkeinek gyűjteléke, vagyis jóformán semmi újat nem mond ahhoz képest, amit eddig tett, és amiről a szakirodalom hallgatott. A szerző még arra sem vette a fáradságot, hogy szerkezetileg egybekomponálja művét, ezért a sok ismétlés, ami a szöveg során tapasztalható, meg a sajátos megoldás az egyes fejezeteknek az úgynevezett „Exkurs"-okkal bővítésére, aminek őszintén szólva sok értelmét nem látom.

Érdekes módon PUSZTAY JÁNOS sehol nem említi, hogy például A. KÜNNAP, K. WIIK és mások munkáiban ugyancsak az a (náluk talán szűkebbre szabott?) nyelvi tér szerepel a finnugorság régi lakóterületeként és külső kapcsolataira vonatkozóan, mint amelyről ő is szól. Emellett jó lett volna kitérnie olyan nem je-

lentéktelen részletekre is, hogy Finnországban a nyelvi kontinuitást nemcsak régészek-történészek vetik fel, hanem génkutatók is, akik a finn és egyéb populációk géntulajdonságainak összehasonlító vizsgálatával szeretnék bizonyítani a finnek nem-keleti, hanem eredeti „őshonosságát", avagy kvázi északnyugati (skandináv–balti stb.) térségből származását és folytonosságát. Ezzel kapcsolatban azonban a genetikus szakemberek sincsenek egyértelmű véleményen. A valós helyzet illusztrálására megemlítem itt REIJO NORIO professzornak, a Finn Örökléstani Klinika alapítójának és főorvosának legújabb könyvét, a finnek génkutatásait összegező „Suomi-neidon geenit" (Otava, Helsinki, 2000. 320 l.) című munkáját, amely a 2000. év tudományos könyve díjat nyerte el, s amely elég nagy terjedelemben foglalkozik nemcsak örökléstani kérdésekkel, hanem a géntulajdonságok nyelvi–őstörténeti–néperedeti felhasználásának lehetőségével is. Az ide tartozó fejezetekből (i. m. 140–63) kiderül, hogy a génkutatás jelenleg nincsen olyan helyzetben, hogy egy nyelv(család) eredetéről vitathatatlanul konkrét eredményeket produkáljon. NORIO kitér a finnországi tvärminnei és lampi őstörténeti konferenciákon elhangzott régészeti-genetikai hipotézisekre, melyek a finnség kontinuitását és európai eredetének lehetőségét vetették fel, s ezek realitását megkérdőjelezi. PUSZTAY JÁNOS persze nem idézhette NORIO könyvét, ám legalább a tvärminnei konferenciára hivatkozhatott volna elvei alátámasztására — persze hiába, mert az ott elhangzott szélsőséges véleményeket a mai nyelvtudomány és az őstörténetben érdekelt rokon szakágak aligha osztják.

Nem szeretném, ha az olvasó félreértené a fenti szöveget. PUSZTAY JÁNOSt nem szeretném megbántani, hiszen munkásságának nagy részét méltányolom, elismerem, és széleskörű ismereteit is nagyra értékelem. Nagyra becsülöm kezdeményező készségét, szervezői képességeit és az emberi kapcsolattartásban mutatkozó kedvességét, közvetlenségét meg humorát. A jelen írásművel pusztán óvni szeretném őt attól, hogy H. Böll „Im Lande der Rujuks" című szatírája hősének sorsára jusson. Az elbeszélés főszereplője ugyanis a rujuk nyelv és kultúra hírneves professzorának második — s egyben utolsó — tanítványaként 18 éves kemény munkával elsajátította e szakmát, majd ösztöndíjat kapva a földabrosz másik felére utazott e ritka nyelv és nép tanulmányozására. Ám megérkezése után rövidesen meg kellett állapítania, hogy a hajdani rujukok végleg eltűntek, kultúrát és nyelvet váltottak. Mégis, hosszas kérdezősködés után sikerült kiderítenie a jeles tanítványnak, hogy e távoli lakosság körében él még egy mitikus „rujuk" figura emléke. Alaposabb vizsgálat után azonban kiderült, hogy e mitológiai lényben voltaképpen a jeles filmsztárt, Zarah Leandert tisztelhetjük... (ld. H. Böll, Nicht nur zur Weihnachtszeit. Satiren. 24. Auflage. DTV, München, 197. 66–70).

HAJDÚ PÉTER

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 13–32

DEBRECEN
2001.

Hol és milyen uráli/finnugor „ősnyelvet" beszéltek távoli eleink?
(Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban)*

0. Bevezető

Anyanyelvünk finnugor/uráli eredete nagyjából a múlt század közepétől tekinthető megingathatatlanul igazolt tudományos ténynek. A kutatókat természetesen foglalkoztatta az is, milyen a rokonság foka a család egyes tagjai közt, bár ez irányú érdeklődésük eleinte csak a finnugor csoport tagjaira terjedt ki. E tekintetben BUDENZ JÓZSEF (1879) és OTTO DONNER (1879) tették le elsőként a garast. DONNER sémája bizonyult időtállónak, a családfaszerű ábrázolásban lényegében ma is az ő felfogását valljuk.

Nem kevésbé fontos feladat volt a finnugor/uráli nyelvek közös örökségének számbavétele. A századfordulóig nem sikerült ezeket olyan mélységekig feltárni, hogy valaki is vállalkozott volna összefoglaló bemutatásukra, talán valamilyen ok folytán szükségét sem érezték. E. N. SETÄLÄ (Iso tietosanakirja IX, 299–309 és X, 248–50, ld. E. ITKONEN 1962: 191–2) és SZINNYEI JÓZSEF tette meg ezt elsőként (SZINNYEI 1910, 1922). Ezt hosszú szünet követte. Az időközben felgyülemlett ismeretanyagot a szakemberek számtalan kisebb-nagyobb publikációból szedhették össze, amelyek BJÖRN COLLINDER compendiumáig (COLLINDER 1960) csak a kutatók fejében és esetleg íróasztalfiókjaiban álltak össze többé-kevésbé rendszerezett ismeretekké. Rendszeres, átfogó, az addigi kutatásokat hitelesen tükröző ismereteket tartalmazó, sőt szemléletbeli frissességet árasztó kézikönyvvel HAJDÚ PÉTER lépett a szakmai közönség és az egyetemi ifjúság elé, amikor 1966-ban első kiadásban megjelentette a „Bevezetés az uráli nyelvtudományba" című művét (HAJDÚ 1966).

HAJDÚ alapvető fontosságú Bevezetése óta elég sok minden történt tudományterületünkön. Előadásomban ennek a „sok minden"-nek egy töredékéről kívánok véleményt nyilvánítani, mégpedig azokról, jobbára az utóbbi 10–15 évben közzétett nézetekről, amelyek anyanyelvünk múltjának arra a korszakára vonatkoznak, amelyet uráli és finnugor alapnyelvnek nevezünk. Tehát az alapnyelv létével, megszűnésével és szerkezetével, valamint az alapnyelvi beszélők

* Az 1999. május 17-én elhangzott akadémiai székfoglaló előadás kissé bővített szövege. Minden idegen nyelvű idézetet magyar fordításban közlök.

életterének helyszínével kapcsolatos feltevésekről fogok szólni — nagyon röviden. Ezek egy része tényekre épülő, tudományosan jól megalapozott hipotézis, más része viszont az én iskolázottságom és szakmai ismereteim birtokában csak feltűnés keltésére alkalmas, tudományosnak tűnő mezbe bújtatott téveszmének minősíthető. Az ilyen nézeteket ingoványos talajon bóklászó előadóik a véleménynyilvánítási szabadság jegyében úton-útfélen terjesztik.

Az általam tárgyalandó problémák egytől-egyig alapvetően nyelvészeti jellegűek. Ezeket egy észt szamojedológus, AGO KÜNNAP kérdésével indítom, amely így hangzik: „Kik az uráliak?" Az ő válaszának lényege: nincs olyan népesség, amelyet feltétlenül urálinak nevezhetnénk, hozzáteszi továbbá, hogy az uráli családfa aktualitását vesztette, hamisnak bizonyult az a feltevés, hogy az uráli nyelvek beszélőik migrációja révén kerültek keletről nyugatabbi területekre (KÜNNAP 1997b). Ezzel már a tárgyalni kívánt téma kellős közepén vagyunk!

KÜNNAPéhoz hasonló elképzelésekkel rukkolt elő a finn fonetikus, KALEVI WIIK és a magyar paleoszibirista, PUSZTAY JÁNOS. Rajtuk kívül vannak még néhányan más tudományterületekről is, de e trojka tagjai a legaktívabbak, ezért előadásomban főleg az ő elképzeléseikről lesz szó. Ezeket az uráli nyelvcsaládról szóló új tanokat egyébként KÜNNAP „Radical Renewing in Uralistics" (KÜNNAP 1997b) és „Breakthrough in Present-Day Uralistics" (KÜNNAP 1998e) minősítéssel propagálja. A meglehetősen tarka nézetek alapjául összehasonlító humángenetikai vizsgálatok, régészeti és paleoklimatológiai hipotézisek, az uráli nyelvek különbségei, az uráli–indogermán és az uráli–paleoszibériai nyelvi párhuzamok és kapcsolatok szolgálnak. Az uralisztikát „radikálisan megújító" személyek „tradicionalistáknak" nevezik az alapnyelv, a családfa és az őshaza hipotézisének híveit, önmagukat pedig KÜNNAP meglehetősen groteszk módon az „ifjú lázadók" minősítéssel illeti (ld. KÜNNAP 1998b: 56), noha közülük a legifjabb, PUSZTAY is a hatodik tizest tapossa... Úgy vélem, maradhatunk a „tradicionalisták" megjelölés helyett az „uralisták" összefoglaló megnevezés mellett, hiszen KÜNNAP újabban már nem is tekinti magát (és nyilván elvtársait sem) közéjük — azaz közénk — tartozónak (KÜNNAP 1998b: 10, 1998c: 608–9).

De térjünk vissza KÜNNAP kérdésére: „Kik az uráliak?" Egy hasonló, az indogermánokra vonatkozó kérdésre TRUBETZKOY adott 60 évvel ezelőtt adekvát választ: „Indogermánnak nevezzük azokat az embereket, akiknek anyanyelve az indogermán nyelvcsaládba tartozik. Ebből a nyelvtudományi szempontból egyedül lehetséges definícióból következik, hogy az »indogermán« teljesen nyelvtudományi fogalom, akár csak a »szintaxis«, a »genitivus«, a »hangváltozás« stb. Vannak indogermán nyelvek, és vannak népek, amelyek ezeket a nyelveket beszélik. Az egyetlen dolog, amely ezeket a népeket összekapcsolja egymással, az az, hogy nyelvük ugyanazon nyelvcsalád tagja" (TRUBETZKOY 1939: 81).

1. Az uráli nyelvrokonság és az alapnyelv problémája

A történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelői, így az uralisták is azzal számolnak, hogy a rokonként ismert nyelveknek volt egy közös ősük, az alapnyelv, amelynek beszélői egy hozzávetőlegesen meghatározható területen, az úgynevezett őshazában éltek. Ebből az alapnyelvből úgy alakulhattak ki a leánynyelvek (a mai rokon nyelvek), hogy a beszélők egyes csoportjai az évezredek folyamán elvándoroltak és/vagy más nyelvű csoportok benyomultak az őshaza területére (ezzel megszakítva a kapcsolatot az azonos nyelvű népesség egyes részei közt). Az egyes csoportok nyelvében bekövetkezett spontán vagy az esetleg idegen nyelvi hatások által elindított változások folytán idővel megszűnt a kölcsönös megértés lehetősége. E dezintegráció folyamatát időben és térben a családfamodellel jeleníthetjük meg. Az egyes nyelvekben és nyelvcsoportokban lezajlott változások alapján pedig fogalmat alkothatunk magunknak a közös előd, az alapnyelv hangtanának és nyelvtanának egyes elemeiről és az azok közti viszonyokról. Ezt a rekonstrukció módszerével érhetjük el. Rekonstruktumaink szükségszerűen mozaikszerűek és mindenkori ismeretanyagunk függvényei. Az ily módon megjelenített hipotetikus alapnyelv nem azonos a hajdan ténylegesen beszélt nyelvi rendszerrel, csak többé-kevésbé hasonlít rá; rekonstruktumaink — egy metaforával élve — a hajdan beszélt alapnyelv csontvázát, kontúrjait hivatottak felidézni.

1.1. A „radikális újítók" szerint viszont nem is volt uráli stb. alapnyelv (ezért van előadásom címében „alapnyelv" helyett az idézőjeles „ősnyelv"), hanem különböző nyelvű közösségek kapcsolatai folytán azok nyelvei hatottak egymásra, „összekeveredtek", a kontaktus következtében egymáshoz hasonlatossá és előzményeiktől különbözővé váltak. Ezért természetesen — úgymond — sem a rekonstrukciónak, sem a családfaszerű származási modellnek, sem az őshaza fogalmának nincs semmi értelme.

A „radikális újítók" közül KALEVI WIIK úgy véli, észak-európai vadászok kommunikációs eszközévé fejlődött északi lingua franca volt az uráli alapnyelv, míg a délebbre élt földművelők által kifejlesztett déli lingua franca az indogermán alapnyelvvel volt azonos (pl. WIIK 1997: 75). PUSZTAY szerint, aki ezzel kapcsolatos nézeteit „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)" című könyvében foglalta össze, egy úgynevezett észak-eurázsiai nyelvszövetség vált a mai uráli nyelvek elődjévé lingua franca formájában, amelynek helyi, láncolatszerű kontinuumot alkotó változatai szolgáltak az egyes mai uráli nyelvcsoportok forrásaiul (pl. PUSZTAY 1997: 115–24). AGO KÜNNAP, aki KYÖSTI JULKU finn történész szerint „a kutatások élén jár" (JULKU 1997: 268, 56. jegyzet), nem alakított ki saját elképzelést, hanem lelkesen pártol egyidejűleg minden olyan új nézetet, amely ellentétes az uralisztikában eddig elfogadottal; ennek igazolásául hivatkozom arra, hogy KÜNNAP (1996e: 63) elfogadni látszik két helsinki anglista, JAN-OLA ÖSTMAN és JARNO

RAUKKO azon elképzelését is, amely szerint irreális élesen megkülönböztetni egymástól az ún. genetikai kapcsolatokat és a kontaktusok következtében létrejött hasonlóságokat, továbbá ha jobban ismernénk Skandinávia 5000 évvel ezelőtti nyelvi képét, akkor rekonstruálhatnánk a svéd és a finn közös ősét (!), lévén a svéd a finnek éppen olyan rokona, mint a mordvin, vagy éppen közelebbi is (ÖSTMAN–RAUKKO 1995: 45, 49). Teszi ezt KÜNNAP annak ellenére, hogy felfogását leginkább alábbi kijelentésével jellemezhetem: „mindenféle rekonstrukciós eljárás elhibázott, mivel annak ideológiája a hagyományos uráli családfába vetett hiten alapul" (KÜNNAP 1995b: 125).

KÜNNAP ezzel ellentétes nézetnek is hangot adott, egy viszonylag friss dolgozatában ugyanis a „tradicionalisták" dohos szellemében így nyilatkozik az összetett igeidők kapcsán: „Azt hiszem, a keleti típusú analitikus múlt idejű formák [mint amilyen a m. *megyek vala* — H. L.] esetében olyan jelenséggel van dolgunk, amely a legtöbb mai uráli nyelvben ismert, de nem magyarázható egyszerűen kései törökségi hatással. Ezért nem zárható ki, hogy az ilyen analitikus formák képzése már az uráli alapnyelvben is ismert, és valaha a finnségi–lapp nyelvközösségben is használatos volt" (KÜNNAP 1996c: 246). Felhívom a figyelmet arra, hogy nemcsak KÜNNAP, hanem a trojka más tagjai is képesek arra, hogy egyszerre fújjanak hideget és meleget.

1.2. KÜNNAP WIIK (számomra hozzáférhetetlen) dolgozatai alapján írja a következőt: az évezredekkel ezelőtt a mai Észtország és Finnország területére délről érkezett földművelők (azaz indogermánok) azért vették át az ott élő finnugorok nyelvét, mert az volt a presztízsnyelv; egy oldallal odébb viszont arról értesülünk, hogy milyen figyelemreméltó WIIK teóriája, mely szerint az északeurópai alapnyelvek, az ősgermán, az ősbalti és az ősszláv úgy alakultak ki, hogy a finnugor nyelvet beszélők presztízsnyelvként átvették az indogermánok nyelvét (KÜNNAP 1997a: 65–7). WIIK nyelvkeveredési feltevése azonban valószínűtlen: igen ritkák az olyan ismert esetek, amikor különleges léthelyzetekben és szociológiai körülmények közt bizonyos értelemben két nyelvi rendszer keveredik egymással (vö. LAAKSO 1999: 61). A történelem előtti nyelvek esetében az ilyen bizonyíthatatlan feltevés csak annyit jelentene, hogy hipotéziseket építgetünk hipotézisekre. WIIK azon elképzeléséről, hogy a germán (indogermán) nyelvek kialakulásában a finnugor nyelveknek döntő szerepük lett volna, nálam hozzáértőbbek nyilatkoztak, egyértelműen elutasítva azt (KALLIO 1997, KALLIO et al. 1997, 1998).

PUSZTAY szerint Eurázsia északi területén őshazák és alapnyelvek láncolatát lehet feltenni. Ő az alapnyelvet mint különböző típusú nyelvek szövetségét képzeli el, amely egy lingua franca-szerű idiómaként „realizálódik" (PUSZTAY 1995: 125), más szóval őszerinte az alapnyelv az azonos vagy különböző típust képviselő nyelvek egymáshoz való közeledése folytán létrejött nyelvszövetség eredménye, vagyis lingua franca (?!) (PUSZTAY 1997: 9). Úgy látszik, PUSZTAY

és az övéhez hasonló elképzeléseket előadók nem tudnak arról, hogy (a) a nyelvszövetség és a lingua franca (tehát egy pidgin nyelv), két teljesen különböző fogalom, (b) nincsenek olyan történetileg igazolható esetek (nem is lehetnek!), amikor valamely nyelvszövetség egy konkrét, individuális nyelvként funkcionáló rendszerré vált volna (vö. E. ITKONEN 1960: 2, STERNEMANN–GUTSCHMIDT 1989: 292–4, LAAKSO 1999: 61). Valójában nem is tudom eldönteni, m e n y n y i r e k e l l k o m o l y a n v e n n i PUSZTAY s z á n d é k a i s z e r i n t e k ö n y v e t (és az előzményeként publikált cikksorozatot, valamint a könyv kiadása után megjelentetett hasonló témájú és megalapozottságú írásait), amikor a bevezetésben maga így vall: „Az exkurzusokban az egyes témák gyakran csak vázlatosan vannak előadva és nem mindig a lehető legrészletesebben tárgyalva. Sok minden csak játék az ötletekkel…" (PUSZTAY 1995: 10).

A PUSZTAY által tárgyalt uráli nyelveket valamelyest én is ismerem, ezért nehéz lenne tévednem, ha azt állítom, hogy azok PUSZTAY általi tálalása a tények és a szakirodalom igen hiányos ismeretéről tanúskodik. Itt csak néhány feltűnően durva tévedésére hívhatom fel a figyelmet:

(1) A m. *látjátok* alakról és az osztják tárgyas ragozás alakjairól azt állítja, hogy azokban infixum van (PUSZTAY 1995: 27). Amennyire én ismerem az uráli nyelveket, azok bizony nem alkalmaznak infixumokat, vö. egy terminológiai szótár meghatározását: „Infixum… Szóképzésre szolgáló morféma, amely a tőbe van betoldva, pl. *-n:* lat. *iungere* 'összeköt' vs. *iugum* ('iga')" (BUSSMANN 1990: 336).

(2) PUSZTAY szerint az ún. észak-eurázsiai nyelvi zóna legtöbb nyelvében az alany lehet jelölt. Az uráli nyelvekben a nyomatékos alany birtokos személyjelet vehet magára, tehát jelölt lehet. Példaként a cseremiszre hivatkozik (PUSZTAY 1995: 28), holott PUSZTAY forrása, amelyből ő az általa önkényesen átértelmezett példamondatot idézte, expressis verbis kimondja, miről van szó: „Determináló funkcióban leggyakrabban a Sg. 3. sz. személyjel használatos…" (BERECZKI 1990: 43). Egyébként a Sg. 3. sz. birtokos személyjel esetragos főnévhez, névmáshoz, melléknévhez, infinitivushoz, melléknévi és határozói igenévhez és olykor még finit igealakhoz csatlakozhat „emfatikus mutató particula szerepében", írja anyanyelvéről egy cseremisz kutató (TUZSAROV 1987: 66–7).

(3) PUSZTAY szerint: „Az osztjákban a genitivusi viszony kifejezésére locativusi-instrumentalisi funkciójú névutó használatos" (PUSZTAY 1995: 105) — mivel irodalmi hivatkozás nélkül állít valamit (mint annyiszor!), még csak ellenőrizni sem tudom, csakugyan az van-e PUSZTAY forrásában, amit ő közöl — én ugyanis ilyen különös osztják névutóról nem tudok.

(4) „Az ugor nyelvek paradigmáiban néhány forma reduplikáltként értelmezhető, így pl. a vogul személyes névmások dualisi alakjai a függőesetekben (*mēnmen* 'mi /Du-Acc/'), vagy a *mi ~ mink, minket, ti, ti/k/tek/et* magyar személyes névmások" (PUSZTAY 1995: 108). El sem tudom képzelni, honnét származik az

a képtelenség, hogy az idézett vogul névmási alak reduplikált lenne. A vogul személyes névmások esetragos alakjaiban a ragozási tő az azonos személyű birtokos személyjellel bővül (akárcsak az idézett m. nyj. *mi-nk*, irod. *mi-nk-et*, *ti-tek-et* formákban!!!). LIIMOLA vogul névmástanulmányát felhasználhatta volna, ehhez vö. „...itt az accusativusnak eredetileg csak a birtokos személyjel volt a végződése" (LIIMOLA 1944: 38).

Nagyon sajnálatosnak tartom az ilyen jellegű durva melléfogásokat, mert az uráli nyelveket még ennyire sem ismerő, más területen dolgozó nyelvészeket, pl. a tipológusokat könnyen megtéveszthetik.

1.3. Abba nem merülök bele, hogy ezen alapnyelv-keletkezési „teóriák" egyik alapbetegsége a terminológiai zűrzavarban keresendő. Ha a szerzők kísérletet tettek volna pl. arra, hogy a szakirodalom alapján tisztázzák egyrészt az alapnyelv, a nyelvszövetség és a lingua franca, másrészt a nyelvrokonság, a tipológiai hasonlóság és a nyelvszövetség különbségét, feltevéseik esetleg nem sikeredtek volna ennyire a tényektől elrugaszkodottra.

Egyébként az alapnyelv és a nyelvrokonság fogalmának helyettesítése nyelvek keveredésének feltevésével nem új az uralisztikában, de egyáltalán a nyelvtudományban sem. A gyökerek ugyan a XIX. század második feléig nyúlnak vissza, de e gondolat jelentős képviselői XX. századi kutatók voltak, mint pl. HUGO SCHUCHARDT és N. S. TRUBETZKOY. Főleg az utóbbi váltott ki kemény vitákat az indogermanisták körében, az uralisztikában viszont ritkán hivatkoznak rá.

Kezdjük azzal, hogy TRUBETZKOY pontosan tudta, mi a nyelvcsalád és a nyelvszövetség közti különbség, hiszen ő definiálta párhuzamosan e kettőt: nyelvszövetségről akkor beszélünk, ha nyelvek egy csoportja a szintaktikai hasonlóságokon kívül a morfológiai szerkezet alapjaiban, esetleg hangrendszerükben is hasonlóságot mutatnak, továbbá nagy mennyiségű közös kultúrszóval rendelkeznek, de nem mutatnak szabályszerű hangmegfeleléseket, nincsenek egyezések morfémakészletükben és alapszókincsük nem rendelkezik közös lexémákkal; ha viszont egyes nyelvek rendelkeznek az utóbbiakkal, akkor azok nyelvcsaládot alkotnak (TRUBETZKOY 1930: 18). Vitákat azzal a posztumusz írásával váltott ki, amelyben azt állította, hogy az indogermán alapnyelv nem teljesen képtelen hipotézis ugyan, de anélkül is magyarázható az indogermán nyelvek rokonsága (TRUBETZKOY 1939: 81). A szókincsben és a morfológiában található — úgymond — csekélyke közös elem nem bizonyítja e nyelvek közös eredetét, mivel a nyelvek fejlettségének alacsony fokán bármi kölcsönözhető, vagyis az indogermán nyelvcsoportok elődei egykor nem hasonlítottak egymásra, hanem az állandó kölcsönhatás folytán váltak hasonlatossá (TRUBETZKOY 1939: 82). PAUL THIEME TRUBETZKOYnak ezt az elképzelését azzal utasította el, hogy a történelem előtti korok nyelveinek fejlődését csak a mai nyelvekéivel azonos módon lehet elképzelni (amely kijelentést azóta sokan megerősítették),

továbbá THIEME nem talált egyetlen bizonyítékot sem arra nézve, hogy TRUBETZKOY hipotézise valamit is megmagyarázna a történeti-összehasonlító nyelvtudománnyal szemben (THIEME 1954: 591–4). ANTON SCHERER pedig hozzáteszi, hogy TRUBETZKOY természetesen meg sem kísérelte a bizonyítást (SCHERER 1968b: VIII).

Finnugor területen elsőként az orosz D. V. BUBRIH rukkolt elő TRUBETZKOYéhoz hasonló gondolattal, de BUBRIH sem az ő nevét nem említi meg, sem N. JA. MARRét, pedig bevallottan az ő szellemében is fogalmazott, pl. amikor így írt: „A társadalom fejlődésének stádiumai a gondolkodás stádiumait jelentik, ezek pedig a nyelvéit" (BUBRIH 1948b: 78). Szerinte nemzetségi nyelvek álltak kontaktusban egymással (BUBRIH 1948a: 26), az ősi finnugor nyelv a kontaktusnak köszönhetően nemzetségi nyelvjárásokból tevődött össze (BUBRIH 1948b: 50). De hogy ezek a „nyelvjárások" szintén valamilyen egységesebb nyelvi változat képviselői lennének, fel sem merült nála, feltehetőleg éppen úgy jelentek meg, mint az első emberpár a Paradicsomban... A finnugor nyelvek közös szerkezeti sajátosságait és anyagi egyezéseit azonban a különféle csoportok már említett kapcsolatainak tulajdonítja. Egyes finnugor nemzetségi nyelvek összeolvadhattak, mások pedig akár több nyelvre is szétválhattak. Mindez bizonyos korlátozott, esetleg változó, de nem kis földrajzi területen mehetett végbe (BUBRIH 1948a: 30). Szerinte az alapnyelv és a családfa fogalmával való szakítás azt is jelenti, hogy kizárja a finnugor nyelvekhez való rasszista (!) közeledést (BUBRIH 1948a: 30–2). Nézeteit nem is abban az írásában (BUBRIH 1948a) fejtette ki részletesebben, amelyre szoktak hivatkozni az uralisták, hanem két másikban (BUBRIH 1948b, 1948c), de „érvei" már az akkori uralisztikai ismeretek alapján is téveszmék voltak. BUBRIH az alapnyelvi morfológiai rekonstrukciót képtelenségnek tartotta, mivel szerinte nem lehetséges olyan szabályszerűségeket találni, mint a hangtanban. Kiindulási alapja az, mint másoknak is, akik ebben az irányban tapogatóztak, hogy valami igen primitív nyelvi forma létezését posztulálta (pl. BUBRIH 1948b: 50). ITKONEN okkal utasította el BUBRIH és az ő nyomdokaiba lépett észt VALTER TAULI (1955: 8–9) irreális fantáziálgatásait, „kontaktuselméletét" (E. ITKONEN 1962: 189, 1968: 13–4), amelyet bizony — HAJDÚ nézetével (HAJDÚ 1975: 152) ellentétben — nem lehet korszerűsíteni... TAULI extremista megfogalmazása szerint a nyelvek nem spontán módon változnak, hanem csak más nyelvek ösztönzésére (TAULI 1955: 7), s ez lecsapódott a „radikálisan újító" mai trojka nézetvilágában is.

Különben feltűnő, hogy a „radikális újítók" alig vagy egyáltalán meg sem említik szellemi elődeik, TRUBETZKOY, BUBRIH és TAULI nevét, az azok elképzeléseit ért kritikákról pedig még akkor sem vesznek tudomást, ha a legismertebb kiadványokban láttak napvilágot. Pl. PUSZTAY ezt írja: „Az indogermanisztikában TRUBETZKOY, a finnugrisztikában BUBRIH vetette fel egy láncolatszerű őshaza ötletét" (PUSZTAY 1995: 125). TRUBETZKOY ama nevezetes cikke szere-

pel ugyan a bibliográfiában, de BUBRIH neve elő sem fordul, a kritikát tartalmazó írások szerzőié természetesen még kevésbé. A finnugor nyelvészeti irodalomban járatlan olvasó vajon hogy fogja kinyomozni, BUBRIH melyik írásáról lehet szó? A „radikális újítók" általában nagyvonalúan bánnak a szakirodalommal, figyelmük feltűnően szelektív (ld. pl. ESA ITKONEN 1998a, 1998b, HASSELBLATT 1998), ha esetleg némelyikük válaszol is a kritikai megjegyzésekre, kioktató hangnemben mellébeszél (ld. LAAKSO 1998).

1.4. Ha — úgymond — nem volt alapnyelv, akkor a rokon nyelvek egymás közti kapcsolatait családfaszerűen ábrázolni értelmetlen dolog. Erről többen így is vélekednek, nem csak az eddig emlegetett „radikális újítók". A finn KAISA HÄKKINEN csak a családfamodellt kritizálja vehemensen, az alapnyelv koncepciója ellen nem emel egyértelmű kifogást. Arra hivatkozik, hogy az indogermán nyelvek esetében újabban nem szokás az egyes csoportok közti rokonsági viszonyokat ily módon szemléltetni (HÄKKINEN 1984: 1). Úgy vélem, indokolatlan megjegyzésről van szó, hiszen az indogermánban ténylegesen jóval komplikáltabbak a viszonyok, továbbá nem is egészen igaz (vö. pl. MALLORY 1991: 20, BEEKES 1995: 30, 31, 44, MALMKJÆR 1995: 212). HÄKKINEN igen kategorikusan érvelve zárja ki azt, hogy a családfamodell alkalmas lenne a nyelvcsalád tagjai közti rokonsági viszonyok szemléltetésére, mivel szerinte a nyelvrokonság egymással eredetileg rokon és nem rokon nyelvek öszeolvadása révén jön létre, s ezt a bonyolult folyamatot a családfaszerű ábrázolás nem képes érzékeltetni (HÄKKINEN 1984: 1–2). HÄKKINEN szerint a családfát helyettesíthetnénk a mai kutatásoknak inkább megfelelő „bokormodellel", amely a kronológiát tekintve semleges (HÄKKINEN 1983: 383–4). PEKKA SAMMALLAHTI okkal találja egyoldalúnak HÄKKINEN eljárását, szerinte a „bokormodell" nem segít, sőt inkább visszalépésnek tekinthető (SAMMALLAHTI 1990: 7–8). MIKKO KORHONENt inkább fésűre, mint bokorra emlékezteti HÄKKINEN ábrája, de hozzáteszi, hogy ez az ábrázolás szinte semmit sem mond (KORHONEN 1984: 248–9), tehát értelmetlen újításról van szó.

Úgy látom én is, mint LARS-GUNNAR LARSSON, hogy HÄKKINENnek minden törekvése ellenére sem sikerült „kidöntenie" a finnugor családfát, de nemcsak azért, mert meglehetősen jól korrelál a finnugor népek térbeli elhelyezkedésével (vö. HÄKKINEN 1983: 383, LARSSON 1990: 232–3), hanem azért sem, mert azt sem sikerült eddig senkinek komolyan kétségbe vonnia, hogy a nyelvcsalád tagjai közti rokonsági viszonyok, fokozatok tényleg olyanok, amilyeneknek több mint száz éve ismerjük őket. A családfa megmutatja azt a szókincsbeli azonosságok, a hangtani közösségek és a grammatikai egyezések alapján együttesen megállapított tényt, hogy pl. a magyar a vogullal és az osztjákkal sokkal közelebbi rokonságban áll, mint pl. a finnel vagy akár csak a zürjénnel. Éppen ezért a családfának nemcsak térbeli szemléltető ereje van, hanem kronológiailag is „beszél", azaz a magyarnak, a zürjénnek és a finnek a közös előzménye régibb,

mint a három ugor nyelvé. A családfa a térbeli elhelyezkedésből fakadóan a hullámszerű nyelvi változásokat sem zárja ki, hiszen szomszédos nyelvek esetleges konvergens változásai közös innovációk (is) lehetnek (ehhez vö. E. ITKONEN 1960: 2–3, MALLORY 1991: 20; ld. még SETÄLÄ 1926: 54, RAVILA 1958: 7, 1967: 70).

LARSSON az uráli családfát szükséges rossznak tekinti, amelyet a jelek szerint nem lehet kidönteni, bár kellene. Úgy látja, hogy ez valójában az uráli nyelvek földrajzi elhelyezkedését szemlélteti, s álcázott térképnek nevezi (LARSSON 1981: 45, 1990: 232, 1996: 35). KÜNNAP ezen minősítést olvasva az alábbi, ujjongva közreadott, revelációszerű felfedezést tette: „»Álcázott térkép« — aligha találhatnánk rá megfelelőbb minősítést!" (KÜNNAP 1998b: 30). Persze alaposabb olvasottsággal, kiterjedtebb szakirodalmi ismeretek birtokában nem hozta volna lázba KÜNNAPot LARSSON megjegyzése, hiszen lényegében ezt már jóval korábban RAVILA (1949: 10) leírta, ERKKI ITKONEN (1960: 14, 1968: 13–4) pedig megismételte; HÄKKINEN (1983: 383) és SAMMALLAHTI (1990: 11) is utalt rá, sőt már OTTO DONNER úttörő jellegű munkájában is benne van, igaz, nem explicit módon, hanem a migrációs elméletbe ágyazva (vö. DONNER 1879: 157–8). Persze az indogermanisztikában is felbukkant ez a gondolat (pl. SOLTA 1968: 342, LEHMANN 1996: 11–2). Még megjegyzem, hogy egy különben jól felkészült finn kolléga, TAPANI SALMINEN tíz évvel ezelőtt azt állította, hogy már SETÄLÄ elavultnak tekintette a családfát (SALMINEN 1989: 16); ezzel szemben az általa hivatkozott helyen én azt találtam, amit HÄKKINEN is, azaz „E. N. SETÄLÄ a finnugor nyelvek közti viszonyokat lényegében ugyanúgy ábrázolta, mint OTTO DONNER" (HÄKKINEN 1983: 67; ld. SETÄLÄ 1926: 53–4). Ebből (is) az a tanulság, hogy a szakirodalmat olvasni kell, sőt: figyelmesen kell olvasni!

1.5. A „radikális újítók" elítélik az uralisták rekonstrukcióit, amely KÜNNAP szerint „visszarekonstrukció" (fi. takaisinrekonstruktio, a. back-reconstruction) (KÜNNAP 1998a: 81, 1998c: 608). E furcsa új terminus értelme pedig a következő, idézem: „Kifejeztem erős kétségeimet az egységes alapnyelv egykori létezésével és azzal az értelmetlenséggel kapcsolatban, hogy az alapnyelvre rekonstruált formákat »visszarekonstruálják« a mai uráli nyelvekre" (KÜNNAP 1998a: 81), s ezt az eljárást egyenesen bűnnek minősíti (KÜNNAP 1998c: 608). A szövegből kiderül, hogy engem is a bűnbe esettek közé sorol, de mivel számomra a „visszarekonstrukció" a magyarázat ellenére obskúrus kifejezés maradt, nem értem a bűnömet sem. PUSZTAY is súlyos bűn elkövetésével vádolja a rekonstrukcióval foglalkozó komparatistákat, őszerinte ugyanis a „vérfertőzés" (incestus) bűnét követik el (PUSZTAY 1995: 17, 39, 57). Azt hiszem, az uralisták túlnyomó többsége ezek szerint bűnbe esett, tegyük hozzá: hivatásszerűen. Komolyra fordítva a szót, azt kell hinnem, egyesek gyakran nem is tudják, mit írnak le.

2. Az uráli őshaza problémája

Az engem érdeklő kérdések, az alapnyelv és az őshaza, valamint ezek kronológiája szorosan összefüggnek egymással (vö. pl. KRAHE 1968: 427–8, BRANDENSTEIN 1968: 530, KÜNNAP 1995b: 125–6). Sőt ezekhez nagyon gyakran társul az alapnyelvet az őshazában beszélt ősnép fogalma is (vö. pl. SOLTA 1968: 324, KRAHE 1968: 427–8; E. ITKONEN 1960: 1), amelyet én nem látok szükségesnek bevonni a nyelvészeti jellegű kutatásba. Különösen azért nem, mert egy nyelvet antroplógiailag igen eltérő típusokat képviselő emberek beszélhetnek anyanyelvükként, mint például az angol mutatja; sokszor megállapították ugyanis, hogy a nyelvek rokonsága nem feltétlenül jelenti beszélőik vérrokonságát is. Akik tehát ilyen pozícióból próbálnak küzdeni akár az uráli, akár az indogermán nyelvek rokonságát hirdető történeti-összehasonlító nyelvtudomány megállapításai ellen, maguk teremtette téveszmék, fantomok ellen hadakoznak.

2.1. A „radikális újítás" hívei szerint nem volt közelebbről meghatározható, lokalizálható őshaza sem (KÜNNAP 1996a: 224–5, 1998b: 112, JULKU 1998: 28–9), illetőleg helyette „őshazák láncolatát" kell feltenni (PUSZTAY 1995: 125).

Az uráli-finnugor őshazát korábban a Volga-Káma vidékére volt szokás helyezni, majd HAJDÚ az Urál északi vidékére, főleg annak szibériai oldalára tette; a finnek és az észtek régészeti leletekre hivatkozva a Baltikum vidékén vélik meghúzhatni annak nyugati határát. Ezek mind a tradicionalisták, azaz az uralisták nézetei.

KÜNNAP — WIIK kéziratos munkáira támaszkodva — tudtul adja, hogy az északi lingua franca (értsd: az uráli alapnyelv) beszélői egész Észak-Európát birtokukban tartották a brit szigetektől (!) az Urálig (KÜNNAP 1996b: 73).

PUSZTAY szerint a mai uráli nyelvek annyira különböznek egymástól, hogy szóba sem jöhet egy egységes alapnyelv és egy viszonylag körülhatárolható őshaza feltevése. Ő két „centrumot" posztulál, egy keletit és egy nyugatit. A keletibe tartoztak volna az ugor és a szamojéd nyelvek, valamint a mordvin elődjének beszélői, a nyugatiba pedig a többiéi, illetőleg a lapp előzményének beszélői a keleti és a nyugati centrum közt bóklászva hol ide, hol oda tartoztak volna. Ezenkívül a „keleti centrum" az ún. észak-eurázsiai nyelvi zónában átmeneti területet képezett a „nyugati centrum" nyelvei és a szibériai nyelvek közt. A „keleti centrum" szerinte azon a területen lehetett, ahol HAJDÚ feltevése szerint az uráli őshaza terült el, vagyis Szibéria északnyugati részében (PUSZTAY 1995: 124–5). A nyugati „centrum" lokalizálásáról nem szól, de KYÖSTI JULKU erről többet is szeretett volna megtudni tőle. Az én megítélésem szerint nem éppen tudományos okfejtés keretében egyeztek meg ők ketten a nyugati „centrum" kiterjedésében; idézem JULKUt: „Amikor PUSZTAYval megbeszéltem azt a problémát, meddig terjeszthető ki nyugaton a finnugor népek lakhelye, PUSZTAY álláspontja nagyon világos volt: »Ez az Ön dolga. Felőlem terjessze ki akár az

Atlanti-óceánig«. Nem lehet véletlen, hogy a turkui KALEVI WIIK PUSZTAY gondolataitól függetlenül hasonló eredményekre jutott" (JULKU 1998: 28–9).

2.2. A „radikális újítók" bőséges terméséből rendelkezésemre álló írásokból az látszik, hogy a humángenetikai vizsgálatok eredményeit is bevonják érveik közé. Gyakran idézik a CAVALLI-SFORZA társszerzőségével született tanulmányokat is (pl. KÜNNAP 1996d: 142, 1997a: 65, 70, 3. jegyzet; JULKU 1997: 258, 270, 1998: 30–1, 40, 39. jegyzet). Az ezekből levonható következtetések azonban számomra nem tűnnek egyértelműnek. Pl. REIJO NORIO finn genetikus professzor szerint, aki nem tartozik ebbe a táborba, a CAVALLI-SFORZA vezette genetikai kutatások eredményei alapján nem lehetetlen, hogy évezredekkel ezelőtt Európában déli–északi migráció ment végbe, amelynek lehetősége támogathatná WIIK feltevését (NORIO 1998), bár azt is megjegyzi, e kutatások nem igazán alkalmasak arra, hogy a legtöbb európai nép rokonságáról mondjanak valamit (NORIO 1997). A CAVALLI-SFORZA társszerzőségével készült írások egyikében én viszont azt olvastam, hogy „az uráli nyelvű népek a Jeges-tenger partvidékén terjedhettek nyugat felé eredeti, ismeretlen lakhelyükről" (CAVALLI-SFORZA–PIAZZA 1993: 15).

3. Egy reális hipotézis

Az alapnyelvi egység és az őshaza lokalizációja témájának lezárásaként felidézem KORHONEN egy nagyon plauzíbilis elképzelését, amely szerint:

A nagy nyelvcsaládok a világ fejlett területein léteznek. Az elmaradott vidékeken csak izolált kis nyelvek találhatók. Így lehetett ez a régi időkben is. Amíg csak alacsony szintű őskori halászatot és vadászatot folytattak az emberek, kis társadalmi közösségek alkottak nyelvi közösségeket. Amikor ezekben megindult a technikai-gazdasági fejlődés, expanzívak lettek, kulturálisan és nyelvileg aszszimilálták kevésbé fejlett szomszédaikat. Ha a nyelvi és kulturális expanzió folytatódott, végül elért egy olyan határt, ahonnét a nyelvi egység csökkenni kezdett. A nyelvjárási különbségek elmélyültek, és az alapnyelv fokozatosan leánynyelvekre bomlott. Jó okkal feltehető tehát, hogy az olyan nagy nyelvcsaládok, mint amilyen az uráli, az altaji és az indogermán, az expanzív társadalmi és kulturális fejlődés során alakultak ki. Így az uráli, az altaji, az indogermán stb. nyelvcsalád már a felbomlás előtt nagyobb területen és nagyobb népesség által beszélt nyelv volt, mint a tipikusan paleolitikumi nyelvszigetek (KORHONEN 1980: 65). — Természetesen KORHONEN hipotézise is csak hipotézis, ám józan és van racionális alapja, de a „radikális megújulás", az „áttörés" híveinek irodalmi hivatkozásaiban furcsa módon nem találkoztam vele.

4. Az uráli/finnugor alapnyelv megismerhető eszközkészlete

Tudott dolog, etimológia és hangtörténet nélkül nem lenne történeti-összehasonlító morfológiai kutatás, ez viszont a megfelelő szintaktikai tanulmányokhoz nélkülözhetetlen. Úgy látom azonban, hogy a történeti-összehasonlító morfoló-

giai kutatásokban kimondva-kimondatlanul a hangtörténet tanúságtétele dominál. Az utóbbi 15–20 évben az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy az uráli összehasonlító nyelvtudomány bizonyos fokig a hangtörténet foglyává lett. A hangtörténeti kutatásokban kétségtelenül áldásos hatású újgrammatizmus erősen hozzájárult ahhoz, hogy a történeti-összehasonlító uralisztikai vizsgálatok minden területén a hangtörténeti kritériumokat tekintették kizárólagosnak. Márpedig ha csak a hangtörténetre támaszkodva igyekszünk megítélni nyelvtörténeti folyamatokat, akkor könnyen abba a csapdába eshetünk, hogy a látszatot véljük valóságnak.

Bizonyos morfológia elemekről, jelenségekről, azok esetleges uráli alapnyelvi meglétéről nem ritkán szemellenzős módon csak hangtani, hangtörténeti kritériumok alapján alkotnak a komparatisták véleményt; ilyen példaként említhetem az igei személyragok és a birtokos személyjelek korával kapcsolatos felfogások némelyikét. Ennek köszönhetően természetesen a kérdéses elemek funkcióinak vizsgálata, tehát a szintaktikai oldal is torz megvilágításba kerül, ha egyáltalán szóba kerül. Akik megfeledkeznek arról, hogy az alapnyelvek is grammatikai törvényszerűségek szerint működő rendszerek voltak, gyakran hajlamosak arra, hogy szinte „antinyelvnek" tekintsék azokat. Gyakori tévedés, hogy a grammatika egyes alapelemeit a 6–8 ezer évvel ezelőtti alapnyelvi állapotokra vélik kialakulóban lévőnek (tehát nagyjából a glottogenezis folyamatával tévesztik össze az alapnyelvi eseményeket), noha az alapnyelvek semmivel sem voltak „elmaradottabbak, primitívebbek", mint pl. a mai magyar vagy finn, csak éppen „mások", ám leánynyelveikhez mégis sokban hasonlók voltak. Azt a szélsőséges felfogást pedig végképp zsákutcának kell minősítenem, amikor egyesek úgy alkotnak ítéletet, hogy az uráli, finnugor stb. korban a beszélők gondolkodásmódja (értsd: gondolkodási szintje, tehát szellemi kapacitása) mit tett lehetővé és mit nem…

4.1. Úgy tapasztaltam, az uráli numerusokról nyilatkozó kutatók fogalomtárában különös fontosságú a „numerus indefinitus" vagy gyakrabban használt megnevezéssel a „numerus absolutus". Az ezen fogalom körüli tisztázatlanságra vezethetők vissza azok a minden alapot nélkülöző spekulációk, amelyek szerint az uráli nyelvtörténetnek volt olyan periódusa, amikor a nyelv híjával volt a számjelölés morfológiai lehetőségének. A numerus indefinitus az én ismereteim szerint legtöbbnyire a morfológiai singularis egyik funkciója, nem egy bizonyos individuumra, hanem azonosítatlan egyedek meghatározatlan mennyiségű tagból álló csoportjára vonatkozik. A numerus indefinitus értelemszerűen a numerus definitusszal áll oppozícióban. Ha tagadom egy nyelvi állapotban a numerus definitus meglétét, természetszerűleg kizártam a numerus indefinitus létezését is (pl. mivel a magyar nyelvben nincs nőnem, értelmetlenség lenne hímnemet emlegetni). A numerus indefinitus egy osztály azonosítatlan, meghatározatlan egyedei határozatlan, indiscret mennyiségének kifejező eszköze, míg a numerus

definitus azonosítható vagy azonosított egyedek meghatározott, discret mennyiségének kifejező eszköze. A numerus indefinitus és a numerus definitus tehát a morfológiailag jelölt numerusok (singularis, dualis, pluralis) funkciója (részletesen ld. HONTI 1995a: 83–4, 1995b: 165–8, 1997: 4–14). Éppen ezért téves minden olyan állítás, amely szerint a (morfológiailag jelölt) dualis és pluralis funkcionális előzménye valami obskúrus (a mai singularissal alakilag egyező, tehát *Ø* morfémájú) numerus indefinitus lett volna, vagyis hogy az uráli alapnyelv még nem rendelkezett volna a „numerus" kategóriájával.

Az eddigi kutatások vagy nem tudják megmagyarázni pl. a *t* többesjel eltűnését a cseremisz főnévi paradigmából, értsd: nem tudják hangtörténeti okát adni (pl. LAVRENTYEV 1971: 18), vagy valamiképpen az alapnyelvi állapotok tükrözőjének kívánják feltüntetni (pl. RAVILA 1941: 96). Hogy a cseremiszben miért nincs a névszói **t* többesjelnek nyoma, arra tudtommal eddig csak ERDŐDI JÓZSEFnek sikerült olyan választ adnia, amely nem hangtörténeti okokat keresve tévelyeg: „A többes *t* akkor veszett el, amikor már újabb többesi jelek kezdtek kialakulni és testesebb alakok, telítve több kifejezőséggel, jelentéssel — tehát nem csak formális jelek — léphettek helyükbe" (ERDŐDI 1955: 458). Ez — mutatis mutandis — érvényes a **t*-vel nem rendelkező többi nyelvre is (votják, zürjén és magyar). Vagyis egy régi többesjel funkcióját fokozatosan egy újabb elem veszi át, és egyidejűleg a régi kiszorul a használatból.

4.2. A tárgyas ragozást ismerő uráli nyelvekben a tárgyas igeragok nagyobb hasonlóságot mutatnak a megfelelő birtokos személyjelekkel, mint az alanyi igeragokkal, mégpedig hosszabbak (vö. pl. RISTINEN 1973: 18), amely körülmény évtizedeken át képtelen magyarázatokra sarkallta a kutatókat. A hangtani tekintetben viszonylag archaikus finnségiben a birtokos személyjelek egy része testesebb a megfelelő igei személyragoknál. Ezek a tények csak úgy magyarázhatók racionálisan, ha abból indulunk ki, hogy az agglutinálódást megelőző nyelvállapotban a hátravetett névmások szintaktikai funkciójuk ellátására alkalmasan voltak megformálva, azaz az alanyi funkciójú névmásnak nem volt esetragja, a tárgyi funkciójú accusativusban, a birtokos jelzői pedig genitivusban volt (HONTI 1995b: 59–60). Ezt a hipotézisemet támogatják a vogul, az osztják, a mordvin, a finn és a jurák személyes névmási eredetű, személyt/tárgyat jelölő suffixumok; megjegyzem: az agglutinálódó, hátravetett, hangsúlytalan, anaforikus személyes névmásoknak szintaktikai funkciójuknak megfelelő megformálását illetően igen tanulságosak számunkra a mongol (vö. SZANZSEJEV 1953: 178, 1963: 88–9, 90, COMRIE 1980) és a török nyelvek (vö. TENISEV 1988: 22–30).

4.3. Az elmondottakból természetesen nem következik az, hogy száműzni akarom a hangtörténetet az uralisztikából, de még csak a történeti morfológiából, a morfoszintaktikai kutatásokból sem. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy a hangtörténet akkor nem segít bizonyos morfémák eltűnésének az igazolásában,

ha az eltűnésnek nem hangtani, hanem egyéb okai voltak, vagyis: „ahol nincs, ott ne keress!" A megőrződött régi morfémák egykori hangalakjának, morfológiai megformáltságának kikövetkeztetésében igenis támaszkodom a hangtörténet vallomására, ha nem mosódtak el mára az egykori szó- vagy morfémaalakok releváns elemeinek nyomai. A morfémakomplexumok (szóalakok) morfológiájának rekonstruálásakor én azonban szükségszerűen figyelembe veszem azok szintaktikai funkcióit is.

Az alapnyelvektől a mai nyelvekig lezajlott változásokat nem tekintem egy hajdani funkcionális nyelv — úgymond — leépülésének, miként a mai nyelveket sem vélem elődeiknél (alapnyelveiknél) fejlettebbeknek, hanem csak egyszerűen másoknak, ám nagyon sok elemükben és vonásukban mégis hasonlóknak.

5. Néhány általános jellegű megjegyzés

Úgy vélem, akkor tudunk továbblépni az uralisztikai kutatásokban, ha jobban figyelünk arra, mi történik a rokon nyelvtudományi diszciplínákban, miként hasznosíthatjuk az általános nyelvészet, a tipológia, a nyelvek közti kapcsolatok vizsgálatában elért eredményeket. Természetesen kellő óvatossággal fogadva azoknak gyakran másod-, harmadkézből származó vagy éppen hallomásból beszerzett, olykor fölöttébb kétes értékű információkon alapuló és igen nagyvonalúan felállított téziseit, elsietve levont következtetéseit; néha az ilyen munkákban olvasható, meghökkentően téves vagy elavult finnugrisztikai ismeretek okkal kelthetnek bennünk bizalmatlanságot.

Nagyon ajánlatos saját szakterületünk tudománytörténetéről is alapos információkkal rendelkeznünk. Sokan ugyanis sajnálatos módon nem ismerik annak a tárgykörnek az irodalmát, amelyről egy hályogkovács merészségével nyilatkoznak. A szakirodalom valóban óriási, még a legnagyobb igyekezet mellett is előfordulhat, hogy a kutató releváns állásfoglalásokról nem szerez tudomást. De nem törekedni az eddigi eredmények és a tévútnak bizonyult kísérletek megismerésére, vétek. Ha valaki pedig szándékosan mellőzi a már felhalmozódott ismeretanyag birtokbavételét, aligha tekinthető kutatónak. A nyelvészetben működő kutatónak is pontosnak, megbízhatónak kell lennie, rendelkeznie kell a jó értelemben vett filoszhajlammal.

A kommunizmus összeomlásával a véleménynyilvánítási szabadság helyreállt az oroszok által korábban megszállt Magyarországon és Észtországban, valamint az oroszok által felügyelt Finnországban is. Most mindhárom országban tanúi lehetünk annak, hogy egyesek az elmúlt évtizedek megaláztatásaiért, sérelmeiért a tudomány perifériájára (vagy éppen azon kívülre) sodródva igyekeznek elégtételt venni. Ennek szép (szinte már infantilisnak minősíthető) példáját idézi KÜNNAP, amelyet még ő sem tud helyeselni, ugyanis a dolgok erős leegyszerűsítésének tekinti; egy helsinki kutatási program egyik munkatársától idézi a következőt: „Jó példája annak, miként (re)interpretálható a történelem, hogy

módosultak a finnek eredetével kapcsolatos spekulációk. Amikor a Szovjetunió még nagyon erős volt, és a finn külpolitika ehhez a realitáshoz igazodott, a finneknek mai hazájukba való betelepülését pl. az iskolákban úgy tanították, hogy a finnek és a többi finnugor nép valahonnét keletről érkezett Oroszországon keresztül és jutott el Finnországba, Észtországba és Magyarországra. A 'család' egy része azonban Oroszországban maradt. Ma, mivel Finnország már tagja az Európai Uniónak, a Szovjetunió pedig már nem létezik, a történelem új megfogalmazásban jut el hozzánk: A finnek nem keletről érkeztek, hanem nyugatról, és véglegesen a nyugati kultúra részesei" (KÜNNAP 1996e: 64).

6. Összegzés

Végül az előadás címében feltett kérdésre is szeretnék röviden válaszolni: uráli és finnugor kori eleink egy olyan egységes nyelvet, alapnyelvet beszélhettek, amelynek egységessége a nyelvterületen élők számára biztosította a kölcsönös megértést. Az egység ez esetben nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint a mai nyelvi közösségek nyelvének egységessége. Amint ez megszűnt, megszűnt az alapnyelv is, a mai nyelvek, nyelvcsoportok elődei alakultak ki belőle.

Az alapnyelv beszélői mint vadászok nagy területeket járhattak be, ezzel egyúttal biztosítva a nyelvterület egyes részei közti kapcsolatok fenntartását. Ez a terület az Urál környékén, főleg attól nyugatra lehetett, amely fokozatosan bővült még nyugatabbra, egészen a Baltikumig. A nyelvi egység megszűnését előidézhette a gazdasági viszonyok fejlődése, idegen nyelvű közösségek benyomulása az uráli területekre.

Az mindenképpen biztos, hogy az uráli nyelvek sem alakulhattak ki a nyelvi változások törvényszerűségeit semmibevéve. Aki ezeket figyelmen kívül hagyva építget őstörténeti és nyelvtörténeti légvárakat, csak az őstörténeti csodabogarak agresszív inváziójának válik részesévé, amelyek a véleménynyilvánítási szabadság helyreállításával a vajákos csodadoktorok, az ufológusok, az asztrológusok és egyéb „szakemberek" mellett ismét előmásztak. A „radikális újítás" híveinek nézetrendszere és a ZSIRAI MIKLÓS által ama nevezetes cikkben (ZSIRAI 1943) már tűhegyre tüzdelt nyelvészeti csodabogarak tenyésztőinek és azok utódainak, a mai sumér- és törökhitű magyarkodó és egyéb dilettánsoknak a fantazmagóriái közt nem sikerült lényeges m i n ő s é g i különbséget felfedeznem. Egy lényeges különbség azonban mégis van, legalábbis az ötletek előadói között: a „radikális újítók" rendelkeznek szakmai ismeretekkel, míg a másik tábor hívei még talán csak nem is hallottak a tudományos módszerekről, az eddigi kutatási eredményeket pedig — szakmai tájékozottság és egyáltalán a kellő műveltség hiányában — nem képesek megérteni. Az én megítélésem szerint tehát nincsen nagyon éles választóvonal a radikális újítók és azon szakértők eszmevilága közt, akik pl. az óegyiptomi és a finn nyelv tesvériségét hirdetik, vagy éppen azt vallják, hogy a világ minden nyelve a magyarból származik... De talán ez így is van

rendjén, hiszen minden tudományos diszciplínának megvan a maga kétes értékű hordaléka (vö. pl. CSÁNYI 1998).

BOGYAY TAMÁS az említett ZSIRAI-cikk utáni őstörténeti csodabogár-tenyésztők mentalitását kommentálva írta éppen harminc évvel ezelőtt:

„1. A tudománytalan elméletek hirdetői ma már nem pusztán dilettánsok. Tekintetbe véve szakmai képzettségüket, tőlük több kritika és önkritika lenne várható. Tudják, miképpen gyakoroljanak befolyást azon helyekre és körökre, amelyeknek a bizonyítatlan tanokat hivatalból kellene elutasítaniuk.

2. Az ilyen elméletek nyilvánvalóan reális lelki szükségletet elégítenek ki. Ezzel magyarázható széleskörű hatásuk, hogy még képzett történészek is bedőlnek nekik" (BOGYAY 1969: 295).

Ehhez, a mondhatni eufemisztikus megfogalmazású megállapításhoz nincs mit hozzáfűznöm…

HONTI LÁSZLÓ

Irodalom

BEEKES, ROBERT S. P. (1995): *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction.* Amsterdam–Philadelphia.

BERECZKI GÁBOR (1990): *Chrestomathia Ceremissica.* Budapest.

VON BOGYAY, TAMÁS (1969): Urgeschichtliche Wunderdinge. *Ural-Altaische Jahrbücher* 41: 295–9.

BRANDENSTEIN, WILHELM (1968): Das Indogermanenproblem. In: SCHERER 1968a: 523–37.

BUBRIH, D. V. [БУБРИХ, Д. В.] (1948a): Советское финноугорское языкознание. *Ученые записки. Серия востоковедческих наук. Выпуск 2. Советское финноугроведение I.* Ленинград. 24–32.

BUBRIH, D. V. [БУБРИХ, Д. В.] (1948b): Сравнительная грамматика финноугорских языков в СССР. *Ученые записки ЛГУ* 105. Ленинград. 47–80.

BUBRIH, D. V. [БУБРИХ, Д. В.] (1948c): К вопросу об отношениях между самоедскими и финноугорскими языками. *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка.* 1948, том VII, вып. 6. Москва. 511–7.

BUDENZ, JOSEF (1879): *Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen.* Separat-Abdruck aus der Festschrift zum fünfzigjährigen Doctorjubiläum des Herrn Professor Benfey. Göttingen.

BUSSMANN, HADUMOD (1990): *Lexikon der Sprachwissenschaft. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage.* Stuttgart.

CAVALLI-SFORZA, L. L.–PIAZZA, A. (1993): Human Genetic Diversity in Europe: A Summary of Recent Research and Prospects for the Future. *European Journal of Human Genetics* 1: 3–18.

COLLINDER, BJÖRN (1960): *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Uppsala.

COMRIE, BERNARD (1980): Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects. In: FISIAK, JACEK (ed.): *Historical Morphology. Trends in Linguistics.* Studies and Monographs 17. The Hague–Paris–New York. 83–96.

CSÁNYI VILMOS (1998): A tudományok nyitott, szabályozott hiedelemrendszerek. *Magyar Tudomány* 98/9: 1065–8.

DONNER, OTTO (1879): *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen.* Abdruck aus den Acta Societatis Scientiarum Fennicae. Tom. XI. Helsingfors.

ERDŐDI JÓZSEF (1955) válasza az opponenseknek. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 454–65.

HAJDÚ PÉTER (1966/1973): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Budapest.

HAJDÚ PÉTER (1975): Arealógia és uralisztika. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 147–52.

HASSELBLATT, CORNELIUS (1998): Avunhuuto lounaasta. *Virittäjä* 1998: 232–9.

HÄKKINEN, KAISA (1983): *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta.* Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Turku.

HÄKKINEN, KAISA (1984): Wäre es schon an der Zeit, den Stammbaum zu fällen? Theorien über die gegenseitigen Verwandtschaftsbeziehungen der finnisch-ugrischen Sprachen. *Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge* 4: 1–24.

HONTI LÁSZLÓ (1995a): Wieviel Augen haben die Uralier? (Zu Funktionen der Numeri im Uralischen.) In: KÜNNAP 1995a: 73–87.

HONTI LÁSZLÓ (1995b): Der uralische Numerus absolutus — was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* 31: 161–9.

HONTI LÁSZLÓ (1997): Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-ugrische Forschungen* 54: 1–126.

ITKONEN, ERKKI (1960): Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten. *Ural-Altaische Jahrbücher* 32: 2–24.

ITKONEN, ERKKI (1962): Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. *Ural-Altaische Jahrbücher* 34: 187–210.

ITKONEN, ERKKI (1968): Suomen suvun esihistoria. In: *Suomen kielen käsikirja.* Helsinki. 11–34.

ITKONEN, ESA (1998a): Sukupuu ja kontakti. *Virittäjä* 1998: 96–103.

ITKONEN, ESA (1998b): *'Kielihistorian rintamat': perusteeton näkemys.* Tieteessä tapahtuu 1998/3, Internet. Helsinki.

JULKU, KYÖSTI–ÄÄRELÄ, MERJA (toim.) (1997): *Itämerensuomi — eurooppalainen maa.* Studia Historica Fenno-Ugrica 2. Jyväskylä–Oulu.

JULKU, KYÖSTI (1997): Eurooppa — suomalais-ugrilaisten ja indoeurooppalaisten pelikenttä. In: JULKU–ÄÄRELÄ 1997: 249–75.

JULKU, KYÖSTI (1998): Der aktuelle Stand der Forschung der finnougrischen Völker. *Specimina Sibirica* 14. Szombathely. 23–41.

KALLIO, PETRI (1997): Uralic substrate features in Germanic? *Journal de la Société Finno-ougrienne* 87: 123–30.

KALLIO, PETRI–KOIVULEHTO, JORMA–PARPOLA, ASKO (1997): „Kantagermaanin suomalais-ugrilainen substraatti": perusteeton hypoteesi. *Tieteessä tapahtuu* 1997/8. Helsinki. 47–51.

KALLIO, PETRI–KOIVULEHTO, JORMA–PARPOLA, ASKO (1998): *„Kantagermaanin suomalais-ugrilainen substraatti": edelleen perusteeton hypoteesi.* Tieteessä tapahtuu 1998/3, Internet. Helsinki.

KORHONEN, MIKKO (1980): Über die vorgeschichtlichen Bedingungen für die Annahme der Paläo-Ursprachen. In: ORTUTAY, GYULA (ed.): *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Pars II. Budapest. 64–5.

KORHONEN, MIKKO (1984): HÄKKINEN, KAISA: Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. *Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge* 4: 247–9.

KRAHE, HANS (1968): Indogermanisch und Alteuropäisch. In: SCHERER 1968a: 426–54.

KÜNNAP, AGO (ed.) (1995a): *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis.* Tartu–Groningen.

KÜNNAP, AGO (1995b): The Uralic Language Tree Model and the Myth of the Migration from the East at the Jyväskylä Congress. In: KÜNNAP 1995a: 123–7.

KÜNNAP, AGO (1996a): JÁNOS PUSZTAY: Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische). *Linguistica Uralica* 32: 218–25.

KÜNNAP, AGO (1996b): Ursprache oder Sprachbund? J. PUSZTAY: Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. (Beispiel: Das Protouralische). *Fenno-Ugristica* 20. Tartu. 73–6.

KÜNNAP, AGO (1996c): Was geht auf die gemeinsame uralische Grundsprache zurück? In: LARSSON, LARS-GUNNAR (Hrsg.): *100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala.* Studia Uralica Upsaliensia 26. Uppsala. 241–7.

KÜNNAP, AGO (1996d): On the Origin of Uralic Languages. In: BERECZKI ANDRÁS–KLIMA LÁSZLÓ (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Uralisztikai tanulmányok 7. Budapest. 142–4.

KÜNNAP, AGO (1996e): A Pragm-Areal Linguistic Challenge to Uralistics. Pragmatics, Ideology, and Contacts. *Fenno-Ugristica* 20. Tartu. 61–4.

KÜNNAP, AGO (1997a): Uralilaisten kielten läntinen kontaktikenttä. In: JULKU–ÄÄRELÄ 1997: 63–74.

KÜNNAP, AGO (1997b): *Radical Renewing in Uralistics.* Internet.

KÜNNAP, AGO (1998a): On the Uralic **ś*-Preterite and **k*-Present. *Linguistica Uralica* 34: 81–6.

KÜNNAP, AGO (1998b): *Breakthrough in Present-Day Uralistics.* Tartu.

KÜNNAP, AGO (1998c): Olemme väsyneet puihin. *Virittäjä* 1998: 607–9.

LAAKSO, JOHANNA (1998): Tyvestä puuhun noustaan. *Virittäjä* 1998: 610–2.

LAAKSO, JOHANNA (1999): Language Contact Hypotheses and the History of Uralic Morphosyntax. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 88: 59–72.

LARSSON, LARS-GUNNAR (1981): Three Baltic Loanwords in Fennic. On Dating Pre-Literary Linguistic Material. *Acta Universitatis Upsaliensis. Acta Societatis Linguisticae Upsaliensis. Nova Series* 3: 2. Stockholm. 17–55.

LARSSON, LARS-GUNNAR (1990): Zum Problem der uralischen Urheimat. *Linguistica Uralica* 26: 230–8.

LARSSON, LARS-GUNNAR (1996): Comments on Pekka Sammallahti's Paper „Language and Roots". In: LESKINEN, HEIKKI–SEILENTHAL, TÕNU (ed.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum* 8. Jyväskylä. 34–6.

LAVRENTYEV, G. I. [ЛАВРЕНТЬЕВ, Г. И.] (1971): Категория числа имен существительных в волжском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 7: 13–8.

LEHMANN, WINFRED P. (1996): *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics.* London–New York.

LIIMOLA, MATTI (1944): Zu den wogulischen Personalpronomina. *Finnisch-ugrische Forschungen* 28: 20–56.

MALLORY, J. P. (1991): *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth.* London.

MALMKJÆR, KIRSTEN (ed.) (1995): *The Linguistics Encyclopedia.* London–New York.

NORIO, REIJO (1997): *Das Volk, das aus der Kälte kam.* Symposium in Berlin 6–7. 11. 1997. Berlin. (Kézirat).

NORIO, REIJO (1998): *Suomen väestön juuret. Professori Reijo Norio kertoo suomalaisten geenijuurista.* Yleisradio 1, 11–02–1998, klo 11.45. Helsinki. (Kézirat).

ÖSTMAN, JAN-OLA–RAUKKO, JARNO (1995): The 'Pragmareal' Challenge to Genetic Language Tree Models. In: SUHONEN, SEPPO (toim.): *Itämerensuomalainen kulttuurialue.* Castrenianumin toimitteita 49. Helsinki. 31–69.

PUSZTAY JÁNOS (1995): *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische).* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Wiesbaden.

PUSZTAY JÁNOS (1997): Ajatus uralilaisten kansojen ketjumaisesta alkukodista. In: JULKU–ÄÄRELÄ 1997: 9–22.

RAVILA, PAAVO (1941): Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 27: 1–136.

RAVILA, PAAVO, (1949): Suomen suku ja Suomen kansa. In: *Suomen historian käsikirja.* I. Porvoo (idézve ITKONEN 1960 alapján).

RAVILA, PAAVO (1958): Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 60/6. Helsinki. 1–15.

RAVILA, PAAVO (1967): Kantakieli kielihistorian peruskäsitteenä. In: RAVILA, PAAVO: *Totuus ja metodi.* Kielitieteellisiä esseitä. Porvoo–Helsinki. 67–78.

RISTINEN, E. K. (1973): Observations on the Functions of the Conjugations in Samoyedic. *Uralica* 1973/1. Tokyo. 11–37.

SALMINEN, TAPANI (1989): Classification of the Uralic Languages. In: GRÜNTHAL, RIHO–PENTTINEN, SIRPPA–SALMINEN, TAPANI (ed.): *Proceedings of the Fifth International Finno-Ugrist Students' Conference, Helsinki, 22–26 May 1988.* Castrenianumin toimitteita 35. Helsinki. 15–24.

SAMMALLAHTI, PEKKA (1990): On the Relationship of the Uralic Languages. In: KERESZTES LÁSZLÓ–MATICSÁK SÁNDOR (ed.): *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. 3A.* Debrecen. 7–12.

SCHERER, ANTON (Hrsg.) (1968a): *Die Urheimat der Indogermanen.* Darmstadt.

SCHERER, ANTON (1968b): Vorwort. In: SCHERER 1968a: VII–X.

SETÄLÄ, E. N. (1926): Suomensukuisten kansojen esihistoria. In: KANNISTO, A.–SETÄLÄ, E. N.–SIRELIUS, U. T.–WICHMANN, YRJÖ (toim.): *Suomen suku* I. Helsinki. 120–89.

SOLTA, GEORG (1968): Gedanken zum Indogermanenproblem. In: SCHERER 1968a: 324–45.

STERNEMANN, REINHARD–GUTSCHMIDT, KARL (1989): *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft.* Berlin.
SZANZSEJEV, G. D. [САНЖЕЕВ, Г. Д.] (1953): *Сравнительная грамматика монгольских языков. Том I.* Москва.
SZANZSEJEV, G. D. [САНЖЕЕВ, Г. Д.] (1963): *Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол.* Москва.
SZINNYEI JÓZSEF (1910): *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.* Leipzig.
SZINNYEI JÓZSEF (1922): *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage.* Leipzig.
TAULI, VALTER (1955): On Foreign Contacts of the Uralic Languages. *Ural-Altaische Jahrbücher* 27. Wiesbaden. 7–31.
TENISEV, E. R. (szerk.) [ТЕНИШЕВ, Э. Р. (отв. ред.)] (1988): *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.* Москва.
THIEME, PAUL (1954): Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1953, Nr. 11.* Mainz. 539–613.
TRUBETZKOY, N. S. (1930): Proposition 16. In: *Actes du premier congrès international des linguistes 1928.* Leiden. 17–8.
TRUBETZKOY, N. S. (1939): Gedanken über das Indogermanenproblem. *Acta Linguistica* 1. Copenhague. 81–9.
TUZSAROV, G. M. [ТУЖАРОВ, Г. М.] (1987): *Грамматические категории имени существительного в марийском языке.* Йошкар-Ола.
WIIK, KALEVI (1997): Suomalaistyyppistä ääntämistä germaanisissa kielissä. In: JULKU–ÄÄRELÄ 1997: 75–103.
ZSIRAI MIKLÓS (1943/1986): Őstörténeti csodabogarak. In: *A magyarság őstörténete.* Szerk. LIGETI LAJOS. Budapest. 266–89.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 33–75

DEBRECEN
2001.

A Vértes-hegységben lévő Várgesztes német nyelvjárása

1. Bevezetés

1.1. Ha megkérdezzük a községük története iránt érdeklődő gesztesieket, honnan is származnak, csaknem mindig azt a választ kapjuk, amelyet a Kárpát-medence török utáni német településein mindenütt hallhatunk: Mi svábok vagyunk, a Fekete-erdő vidékéről jöttünk! Mint a legtöbb ilyen esetben, Gesztesen is egy téves hagyományról van szó, amely népcsoportunk egész Délkelet-Európában elterjedt idegen megnevezése (*svábok, svaby* stb.) alapján kísérli meg a zárt német nyelvterületen belül — ahonnan kétségkívül bevándoroltak elődeink — az elnevezést földrajzilag helyhez kötni. Az ellentmondás aránylag könnyen feloldható. A török kiűzése után az első német telepesek az akkori Német-római Birodalom délnyugati, sváb területeiről érkeztek, tehát származásuk szerint „valódi" svábok voltak, mindenekelőtt a Fekete-erdő vidékéről.[1] Nyomaikat nagy számban megtaláljuk azoknak a községeknek a telepes-listáin, amelyekben ma csak egy-két sváb családnév fordul elő, az is ritkán, így például Máriahalmon (Kirwall) a Dunakanyarban.[2] Mi történt a többi svábbal? Nyomaik számos községben kimutathatóak a Duna-mentén, nemcsak családnevekben, hanem ahol nagyobb számban sikerült megmaradniuk, a keverék nyelvjárások sváb elemeiben is. Így például Pest egykor németekkel betelepített kerületeiben (Ferencváros, Józsefváros), valamint Soroksár, Dunaharaszti, Taksony községekben, míg végül a délebbre fekvő Hajóson egy „valódi sváb" nyelvjárásra találunk. Sváb beütést mutat néhány német község az Északi-hegyvidéken, Tokaj környékén, míg ettől keletre — a román határ közelében — Szatmár megyében valóban létezett egy egykor nagy sváb „sziget" melynek maradványai három magyarországi faluban is fellelhetőek. Dél-Magyarországon, Pécs környékén az ún. „Schwäbische Türkei" (Tolna, Baranya megye) térségében — a népi elnevezés ellenére — csak néhány községben beszélnek sváb nyelvjárást. Összefoglalva: Az eredeti származáshelyről, a Svábföldről érkezett első telepesek részben tovább vándoroltak (pl. Dobrudzsába) részben azonban az embertelen életkö-

[1] A „valódi" és a csak „névleg" svábok megkülönböztetését HENRIK SCHMIDT vezette be, ld. SCHMIDT 1928: 26.

[2] A máriahalmi helyzetet SCHILLING ROGERIUS írta le 1942/1943: 5.

rülmények miatt az akkoriban mocsaras Bánát és Bácska vidékén felmorzsolódtak, beleolvadtak az utánuk jövő pfalzi, hesseni, bajor és más telepesek közé, és velük együtt egy „új törzset" alkottak. Az első, valóban „sváb" származású telepesek után Dél-Európa népei a török kiűzése után bevándorolt valamennyi német parasztot a „sváb" névvel jelölték, így ez nemcsak etnikai (= német), hanem egyidejűleg szociális besorolást (= paraszt, földműves) is jelentett. Ezzel magyarázható az a tény, hogy a német paraszti telepesek készséggel elfogadták a „sváb" megjelölést akkor is, ha volt egy másik, reálisabb, magukkal hozott csoportnevük is mint pl. a Balaton-felvidéken, ahol a legtöbb német magát egyidejűleg „Odenwälder"-nek (azaz odenwaldinak) vagy a Pécs környékieknek kb. a fele magát „stiffolder"-nek (= Stift-Fuldaer/Hessen) nevezi. A *sváb = német paraszt* (délkeleten) szokásos azonosítására vezethető vissza az is, hogy az ugyanabban az időben a városokba (Buda, Pest, Győr, Székesfehérvár, Temesvár stb.) telepített, nem paraszti németség soha nem tartotta magát „sváb"-nak, mint ahogy e térség török előtti korból származó német lakossága sem. Legtöbbjüket szomszédaik, és ennek alapján ők saját magukat is *Sachsen*-nek, *szászok*-nak nevezték — amelynek szintén volt szociális rangsorolási értéke a „német bányász" jelentésből — akkor is, ha a németországi szász törzshöz származásilag vajmi kevés közük volt.[3]

1.2. E kis kitérő után, mely remélhetőleg nem volt haszontalan a fogalmak tisztázásához, térjünk vissza Várgeszteshez! Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a gesztesi családnevek közt, noha viselőik magukat sváboknak tartják, egyetlen egy kétségtelenül sváb eredtű név sincsen. Az egyetlen név *(Mali)*, amelyet *-li* végződése miatt korábban néha oda soroltak egy szláv 'kis, kicsi' jelentésű alakból került a németbe. Ellentétben a korábban említett helységekkel, mint pl. Soroksár stb., Gesztesen a szókincs alapos, minden oldalú vizsgálata után sem sikerült sváb eredetű nyelvi elemek maradványaira akadni. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy bár a nyelvjárás, illetve a nyelvtörténet egy etnikai közösség származásának legfőbb ismérve, mégsem helyettesíti a családtörténetet. Így tehát elméletileg nem kizárható, hogy az egyik vagy a másik gesztesi família végsősoron visszavezethető az elsőként érkezett sváb származású családok egyikére.

1.3. A falu települési szempontból az Esterházy grófok hatalmas birtokrendszeréhez tartozik. Eredetileg a tatai bencés apátság uradalma volt, amelyet III. Károly [= VI.] gróf Esterházy Józsefnek adományozott, aki azonnal megkezdte a térség németekkel és szlovákokkal való betelepítését.[4] A források szerint a né-

[3] A magyarországi németség etnikai tagolódásáról vö. HUTTERER 1975: 11 (új kiadása: HUTTERER 1991: 253).

[4] A telepítés történetéhez ld. SCHILLING 1928: 52 (Fejér megye), illetve 55 (Komárom megye), illetve HUTTERER 1963: 90 kk. (térképekkel).

metek frank és elzászi (tehát főként középnémet és alemán) területekről jöttek. Gesztesen csak három olyan jelenséget találtam, amely egy esetleges frank beütésre utalna: 1) *Schnuut* 'a disznó pofa és orr része'; szitkozódásként is: *holt die Schnuut!* 'fogd be a szád!' (főként gyerekeknek), 2) *Weeichschaissa,* 'Wegscheißer, árpa a szemen' azzal a babonával, hogy ez Isten büntetése az utak beszennyezéséért, és 3) Szent Vendelnek, mint az állatok védőszentjének tisztelete. A felnémet területeken, ahová a gesztesi nyelvjárás tartozik, a szentnek ez a funkciója nem ismert, a frankoknál viszont igen. Mindenesetre Vendel a második védőszentje (Szent Miklós mellett) a gesztesi templomnak. A *Wegschaisser* szó a Magyarország középső részén lévő német nyelvszigetek bajor nyelvjárásaiban is nagy területen használatos, jóllehet a zárt német nyelvterületen egy aránylag kis keleti frank térségre szorítkozik. A legfeltűnőbb a *Schnuut*, mivel a hangmegfelelések alapján a szó alakja Gesztesen *Schnauze* 'orr, pofa' lenne, amit a faluban a *schneuzen* 'orrot fúj' közelisége miatt ugyan megértenek, de alig használnak. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az „óbajor" forma, részben ebben a hangalakban, részben „rosszabbra javított" (*Schnuuß,* sőt *Schnuaß* stb.) változatokban a környék számos, ugyancsak bajor helyi nyelvjárásában ismeretes. A széna (esetenként gabona vagy szalma) tárolására szolgáló építményt, mint szinte minden török utáni német településen, *Scheuer*-nek hívják. Ez egy középnémet szó, melynek bajor-osztrák megfelelője a *Schtoo(d)l* 'Stadel, csűr, pajta' Gesztesen legalábbis egy magas cövekeken álló, fedett, de minden oldalán nyitott építményt jelöl, amelyben az „uraság" (= nagybirtok) gabonakévéit tárolhatták. A fentieken kívül csak olyan jelenségek mutathatók ki, amelyek közösek az egyes bajor és frank nyelvjárásokban, és amelyek a közép-magyarországi helyi német nyelvjárások nagyrészében — a bajor felszín alatt — érvényre jutottak, illetve megmaradtak. Ilyen pl. a hosszú *aa* megfelelés a korábbi *ei* helyett mint *braat* 'breit, széles', *klaa(n)* 'klein, kicsi' stb. Néha a nevek is (különösen a családnevek és a dűlőnevek) megőrzik a helységben már nem élő népcsoportok nyomait (mint a *Mali* Gesztesen vagy a *Slowakenäcker* 'Szlovák-földek' a szomszédos Vérteskozmán). Nálunk ilyen nevek nem vagy alig találhatók, de vö. pl. a hegyneveket n. *Mißriasch* a m. *Mészáros-hegy*-ből, illetve *Epriasch* a m. *Eperjes*-ből (Epres-hegy), ide sorolható még a *Nemetzkital* a szlov. *nemecký* 'német' és n. *tal*-ból 'Német-völgy'. Stájer erdőmunkások alkalmi letelepedésére következtethetünk a *Steirerwald* 'Stájer-erdő' nevéből, valamint a favágók hosszú fűrészének megnevezéséből: *Schtairasooch* 'Steirersäge, stájer fűrész'.

A várgesztesi német nyelvjárás beépül az északon a Dunakanyar, délnyugaton a Balaton által határolt, a Dunántúli-középhegység délnyugati részén elhelyezkedő német nyelvjárásszigetbe. Ez két nagy összefüggő tömbből áll, melyek határa épp itt, a Vértes-hegységben húzódik: északkeleten ún. dunai bajor (= középbajor) *ua*-nyelvjárásokat (*muada* 'Mutter, anya'; *guad* 'gut, jó'), délnyugatra ugyanilyen *ui*-nyelvjárásokat *(muida, guid)* beszélnek. Úgy tűnik, könnyű a dol-

gunk, ha ezekre a jegyekre támaszkodva keressük a német nyelvterületen az „őshazát". De a látszat csal: már egy fentebb említett ismertetőjegy, a hosszú *aa* < korábbi *ei* (*braat* 'breit, széles, *klaa(n)* 'klein, kicsi') megfelelés — amely kevés kivételtől eltekintve összeköti az *ua* és *ui* nyelvjárásokat — mutatja, hogy a helyzet sokkal komplikáltabb. Az *ua*-nyelvjárások az *aa* < *ei* megfeleléssel a zárt bajor-osztrák nyelvterületen belül csak az osztrák városi dialektusokra jellemzőek, illetve egyfajta osztrák köznyelvi nyelvjárást képeznek. Paraszti nyelvként csak Karintia belső részein használatosak, egyéb nyelvi jegyek azonban kizárják a mi nyelvjárásszigeteink innen való származtatását. Ez az *aa* Ausztriában a Babenbergek és más tartományi főurak által használt, (keleti) frank, „úrias" rétegnyelv terméke. Ennek az *aa*-nak a fent említett *ui*-val való kapcsolata — például a Várgesztessel szomszédos községekben és a Bakony nagy részén is — gyakorlatilag csak a települések nyelvjárásából ismeretes, az anyaországból nem. Más szóval: a magyarországi német falvak nyelvjárásainak visszavezetése a zárt német nyelvterület egyes helyi nyelvjárásaira nem más, mint „nyelvföldrajzi illúzió". A telepesek különböző német, esetünkben főként bajor-osztrák területekről érkeztek, ennek megfelelően a hozott nyelvjárások a helyszínen új nyelvi egységekké egyenlítődtek ki, miközben a földrajzi tényező mellett a nyelvi „értéktöbblet"-re (= presztízs; jobb, előkelőbb nyelvhasználat) való szociális törekvés is meghatározó volt. A gesztesi nyelvjárás kialakulásánál még két további tényezőt is figyelembe kell venni. Először is Várgesztes nem paraszti falutelepítés volt, hanem (egészen a 20. századig!) ún. „puszta", a parasztok és zsellérek egyébként szokásos megkülönböztetése nélkül, ahol a főleg erdőirtás révén nyert földterületeknek csak „háztáji"-ként volt szerepük. Maguk a telepesek uradalmi erdőmunkások, illetve szénégetők és mészégetők voltak. Nem véletlen, hogy a gesztesieket, éppúgy mint a hasonló feladatkörrel telepített irtáspusztaiakat a szomszédos falvak német parasztjai *Woidlait*-nak (Waldleute 'erdei emberek'), sőt *Woideesl*-nek (Waldesel 'erdei szamár') csúfolták. Másodszor a fentiekből az is következik, hogy Várgesztes nem primér település közvetlenül a Német Birodalomból, hanem különböző, már magyarországi német falvakból létrejött másodlagos település. Így az első nyelvjáráskeveredés után, amely még a szomszédos primér településeken végbement, egy másodlagos nyelvi kiegyenlítődésnek is következnie kellett ahhoz, hogy a község egységes nyelvi formája kialakulhasson.

2. A hangállomány

2.1. Származásilag a gesztesi nyelvjárás — mint a környékből hozott dialektusok hordozója — egészében összekapcsolható a bajor-osztrák dialektusok keleti peremével, azaz a stájerországi kelet-stájer nyelvjárással, illetve az Alsó-Ausztria keleti részén beszélt kelet-dunai-bajor, valamint a burgenlandi nyelvjá-

rással. A már említett nyelvi ismertetőjegyeken kívül számos más jelenségből is erre következtethetünk, pl. a magánhangzóknál erős az eltolódás a kettőshangzók felé: így pl. *r* előtti helyzetben (*joa(r)*[5] 'Jahr, év', *woa(r)tn* 'warten, várni', *khea(r)n* 'kehren: wenden, fordulni', *schtia(r)* 'Stier: junger Ochs, bika, fiatal ökör', *gschpia(r)n* 'spüren: fühlen, érezni', *schnua(r)* 'Schnur: Schwiegertochter, meny', *fea(r)n* 'Föhre: Kiefer, erdei fenyő' stb.). Csak az alsó nyelvállású *aa* nem lesz soha kettőshangzóvá az *r* előtt, tehát marad *laa(r)* 'leer, üres' és *schwaa(r)* 'schwer, nehéz'. Hasonló a kettőshangzók képzése az *m, n* nazálisok (orrhangok) és az *n* + *g* nazális hangkapcsolatok előtt vö. *haumma* 'Hammer, kalapács', *gnaumma* 'genommen, (el)venni', *mau(n)* 'Mann, férfi', *laung* 'lang', *reina* 'rennen: laufen, rohanni, futni', de *klaa(n)* 'klein, kicsi', *raam* 'Rahm: Sahne, tejföl', *waang* 'Wägen, kocsik' a *woong* 'Wagen, kocsi' többesszáma.

Természetesen megmaradtak az (egyébként a sváb–alemánban és a keleti frankban megőrzött) korábbi kettőshangzók *ua* (*muada* 'Mutter, anya' a korábbi *muoter*-ből), *ia* < korábbi *ia* és *üa* (*liap* 'lieb, kedves' < *liep,* illetve *miad* 'müde, fáradt' < korábbi *müede*), nem is szólva a korábbi hosszú *i* és *iu*-ból keletkezett *ai*-ról (vö. *haus* < *hus,* 'Haus, ház', *wai(p)* 'Weib: Frau, asszony' < *wip, laid* 'Leute, emberek < *liute*).

További kettőshangzók fejlődtek az *a, o, u* magánhangzókból *l* előtti helyzetben, ha ez az *l i (= j)*-vé „lágyult", pl. *moi* 'mal, szer', *huiz* 'Holz, fa', *suiz* 'Sulz, kocsonya'. Épp így alakult a korábbi *uol* hangkapcsolat is, pl. *Schule: Schui* 'iskola'. Mindezen esetekben lehetséges egy félig képzett „lágy" *l* megléte mellett az egyszerű magánhangzós ejtés *(mol, hulz, salz, schul),* de ez visszaszorulóban van — mint a Közép-hegység egész keleti részén — a kettőshangzós ejtéssel szemben, vö. *khaiwü* 'Kälbel: Kalb, borjú', az *-aul/-äul,* vö. *mäu(i)* 'Maul, száj' stb.

Ez az *l* az előtte lévő *e* és *i* hangok labializációját, azaz ajakkerekítéses ejtését is előidézheti pl. *möö(l)* 'Mehl, liszt', *söö(l)* 'Seele, lélek', *schtüü(l)* 'Stiel, nyél' stb. anélkül, hogy kettőshangzóvá, tehát *ööi,* illetve *üüi*-vé válnának, sőt a szó végén az *l* egészen el is tűnhet. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy a német köznyelvben előforduló *ö* és *ü* hangok minden más helyzetben ajakkerekítés nélküli *e/ei,* illetve *i*-vé lesznek, vö. *leischn* 'löschen, oltani', *khinstla* 'Künstler, művész'. Az *n* és az *r* előtt a kettőshangzók további nyitódása is végbemehet, *schain* 'schön, szép', *tearisch* 'törisch: taub, süket'.

[5] Nemcsak nyomdatechnikai okokból, hanem főként az olvasóközönségre való tekintettel a nyelvjárási alakokat nem a kutatásban szokásos átírásban közöljük, hanem a német helyesírás betűivel adjuk vissza, ahogy ez a térségünkkel foglalkozó néprajzkutatók, mindenekelőtt BONOMI JENŐ munkáiban is szokásos. Ugyanezen meggondolásból nem használom itt a nyelvtudományban alkalmazott latin szakkifejezéseket, hanem az iskolai oktatásból is ismert német, illetve magyar megfelelőiket.

Annál feltűnőbb az a körülmény, hogy néhány korábbi kettőshangzó egyszerűsödve jelenik meg, a már említett *aa* < *ei* (*braat* 'breit, széles', *klaa(n)* 'klein, kicsi') mellett az *aa* < korábbi *ou/au/äu* változás is: *khaafa* 'kaufen, venni', *laafa* 'laufen: Läufer, futó', *paam(a)* 'Baum, Bäume, fa, fák', *laap* 'Laub: auch Liesche, lomb, sás', *traam* 'Traum, álom', *traama* 'träumen, álmodni'. Ez a változás azonban nem mindenütt megy végbe, vö. *glau(b)m* 'Glaube, glauben, hit, hinni', *hau(b)m* 'Haube, Haue: Rodung, főkötő, irtás', *schtaup* 'Staub, por', *raup* 'Raub, rablás' és *rauwa* 'Räuber, rabló', *trau(b)m* 'Traube, szőlő'.

Jellegzetes, de nem csupán a bajor-osztrákra korlátozódik a főhangsúlyos *a* záródása *o*, illetve *oo*-vá, vö. *hot* 'hat, van valamije', *wo(o)s*, 'was, mi', *pooch* 'Bach, patak', *mood* 'Mahd, kaszálás', *woosn* 'Wasen: Rasen, fű', *khooda* 'Kater, kandur'. Tipikusak a félig képzett kettőshangzók is: *ou* < korábbi *o*, pl. *proud* 'Brot, kenyér', *lous* 'los, gyerünk!', *ei* < korábbi *e*, pl. *weeich* 'Weg, út'.

Eddig a magánhangzókat főhangsúlyos szótagokban vizsgáltuk. Mellékhangsúlyos szótagokban lényegesen eltérően fejlődtek, többnyire erősen meggyengültek, gyakran egészen eltűnnek, vö. *p(e)leing* 'belegen, (be)fed', de *pschtöünj* 'bestellen, rendelni', *drauf* 'darauf, rá', *f(e)putzn* 'verputzen, bevakol, (pénzt) elver', *eikk(a)t* 'eckicht: eckig, szögletes', *kraunkat* 'Krankheit, betegség', *woarat* 'Wahrheit' stb.

Jellemző a *ge-* előtag használata is. Magánhangzó, illetve *e* előtt *g* lesz, pl. *goa(r)wat* 'gearbeitet, dolgozott', *gia(r)pt* 'geerbt, örökölt', *gfoa(r)n* 'gefahren, (el)utazott', *gwiis* 'gewiß, bizonyára', *gschwind* 'geschwind, gyorsan', *glaas* 'G(e)leis, kerékvágás', *griing* 'gering, kevés', *gmaa* 'Gemein(de), község', *gnakk* 'Genack: Genick, Nacken, nyak, tarkó'. A *h* előtt hehezetes *kh* lesz belőle: *khia(r)n* 'Gehürn: Gehörn, Geweih, agancs'. Az *sch* előtt néha ott is ejtik, ahol nyelvtörténeti alapon elő sem fordulhat, vö. *gschlous* a *schlous* '(Ge)schloß, kastély' mellett. A *b, d, g, p, t, k* és a *pf, z* mássalhangzók előtt viszont nyomtalanul eltűnik a *ge-*: *bliat* 'geblütet, virágzott, illetve geblutet, vérzett', *dia(r)m* 'Gedärme, belek', *griasst* 'gegrüßt: grüßt is, üdvözölt', *briaft* 'geprüft, (meg)vizsgált', *dau(n)* 'getan, tett', *khia(r)t* 'gekehrt, söpört', *pfiffa* 'gepfiffen, fütyült', *zaad* 'gezerrt: gezogen, húzott'. A *ge-* nek ez az eltűnése az irodalmi nyelvből kölcsönzött szavakban nem fordul elő, pl. *gibua(r)t* 'Geburt, születés', *gidaunka* 'Gedanke, gondolat' stb. egyébként azonban hiányzik a *ge-*, akárcsak nálunk, az egész bajor-osztrák nyelvterületen. Az *er-* és *ver-* igekötők helyén gyakori a bajor *da-* (pl. *daschloong* 'erschlagen, agyonüt', *dawischn* 'erwischen, elkapni'), de nem annyira kedvelt, mint néhány szomszédos nyelvjárásban.

A szóvégi *-en*-t nyelvtani vagy szóképzési funkciójára való tekintet nélkül a keleti-középbajornak megfelelően használják a gesztesiek. A legtöbb mássalhangzó után az *e* kiesik, és az *n* hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz, vö.

hau(b)m '1. haben, van vmije, 2. Haube, főkötő, 3. Hauben, tbsz', *schlii(d)n* 'Schlitten, szánkó', *droong* 'getragen, vinni', *blitzn* 'blitzen, villámlik', *klumpm* 'Klumpen: Holzschuch(e), facipők', *hutschn* '1. Hutschen, schaukeln, hintázni, 2. Hutsche, Schaukel, hinta'. Az *ng, nk* után a korábbi *-en* félhangzó, azaz tökéletlenül képzett *a* lesz (*bringa* 'bringen, hozni', *drinka* 'trinken, inni'). Egy egyszerű *-g-*, illetve korábbi *(c)h* (mint pl. *seeing* 'sehen, látni') után ez az *-en* előre kerül: *schloong* 'schlagen, ütni, verni', *gscheing* 'geschehen, történni' stb. (Ez a jelenség is tipikusan a keleti-dunai bajorhoz tartozik az *-igen* > *inga* változással együtt, pl. *bearinga* 'Berge(n), hegyek', *foulinga* 'folgen, gehorchen, engedelmeskedni'!) Az *f, pf, m, n, ch (> k)* után, mint a *greifen, schimpfen, kommen, kennen, melken* szavakban az *-en -a*-ként jelenik meg *(greifa, schimpfa, khumma, keina, mööcha).*

A szótagon belül az *l* + *n* kapcsolat palatalizált, azaz lágyított *nj* maradt (mint a magyar *ny,* olasz *gn* stb.), a palatalizációt eredetileg okozó lágy *l* azonban kiesett: *wöönj* 'wollen, akarni'. Ahol az *-en* egy magánhanzó után állna, ott eltűnik, esetleg a magánhangzót nazalizálja: pl. *maa(n)* 'mähen, kaszálni', *hau(n)* '1. Haue, csákány/kapa, 2. hauen, ütni/kapálni'. Nem hallható a nazalizáció a *gee* 'gehen, menni', *schtee* 'stehen, állni' és *naa* 'nein, nem' szavakban.

2.2. Térjünk át a mássalhangzókra. A korábbi *w* enyhén bilabiális (mindkét ajakkal képzett) ejtésű, mint a burgenlandi és a stájer nyelvjárásokban: *wua(r)f* 'Wurf: Sensenstiel, kaszanyél', *schwoa(r)z* 'schwarz, fekete'. A szó végén a korábbi *w* > *p* lesz (pl. *ploop* 'blau, kék'), amíg a szó belsejében két magánhangzó közti helyzetben még a korábbi *b* is *w* lesz: *rauwa* 'Räuber, rabló', *schouwa* 'Schober, boglya, pajta'. Ugyanez a változás figyelhető meg a magyarból átvett korai jövevényszavakban és nevekben: m. *bika* > *wikka* 'Wicker: Zuchtstier, tenyészbika', *Bodajk* hn. > *wudek, Bokod* hn. > *wukkat, Budakeszi* hn. > *wudiges.* Egy szóban a *w*-nek *m* felel meg: *mia(r)* 'wir'. A *w* állhat a szó elején vagy a szó belsejében, a *j* viszont csak szókezdő lehet: *joocht* 'Jagd, vadászat', *jaanga* 'Janker, Jacke, kabát', *jausn* 'Jause, uzsonna'. A *dj* (= m. *gy*) hangkapcsolatban a lágyított *d*-t *j* helyettesíti, vö. *Juari* szn. 'm. Gyuri, a György becézett formája'.

Az *r*-t mindig a nyelv hegyével képezik, sohasem „raccsolva". Magánhangzók után az *r* lehet (enyhén) pörgetett vagy egyáltalán kiesik: *dua(r)t* vagy *duat* 'dort, ott'. A szóvégi *r*-t általában nem ejtik (*paua* 'Bauer, paraszt', *roa* vagy *roa(r)* 'Rohr, sütő', de szóhatáron, két mássalhangzó között nemcsak újra megjelenik, de más hangokat is helyettesíthet, pl. *da paua-r-is too* 'der Bauer ist da, itt van a gazda', *drikka-r-aa* 'trocknen (trückenen) auch, szárítani is'. Ritkán az *r l*-ként jelenik meg: vö. *mea(r)schl* 'Mörser, mozsár'. Főként a bécsi dialektusra jellemző az *e* > *i,* illetve *o* > *u* zártabbá válás *r* előtti helyzetben, természetesen itt is a kettőshangzók körében. Nyelvjárásunkban ez a jelenség csak néhány

szóban található meg, vö. *fia(r)tich* 'fertig, kész', *khia(r)n* 'kehren: fegen, söpörni' *schpia(r)n* 'sperren, zárni', *gschpia(r)* 'Gesperre: Sparren, szarufa', illetve *dua(r)t* 'dort, ott', *dua(r)tn* 'Torte, torta', *fua(r)m* 'Form, forma', *fua(r)t* 'fort, el', *ua(r)gl* 'Orgel, orgona', *ua(r)dning* 'Ordnung, rend' és *ua(r)ndli(ch)* 'ordentlich, rendes'.

Az *l* mássalhangzó helyzetétől függően lehet palatalizált (lágyított), különösen *g* (*gljik* vagy *glik* 'Glück, szerencse') vagy *k* után: *kljaa(n)* vagy *klaa(n)* 'klein, kicsi', illetve sok esetben magánhangzóvá és az előtte lévő magánhangzóval kettőshangzóvá alakul (ld. fent). Mint korábban említettük a szóvégi *l* magánhangzó után néha eltűnik (vö. *füü* 'viel, sok').

Az *m* általában nem változik, kivéve *m* > *n* a *boisn* 'Balsam, balzsam' szóban és a határozott névelő *(i)n* (= dem) alakjában, pl. *(i)n fooda sai(n) haus* 'dem Vater sein Haus: das Haus des Vaters, az apa háza'.

Az eddig bemutatott példákból is kiderül, hogy az eredeti szóvégi *n* megmarad ugyan, de különböző változásokon mehet át. Az *n* előtti magánhangzók erősen nazalizálódhatnak (*lau(n)d* 'Land, ország'), miközben a szóvégi *n* el is tűnhet (*mau(n)* 'Mann, férfi', *gee* 'gehen, menni'). Így a rendes magánhangzók mellett nazalizáltak is keletkezhetnek, mint például a franciában, vö. *hau!* 'haue! üsd!', de *hau(n)* '1. Haue, csákány, itt: kapa 2. hauen, ütni, itt: kapálni', *wai* 'Weib: Frau, asszony', de *wai(n)* 'Wein, bor' stb.

A *kn,* illetve *gn* hangkapcsolatban a szó végén az *n* a magyar *ny* vagy a francia *gn*-hez hasonlóan lágy, vö. *kneecht* és *knjeecht* 'Knecht, szolga', *knakh* és *knjak* 'Genack: Genick, Nacken, nyak, tarkó'. Ugyanez a változás következik be az *l* után, ld. fent.

A fel- és középnémet nyelvjárásokkal kapcsolatban, ahová a gesztesi is tartozik, *b/p, d/t, g/k* hangoknál meg kell említenünk egy különösen fontos problémát. Ezek a hangok ugyanis már meglehetősen korán egybeestek egy *b* és *p, d* és *t, k* és *g* közötti, közbülső alakban. Az „irodalmi" nyelvben a zöngétlen *p, t, k* hehezett lesz, a bajor-osztrákban (így nálunk is) a *p* és *t* hehezet nélküli marad: *boa(r)* 'Paar, pár', *tunna* 'Donau, Duna' és *daan* 'tun, tenni', de *kea(r)n* 'gern, szívesen' és *khea(r)n* 'Kern, mag'. A hangértékek ilyen extrém egybeesése előfordulhat a *v* és *f, z* (mint a magyar *zsír* szóban) és *sch* esetében is. Ennek az az oka, hogy míg minden szomszédos nyelvben ezeknek a hangoknak a képzésénél a zöngésség megléte vagy hiánya a döntő, a németben viszont az erősebb vagy gyengébb nyomaték, illetve az erőkifejtés a fontos. Így jön létre az a jelenség, amit a nem német anyanyelvűek „német akcentusnak" neveznek. Várgesztesen már csak a legidősebbek, főként nők magyar beszédén érezhető ez az akcentus. A mai iskolásoknál, akik németet csak az iskolában, mintegy „elidegenedett anyanyelv"-ként, tulajdonképpen idegen nyelvként tanulnak, fordított a helyzet:

az ő nyelvhasználatuk egy magyar akcentussal beszélt német benyomását kelti a német anyanyelvű hallgatóban.[6]

A *b* > *w* változást (pl. *hoowa* 'Haber: Hafer, zab', *i hop* 'ich habe, nekem van', de *h(o)wi* 'habe ich' stb.), ld. fent a *w* alatt.

A *d* és *t* kiejtése (az esetenként kivetett) *l* után, mint az *n*-nél is, palatalizált: *föö(i)dj* 'Feld, föld', *wöö(i)dj* 'Welt, világ'.

Az egyszerű *h* mint zöngétlen réshang csak szó elején, magánhangzók előtt állhat: *huastn* '1. Husten, 2. husten, köhögés, köhögni', *hau(n)* 'Hahn, kakas', *huat* 'Hut, kalap', *haad* 'Heide: Hutweide, legelő', *hai(n)t* 'heute, ma', *hitz* '1. Hitze, hőség, 2. Fieber, láz', *hoa(r)* 'Haar, haj', *hunt* '1. Hund, kutya, 2. Hunt (im Bergwerk), csille', *hui(l)z* 'Holz, fa'. A szó belsejében és a végén felső és középső nyelvállású magánhangzók után hallható egy ún. *ich*-Laut, a *h* palatális változata (mint a német irodalmi nyelvi *ich* 'én'), de alsó nyelvállású magánhangzók után egy hátrább, a garat térségében képzett ún. *ach*-Laut-ot (mint a német irodalmi nyelvi *ach!* felkiáltásban), egy veláris *h* változatot ejtenek, vö. *sööxa* 'selchen, füstölni', de *plooxa* 'Blahe, síkság'. Az utóbbi esetben Gesztesen még gyakrabban hallani egy a szláv nyelvekben meglévő zöngés *h*-t. A *h* viselkedését *-en* előtt (*sehen, geschehen* típus), ld. fent.

A *-chs-* hangkapcsolat megfelelője a *ks: sekst* 'siehst, látod', *seiksi* 'sechs(e), hat', *ouks* 'Ochse, ökör', *wooksn* 'wachsen'.

A korábbi *h,* illetve *ch* gyakran, különösen abszolút szóvégi helyzetben, teljesen eltűnik, *ii* 'ich, én', *mii* 'mich, engem', *dii* 'dich, téged', *kl(j)ai* 'gleich, rögtön', *fia(r)ta* 'Fürter: Fürtuch, azaz Schürze, kötény'. Ezzel szemben a *g*-t gyakran *ch*-nak ejtik: *moocha* ~ *mooHa* 'mager, sovány', *dooch* '1. Dach, tető, 2. Tag, nap'. A korábbi *h* gyakran kiesik az összetételek határán (*raufau(n)g* 'Rauchfang, kémény', *kiaridoch* 'Kirchtag, búcsú'), továbbá a *-heit* képzőnél a *Wahrheit, Krankheit* szavakban, ld. fentebb, valamint a bajor-osztrák módon képzett irányt jelölő határozószók egész csoportjában is: *oowa* 'abher: herab, herunter, le', *oowi* 'abhin: hinab, hinunter, le', *auna* 'anher: heran, ide', *auni* 'anhin: hinan, fel', *aufa* 'aufher: herauf, fel', *aufi* 'aufhin: hinauf, fel', *aussa* 'ausher: heraus, ki', *aussi* 'aushin: hinaus, ki', *aina* 'einher: herein, be', *aini* 'einhin: hinein, be', *fia(r)a* 'fürher: herfür, nach vorn, előre', *fia(r)i* 'fürhin: hinfür, nach vorn hin, előre', *umma* 'umher: herum, umher, herüber, át', *ummi* 'umhin: hinum, hinüber, át'.

Az *s*-re jellemző, hogy az *sch* ejtés (*st, sp, schr, schl, schm, schn, schw,* és *rsch* is), mint a bajor-osztrákban általában, erősebben érvényesül, mint az irodalmi nyelvben, vö. *aum(p)schl* 'Amsel, rigó', *hoschpü(i)* 'Haspel, motolla', *kruschpü(i)* 'Kruspel, porc', *dun(n)aschtooch* ~ *dun(n)astooch* 'Donnerstag,

[6] Ezért fordulhat elő ebben a cikkben is néhány példánál, hogy a kérdéses hangok írásmódja (mint pl. *b* és *p, d* és *t*) váltakozik.

csütörtök', *inschtituut* 'Institut, intézet', *wua(r)scht* 'Wurst, kolbász', *fia(r)scht* 'First, orom'. Ellentétben viszont az „eredeti sváb" nyelvjárásokkal, az *s* a ragozott formákban mindig megmarad, pl. *piist* 'bist, vagy', *dea(r)fst* 'darfst, (neked) szabad', *hoost* 'hast, (neked) van', *foa(r)st* 'fährst, utazol'.

A felnémetben szokásos módon megvannak a *pf* és *z* hangkapcsolatok is (kivéve *schnuut,* ld. ott): *pfea(r)scha* 'Pfirsich, őszibarack', *pfoa(r)a* 'Pfarrer, pap', *opfü(i)* 'Apfel, alma', *khumpf* 'Kumpf, köszörűkőváyú', *khoupf* 'Kopf, fej', illetve *zaidin(g)* 'Zeitung, újság', *pöüzn* 'pelzen, olt, szemez', *schwoa(r)z* 'schwarz, fekete'. A magyarból átvett *Gesztes* helynévben meglévő *z* > *Gestitz* [geeschtiz] a szlávból a németbe átvett helynevek analógiájára keletkezett (vö. *Feistritz, Kremnitz* stb.), az *scht* ejtés pedig megfelel a fentebb tárgyalt *st* > *scht* változásnak. Ugyanígy németesítették a budakörnyéki, szlovákokkal telepített *Kesztölc* magyarból átvett nevét ugyancsak *Geschtits*-re.

Ehhez a csoporthoz tartozik még a *tsch* hangkapcsolat is, amely nyelvjárásunkban főként szóbelseji és szóvégi helyzetben fordul elő: *rutschn* 'rutschen, csúszni', *fraatschln* 'fratscheln: fragen, kérdezni', *grittsch* 'Gritsch: Hamster, hörcsög'. Szókezdőként ezt a hangot főként jövevényszavakban találjuk, mint pl. a magyarból átvett *tschuttra* 'Tschutter: Feldflasche, csutora'.

2.3. A nyelvjárásban előfordul a hangbetoldás jelensége is, amikor két hang között megjelenik egy szervesen oda nem tartozó, ún. hiátustöltő hang, így pl. egy *i* az *l* + *g* között: *foilinga* 'folgen: gehorchen, szótfogadni', *goiling* 'Galgen, akasztófa, a leölt disznó felakasztására is', *r* + *ch, r* + *g* között: *peari(ch)* ~ *pea(r)ch* 'Berg, hegy', *pearinga* 'Berge, hegyek', *fuari* ~ *fua(r)ch* 'Furche, barázda', *au(n) fiaringa* 'anfurchen, szántáskor az első barázdát húzni'. A mássalhangzóknál szokásos az *n és sch,* illetve *n* és *l* vagy *s* és *n* közé egy foghang betoldása, pl. *wintschn* 'wünschen, kívánni', *mandl* 'Männlein: 1. Männchen, emberke, 2. Haufen — „Kreuz" — von Garben am Feld, keresztbe kötött kéve', *niastn* 'niesen, tüsszenteni'. Egy szóvégi *t*-t találunk a *daicht* 'Teich, tó' és a *draust* 'draußen, kint' szavakban, egy *n*-et szókezdő helyzetben a *noo(d)n* 'Atem, lélegzet', és a *noost* 'Ast, ág' szavakban. A *foisch* 'falsch: unrichtig, valótlan' mellett megjelenik a *foilisch* 'hinterhältig, nicht verläßlich, alattomos, megbízhatatlan' változat is (*duu foilischa hunt!* kb. te csaló kutya!). A folyamatos beszédben két magánhangzóra végződő szó közé csaknem mindig betoldanak egy *r*-t, akkor is, ha az első szó végén eredetileg nem volt *r,* pl. *as muas drikkar-aa* 'es muß trocknen auch, ennek is meg kell száradnia', *doupfa-r-iis in saakl* 'Topfen ist im Säckel, túró van a zsákban' stb.[7]

[7] A gesztesi nyelvjárás hangtanának szigorúan tudományos bemutatását ld. HUTTERER 1963 az egyes hangok alatt, valamint összefoglalva a 439 kk. oldalakon. A Budai-hegyvidék egyik legeredetibb, a gesztesihez igen közelálló nyelvjárásának leírását ld. ESZTERLE 1929.

3. Nyelvtan

A várgesztesi nyelvjárás nyelvtana alapjaiban megegyezik a német irodalmi nyelvével, ahol nem, ott főként olyan eltéréseket mutat, amelyek általában a bajor-osztrák nyelvjárásokra jellemzőek. A továbbiakban szófajonként vizsgáljuk ezeket a sajátosságokat.[8]

3.1. Alaktan

3.1.1. Főnév

A főnév meghatározó jegyei a nem (hímnem, nőnem, semlegesnem), a szám (egyes és többes szám), valamint az esetek. Sok szónak más a neme a nyelvjárásban, mint az irodalmi nyelvben. A nyelvjárásban sok, az irodalmi nyelvben nőnemű szó hímnemű, pl. *oschn* 'Asche, hamu', *bai(n)* 'Biene, méh', *buuda* 'Butter, vaj', *fau(n)* 'Fahne, zászló', *grű(l)* 'Grille, tücsök', *hakse* 'Haxe, láb', *huaf* 'Hüfte, csípő', *huadnes* 'Hornisse, lódarázs', *schnekk* 'Schnecke, csiga', *zeikk* 'Zecke, kullancs' stb., másrészt néhány, az irodalmi nyelvben hímnemű szó Gesztesen nőnemű vagy semlegesnemű, pl. *puasn* 'Busen (hn.), kebel', *pfea(r)scha* 'Pfirsich (nn.), őszibarack', *huastn* 'Husten (nn.), köhögés', *maunat* 'Monat (sn.), hónap', *taala* 'Teller (sn.), tányér'. Ide tartozik néhány fiatalabb jövevényszó, mint a *raadio* 'Radio (hn.), rádió', *auto* 'Auto (hn.), autó', *taaksi* (hn.) '1. Taxi, 2. (veraltet) PKW, 1. taxi, 2. (rég.) személygépkocsi'. Mint a bajor-osztrák nyelvjárásokban általában az *-(ar)l* kicsinyítő képzővel ellátott személynevek nem semlegesneműek, hanem követik a név viselőjének biológiai nemét, vö. *Haansl* 'Hänsel (hn.), Jancsi', de *Liisl* 'Liesel: Elisabeth (nn.), Erzsi'. Az egyetlen *-lein* kicsinyítő képzős szó, a *frain* 'Fräulein: junge Herrin aus/in der Stadt, városi, úri kisasszony', gyakran ironikusan használva, szintén nőnemű.

Ritkán két neme is lehet egy szónak, de ennek jelentésmegkülönböztető szerepe van, pl. *di luuft* 'Luft (nn.), levegő' és *daa luuft* 'leichter Wind (hn.), könnyű szellő', *da meintsch* 'Mensch (hn.), ember', és *as meintsch* 'Mensch (sn.): heiratsfähiges Mädchen, házasságkötésre érett lány', *oa(r)t* (hn.) 'Ort helység', és *oa(r)t* (sn.) 'Ort: Ende, Endstück, vég, vége vminek' stb.

A főneveket legegyszerűbben többes számuk képzése alapján csoportosíthatjuk. Az **1.** csoporthoz soroljuk azokat a főneveket, melyek a) alakja a többes számban nem változik, b) tőhangváltás következik be:

a) *bai(n)* 'Biene, Bienen, méh, méhek', *fiisch* 'Fisch, Fische, hal, halak' stb. Ide tartoznak a *paua* tbsz *pauan* 'Bauer, paraszt' kivételével az *-a*-ra (irodalmi nyelvi *-er*-re) végződő hímnemű főnevek, mint *jaacha* 'Jäger, vadász, tbsz is',

[8] Egy a mienkéhez igen közelálló nyelvjárás alaktanának leírását a Budai-hegyvidéken ld. RIEDL 1933.

schuasta 'Schuster, suszter, cipész, tbsz is', valamint a tőhangváltásra nem képes *a*-ra (irodalmi nyelvi *-en*-re) végződő szavak nagyrésze, mint *heifa* 'Häfen: Topf, fazék, tbsz is', továbbá egy (eredeti) *l*-re végződő hím- és semlegesnemű szavak, mint *schtiiwü* 'Stiefel (hn), csizmák', illetve *maa(d)l* 'Mädel: Mädchen (sn), lányok'.

b) Egyes szám — Többes szám

oo	*ei*	*noocht* 'Nacht, éjszaka' — *neicht* 'Nächte, éjszakák'
oo	*aa*	*kroong* 'Kragen, gallér' — *kraang* 'Kragen, gallérok'
ou	*ei*	*rouck* 'Rock, szoknya' — *reik* 'Röcke, szoknyák'
oa	*aa*	*doa(r)m* 'Darm, bél' — *daa(r)m* 'Därme, belek'
u	*i*	*brukk* 'Brücke, híd' — *brikk* 'Brücken'
uu	*ii*	*suun* 'Sohn, fia vkinek' — *sii(n)* 'Söhne, fiai'
oi	*eö*	*hoim* 'Halm: Stoppelfeld, tarló' — *heöm* 'Stoppelfelder, tarlók'
ua	*ia*	*pruada* 'Bruder, fivér' — *priada* 'fivérei'
au	*ei*	*zaund* 'Zahn, fog' — *zeind* 'Zähne'
au	*aa*	*kraumpm* 'Krampen: Spitzhacke, csákány' — *kraampm* 'Krampen, csákányok'

A **2.** csoporthoz tartoznak azok a szavak, melyek többeszámukat tőhangváltással vagy anélkül *-a*-val (irodalmi nyelvi *-e(r)*-rel, illetve *-e(n)*-nel) képezik:

a) *baam* 'Baum, fa' — *baama* 'Bäume, fák'
schtaa(n) 'Stein, kő' — *schtaana* 'Steine, kövek'
pfoff 'Pfaffe, pap' — *pfoffa* 'Pfaffen, papok'
büüdj 'Bild, kép' — *büüdja* 'Bilder, képek'
khind 'Kind, gyerek' — *khinda* 'Kinder, gyerekek'
mau(n) 'Mann, férfi' — 'Männer, férfiak'
krau(n) 'Krone, korona' — *krauna* 'Kronen, koronák'
sau 'Sau: Schwein, disznó' — *sauna* 'Sauen: Schweine, disznók'
baa(n) 'Bein: Knochen, csont' — *baana* 'Beine: Knochen, csontok'

E szerint a minta szerint képződnek az *-ing/-ung* és *-in* végűek, mint *zaiding* 'Zeitung, újság' — *zaidinga* 'Zeitungen, újságok', illetve *kheichin* 'Köchin, szakácsnő' — *kheichina* 'Köchinnen, szakácsnők'.

b) *oo — ei*	*rood* 'Rad, kerék' — *reida* 'Räder, kerekek'
au — ai	*haus* 'Haus, ház' — *haisa* 'Häuser, házak'
ou — ei	*louch* 'Loch, lyuk' — *leicha* 'Löcher, lyukak'
au — ei	*raund* 'Rand, széle vminek' — *reinda* 'Ränder, szélei'
oi — eö	*woidj* 'Wald, erdő' — *weödja* 'Wälder, erdők'

A **3.** csoportba tartoznak az *-l*-re végződő nőnemű főnevek, de néhány régebbi hímnemű főnév is a gyenge ragozásúak közül, amelyek *-n*-el képezik a többes számukat.

gopü(i) 'Gabel, villa' — *gopüinj* 'Gabeln, villák'
baua 'Bauer, paraszt' — *bauan* 'Bauern, parasztok'
bua 'Bub, fiú' — *buam* 'Buben, fiúk'
schwoop 'Schwabe, sváb' — *schwoo(b)m* 'Schwaben, svábok'
doukta 'Doktor: Arzt, doktor' — *douktan* tbsz
raas 'Reise, utazás' — *raasn* 'Reisen, utazások'
groof 'Graf, gróf' — *groofn* 'Grafen, gófok'
hea(r) 'Herr, úr' — *hae(r)n* 'Herren, urak'
ouks 'Ochse, ökör' — *ouksn* 'Ochsen, ökrök'

Helyétől függően a *-g* után az *-(e)n* mint *-ng* jelenik meg: *loog* 'Lage, fekvés, helyzet' — *loong* 'Lagen, helyzetek'. Azok a szavak, amelyek egyes számban is *-(e)n*-re végződnek, esetenként megkettőzik az *n*-t: *flooschn* 'Flasche, palack' — *flooschn/flooschnan.* A családnevek többes számát *-(e)n*-nel képezik: pl. *die woochtan* 'die Wachtern, Wachterék', *die schoikhumman* 'die Schalkhammer, Schalkhammerék', *die beikn* 'die Becker, Beckerék', természetesen a szóbeli helyzettől függő hangvariánsokkal, vö. *dia hoa(r)tinga* 'die Hartdegen(s), Hartdegenék', *die bülmauna* 'die Pillmanns, Pillmanék'. A ragadványneveket ugyanígy képezik: *da daumma* 'der Dammer (= „Tun wir"! kb. megcsináljuk! meglesz!)', *die daumman* 'die Dammen (= die „Tun wir"!, a Megleszék)'.

Egy egész sor főnév csak egyes számban fordul elő, pl. *moocht* 'Macht, hatalom', *laimat* 'Leinwand, vászon', míg másokat csak többes számban használnak, pl. *foostn* 'Fasten, böjt', *khoustn* 'Kosten, költségek', *gschwista* 'Geschwister, testvérek', *öütan* 'Eltern, szülők', *pfingstn* 'Pfingsten, pünkösd', *wainoochtn* 'Weihnachten, karácsony'.

Ritkán az is előfordul, hogy egy fogalom egyes és többes számát különböző szavakkal képezik, pl. *meintsch* (hn) 'Mensch, ember', de a többes számban a *meintschn* mellett megvan a *lai(a)t* 'Leute, emberek' is, vagy *hei(n)* (nn) 'Henne: Huhn, tyúk', többes számban *hiana* 'Hühner, tyúkok'.

Azt, hogy a főnevek milyen esetben állnak, magán a főnéven nyelvtani eszközökkel nem jelölik sem egyes, sem többes számban — egy kivétellel — (*bua* 'Bub(e), fiú (alanyeset)', *buam* 'Buben, fiút, fiúnak (tárgyeset, részes eset)'. Ezt a feladatot a névelők vagy a főneveket „kísérő" névmások látják el, pl. *(i)n fooda* '1. den Vater, az apát (tárgyeset), 2. dem Vater, az apának (részes eset)'. A példa azt is mutatja, hogy a hímnemű szavak alanyesetével (*da fooda* 'der Vater, az apa') szemben a tárgy- és részes esetben álló alakok egybeesnek. A nőnemű szavaknál — mint az irodalmi nyelvben — az egyik alak az alany- és tárgyesetet (*die muada* 'die Mutter, az anya, az anyát'), a másik a részes esetet

(*da muada* 'der Mutter, az anyának') fejezi ki. Hasonló a helyzet a semleges nemű szavaknál (*as haus* 'das Haus, a ház, a házat: alany- és tárgyeset', illetve *(i)n haus* 'dem Haus, a háznak: részes eset'). A többes szám, mint a bajor-osztrák nyelvjárások nagy részében, minden esetben azonos: *die mauna* 'die Männer, a férfiak, férfiakat stb.', *die miada* 'die Mütter, az anyák, anyákat' *di haisa* 'die Häuser, házak, házakat'.

A régi genitivusznak, a birtokos esetnek már csak maradványai találhatók meg pl. kifejezésekben, szólásokban, mint *leida goutas* 'leider Gottes!, sajnos', *(i)n goutas nauma* 'in Gottes Namen, Isten nevében', összeforrt szóösszetételekben, mint *oilahaund* 'allerhand, ez igen!', *wai(p)spüütj* 'Weibsbild, nő', *wia(r)tshaus* 'Wirtshaus, kocsma', *saatnschtaunga* 'Seitenstange (am Wagen), oldalrúd', ritkán néhány összetett dűlőnévben, mint *huntsriigl* 'Hundsriegel, Kutya-domb', *khuinjblotn* 'Kohlenplatte(n), Szenes-tető'.

A birtokviszonyt két másik konstrukcióval fejezik ki: a) a *fa(n)* 'von' prepozícióval és a birtokos részes esetével, vö. *da huad fa(n) fooda* 'der Hut vom Vater, az apának a kalapja', *as gwaund fa(n) da muada* 'das Gewand von der Mutter, az anyának a ruhája', *as dooch fa(n) haus* 'das Dach vom Haus, a háznak a teteje', vagy b) a birtokos részes esete + birtokos névmás + birtok. A birtokos névmás nemben megegyezik a birtokossal, számban és esetben a birtokkal, *(i)n fooda sai(n) haus* 'dem Vater sein Haus, az apának (az ő) háza' *da muadariara gwaund* 'die Mutter ihr Gewand, az anyának (az ő) ruhája', *di khinda-rian(ar)i housn* 'den Kindern ihre Hosen, a gyerekeknek (az ő) nadrágjaik'.

Az a) típusú szerkezet az általános, a b)-t főleg élő személyeknél alkalmazzák.

3.1.2. Melléknév

A főnévhez hasonlóan a melléknév is kifejezi a nem, a szám és az eset nyelvtani kategóriáit egy ún. erős ragozás (névelő nélkül vagy határozatlan névelővel), illetve egy gyenge ragozás (határozott névelővel együtt) segítségével: *(a) schleechta meintsch* 'ein schlehter Mensch', *(a) schleechti zaid* 'eine schlechte Zeit (bzw. Wetter)', *(a) schleechts broud* 'ein schlechtes Brot' (erős ragozás), illetve *da schleechti meintsch* 'der schlechte Mensch', *di schleechti zaid* 'die schlechte Zeit', *as schleechti broud* 'das schlechte Brot' (gyenge ragozás). (Mivel a magyar nyelvben nincsenek nyelvtani nemek, a szavak fordításával nem adható vissza az erős és a gyenge ragozás problémája, ezért itt ettől eltekintünk.) A többes számban nincs különbség a két típus között: *schleechti meintschn/ zaitn/broud.*

a) az erős ragozás:

esz.	hn.	sn.	nn.
A.	*schleechta*	*schleechts*	*schleechti*
T.	*schleechtn*	*schleechts*	*schleechti*
R.	*schleechtn*	*schleechtn*	*schleechta*

tsz.

ATR *schleechti*

b) a gyenge ragozás

esz.	hn.	sn.	nn.
A.	*da schleechti*	*as schleechti*	*di schleechti*
T.	*(i)n schleechtn*	*as schleechti*	*di schleechti*
R.	*(i)n schleechtn*		*da schleechti*

tsz.

ATR *di schleechti*

A hím- és semlegesnemű melléknevek egyes szám részes esetében — helyzetétől függően — nazálisok *(m, m, ng)* után az *n* helyett egy *-a* jelenik meg: *schlimma* 'sclimmen', *klaana* 'kleinem' és *launga* 'langem'. Ugyanígy az egyes számban az alany- és tárgyesetet tővégi *-s* után végződés nélkül képezik: *grou(a)s* 'großes', pl. *a grou(a)s duach* 'ein großes Tuch'.

Ha a melléknevet nem követi főnév, a gyenge ragozás többes számában *-i* helyett egy *-(a)n* állhat, tehát *di aundri lai(a)d,* 'die anderen Leute', de *di aundan* 'die anderen'. A mondatban állítmány részeként a melléknév alakja változatlan marad: *da meintsch/di zaid/as broud is guad* 'der Mensch/die Zeit/das Brot ist gut', illetve *di meintschn/di zaitn/di broud san guad* 'die Menschen/ Zeiten/Brote sind gut'.

A tulajdonságot jelentő melléknevek fokozhatók is: van alapfok (*grous* 'groß, nagy'), középfok (*greissa* 'größer, nagyobb') és felsőfok (*greist* 'größt, legnagyobb'). Ezek ugyanúgy ragozhatók, mint az alapfokban, pl. *da greiss(a)ri ma(u)n* 'der größere Mann' — *da greisti mau(n)* 'der größte Mann'. A középfok képzője tehát az *-a* (irodalmi nyelvi *-er*), amelyhez ragozáskor még egy *r* járul. A felsőfok képzője *-(a)st* ez ugyancsak ragozható: *da schleechtasti meintsch* 'der schlechteste Mensch, a legrosszabb ember', *(i)n schlecht(a)stn meinstch* 'den/dem schlechtesten Menschen, a legrosszabb embert, embernek' stb.

A közép- és felsőfok képzésénél a tőhangváltás is nagy szerepet játszik az erre alkalmas (umlautképes) töveknél:

1. *-a* tőhangváltás nélkül
schai(n) 'schön, szép' — *schaina* 'schöner, szebb', *schainst* 'schönst, legszebb'

2. *-a* tőhangváltással
oi — öü: oidj- 'alt-, régi/öreg' — *öüda-* 'älter-, régebbi/öregebb', *öüdast-* 'ältest-, legrégebbi/legöregebb'
ou — ei: houch- 'hoch-, magas' — *heicha-* 'höher-, magasabb', *heikst-* 'höchst-, legmagasabb'

oa — ia: oa(r)m- 'arm-, szegény' — *ia(r)ma-* 'ärmer-, szegényebb', *ia(r)mst-* 'ärmst-, legszegényebb'

u — i: jung- 'jung-, fiatal' — *jinga-* 'jünger-, fiatalabb', *jingst-* 'jüngst-, legfiatalabb'

ua — ia: khua(r)z- 'kurz-, rövid' — *khia(r)za-* 'kürzer-, rövidebb', *khia(r)zast-* 'kürzest-, legrövidebb'.

Két szóban fellép az *aa — ea,* illetve *aa — ia* (*n* előtt) tőhangváltás: *braad-* 'breit-, széles' — *breada-* 'breiter- , szélesebb', *breadast-* 'breitest-, legszélesebb', illetve *klaa(n)-* 'klein-, kicsi' — *kliana-* 'kleiner-, kisebb', *klianst-* 'kleinst-, legkisebb'. Ez a változás a bajor-osztrák paraszti nyelvben (Karintia kivételével) különben általános *oa* alapformákhoz való közelítéssel magyarázható (*broad-* 'breit-, széles'), illetve *u* az *n* előtt (*klua(n)-* 'klein-, kicsi') az ónémet *ei*-ből *(breit, klein),* amikor a korábbi alak még *oa,* illetve *ua* tőhangváltáson ment keresztül.

A **3.** típust azok a melléknevek alkotják, amelyek a közép- és felsőfokot egy másik szótőből képezik:

guad- 'gut-, jó' — *beissa-* 'besser-, jobb' — *beist-* 'best-, legjobb'

füü(l)- 'viel-, sok' — *mea(r)-* 'mehr-, több' — *mai(a)st-* 'meist-' (oder *mearast-* 'mehrest-, legtöbb')

Két szóban két lehetőség adódik párhuzamosan:

wainich- 'wenig-, kevés' — *wainicha-* 'weniger-, kevesebb' és *minda-* 'minder-, kevesebb', ill. *wainikst-* 'wenigst-, legkevesebb' és *mindast-* 'mindest-, legkevesebb' (főként *mindastns* 'mindestens, ua.'),

frua- 'früh-, korán' — *friara-* 'früher-, korábban' és *einda* 'eher, mielőtt/előbb' — *friarast-* 'frühest-, ua.' és *eindast* 'ehest-, legkorábban'.

Az utóbbi esetekben a már az alapfoktól különböző tövekből képzett alakokat csak határozószóként használják

Mint a német népnyelvben általában, a fokozást Gesztesen is szívesebben fejezik ki körülírással vagy szóösszetételekkel:

a) *schtoak schai(n)* 'stark (= sehr) schön, nagyon szép'

oa(r)ch schiach 'arg (= sehr) schiech (= häßlich), igen/nagyon csúnya'

riisich grou(a)s 'riesig (= sehr) groß, óriási/nagyon nagy'

A *sea(r)* 'sehr, nagyon' szó irodalmi nyelvinek számít, azaz megértik, de szinte sosem használják.

b) *schtoukfinsta* 'stockfinster = sehr finster, nagyon sötét',

haushouch 'haushoch = sehr hoch, nagyon magas',

hunzmiad 'hundsmüde = sehr müde, nagyon fáradt',

klaa(n)winzich 'kleinwinzig = sehr klein, winzig, nagyon kicsi, apró' stb.

3.1.3. Névmások

A névmások általában megfelelnek az irodalmi nyelvben használtaknak, de néhány szempontból eltérő sajátosságokat mutatnak.

1. Személyes névmások

A személyes névmásoknak egyes és többes számban 3-3 személyük van három esetben (alanyeset, tárgyeset, részes eset), a birtokos eset csak nyomokban van meg:

		1.	2.
esz.	A.	*(ii)* 'ich, én'	*du(u)* 'du, te'
	T.	*mi(i)* 'mich, engem'	*di(i)* 'dich, téged'
	B.	*main(a)* 'mein(er), enyém'	*dain(a)* 'dein(er), tied'
	R.	*mia(r)* 'mir, nekem'	*dia(r)* 'dir, neked'
tsz.	A.	*mia(r)* 'mir, mi'	*eis* 'ihr, ti'
	T.	*uns* 'uns, minket'	*eing* 'euch, titeket'
	B.	*unsa(r)* 'unser, miénk'	*einga(r)* 'euer, tiétek'
	R.	*uns* 'uns, nekünk'	*eing* 'euch, nektek'

3.

		hn.	sn.	nn.
esz.	A.	*ea(r)* 'er, ő'	*(a)s* 'es, ő'	*si(i)* 'sie, ő'
	T.	*ia(m)* 'ihn, őt'	*(a)s* 'es, őt'	*si(i)* 'sie, őt'
	B.	*sain(a)* 'sein(er), (az)övé'	*sain(a)* 'sein(er), (az) övé'	*iara* 'ihr(er), (az) övé'
	R.	*ia(m)* 'ihm, neki'	*iam* 'ihm, neki'	*iara* 'ihr, neki'

		hn./sn./nn.
tsz.	A.	*sei* 'sie, ők'
	T.	*sei* 'sie, őket'
	B.	*iana* 'ihr(er), (az) övék'
	R.	*iana* 'ihnen, nekik'

A többes szám 2. személyű személyes névmás egy régi duális (*ihr beide,* ti ketten), amely az egész bajor-osztrák nyelvjárásterületen elterjedt.

A birtokos eset ritkán, pl. felkiáltásokban fordul elő *maina söö(l)!* 'meiner Seele! Kb. te jó ég!', vagy a *weing* 'wegen, miatt' (*weing maina/daina* stb. 'meinetwegen, miattam, deinetwegen, miattad' stb.) viszonyszóhoz kapcsolódva. Emellett azonban a részes esettel való kapcsolódás is lehetséges: *weing mia(r)* 'wegen mir, miattam/tőlem/felőlem'stb. Részes és birtokos eset egyformán előfordul a *khea(r)n* 'gehören, tartozni vkihez' igével: *deis khea(r)t mia(r)/ mai(n)* 'das gehört mir/mein, ez az enyém' stb.

Magasabb társadalmi helyzetű személyekkel szemben megszólításként használható a tsz. 3. személyű alak („Siezen", magázás), pl. *wou geingan s(i) hii(n)?*

'wo gehen Sie hin?, hová megy?'. Tárgyként a részes esetet használják: *i how iana kseing* 'ich habe Ihnen (= Sie) gesehen, láttam magát/önt.' Egyenrangú személyekkel, akiket nem tegeznek, sőt idősebb családtagokkal szemben is az udvarias megszólítás a tsz. 2. személyű alak (*eis,* 'ti').

Az *eis*-t *s*-é gyengült formában hozzákapcsolják az igéhez is: *eis khumts* 'ihr kommt', *khumts!* 'kommt!, gyertek'. Itt kell megjegyeznünk, hogy az összes személyes névmás, a zárójellel jelölt formákon túlmenően is tovább gyengülhet a beszédtempótól, illetve a mondathangsúlytól függően, pl. *i b s ta ksokt* 'ich habe es dir gesagt, már mondtam neked' stb.

2. Visszaható névmás

A személyes névmás tárgyesetének megfelelő alakjai egyben visszahatók is: *i(i) woosch mi(i)* 'ich wasche mich, mosakszom = mosom magam', *du(u) woosch di* 'du wäschst dich, ld. előbb', *mia(r) wooschn uns* 'wir waschen uns', *eis wooschts eing* 'ihr wascht euch'. A 3. személyben elhagyják a nyelvtani nemek megkülönböztetését: *ea(r)/(e)s/si(i) wooscht si* 'er/es/sie wäscht sich, mosakszik', *sei wooschn si* 'sie waschen sich, mosakszanak'.

A személyes névmás részes esete is visszaható, *ea(r) is neit pa-r-eam* 'er ist nicht bei ihm (= sich), nincs magánál', *si(i) is neit pa-r-iara* 'sie ist nicht bei ihr (= sich), ld. előbb' stb.

3. Birtokos névmás

A birtokos névmást a személyes névmás birtokos esetéből képezik: *mai(n)* 'mein, enyém', *dai(n)* 'dein, tiéd', *sai(n)* 'sein, övé' (hn. und sn.), *ia(r)* 'ihr, övé' (nn. egyes számban), illetve *unsa(r)* 'unser, miénk', *einga(r)* 'euer, tiétek', *sai(n)* 'sein: ihr, övék', ill. *iana(r)* 'ihr, övék' (tsz.). A melléknevekhez hasonlóan ragozhatók, vö. *mai(n) fooda* 'mein(en, -em) Vater, az apámé, az apámét, az apáménak' (ATR), illetve *maini öültan ian(a)ri khinda* 'meinen Eltern ihre Kinder, a szüleim gyerekei' stb.

Önállóan használva vö. esz. 1. *maina* 'meiner, enyém' (hn), *mai(n)s* 'mein(e)s, ua.' (sn), *maini* 'meine, ua.' (nn), 2. *daina* 'deiner, tied', *dai(n)s* 'dein(e)s, ua.', *daini* 'deine, ua.', 3. *saina* 'seiner, övé', *sai(n)s* 'sein(e)s, ua', *saini* 'seine, ua.' (hn. sn. és nn.), illetve *iara* 'ihrer, övé', *iaras* 'ihres, ua.', *iari* 'ihre, ua' és a többes számban: 1. *uns(a)ra* 'unser(er), miénk', *unsas* 'unseres, ua.', *uns(a)ri* 'unsere, ua.', 2. *einga* 'euer, tiétek', *eingas* 'eures, ua.', *eingari* 'euere, ua.', 3. *ianra* 'ihrer, övék', *ianras* 'ihres, ua.', *ian(a)ri* 'ihre, ua.'. Ezek is ragozhatók, vö. *maina hot s ksokt* 'meiner hat es gesagt, az enyém mondta', *main sai(n) haus is klaan* 'meinem [etwa: Vater] sein Haus ist klein' az enyémnek a háza kicsi stb., illetve *deis is mai(n)s/dai(n)s* 'das ist meins/deins, enyém/tied' stb.

4. Mutató névmás

A nyelvjárásban a leggyakoribb mutató névmás a *dea* 'der, ez/az', *deis* 'das, ua.' und *dei* 'die, ua.' egyes számban, *dei* 'die, ezek/azok' többes számban. Ragozásuk:

		hn.	sn.	nn.
esz.	A.	*dea*	*deis*	*dei*
	T.	*dein*	*deis*	*dei*
	B.	*dein sai(n)*	*dein (sai(n)*	*deara iara*
	R.	*dein*	*dein*	*deara*
tsz.	ATR		*dei*	
	B.		*dei iana*	

Ezek mellett a teljes hangzású alakok mellett gyengébben képzettek is előfordulnak, mint *da* a *dea* 'der, ez/az' mellett, *as* a *deis* 'es, ua.' mellett, *di* a *dei* 'die, ua.' mellett, *(i)n* a *dein* 'den/dem, ezt, ennek/azt, annak' mellett. A névmásnak ezeket a gyengébben ejtett alakjait használják határozott névelőként is, vö. *da máu(n)* 'der Mann, a férfi', aber *déa mau(n)* 'der, d.h. dieser/jener Mann, ez/az a férfi' stb.

Ezt a névmást használják a 'dieser, ez' és a 'jener, az' esetében is, a *doo*-val 'da: hier, itt', illetve *dua(r)t* 'dort, ott' kiegészítve: *dea mau(n) doo* 'der Mann da: dieser Mann, ez a férfi (itt)', illetve *dea mau(n) dua(r)t* 'der Mann dort: jener Mann, az a férfi (ott)'.

A 'jener, az' helyett, ebben a jelentésben használják a *sööla* 'solcher, ilyen', *söölas* 'solches, ua', *sööli* 'solche, ua.' formát is, ragozása azonos a teljes hangzású *dea* 'der, az' stb. alakokéval, és mindig határozott névelő nélkül áll. Ebben a funkcióban 'derselbe, dasselbe, dieselbe, ugyanaz' állhat *dea/deis/dei neimlichi* 'der/das/die nämliche, az a' is, ekkor a névelő gyengített formában is megjelenhet: *da/(a)s/die sööwi, da/(a)s/die neimlichi*. Mindkettő nemcsak azonosságot, hanem hasonlóságot is jelent, a különbség a mondatból derül ki. Önmagukra vonatkoztatva mindig a *söówa(r)* 'selber, saját maga/önmaga' alakot használják.

Az irodalmi nyelvi 'solcher, ilyen' Gesztesen *suilicha* 'solcher', *suiliks* 'solches', *suilichi* 'solche' (tsz. is) alakban van meg, de gyakrabban hallani ebben a jelentésben a *sou aana/aa(n)s/aani* 'so einer/ein(e)s/eine, ilyen egy/egy ilyen' kapcsolatot. A határozatlan névelőt is kitehetik a szókapcsolat elé, de ott már nem ragozzák: *mid a souaana khua* 'mit einer solchen Kuh, wörtlich: mit einer so einer Kuh, egy ilyen tehénnel'.

5. K é r d ő n é v m á s

A leggyakoribb formák a *wea(r)?* 'wer?, ki?' és a *wo(o)s?* 'was?, mi?', ragozott alakban *weim?* '1. wen?, kit (tárgyeset), 2. wem?, kinek (részes eset)', illetve semlegesnemben tárgy és részes eset is *wo(o)s?* 'was?, mi?', pl. *mid weim?* 'mit wem?, kivel?', de *mid wo(o)s?* 'mit was: womit?, mivel?' stb.

Az irodalmi nyelvi 'welcher/welches/welche?, melyik?' Gesztesen *wöüla/ wöülas/wöüli?,* többes számban *wöüli?*. Ezt a nyelvjárásban nem lehet vonatkozó névmásként használni, viszont a 'was für einer/eines/eine?' azaz *wo(o)s fa-r-aana/aa(n)s/ aani?* kérdő is lehet.

6. Vonatkozó névmás

Ebben a szerepben leggyakrabban a *wea* 'wer, aki', *wo(o)s* 'was, ami', a *wo(o)s fa-r-aana/aa(n)s/ aani* 'was für einer/eines/eine, amelyik' és a (hangsúlyos) mutató névmásokat: *dea* 'der, az', *deis* 'das, ua.', *dei/di(i)* 'die, ua.', tsz. *dei/di(i)* 'die, azok' hallani. Utóbbiakat gyakran kiegészíti a *wou* 'wo, ahol', ill. *wo(o)s* 'was, ami', vö. *dea mau(n), wou/wo(o)s deis ksookt ... hot* 'der Mann, wo/was das gesagt ... hat, az ember, aki azt mondta', mégpedig a hozzárendelt főnév számától, nemétől, esetétől függetlenül.

7. Határozatlan névmás

Az irodalmi nyelvtől eltérően a *ma* 'man, valaki/az ember' csak az igei állítmány után állhat, pl. *deis waas ma ned* 'das weiß man nicht, ezt nem tudja az ember'. Ha a névmás után magánhangzóval kezdődő szó áll, betoldódik egy *r: deis muas ma r aa moocha* 'das muß man auch machen, ezt is meg kell csinálni'. A tagadó értelmű általános névmás: *kha meintsch* 'kein Mensch, senki' vagy egyszerűen *khaana/khaa(n)s/khaani* 'keiner/keines/keine, ua.', tsz. *khaani* 'keine, ua.', mialatt a *niimaund* 'niemand, senki' irodalmi nyelvinek számít, és csak ritán, pl. árveréseken használják.

Az irodalmi nyelvi használatnál ritkábban hallani a *maunicha/mauniks/maunichi* 'mancher/manches/manche, némely(ik)', *maunichi* 'manche, némelyek' tsz., névmásokat, bár általánosító funkcióban inkább *a mauniks sookt, ...* 'mancher sagt, ... valaki azt mondja' formát használják.

Nagyon kedvelt az *aana* 'einer, az egyik/valamelyik' minden ragozott alakjában, határozott névelővel is (*da-r-aani* 'der eine' stb.) Ebből képződött az *unsaraana* 'unsereiner, valamelyikünk', amely — személyekre vonatkoztatva — semlegesnemű is lehet *(unsaraa(n)s).* Ezt a két alakot nem ragozzák. Az *aa(n)s,* illetve *khaa(n)s,* azaz 'eins,' illetve 'kein(e)s' is jelölhet személyeket.

Határozatlan névmások még: *eitlichi* 'etliche, néhány/valahány' (tsz.), *aa(n)zichi* 'einzige, egyetlen' (tsz.), *a poa(r)* 'ein paar:einige, egy pár/néhány'.

A 'jeder'-t határozott névelővel használják (*an iada* 'ein jeder, mindenki', *an iats* 'ein jedes, ua.', *an iadi* 'eine jede, ua.', ritkábban, mint *a jeida* stb.), de kedveltebb az *oila/oilas/oili* 'aller/alles/alle, minden', tsz. *oili* 'alle, mindenki'. Az 'etwas, valami'-nek megfelel az egyszerű *(a) wo(o)s* '(ein) was', ritkán, de még használatos az *eippa* (korábban *etwer*), de határozószóként 'vielleicht, talán; gelegentlich, alkalmasint' jelentésben.

A *wea(r)* 'wer, ki', *wo(o)s* 'was, mi' kérdő névmások is lehetnek határozatlanok.

A névmások általánosabb jelentését az irodalmi nyelvben a *wer/was immer, akár, bár* hozzákapcsolásával érik el. A nyelvjárásban vagy kiegészítik ezeket a *da wüü(l)* 'da will' (pl. *weadawüü(l)* 'wer da will: wer immer, akárki', *wo(o)sdawüü(l)* 'was da will: was immer, akármi', *wöüladawüü(l)* 'welcher da

will: welcher immer, bármelyik' stb.) alakokkal, vagy még szívesebben képeznek a magyar *akár* szóval új névmásokat *akaarwea* 'akárwer: wer auch immer, akárki', *akaarwo(o)s* 'akárwas: was auch immer, akármi', *akaarwöüla* 'akárwelcher: welcher auch immer, akármelyik'.

Funkciója szerint idetartozik a *da/(a)s/di aundri* 'der/das/die andere, a másik' (tsz. *di aundan* 'die anderen, a többiek'), illetve *an aundra/aundas/aundri* 'ein anderer/anderes/(eine) andere, egy másik'. Általános tagadásként használják a *niks* 'nichts, semmi' alakot. Az általános jelentés kihangsúlyozására még hozzáteszik a *goa(r)* 'gar' határozószót: *goa niks* 'gar nichts, egyáltalán semmi', *goa kha meintsch* 'gar kein Mensch, egyáltalán senki', *goa khaana* 'gar keiner, ua.' stb.

A kölcsönösséget az *-(ar)anaund* '-ander, egymás' összetételekkel fejezik ki, *mid(ar)anaund* 'miteinander, egymással', *panaund* 'beinander együtt', *fananaund* 'voneinander: auseinander, egymástól' stb.

3.1.4. Határozószók

A határozószók a mondatban a cselekvés helyét, idejét, módját, okát stb. világítják meg közelebbről.

A helyhatározók a *wou?* 'wo?, hol?', *wouhea(r)?* 'woher?, honnan?', *wouhii(n)?* 'wohin?, hová?' kérdésre válaszolnak, mint pl. *do(o)* 'da: hier, itt', *dua(r)t* 'dort, ott', *do(o)hea(r)* 'daher: hierher, ide', *dua(r)thii(n)* 'dorthin, oda', *dauni* 'dannen: von hier, innen', *oowa* 'abher: herab, le(felé)', *oowi* 'abhin: hinab, ua.', *drau(n)* 'd(a)ran, azon', *drou(b)m* 'da oben, itt fent', *ou(b)m* 'oben, fent', *druntn* 'da unten, lent', *untn* 'unten, ua.', *frau(n)* 'voran: vorn, elől', *hii(n)* 'hin, oda', *hea(r)* 'her, ide', *nindasch(t)* 'nirgends, sehol', *i(i)waroil* 'überall, mindenhol', *umadum* 'um und um: rundherum, (körös)-körül'. A *wouhii(n), wouhea(r)* és a *do(o)hea(r), dua(r)thii(n)* összetételek a mondat bővítésekor elválnak egymástól: *wou geist n hii(n)?* 'wo gehst du denn hin?, hová mész?', *wou khumst n hea(r)?* 'wo kommst du denn her?, honnan jössz?', *do(o) schau hea!* 'da schau her: schau hierher!, ide nézz!', *dua(r)t gee-r-i ned hii(n)* 'dort gehe ich nicht hin!: dorthin gehe ich nicht!, nem megyek oda!'.

Az időhatározószók a *wau(n)?* 'wann?, mikor?', *bis wau(n)?* 'bis wann?, meddig?', *sida wau(n)?* 'seit wann?, mióta?', *wi(a) laung?* 'wie lange?, mennyi ideig?', *wi(a) ouft?* 'wie oft?, milyen gyakran?' kérdésekre válaszolnak, vö. *(h)iatz/jeitz* 'jetzt, most', *hai(n)t* 'heute, ma', *geista(r)* 'gestern, tegnap', *moaring* 'morgen, holnap', *foageista(r)* 'vorgestern, tegnapelőtt', *i(i)wamoaring* 'übermorgen, holnapután', *frua* 'früh, korán', *bis iatz* 'bis jetzt, eddig', *ouft* 'oft, gyakran', *söltn* 'selten, ritkán', *nocha(r)* 'nachher: dann, danach, azután', *olarit* 'manchmal, néha', *boidj* 'bald, nemsokára', *sö(l)mist* 'selbst: damals, annak idején', *nia* 'nie, soha', *sidadeim* 'seitdem, azóta'.

A módhatározószók a *wi(a)?* 'wie?, hogyan?' kérdésre válaszolnak, pl. *foost* 'fast, majdnem', *sou* 'so, úgy/így', *schtoa(r)k* 'stark: sehr, nagyon', *allaan(ich)* 'allein(ig), egyedül'. Ide tartoznak az ún. mértékhatározók, mint *gaunz* 'ganz, egész', *fui(l)* 'voll, tele'.

Az okhatározószók a *wo(a)rum?* 'warum?, miért?', *fa-r-wo(o)s?* 'für was: wofür, warum?, ua.', *za wo(o)s?* 'zu was: wozu, warum?, minek?', *weecha wo(o)s?* 'wegen was: weswegen, weshalb?, mi miatt?' kérdésekre válaszolnak a *drum/doarum* 'd(a)rum, azért, mert' stb. szavakkal.

Külön határozószók fejezik ki az igenlést és a tagadást, vö. *joo* 'ja, igen', *freüli* 'freilich, természetesen', *siicha* 'sicher, biztos/biztosan'. A tagadás kifejezésére szolgál a már említett *ned* 'nicht, nem' és a *niks* 'nichts, semmi', illetve a ragozható *khaa(n)* 'kein, egy ... se/semmilyen', melyek néha ugyanabban a mondatban kettős tagadásként szerepelnek: *dafau(n) how ii (niks) ned khea(r)t* 'davon habe ich (nichts) nicht gehört, erről (semmit) nem hallottam', *deis waas khaana* (oder: *kha meintsch*) *ned* 'das weiß keiner (oder: kein Mensch) nicht, ezt senki sem tudja'. Az irodalmi nyelvtől teljesen eltér, de néhány osztrák nyelvjárásban szintén előfordul, hogy a *ned* 'nicht, nem' felszólító mondatokban az állítmány elé kerül: *ned gee aini!* 'nicht geh einhin: geh nicht hinein!, ne menj be!'. (Az irodalmi nyelvben ez csak az ige főnévi igenévi alakjával lehetséges: 'nicht hineingehen!, kb. ne (tessék) bemenni!').

Számos szó korábbi ragozott alakja határozószóvá kövesült, pl. *iwahaps* 'überhaupt, egyáltalán', *undaweiks* 'unterwegs, útközben', *links* 'links, balra', *reechts* 'rechts, jobbra', *foatooks* 'vortags: in der Morgendämmerung, hajnalban', *suntooks* 'sonntags, vasárnaponként', *wearitooks* 'werktags: an Werktagen, hétköznaponként' stb. Másokat képzőkkel látnak el, mint *aa(n)zlwais* 'einzelweise: einzeln, egyenként', *auwea(r)ts* 'aufwärts, felfelé', *hii(n)zuas(ich)* 'hinzu(sig): hin, unterwegs dorthin, útban arrafelé', *hea(r)zuas(ich)* 'herzu(sig): her, unterwegs hierher, útban errefelé'. Néha összevonják a szószerkezeteket határozószóvá, pl. *zruk* 'zurück, vissza', *zamm* 'zusammen, együtt', *in di wainoochtn* 'in die [= den] Weihnachten: zu Weihnachten, karácsonykor', *unda da woucha* 'unter (: in) der Woche, a héten', *zaschtaund* 'zustande, készre/összehozni', *zaweechn* 'zuwegen: zuwege, elintéz'.

A határozószók régi képzője (ófn. *a,* kfn. *e*) csak az igék participiumában, (határozói/melléknévi igenevében) maradt meg a cselekvés körülményeit meghatározó elemként: *di rous kheina schteerada-r-aa schloofa* 'die Rösser (: Pferde) können stehend auch schlafen, a lovak állva is tudnak aludni'. Ennek a képzésnek a maradványai máshol is előfordulnak, vö. *leedinga* 'ledig, vmitől mentes', pl. *mia dringa n wai(n) leedinga* 'wir trinken den Wein ledig (= pur), tisztán iszszuk a bort', *umkhea(r)da* 'umgekehrt, fordítva'.

A mondatban határozói használatban a melléknevek ragozatlanok: *ea(r)/(a)s/sie is klaa(n)* 'er/es/sie ist klein, ő kicsi', *sei san klaa(n)* 'sie sind klein, ők kicsik', de határozószóként is fokozhatók, ugyanúgy, mint a melléknevek (*schleechta* 'schlechter, rosszabb(ul)', *beissa* 'besser, jobban' a középfokban), de felsőfokban egy viszonyszóval összekapcsolva (*am schleechtastn* 'am schlechtesten, legrosszabbul', *am beistan* 'am besten, legjobban', illetve *afs schleechtasti* 'aufs schlechteste, ua.', *afs beisti* 'aufs beste, ua').

A határozatlanságot úgy fejezik ki, mint a névmásoknál (ld. ott): 'wann/wie/wo immer' *wau(n)/wia/wou da wüü(l)* 'wann/wie/wo da will' vagy a magyarból az *akár* szóval: *akaarwau(n), akaarwia, akaarwou* 'akárwann, akármikor, akárwie, akárhogy, akárwo, akárhol', sőt *akaarwouhii(n)* 'akárwohin, akárhová', *akaarwouhea(r)* 'akárwoher, akárhonnan', *akaarwia waid* 'akárwieweit, akármilyen messze', *akaarwia laung* 'akárwie lang, akármilyen hosszú', *akaarwia füü(l)* 'akárwie viel, akármilyen sok' stb.

3.1.5. A számnév

Alakjukat tekintve nem önálló szófajok, lehetnek fő- és melléknevek, határozószók, igék sőt névmások is, csak a jelentésük miatt sorolhatók — szófajként — egy csoportba.

A tőszámnevek között különleges szerepet játszik az *aa(n)s* 'eins, egy', mivel ragozható, és jelzőként a határozatlan névelő feladatát is ellátja. Főnévként — tehát önállóan — használva megegyezik a névmásokkal:

	hn.	sn.	nn.
A.	*aana*	*aa(n)s*	*aani*
T.	*aa(n)*	*aa(n)s*	*aani*
R.	*aa(n)*	*aa(n)*	*aana*

Jelzőként és névelőként is:

	hn.	sn.	nn.
N.	*a*	*a*	*a*
A.	*an*	*a*	*a*
D.	*an*	*an*	*ana (ara)*

A birtokos eset helyett ahogy szokásos: a) hn.–sn. *aa(n) sai(n)* 'einem ... sein', nn. *aana ... iara* 'einer ihr', illetve b) hn.–sn. *an ... sai(n)*, nn. *ana ... iara*.

A jelzői használatú alak lehet számnév is, de akkor hangsúlyos: *aa(n) mau(n)* 'ein Mann, egy férfi', *aa(n) haus* 'ein Haus, egy ház', *aa(n) dooschn* 'eine Tasche, egy táska'. Ragozása ennek ellenére a jelzői alakét követi. A 'zwei, kettő' *(zwaa)*, illetve 'drei, három' *(drai)*, valamint a többi tőszámnév már nem különbözteti meg a nyelvtani nemeket. 4-től 19-ig a számneveknek két alakjuk van, egy jelzői (4 *fia(r)*, 5 *fimf*, 6 *seiks*, 7 *siim*, 8 *oocht*, 9 *nai(n)*, 10 *zai(n)*, 11 *eö(l)f*, 12 *zwöüf*, 13 *draizen*, 14 *fia(r)zen*, 15 *fuchzen/fufzen*, 16 *seihzen*, 17

sipzen, 18 *ochzen,* 19 *nai(n)zen*) és egy önálló, főnévi (*fiari, fimfi, seiksi, siimi, oochti, naini, zaini, eö(l)fi, zwöüfi, draizeni* stb.). Felsorolásoknál az utóbbit használják. A tízeseket a *-zich* képzővel képezik (20 *zwanzich,* 30 *draisich,* 40 *fia(r)zich,* 50 *fuchzich/fufzich,* 60 *seechzich,* 70 *sipzich,* 80 *oochzich,* 90 *nai(n)zich*). A tízesek közötti számokat, mint az irodalmi nyelvben *un(d)*-dal 'und, és' képezik: 25 *fimfunzwanzich,* 87 *siimun(d)oochzich* stb., az *ein-* és a *zwei-* (egy, kettő) összetételeinél az egyes és a tízes közé betoldódik egy *r:* 21 *aarazwanzich,* 22 *zwaarazwanzich.* A százasokat a *hunda(r)t* '100' szóval képezik, vö. *hunda(r)tzwanzich* '120', 542 *fimfhunda(r)tzwaarafia(r)zich* stb., az ezreseket a *dausnd* 'ezer' szóval ugyanúgy, ez azt jelenti, hogy az ezresek és százasok megjelölése, mint ez az egész német nyelvterület paraszti nyelvjárásaiban általánossá vált, Gesztesen még nem érvényes, tehát *dausndnai(n)-hundatfia(r)undnai(n)zich* 1994-et mondanak és nem *Neunzehnhundertvierund-neunzig*, azaz tizenkilencszáz-kilencvennégyet.

A sorszámnevek képzője a *-ti:* 1. *ea(r)schti,* 2. *zwaiti,* 3. *dritti,* 4. *fia(r)ti,* 5. *fimfti,* ... 15. *fufzenti/fuchzenti,* illetve a *-sti* a 20.-tól felfelé: 20. *zwanziksti,* 100. *hunda(r)tsti* és 1000. *dausndsti,* néha 1 000 000. *miliau(n)sti.* A 2. kifejezésére használják az *au(n)da* 'ander, másik' formát is, pl.: *da-r-aani sokt sou, dea(r) aundri sokt sou* 'der eine sagt es so, der andere sagt es so, az egyik így mondja, a másik úgy' vagy *am aundan dooch* 'am anderen Tag, a másik napon'.

A számhatározószókat a *z(a),* illetve *zan-/zar-* hozzátételével képezik, pl. *zea(r)scht, zarearscht, zanea(r)scht* 'zuerst, először/elsőnek', *za zwait* 'zu zweit, ketten', *za dritt* 'zu dritt, hárman'. Ide tartoznak még az ilyen alakok, mint *-(a)ns* '-ens', vö. *ea(r)schtns* 'erstens, először', *zwaitns* 'zweitens, másodszor' stb.

A többszörözést a *-foch* '-fach, -szer/-szeres' segítségével képzik: *aa(n)foch* 'einfach, egyszer/es', *zwaafoch* 'zweifach, kétszer/es(en)', *draifoch* 'dreifach, háromszor/os(an)' stb. A 'zweifach, kétszer' helyett használható a *douppütj* 'doppelt, duplán' is.

A szorzó számneveket a *-moi* '-mal, -szor/-szer-/ször' képzővel alkotják: *aa(n)moi* 'einmal, egyszer', *zwaamoi* 'zweimal, kétszer', *dausndmoi* 'tausendmal, ezerszer'.

Az egy-egy típust *(je eins, je zwei)* az irodalmi nyelvtől eltérően, a számok megismétlésével (*fimf ... fimf* 'fünf ... fünf: je fünf'), esetenként egy *un(d)* 'és' *(fimf und fimf)* betoldásával képezik.

A rendszámneveket *-lai* '-féle' képzővel képezik*:* *aanalai* 'einerlei, egyféle', *zwaaralai* 'zweierlei, kétféle' stb.

A törtszámnevek korábbi összetételek, vö. *-tl* '-te(i)l, rész': *dritl* 'Drittel, harmad', *fia(r)tl* 'Viertel, negyed', *oochtl* 'Achtel, nyolcad' stb. A 'zwei, itt: ketted' helyett viszont *hoip* 'halb, fél', használatos *au(n)dathoips* 'anderthalb, másfél'.

Határozatlan számnevek a *füü(l)* 'viel, sok', *oili* 'alle, mind', *weinichi* 'wenige, kevés', *maunichi* 'manche, néhány'. Jelzői használatban a 'viel, sok'-hoz még egy *-ig* képző járul: *füülinga* 'vielige: viele'.

3.1.6. Prepozíciók

A prepozíciók a szószerkezeteken belül, illetve a mondatban kapcsolják össze a szavakat a tér- és időbeli viszonyoknak, valamint az egymáshoz való módbeli és okozati viszonyuknak megfelelően. Az előtt a szó előtt állnak, amelyre vonatkoznak, jellegük szerint tárgy- vagy részes esettel. Kisebb a számuk, mint az irodalmi nyelvben

a) Tárgyesettel:

dua(r)ch 'durch, keresztül, át': *dua(r)chs doa(r)f* 'durch das Dorf, entlang das Dorf, a falun keresztül'

fia(r), fa 'für, -ért, -nak/-nek': *fia(r)/fa di Naani* 'für die Nanni (: Anna), Annának'

geecha 'gegen, ellen': *geecha mii* 'gegen mich, ellenem'

um 'um, für, -ért': *um a graiza* 'um einen Kreuzer, egy krajcárért'

uni 'ohne, nélkül': *uni mai(n) fooda* 'ohne meinen Vater, apám nélkül'

b) Részes esettel:

aus 'aus, -ból/-ből': *aus n haus* 'aus dem Haus, a házból'

aussa 'außer, kívül': *aussa dia(r)* 'außer dir, kívüled'

bai, ba 'bei, -nál/-nél': *bai/ba mia(r)* 'bei mir, nálam', *ba-r-uns* 'bei uns, nálunk', *pan dooch* 'beim Tag: bei Tag, nappal'

fa, fo 'von, aus, vor, -tól/-től, -ból/-ből': *fa-r-unsan haos* 'von/aus/vor unserem Haus' a házunktól, *fa Daitschlaund* 'von/aus Deutschland, Németországból'

mit 'mit, -val/-vel': *mit téin göüdj* 'mit dem (: jenem) Geld, ezzel a pénzzel', *mid-a-baitsch* 'mit der Peitsche, az ostorral'

nooch 'nach, után': *nooch da Waawi* 'nach der Bärbel, Bábi után'

sida, zida 'seit, óta': *sida/zida dein dooch* 'seit dem (: jenem) Tag, azóta a nap óta'

za 'zu, -hoz/-hez/-höz, -ba': *zan daunz* 'zum Tanz, a táncba/tánchoz', *za-r-unsa muada* 'zu unserer Mutter, az anyánkhoz'

c) Tárgy- és részes esettel állnak azok a prepozíciók, amelyek irányt, helyet vagy időviszonyokat fejeznek ki. A tárgyeset a 'wohin?, hová?', a részes eset a 'wo?, hol?' kérdésre válaszol.

auf, af 'auf, -n, -on/-en/-ön, rá, rajta, mellett stb.': *a(u)f-s dooch* 'auf das Dach, a tetőn', *a(u)f da schoo(r) sai(n)* 'auf der Schar (: Reihe) sein, soron lenni', *deis khaunst am* (: auf den) *huad schteikka* 'das kannst du auf den Hut stecken, ezt nem tűzheted a kalapod mellé: damit kannst du dich

nicht rühmen, ezzel nem büszkélkedhetsz', *am moong* 'auf den/dem Magen, (megfeküdte) a gyomromat', *af-t-noocht* 'auf die Nacht: abends, este',

foa(r), fa(r) 'vor, elé, előtt': *foa-s haus* 'vor das Haus, a ház elé', *foa(r)n* 'vor dem Haus, a ház előtt',

i(i)wa(r) 'über, fölé, fölött': *i(i)wa-s haus* 'über das Haus, a ház fölé', *iiwa-n haus* 'über dem Haus, a ház fölött',

neewa(r) 'neben, mellé, mellett': *neewa-s haus* 'neben das Haus, a ház mellé', *neewa-n haus* 'neben dem Haus, a ház mellett', *neewa-r-uns* 'neben uns, mellettünk',

in 'in, -ba/-be, -ban/ben stb.': *in di schoa(r) khumma* 'in die Schar (: an die Reihe) kommen', sorra kerülni', *see geinga-r- in da schoa(r)* 'sie gehen in der Schar (: Reihe), sorban mennek', *in sin* 'im Sinn, (ebben az) értelemben', *in di hee khumma* 'in die Höhe kommen: sich erheben, a magasba, (fel)emelkedni', *in da luft* 'in der Luft, a levegőben: am Tageslicht, nappal',

hinda(r) 'hinter, mögé, mögött': *hinda-s haus* 'hinter das Haus, a ház mögé', *hinda-n haus* 'hinter dem Haus, a ház mögött',

unda(r) 'unter, alá, alatt': *unda di dia(r)* 'unter die Tür, az ajtó alá', *unda da dia(r)* 'unter der Tür, az ajtó alatt', *unda da woucha* 'unter (: in/während) der Woche, a héten',

zwischa 'zwischen, közé, között': *zwischa di feinstabree(d)l* 'zwischen die/den Fensterbretter(n), az ablakban', *zwischa-r-unsan fooda un da muada* 'zwischen unserem Vater und der Mutter, apánk és anyánk közt'.

Az utolsó csoportnál ki kell emelni, hogy itt az irányt és a helyet egy megfelelő határozószóval konkretizálják, ami az irodalmi nyelvben nem szokásos, illetve szükségtelen, vö. pl. *am bou(d)n aufi* 'auf den (Dach)Boden hinauf, a padlásra fel', *iiwa-s haus driiwa* (etwa *fliang*) 'über das Haus hinüber (fliegen), át a ház fölött' stb.

Többnyire kiegészítést igényel a *bis* szó: *bis in da frua* 'bis in der Früh: bis frühmorgens, reggelig', *bis za-r-uns* 'bis zu uns, hozzánk(ig)'. Helyneveknél a *nach* helyett az *auf* prepozíciót használják: *auf Waisnbua(r)ch* 'auf (: nach) (Stuhl)Weißenburg, Székesfehérvárra', néha szintén konkretizálva: *mia foa(r)n auf Beist oowi* 'wir fahren auf Pest (: Budapest) hinunter, lemegyünk Pestre', illetve *auf Graaz aufi* 'auf (: nach) Graz hinauf, fel Grácba'.

A *weecha* 'wegen, miatt' szót részes esettel használják: *weecha mia(r)* 'wegen mir, miattam', de maradványként megjelenik a birtokos eset is *main(a)t-, dain(a)t-, sain(a)t-, iarat-weeng* 'meinet-, deinet-, seinet-, ihretwegen'. Elszigetelt jelenség az *um* „visszaállítása" az *um goutas wüünj* 'um Gottes willen, az isten szerelmére' kifejezésben.

3.1.7. Kötőszók, indulatszók

Mint az összes német nyelvjárásban, Gesztesen is sokkal kevesebb kötőszót használnak, mint az irodalmi nyelvben. A leggyakoribbak: *un(d)* 'und, és', *un(d) net* 'und nicht, és nem', *poidj ... poidj* 'bald ... bald, majd ... majd', *(h)iatz ... (h)iatz (jeitz ... jeitz)* 'jetzt ... jetzt, most ... most', *aa* 'auch, is', *aa net* 'auch nicht, sem', *ned amoi* 'nicht einmal, ua.', *ned nua(r) ... owa ... aa* 'nicht nur ... aber (: sondern) auch, nemcsak, hanem is', *zea(r)scht/zarea(r)scht* 'zuerst, erstens, először', *nocha* 'nachher: nachdem, dann, azután', *oowa* '1. aber, de, 2. Oder, vagy', *nua(r)* 'nur, csak', *wau(n)* '1. Wann, amikor, 2. Wenn, ha', *op* 'ob, vajon', *wou* 'wo, ahol', *wouhii(n)* 'wohin, ahová', *wia* 'wie, ahogyan', *weö(l)* 'weil, mert', *sou* 'so, úgy', *sou laung* 'so lange, addig', *bis* 'amíg' *das* 'daß, hogy', *zwoa(r)* 'zwar, jóllehet', *zleitzt* 'zuletzt, végül' stb.

Némelyikükhöz az esz. 2. személyben igeragok is járulhatnak, vö. *wiast wüüst* 'wie du willst, ahogy akarod', *wau(n)st geest* 'wenn du gehst, ha mész', *woust woa(r)st* 'wo du warst, ahol voltál', *wea(r)st bist* 'wer du bist, aki vagy', *opst khumst* 'ob du kommst, jössz-e', *weöi(l)st sookst* 'weil du sagst, mert mondod'.

Az *n* 'denn, mert, mivel' csak nyomatékosítás céljából kapcsolódik a kérdő mondatokban a 2. személyű személyes névmáshoz: *wos schaust n?* 'was schaust du denn?, mit nézel?', *wos sooktz n?* 'was sagt ihr denn?, mit szóltok?'.

Az indulatszók főként érzelmeket, indulatokat fejeznek ki, mint *o(u)* 'o, oh', *o wee* 'o weh', *husch-husch, plumps, pfui, pfui daifü* 'pfui Teufel', *juchee* 'juchei!' (igéje a *juchatzan*), vagy mondat értékű közlések (pl. állathívogatók), vö. *se-se* 'nimm! da hast es!, ne, nesze', *kschitz (aussi)!* 'sicc' (macska elijesztésére), *li-li!* (kacsahívogató), *wuri-wuri!* (libahívogató), *bi-bi!* (csirkéknek), *susu!* (kutyaszólító), *ooha!* 'halt!' (igavonóknak), *tschaali (umi)!* 'links!, balra' (igavonóknak), *hois (uma)!* 'rechts!, jobbra' (igavonóknak), *gatsch-gatsch (aussi)!* (kacsák elijesztésére), *gutz-gutz!* (disznó-hívogató), *djia!* 'los!, gyia!' (lónak), *schtee umi!* 'rück dich!, odébb!' (igavonóknak az istállóban), *fuas!* 'Fuß (hochheben)!, lábat' (a kovácsnál), *zruk(schtee)!* 'zurück(stehen)!, hátrább!' (igavonóknak), *bis schtüü!* 'bis (= sei) still!, csönd!' (ugató kutyának).

A töltelékszók körében a *hoidj*' 'halt, kb. na ja' (pl. *hoidj joo* 'halt ja') mellett különösen kedvelt a magyarból a *hát > ha(a)d, ha(a)d ee* 'hát (: halt) eh: freilich, jawohl, persze, úgyis', továbbá a 'gelt, ugye, nemde', mint: *göö joo/naa* 'gelt ja/nein, ugye igen/nem', variációi alkalmasint ragozva is: *gö(l)ns* (tsz. 3. személyű magázás), *göötz* (tsz. 2. személy „Ihr-ezés"). A magyarból származik egy nemleges kérdésre adott fokozottan igenlő válasz *de ned aam! (de nem ám),* például az alábbi kérdésre: *(du) geest (oowa) net hii(n)?* 'du gehst aber nicht hin?, de nem mész oda, ugye?', miközben a magyar kifejezésből csak a *nem* szót „németesítik".

3.1.8. Igék

Az igék jelentéstartalma időviszonyokban fejeződik ki (jelen, múlt, jövő), két számban (egyes és többes szám) ezeken belül 3-3 személyben, vö. *khum(m)a* 'kommen, jönni', ji.: esz. 1. sz. *i khum* 'ich komme, én jövök', 2. sz. *du(u) khumst* 'du kommst, te jössz', 3. sz. *es/si(i)/(e)s khumt* 'er/sie/es kommt, ő jön', tsz.: 1. sz., *mia/ma khumma* 'wir kommen', mi jövünk, 2. sz. *eis khumts* 'ihr kommt, ti jöttök', 3. sz. *sei/si/dei khumma* 'sie kommen, ők jönnek'. A jelen idő körülírható a *daan* 'tun, tenni ' segédigével vö. *i dua leeisn, du(u) duast leeisn, ea duat leeisn, mia daan leeisn, eeis diats leeisn, sei daan leeisn* 'ich tu lesen, kb. én teszek olvasni' stb. A múlt időt és a jövő időt az ige participiumával (múlt idejű melléknévi igenév) és a *hau(b)m* 'haben', illetve *sai(n)* 'sein' segédigék jelen idejű ragozott alakjaival fejezik ki (*i hop ksokt* 'ich habe gesagt, mondtam', illetve *i bin khumma* 'ich bin gekommen, jöttem'). A jövő időt az ige főnévi igenevével és a *wea(r)n* 'werden' segédige jelen idejű ragozott alakjaival fejezik ki: (*i wea(r) soong* 'ich werde sagen', mondani fogok (vmit), *i wea(r) khumma* 'ich werde kommen, jönni fogok').

Régmúlt is képezhető, ha a múlt időt a segédigék participiumával *khot* 'gehabt', illetve *gweist* 'gewest: gewesen' egészítjük ki: *i hop gsookt khot* 'ich habe gesagt gehabt: ich hatte gesagt', illetve *i bin (aun)khumma gweist* 'ich bin (an)gekommen gewesen: ich war (an)gekomm'.

Az irodalmi nyelvben szokásos egyszerű múlt idő használata *(ich sagte, ich kam)* kizárólag a *sai(n)* 'sein' segédigére korlátozódik: *i woa(r)* 'ich war', *du(u) woa(r)st* 'du warst', *ea/si/(e)s woa(r)* 'er/sie/es war', ill. *mia(r) woa(r)n* 'wir waren', *eis woa(r)ts* 'ihr wart', *sei/si/dei woa(r)n* 'sie waren, voltak'. De itt is gyakrabban hallható az összetett forma (*i bin kweist* 'ich bin gewesen').

A német grammatikában megkülönböztetik még az ún. befejezett jövőt, ez azonban tulajdonképpen nem igeidő, hanem arra utal, hogy a megállapítás idejére a cselekvés már bekövetkezett, illetve feltételezhetően bekövetkezett, pl. *ea wea(r)t scho haamkhumma sai(n)* 'er wird schon heimgekommen sein, d.h. vermutlich ist er schon daheim, valószínűleg már itthon van', *si weat s hoidj ksokt hau(b)m* 'sie wird es halt gesagt haben: sie hat es wahrscheinlich gesagt, valószínűleg mondta'.

Az egyszerű jelen — mint az irodalmi nyelvben is — jövő idejűséget is kifejezhet (*moaring khumt a haam* 'morgen kommt er heim, holnap hazajön'), ugyanígy — különösen intenzív elbeszélésnél — múlt idejűséget is (*i khum zrukk, schau aini ban feinsta: kha meintsch dahaam!* 'ich komme zurück, schaue hinein beim Fenster: kein Mensch daheim!, visszajövök, benézek az ablakon, senki sincs otthon!').

Az ilyen cselekvő alakok mellett az ige lehet szenvedő is, vö. *da bua haud-i aundan* 'der Bub haut die anderen, a fiú veri a többieket' (cselekvő), de *da bua*

wea(r)t khaut fa di aundan 'der Bub wird gehaut (: gehauen) von den anderen, a fiút verik a többiek' (szenvedő), azaz a szenvedő forma a jelentést hordozó ige participiumának és a *wea(r)n* 'werden', segédige megfelelően ragozott alakjainak kapcsolatából képezhető. Ha a *sai(n)* 'sein' alakjait használjuk a *wea(r)n* helyett segédigeként, akkor a szenvedő kifejezések állapotot jelölnek, pl. *deis is schtoa(r)k schai(n) fazöütj kweist* 'das ist stark (: sehr) schön (v)erzählt gewesen, szószerint: ez nagyon szépen lett elmesélve', *des gwaund woa fia-r-iam gmoocht* 'das Gewand (= Anzug) war für ihn gemacht, szószerint: az öltöny neki lett csinálva'. Ahogy ezek a példák is mutatják, a szenvedő alak is lehet múlt vagy jövő idejű: *ea we(r)t fahaut wea(r)n* 'er wird verhaut werden', el fogják verni.

Miként az irodalmi nyelvben, a nyelvjárásban is három igemód van, a kijelentő mód (pl. *du geest weik* 'du gehst weg, elmész'), a (feltételes mód) kötőmód (*wau(n)sta weikgaangast* 'wenn du weckgingest, ha elmennél' vagy *wau(n)sta weikgee daadast* 'wenn du weggehen tätest: würdest, ua.') és a felszólító mód (*gee weik!* 'geh weg!, menj el!', *blaiptz doo!* 'bleibt ihr da!, maradjatok itt!'). A kötőmód összetett képzésénél a *daan* 'tun' mellett a *suinj* 'sollen' megfelelő formái is alkalmazhatók, de a *wea(r)n* 'werden', segédige nem, mert a *wuarad* 'würde' jelentése a nyelvjárásban 'werden würde' jelentésnek felel meg, vö. *wau(n) a kraung wuarad, miasad a dahaam blai(b)m* 'wenn er krank werden würde, müßte er daheim bleiben, ha megbetegedne, otthon kellene maradnia'.

A kötőmód leggyakoribb képzője az *-ad* (ld. fent), amely az ún. gyenge igéknél a jelen idő tövéhez, az ún. erős igéknél a jelen idő tövéhez, de néhány esetben az egykori múlt idejű tőhöz kapcsolódik, pl. *soochad* 'sagte (*soong* 'sagen'), *froochad* 'fragte' (*froong* 'fragen'), illetve *gaawad* 'gäbe' (*gei(b)m* 'geben'). Néhány erős igénél mindkét képzési mód lehetséges: *blaiwad* és *bli(a)wad* 'bliebe, egészen ritkán *-ad* nélkül is, vö. *i waa(r)* 'ich wäre' (*i waarad* mellett), *i het* 'ich hätte'. Ezzel a két utóbbi segédigével képezik a kötőmód múlt idejét: *i waa gea(r)n dua(r)t gweist* 'ich wäre gern dort gewesen, szívesen ott lettem volna', *i het iara sou wos net gsookt* 'ich hätte ihr so (et)was nicht gesagt, ilyesmit nem mondtam volna neki'.

A kötőmód korábbi jelen idejű formái rendkívül ritkák, gyakorlatilag csak kifejezésekben fordulnak elő, mint *grias goud!* 'grüß Gott!, adjon Isten!', *fagöütz goud!* 'vergelt's Gott!, Isten fizesse meg!', *fiad goud* 'behüte Gott!, Isten áldjon!', *goud sai daunk!* 'Gott sei Dank!, hála istennek', *huis da daifü/gugu!* 'hol's der Teufel/Kuckuck!, vigye el az ördög!' stb. Sajátságos a *gemma!* 'gehen wir!, gyerünk!', kifejezés, amit valószínűleg a 'gehe man!' alakból a többes számra is kiterjesztettek, mert egyébként a többes szám 1. sz. megfelelője a *geinga* 'gehen [wir], menjünk'.

Az ún. erős erős igék múlt idejű participiumát a *ge-* előtaggal vagy anélkül, az *-en* szótag (megfelelő variációinak *n, -m, -a, -ng*) hozzákapcsolásával képezik, míg a gyenge igéknél a *-d/-t* hozzákapcsolásával (*blii(b)m* 'geblieben', *kwuntschn* 'gewunschen: gewünscht', *grifa* 'gegriffen', *gschloong* 'geschlagen', ezzel szemben: *gschaud* 'geschaut' stb.).

Az erős igéket tőbelseji magánhangzóik alapján hat ún. ablautosztályba sorolhatjuk, emelett van még egy hetedik csoport is:

	jelen idő	participium (melléknévi igenév)
1.	*ai*	*i(i)*
	graifa	*grifa* 'greifen'
	schrai(b)m	*gschrii(b)m* 'schreiben'
2.	*i(a)*	*ou*
	ia(r)	*oa(r)*
	fliang	*gfloung* 'fliegen'
	(g)fria(r)n	*gfroa(r)n* 'frieren'
3.	*i(i)n, i(i)m*	*un, um*
	ea(r)	*oa(r)*
	ö(ü)l	*ui(l)*
	bindn	*bundn* 'binden'
	schtea(r)m	*gschtoa(r)m* 'sterben'
	höüfa	*khuifa* 'helfen'
4.	*ei*	*ou, au*
	breicha	*broucha* 'brechen'
	neima	*gnjauma* 'nehmen'
5.	*ee*	*ee*
	eei	*eei*
	i(i)	*ei*
	gscheeng	*gscheeng* 'geschehen'
	eeisn	*geeisn* 'essen'
	siitzn	*gseisn* 'sitzen'
6.	*o(o)*	*o(o)*
	oa(r)	*oa(r)*
	oi(l)	*oi(l)*
	bocha	*bocha* 'backen'
	wooschn	*gwooschn* 'waschen'
	foa(r)n	*kfoa(r)n* 'fahren'
	moinj	*gmoinj* 'mahlen'
7.	*aa*	*aa*
	aa	*ou*

ee	*au*
haasn	*khaasn* 'heißen'
laafa	*gloufa* 'laufen'
gee	*gaunga* 'gehen'
schtee	*gschtaundn* 'stehen'

A hetedik osztályból néhány ige átkerült a 6. osztályba (*foinj* 'fallen, esik', *hoitn* 'halten, tart', *schloofa* 'schlafen, alszik', *bloosn* 'blasen, fújni' stb.), az 5. osztályba tartozik most a *schteesn* 'stoßen, lök'.

Számos, egykor erős ige a nyelvjárásban gyengévé vált, vagy ingadozik a két típus között. Ma a gyengékhez tartoznak: 1. *schaina* 'scheinen, süt', *schnai(b)m* 'schneien, havazik', 2. *niastn* 'niesen, tüsszög', 3. *feechtn* 'fechten: betteln, koldul', *fleechtn* 'flechten, fon', *schea(r)n* 'scharren, kapar', *schötn* 'schelten, korhol', 4. *dreischn* 'dreschen (mit dem Flegel), csépel (cséphadaróval)', *leischn* 'löschen, olt', 5. *biweing* 'bewegen, mozgat', *weei(b)m* 'weben, sző', *bitn* 'bitten, kér', *geea(r)n* 'gären, ejed', *pfleing* 'pflegen, ápol' (ide került a *kweist* 'gewesen, volt' is), 6. *loona* 'laden, rakodik', *aunschofa* 'anschaffen: befehlen, parancsol), *ainschpauna* 'einspannen, befog', *schaana* 'scheiden, elválaszt', *(aus)schwaafa* '(edényt) ausschweifen: spülen, öblít', *haun* 'hauen, kapál', *riafa* 'rufen, hív' (a kártyajátéknál: *ruafa*), *faunga* 'fangen, fog', *heinga* 'hangen, hängen, lóg'. Még ingadozik a *mööcha* 'melken, fej', jóllehet az erős alakot *gmuicha* 'gemolken' ritkábban hallani, mint a gyengét *gmööcht* 'gemelkt'.

A főnévi igenév tulajdonképpen az ige tövéből képzett főnév, és így is használják: a *zu* prepozícióval szükséges a határozott névelő alkalmazása is, pl. *zan schloofa* 'zum Schlafen: zu schlafen, aludni', ebben az értelemben *fan schloofa* 'vom Schlafen' is állhat. A két participium csak viszonylagos értelemben fejez ki időbeliséget amennyiben az I. participium jelentésének meg kell egyeznie a mondatban a ragozott ige idejével, tehát egyidejű (*di droochadi khua is/woa doo,* ill. *wead do sai(n)* 'die tragende [= trächtige] Kuh ist/war da', ill. 'wird da sein, a vemhes tehén itt van/volt'), mialatt a II. participium a ragozott igéhez képest előidejű, tehát korábbi cselekvést fejez ki (*da faschwundani schotz is/woa unsichpoa,* ill. *wead unsichpoa blai(b)m* 'der verschwundene Schatz ist/war, ill. wird unsichtbar bleiben, az eltűnt kincs láthatatlan maradt/marad'). A participiumból képzett határozószókról ld. fent.

Külön kell említenünk még néhány igetípust. Az ún. „Rückumlaut"-os igék (*brennen — brannte — gebrannt* típus) alapvetően gyengévé váltak: *deinga — deinkt* 'denken — gedenkt: gedacht, gondol — gondolt', *breina — breint* 'brennen — gebrennt: gebrannt, ég — égett', *neina — gnjeint* 'nennen — genennt: genannt, nevez — nevezett', *kheina — kheint* 'kennen — gekennt: gekannt, ismer — ismert', *reina — greint* 'rennen — gerennt: gerannt, rohan — rohant', *faweintn — faweint* 'verwenden — verwandt/verwendet, használ — használt'.

Az utolsó szó mutatja, hogy a II. participium régi alakja néhány esetben — más jelentéssel — tovább él, pl. *fawaunt* 'verwandt, rokon', *bekhaunt* 'bekannt, ismert'. Az ehhez a típushoz tartozó *bringa* 'bringen, hozni' ige II. participiuma még mindig *broocht* 'gebraucht', sőt (főként viccesen) *brunga* 'gebrungen' is (3. osztály, pl. ha gyerekeket kérdeznek: *wos hot as kriskhindl brunga?* 'was hat das Christkindl gebrungen?, mit hozott a Jézuska?').

Néhány régebbi ige jelen idejű alakja a régi múlt idő típus szerint képződik. Nyelvjárásunkban a következők tartoznak ide:

wisn 'wissen, tud' — 1., 3. sz. esz. jelen idő (= ji.) *waas* 'weiß', 2. sz. esz. ji. *waast* 'weißt', 1., 3. sz. tsz. *wisn* 'wissen', 2. sz. tsz. *wists* 'wißt'. Kötőmódban 1., 3. sz. esz. *wissat* 'wüßte', 2. *wissast* 'wüßtest', 1., 3. sz. tsz. *wissatn* 'wüßten', 2. sz. tsz. *wissats* 'wüßtet', II. part. *gwist* 'gewußt'.

kheina 'können, tud/képes' — 1., 3. sz. esz. ji. *khau(n)* 'kann', 2. sz. *khau(n)st* 'kannst', 1., 3. sz. tsz. *kheina* 'können', 2. sz. *kheints* 'könnte'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *khundat* 'könnte', 2. sz. *khundast* 'könntest', II. part. *kheina* 'können'.

dea(r)fa 'dürfen, szabad' — 1., 3. sz. esz. ji. *dea(r)f* 'darf', 2. sz. *dea(r)fst* 'darfst', 1., 3. sz. tsz. *dea(r)fa* 'dürfen', 2. sz. *dea(r)fts* 'dürft'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *deafat* 'dürfte', 2. sz. *dea(r)f(a)st* 'dürftest', 1., 3. sz. tsz. *dea(r)fatn* 'dürfen', 2. sz. *dea(r)fats* 'dürfet', II. part. *deafa* 'dürfen'.

suin 'sollen, kell' — 1., 3. sz. esz. ji. *sui* 'soll', 2. *suist* 'sollst', 1., 3. sz. tsz. *suinj* 'sollen', *suits* 'sollt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *söülat* 'sollte', 2. sz. *söülast* 'solltest', 1., 3. sz. tsz. *söulatn* 'sollten', 2. sz. *söülats* 'solltet', II. part. *suinj* 'sollen'.

meeng 'mögen, szeret/kedvel' — 1., 3. sz. esz. ji. *mooch* 'mag', *mookst* 'magst', 1., 3. sz. *meeng* 'mögen', 2. sz. *meechts* 'mögt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *meechtat* 'möchte', 2. sz. *meechtast* 'möchtest', 1., 3. tsz. *meechtatn* 'möchten', 2. sz. *meechtats* 'möchtet', II. part. nem szokásos.

miasn 'müssen, kell' — 1., 3. sz. esz. ji. *muas* 'muß', 2. sz. *muast* 'mußt', 1., 3. sz. tsz. *miasn* 'müssen', *miasts* 'müßt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *miasat* 'müßte', 2. sz. *miasast* 'müßtest', 1., 3. sz. tsz. *miasatn* 'müßten', 2. sz. *miasats* 'müßtet', II. part. *miasn* 'müssen'.

Ehhez a csoporthoz csatlakozott a *wöünj* 'wollen, akar' is — 1., 3. sz. esz. ji. *wüü* 'will', 2. sz. *wüüst* 'willst', 1., 3. sz. tsz. *wöünj* 'wollen', 2. *wööts* 'wollt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *wöülat* 'wollte', 2. sz. *wöülast* 'wolltest', 1., 3. sz. tsz. *wöülatn* 'wollten', 2. sz. *wöülats* 'wolltet', II. part. *wöünj* 'wollen'.

A csoport két tagja már gyenge: *daung(a)* 'taugen, alkalmas/használható', ill. *(fa)guna* '(ver)gönnen, sajnálni vkitől vmit'.

Végül megemlítünk néhány régi igét, melyek mai napig is őrzik különállásukat: *sai(n)* 'sein', *hau(b)m* 'haben', *daan* 'tun', *gee* 'gehen' und *schtee* 'stehen':

sai(n) 'sein' — ji. esz. 1. sz. *bin* 'bin', 2. sz. *bis* 'bist', 3. sz. *is* 'ist', tsz. 1., 3. sz. *san* 'sind', 2. sz. *saits* 'seid'. Kötőmód: esz. 3. sz. *sai* 'sei', tsz. 2. sz. *saits* 'seid' (felszólító mód is!), múlt i. esz. 1., 3. sz. *woa* 'war', 2. sz. *woa(r)st* 'warst', 1., 3. sz. tsz. *woa(r)n* 'waren', 2. sz. *woa(r)ts* 'wart'. Kötőmód (múlt i.): 1., 3. sz. esz. *waa* 'wäre', 2. sz. *waast* 'wärest', 1., 3. sz. tsz. *waan* 'wären', 2. sz. *waats* 'wäret' (nyújtott formák is gyakoriak: *waarad, waarast,* illetve *waaratn, waarats*), II. part. *gweist* 'gewest: gewesen'. Megvan még egy régi felszólító módú alak is: *bis!* 'sei!', de csak formálisan, vö. *bis schtüü(lla)!* 'bis (: sei) still(er)!', *bis ruich!* 'bis (= sei) ruhig!'

hau(b)m 'haben' — ji. esz. 1. sz. *hop* 'habe', 2. sz. *ho(o)st* 'hast', 3. sz. *hod* 'hat', tsz. 1., 3. sz. *hau(b)m* 'haben', 2. sz. *ho(p)ts* 'habt'. Kötőmód: esz. 1., 3. sz. *het,* 2. sz. *hest,* tsz. 1., 3. sz. *hetatn,* 2. sz. *hetats,* II. part. *khod* 'gehabt'.

daa(n) 'tun' — ji. esz. 1. sz. *dua* 'tue', 2. sz. *duast* 'tust', 3. sz. *duad* 'tut', tsz. 1., 3. sz. *daa(n)* 'tun', 2. sz. *diats* 'tut'. Kötőmód esz. 1., 3. sz. *daad(ad)* 'täte', 2. sz. *daast* (vagy *daadast*) 'tätest', tsz. 1., 3. sz. *daadatn* 'täten', 2. sz. *daadats* 'tätet', II. part. *dau(n)* 'getan'.

gee 'gehen' — ji. esz. 1. sz. *gee* 'gehe', 2. sz. *geest* 'gehst', 3. sz. *geed* 'geht', tsz. 1., 3. sz. *geinga* 'gehen', 2. sz. *geets* 'geht'. Kötőmód: esz. 1., 3. sz. *gaangad* 'gingen', 2. sz. *gaangast* 'gingest', tsz. 1., 3. sz. *gaangatn* 'gingen', 2. sz. *gaangats* 'ginget', II. part. *gaunga* 'gegangen'.

schtee 'stehen' — ji. esz. 1. sz. *schtee* 'stehe', 2. sz. *schteest* 'stehst', 3. sz. *schteed* 'steht', tsz. 1., 3. sz. *schteinga* 'stehen', 2. sz. *schteets* 'steht'. Kötőmód esz. 1., 3. sz. *schtaangad* 'stünde', 2. sz. *staangast* 'stündest', tsz. 1., 3. sz. *schtaangatn* 'stünden', 2. sz. *schtaangats* 'stündet', II. part. *gschtauntn* 'gestanden'.

A cselekvés szükségességének a kifejezésére szívesen használják a *khea(r)n* 'gehören, tartozik vkihez/vmihez' ige és a jelentést hordozó ige II. participiumából alakított szószerkezetet, ilyenkor a *khea(r)n* a kötőmód esz. 3. személyben áll, vö. *as traad khearad aingfia(r)t* 'das Getreide (= Korn: Roggen) gehörte eingeführt (d.h. werden): es sollte/müßte vom Feld in die Scheuer gefahren werden, be kellene hozni (a gabonát a földről) a pajtába'.

3.2. Mondattan

A mondattannál elegendő utalni néhány olyan jelenségre, amelyben nyelvjárásunk különbözik az irodalmi nyelvtől. Ezek egyébként jellemzőek a bajor-osztrák nyelvjárásokra, sőt, sok tekintetben a német nyelvterület más részeire is[9].

[9] Egy szomszédos német nyelvjárás (Alsógalla/Untergalla) mondattanának leírását ld. SCHLEGEL 1935.

Mindenekelőtt a szórendről kell beszélni, amely kerüli az ún. mondatkeretet, és igyekszik a mondaton belül a mondatrészek közvetlen kapcsolatát megőrizni. „So habe ich sagen wollen", azaz 'úgy akartam mondani' a következőképpen hangzik: *b i wöünj soong* 'so habe ich wollen sagen', „ich bin angekommen in Pest" 'megérkeztem Pestre': *i bin au(n)khumma auf Beist* 'ich bin angekommen auf Pest (= Budapest)', „heuer hat man nicht angärteln (= den Garten anlegen) können" 'idén nem lehetett beültetni a kertet': *haia hod ma neit kheina au(n)gaatln* 'heuer hat man nicht können angärteln' stb. Sőt bővített formákban is: *zwaa dausnd het i miasn auszoin fia s huitz* 'zwei tausend [Gulden] hätte ich müssen auszahlen für das Holz, kétezer (forintot) kellett volna kifizetnem a fáért'.

Többnyire ez az oka a 'daß' és 'weil' kötőszók utáni egyenes szórendnek az alárendelő mellékmondatokban, bár itt a ragozott ige állhat az utolsó helyen is, vö. *...weöi(l) i woa ned dahaam* 'weil ich nicht daheim war, mert nem voltam otthon', *da schuimaasta hod ma gsookt, tas i bin an eesl* 'der Schulmeister hat mir gesagt, daß ich bin ein Esel, a tanító mondta, hogy szamár vagyok' mellett *...tas i an eesl bin* 'daß ich ein Esel bin, ua.' stb.

A ragozott ige nemcsak a kérdő és felszólító mondatokban (illetve néhány mellékmondattípusban) — mint általában a régi nyelvben — áll a mondat elején, hanem a kijelentő mondatokban is: *is(ch) scho zaid!* 'ist schon Zeit!' az 'es ist schon (höchste) Zeit!, legfőbb ideje!' jelentésben.

Különben előszeretettel teszik a mondat élére a legfontosabb jelentésű szót, függetlenül a kijelentés módjától: *a seöi(l) bringts!* 'ein Seil bringt ihr!, egy kötelet hozzatok!' a 'bringt ihr ein Seil!' helyett, *gsookt hod a niks, nua gschaud* 'gesagt hat er nichts, nur geschaut, nem mondott semmit, csak nézett' az 'er hat nichts gesagt' helyett stb. Ezáltal a mondatszerkezet összébbszorul, pl. *deis is fia di Miadi woos gmoocht woa* 'das [nämlich: Gewand] ist für die Mädi [= Maria] was gemacht war, ez a [ruha] Marié, amit csináltak' ahelyett, hogy 'das ist das, was für die Mädi gemacht war, ez az, amit a Marinak csináltak'.

Különösen a gyors beszédben sok a kihagyásos mondat: *niks soong und net khumma, douch dua(r)t gweeist!* 'nichts sagen und nicht (ge)kommen, doch (trotzdem) dort gewesen!, semmit sem mondtak, nem jöttek, mégis ott voltak' vagy *hopts nau ned oilas aussa?* 'habt ihr noch nicht alles ausher (= heraus) [d.h. gefunden]?, még nem találtatok ki mindent?'.

A *net* 'nicht' előrehozásáról ld. a tagadásnál.

4. A szókincs

Mint az összes német nyelvjárásban, a szókincs[10] Gesztesen is több rétegből tevődik össze, amelyek egyike több, másika kevesebb elemet tartalmaz. Az alap-

[10] Ebben a fejezetben nem tárgyaltuk külön a szóképzést, mert az egyes típusok és a szóösszetételek a példákból láthatók. Összefoglalásokat találunk (a Budai-hegyvidékről) FOLLÁTH 1941, (a

szókincs nagyrésze ö s s z n é m e t, általában a helyi nyelvjárás hangtani sajátosságaihoz igazítva, mint *muada* 'Mutter, anya', *fooda* 'Vater, apa', *suu(n)* 'Sohn, fia vkinek', *douchta* 'Tochter, lánya vkinek' stb. Lényegesen szorosabban behatárolt, de még mindig számos elemet tartalmazó réteget alkotnak azok a szavak, amelyek csak a f e l n é m e t b e n, azaz a bajor-osztrák és a svábalemán nyelvjárásokban ismertek, pl. *fea(r)n* 'Föhre: Kiefer, erdei fenyő', *haaksn* 'Haxe(n): Fuß, Bein, láb', *hoofna* 'Hafner: Töpfer, fazekas', *laicht* 'Leich: Begräbnis, temetés', *rous* 'Roß: Pferd, ló', *gaas* 'Geiß: Ziege, kecske', *saumsdooch* 'Samstag, szombat' stb.

Nagyon jelentős az a szókincsréteg amely a felnémeten belül csak a b a j o r - o s z t r á k r a jellemző, mint a „fordított" határozószók *-her* és *-hin* (*aussa* 'ausher: heraus, ki', *aussi* 'aushin: hinaus, ua.' stb.), *baischl* 'Beuschel: Lunge (bei Tieren), tüdő', *geid* 'Göd: Pate, keresztapa', *gou(d)l* 'Gotel: Patin, keresztanya', *khii(d)l* 'Rock, Schoß, szoknya', *oa(r)waaschl* 'Ohrwaschel: Ohr, fül', *schiach* 'schiech: häßlich, csúnya', *doupfa* 'Topfen: Quark, túró'.

A következő réteget az eddigieken belül az ún. k e l e t i - b a j o r, azaz o s z t r á k szavak alkotják, melyek csak ritkán találhatók meg Bajorország keleti részein túl, mint pl. a *boradais* 'Paradeis(er): Tomate, paradicsom'. Sok olyan szó tartozik ide, amely a régi Monarchián belül más, nem német nyelvekbe vagy nyelvjárásokba is bekerült, mint az *ogroosl* 'Agrasel: Stachelbeere' (vö. m. *egres,* mindkét nyelvbe a latin *agrestá*-ból), *riibiisl* 'Ribisel: Johannisbeere' (vö. m. *ribizli, ribiszke*), *fisuinj* 'Fisole: grüne Bohne, zöldbab', *marüinj* 'Marille: Aprikose, sárgabarack', *kharfiool* 'Karfiol: Blumenkohl' (m. *karfiol*), *khoulraabi* 'Kohlrabi (m. *kalarábé* vagy *karalábé*), *guguruts* 'Kukuruz: Mais' (m. *kukorica*) stb.[11]

E mellett és ez alatt az osztrák szóanyag mellett létezik egy tipikusan m a g y a r o r s z á g i n é m e t szóállomány, amely nemcsak a bajor-osztrák nyelvjárásokban, hanem a legtöbb magyarországi középnémet és sváb nyelvjárásban is megvan. Ezek részben német szavak, amelyek a telepítéssel függnek össze (*Scheuer* 'Scheune, csűr/pajta', *Hofstelle* 'házikert/háztáji', *vordere* und *hintere Stube* 'első/tisztaszoba, lakószoba', *Kastell* 'Herrenhaus, Herrschaftshaus, kastély'), köztük számos idegen szó (fiatalabbak is), amelyek a zárt német nyelvterületen már nem használatosak, mint a *khuntrookt* 'Kontrakt: Vertrag, szerződés', *assegraziau(n)* 'Assekuration: Versicherung, biztosítás', *assegria(r)n* 'assekurieren: versichern, biztosítani', *(di) elektrischi* 'Elektrische: Straßenbahn, villamos', néha speciális jelentéssel, mint *maleea(r)* 'Malheur: Sorge, gond', *apadeekn* '1. Apotheke, patika, 2. Medikament, gyógyszer', *boust* '1. Post, pos-

---

szomszédos Vértesboglárról) TAFFERNER 1941 és (az egész nyelvjárásszigetről a vokalizmus leírásánál) HUTTERER 1963: 231–92.

[11] A magyarországi német nyelvjárások közös vonásairól ld. HUTTERER 1985/1993.

ta, 2. Nachricht, hír', *kleerikus* 'Klerikus: Taugenichts, Pfuscher, schlechter Fachmann, semmirekellő, fuser (tsz. *kleerikusn*)'. A magyarból származó jövevényszavak nagy része szintén közös a hazai német nyelvjárásokban, ezeket természetesen a helyi nyelvjárásokra jellemző hangtani változásokkal vették át. Minden szakcsoportban vannak ilyenek, pl. a mezőgazdaságban, illetve állattenyésztésben, mint a *bed(e)reinzn* 'Petrenze: szálas takarmányból két rúdon vagy vasvillán vihető kisebb csomó, a szénakazal alapja; petrence', *buusta* 'Pußta' (m. *puszta*): Einödhof, Einschicht, tanya', *salaasch* 'Sallasch (m. *szállás*): Auslauf in der Mäststeige (Stall) der Schweine, disznóól kifutója', *tschikkal* 'Tschickerl' (m. *csikó*) a *füü* 'Füllen: Fohlen, ua.' mellett, *wikka* 'Wicker' (m. *bika*) a német *schtia(r)* 'Stier' mellett csak a fiatal, még nem igába fogott ökröt jelenti, *bearesch* 'Knecht bei der Herrschaft, uradalmi cseléd' (m. *béres*), *gogaasch* 'Hahn' (m. *kakas*) a *hau(n)* 'Hahn, ua,' mellett, a konyha és a ruházkodás területén, pl. *darhonja* (m. *tarhonya*), nálunk megvan a német *raiwl* 'Reibel' neve is, *laangosch* (m. *lángos*), a régebbi nyelvjárásokban megvan a német *faiafleikka* 'Feuerflecken' neve is, *golaatsch* (szláv-m. *kalács*) 'Kuchen', *pogaatsche(r)l* 'Pogatscherl, pogácsa' (a bécsi nyelvjárásban is), *palatschinkn* 'Palatschinke, palacsinta' (Ausztriában is), *(di) maalibroosi(n)* 'Polenta, puliszka, málé' (m. *máliprószi*), *gulaasch* 'Gulasch(suppe)' (m. *gulyás*), *paprigaasch* 'Paprikahuhn oder -lamm, csirke- vagy báránypaprikás' (m. *paprikás*), *letschoo* (m. *lecsó*), ismert a *letschoosupm* 'Letschosuppe, lecsóleves' is, *pergelt* (m. *pörkölt*), *leikwaa(r)* (m. *lekvár*), továbbá *geebene(k)* 'Kepeneg: Umwurf, Mantel' (m. *köpönyeg*), *tschischma* 'Tschischme: Reitstiefel' (m. *csizma*), *tschutra* 'Tschutter: Feldflasche aus Holz, kulacs' (m. *csutora*), *bagauntschn* 'Bakantsche: Schnürstiefel' (m. *bakancs*), *gaatjahousn* 'Gadihose: lange, unten weite Leinwandhose der alten Tracht, hosszú bőszárú vászonnadrág, régi népviselet' (m. *gatya*), *wuunda* (*buunda* is) (m. *bunda*).

Ezenkívül még számos példával bizonyítható, hogy a magyar befolyás a szókincs szinte minden területén érvényesült: *tschaarda* (m. *csárda*), eredetileg a törökből, *tschaardaasch* (m. *csárdás*), magyar népitánc, melyet korábban nálunk nem táncoltak, és a lépések miatt gúnyneve a 'Krautstampfer, káposztataposó' volt, *oidemaasch* (m. *áldomás*: Leitkauf), *paanda* 'Bande, 1. cigánybanda, 2. uradalmi arató napszámosok', *eeljen* 'Vivat, Hoch' (m. *éljen*), *betjaa(r)* (m. *betyár*): 'Schelm, ursprünglich soviel wie Wegelagerer, Strauchdieb, kópé, eredetileg útonálló', *hunzut* 'Hundsfott, Schelm, kópé, csirkefogó' (visszakölcsönzés a m. *huncut*-ból), *delepesch* 'a második világháború után a kitelepített németek helyébe jövő magyar' (m. *telepes* 'Siedler, Kolonist'), *tschaawarok* 'strabanzen' (m. *csavarog*), *baatschi* 'Onkel' (m. *bácsi* a *feita* 'Vetter' mellett), *neeni* 'Tante' (m. *néni* a *baasl* 'Basel'mellett) stb. Különösen az 50 év körüli generáció, akik nagyjából a nyelvjárás utolsó aktív beszélői, hajlamosak magyar

szavakat vegyíteni a német beszédbe is, mint *apu* 'Vati' (m. *apu*) és *anju* 'Mutti' (m. *anyu*), *futpal* 'Fußball' (m. *futball*) a *boolingschteesn* 'Ballstoßen' helyett, *(di) baanja* 'Bergwerk' (m. *bánya*) és nem *grua(b)m* 'Grube', *schoocht* 'Schacht' *bea(r)chwea(r)k* 'Bergwerk' helyett, illetve *banjaas* (tsz. *-n*) 'Bergmann' (m. *bányász*) és nem *schichtla* 'Schichtler' vagy *bea(r)chmau(n)* (tsz. *bea(r)chlaid* 'Bergleute').

Ahol a magyar szónak speciális jelentése van, ott ezt az idősebbek is használják, vö. *hoost kfelelt?* 'hast du ge-*felel*-t?, hast du [im schulischen Sinne] geantwortet, feleltél az iskolában?' (m. *felelni* 'antworten'), *duast fejdeni?* 'tust du [Rätsel]lösen?, rejtvényt fejtesz?' (m. *fejteni* 'lösen'), *sei haum gmulad* 'sie haben ge-*mulat*-et, sie haben sich unterhalten, mulattak' (m. *mulatni* 'sich unterhalten: mulatieren', vö. a bécsi dialektus *Mulatschak* 'wilde, zügellose Unterhaltung' szavával, m. *mulatság*). A *boa(r)dai* 'Partei' nálunk az egy házban lakókat vagy a bíróság előtt a peres feleket jelenti, a politikai pártot csak a magyar *baart* (m. *párt*) szóval jelölik. A magyar szavakra alkalmazhatják a német szóképzés szabályait is, vö. *bearaschouks(n)* '*béres*-Ochse(n): Ochse(n), béresökrök', korábban a nagybirtokokon nagy erejük miatt szívesen tartott hosszú szarvú magyar szürkemarha.[12]

Kézenfekvő, hogy a magyar befolyás német „köntösben" a tükörfordítások vagy tartalmi azonosságok közt is felfedezhető. Elegendő itt néhány példát említenünk: *aufpreina* 'aufbrennen: (Licht)anzünden' (a m. *felgyújtani* után) az *aufschrauwa* 'aufschrauben' mellett, *opleischn* 'ablöschen: (Licht)ausmachen' (a m. *leoltani* után) az *opschrauwa* 'abschrauben' mellett, *bénzinprunna* 'Benzinbrunnen: Tankstelle' (a m. *benzinkút* után), *ai(n)pültrisch* 'einbilderisch: eingebildet' (a m. *beképzelt* 'eingebildet' után). Korábban azt mondták valamiről: *dees is des wichtiksti* 'das ist das Wichtigste, az a legfontosabb', ma inkább azt mondják *dees is des haupt* 'das ist das Haupt (nämlich -sache), az a fő' (a m. *fő* 'Haupt' után), *ria(r)maschii(n)* 'Rührmaschine: Betonmischer, betonkeverő' (a m. *keverőgép* a *keverni* 'umrühren' és *gép* 'Maschine' után, valószínűleg támaszkodva a saját nyelvjárási *ria(r)faasl* 'Rührfaßl' szóra is, amit a vajköpüléshez használtak. Nagyon jellegzetesek a magyar környezetben gyökerező jelentéseltolódások: a *douchta* 'Tochter, lánya vkinek' és *suu(n)* 'Sohn, fia vkinek' még megvannak, de egyre gyakrabban szorítja ki ezeket a *maa(d)l* 'Mädel, lány' és *bua* 'Bub: Knabe, Junge, fiú', mert a magyarban ezt a megkülönböztetést nem önálló szavakkal fejezik ki. Bár néha hallható még a *bua(r)sch* 'Bursche', többnyire azonban inkább a *knjeecht* 'Knecht' szerepel, mert a magyarban mindkét jelentésben a *legény*-t használják. Érdekes az átállás a 'Zeit' és 'Wetter' szavaknál: *zaid* 'Zeit' nemcsak 'Zeit, időtartam/időszak', hanem egyben a 'Wetter,

[12] Ezeket az ökröket azért nevezték így Gesztesen, mert csak a földesúr béresei dolgoztak velük. Magában a faluban csak a hazai vöröstarka vagy a bonyhádi fajtát tartották.

időjárás' is (mint a m. *idő*), mialatt *weita* 'Wetter' csak a rossz időt, vihart, zivatart stb. jelenti. Természetesen létezik saját német szóalkotás is a csak Magyarországon megismert fogalmakra, mint pl. *woosa-umua(r)kn* 'Wassergurken' a m. *kovászos uborka* megjelölésére. Párhuzamosságot mutat a *kraunknschtaund* 'Krankenstand' (m. *betegállomány* a német után) és a *kraunknualaup* 'Krankenurlaub' (a m. *betegszabadság* után, ahol a *szabadság* 'Urlaub' jelentésű). A nyelvjárás saját alkotása viszont a *kraunknzee(d)l* 'Krankenzettel: Krankenschein, beteglap'.[13]

Érthetően nagy volt a magyar nyelv befolyása a névanyagban. A történelmi hagyományú örökölt földrajzi nevek, mint *Doodes* 'Totis: Tata', *Khumua(r)n* 'Komorn: Komárom', *Oufn* 'Ofen: Buda', *(Schtui)Waisnpua(r)ch* '(Stuhl)-Weißenburg: Székesfehérvár', *Roop* 'Raab: Győr', *Graa(n)* 'Gran: Esztergom', *Eednpua(r)ch* 'Ödenburg: Sopron', *Siimpiang* 'Siebenbürgen: Erdély', *Ginz* 'Güns: Kőszeg', *Finfkhia(r)cha* 'Fünfkirchen: Pécs' mellet új német neveket is alkottak, részben a magyarral párhuzamosan: pl. *Kholenii* '(Totiser)Kolonie: Tatabánya', *Dea(r)fl* 'Dörfel: Újbarok', *Gia(r)na Schoocht* 'Kirner Schacht: Környebánya', részben a magyarból átvéve és hangtanilag beillesztve a nyelvjárásba: pl. *Schemling* 'Schemling: (Vértes)Somló', *Mua(r)* 'Moor: Mór', *Aungschtiin* 'Augustin: Agostyán', *Saar* 'Saar: Szár' stb. A magyar befolyás különösen a századforduló óta a személynevek körében is egyre nagyobb lett, minélfogva parhuzamos alakok keletkeztek főként a beceneveknél: *Georg*-hoz a *Schua(r)l* 'Schurl' és *Hanziagl* 'Hansjürgel' mellett *Juari, Jua(r)l*, sőt *Djuari* a magyar *Gyuri*-ból, a *Franz*-hoz *(Fraunz)* a *Fraanzl, Fraanzi* mellett *Fearenz* (m. *Ferenc*), *Fea(r)l* és *Feari* a m. *Feri*-ből, a *Schteefüi* 'Steffel' mellett *Pischta* 'm. *Pista*' is a *Stefan*-hoz, a *Seip(l)* mellett *Jousch* 'Josch: m. *Józsi*' a *Josef*-hez stb. Néhány nevet csak az új hazában kezdtek használni, ezeknek csak magyar alakjuk van, ilyen az *Imre* 'm. *Imre:* Emmerich' vagy *Laasloo* 'm. *László:* Ladislaus' stb.

Az állatneveket valószínűleg a „piacról" vették át a magyar használatból, *Baandi* 'Bandi', *Gesche* 'Kese' a lovaknál, *Widees* 'Vitéz', *Tschaakoo* 'Tschako', *Betjaar* 'Betyár', *Bascha* 'Pascha', *Baador* 'Bátor' az ökröknél, *Ruuscha* 'Rózsa: Rose', *Zitrom* 'Citrom: Zitrone', *Narantsch* 'Narancs: Orange' stb. a teheneknél volt szokásban.[14]

[13] A nyelvkeveredés itt bemutatott típusai az egész magyarországi németségre jellemzőek, vö. a Pécs környéki példákat is: HUTTERER 1990: 85.

[14] A lovak és szarvasmarhák magyar neveit „piaci nevek"-ként értelmezhetjük, és a történelmi Magyarország egész területén élő minden nemzetiségnél elterjedtek, részben még ma is megtalálhatók az erdélyi szászoknál és a szlovákoknál, vö. KRAUSS–RICHTER 1986 (839: *Bandi!*), illetve a Kundert folyó felső folyásánál lévő szlovák falvakban, vö. PALKOVIC 1989: 484.

5. A nyelvjárás fejlődése

A nyelvjárás bemutatása után térjünk vissza a kiindulópontra. Mint az adatokból kiderült a gesztesi nyelvjárás nem „sváb" a szó hagyományos értelmében (maga a *schwoobisch, schwoowisch* szó sem hangzik „svábul"), hanem teljes egészében a bajor-osztrákhoz, pontosabban a kelet-dunai-bajor (keleti középbajor) nyelvjáráshoz tartozik, ahogyan ezt Alsó-Ausztria keleti részén, Burgenlandban és Kelet-Stájerországban beszélik. Várgesztest a környező német falvakból másodlagos „erdei" településként hozták létre az Esterházy uradalomban, ez az oka annak, hogy már az első telepesgenerációnál erős nyelvjárás-keveredéssel kell számolnunk. Ez a folyamat aránylag rövid idő alatt egy új, egységes bajor-osztrák nyelvjárás kialakulásához vezetett, amely ugyan a szókincsben tartalmazott frank elemeket, de olyan kis mértékben, hogy végül is keverék-nyelvjárásról nem beszélhetünk.

A keveredés és kiegyenlítődés sajátos eredményt hozott. Egyrészt nyelvjárásunk sok tekinteben régies, gondoljunk az olyan szavakra, mint *ai(n)l* 'Ähnl: Großvater, nagypapa', *aa(n)l* 'Ahnl: Großmutter, nagymama', *schwea(r)* 'Schwäher: Schwiegervater, após', *schwiiga* 'Schwieger: Schwieger-mutter, anyós', *schnua(r)* 'Schnur: Schwiegertochter, meny', *ziwei(b)m* 'Zibebe: Rosine, mazsola', *lemauni* 'Limone: Zitrone, citrom', *eis* 'ihr, ti', *eing* 'euch, titeket', *einga* 'euer, tiétek' stb. Másrészt kezdetektől fogva „magasabb szintű" nyelvi formák használatára törekedett, így magyarázható, hogy a keleti osztrák paraszti nyelv tipikus elemei még nyomokban sem mutathatók ki. 'Ertag' und 'Pfinztag' itt ismeretlenek, nálunk csak a *diinstooch* 'Dienstag' és *dunas-(ch)tooch* 'Donnerstag' van meg, továbbá a *Hemd* 'ing' csak *heimad* és sohasem 'Pfaid', die *Peitsche* 'ostor' csak *paitsch* és nem 'Geißel'. A hangállomány is ezt bizonyítja: a szomszédos falvak *ui*-ejtése (*muida* 'Mutter', *bui* 'Bub' típus) még maradványokban sincs meg, sőt, a téves besorolás miatt még a régi *khui* 'Keue: Kinn, áll' a *khuakhee(d)l* 'Keue(n)kette: Kinnkette am Pferdegebiß, állazólánc a lónál' nevében is *khua* lett, jóllehet a szomszédok *khui* 'Kuh, tehén' szavához semmi köze sem volt. 'Erbse, borsó' nálunk *eabsn* és sohasem *oa(r)was*, mint Közép-Magyarország német nyelvjárásainak nagy részében.

Mindez azt bizonyítja, hogy a várgesztesi nyelvjárást kezdetektől fogva befolyásolta az osztrák nyelvi norma tekintélye, mégpedig a magyar városokba (Buda/Ofen, Pest, Győr/Raab, Tata/Totis stb.) települt németség nyelvhasználata révén, azaz az ő közvetítésükkel a bécsi dialektus egy régebbi változata. Ehhez tartozik az *aa*-ejtés az *oa* helyett (*braad* 'breit, széles', *schtaa(n)* 'Stein, kő' és nem *broad, schtoa(n),* és a felszín alatt egy esetleg meglévő frank réteg ellenére a döntő a mindenkori osztrák városi ejtés volt.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a gesztesi nyelvjárás — földrajzilag beágyazódva a Dunántúli-középhegység északnyugati részén lévő német nyelv-

járásszigetbe — a zárt német nyelvterületről hozott, különböző, de egymáshoz igen közel álló nyelvjárások kiegyenlítődéséből keletkezett. Az osztrák városi nyelvjárások nyelvhasználata egyfajta tekintélyesebb köznyelvnek számított, és ez határozta meg a nyelvfejlődés irányvonalát. Ezt a fejlődést megszakította a német városi polgárság és értelmiség nyelvi váltása a magyarra, amely a 19. sz. második felétől következett be. Ez nemcsak itt történt meg, hanem Magyarország valamennyi németlakta területén, ahol a német középréteg mint saját nemzeti kultúrájának hordozója ezt a váltást átélte.[15]

Ezt a folyamatot az állam az 1867-es kiegyezés után minden lehetséges módon támogatta, nem utolsósorban az iskolapolitikában, megakadályozva így egy új német középréteg kialakulását.[16] A jelt az 1868-as 38. törvénycikk adta meg, amely a más tanítási nyelvű iskolák felső tagozatában bevezette a magyar nyelvet kötelező tárgyként. Ennek már korábban is voltak előzményei, így 1841/1842-ben a népiskolákban — Gesztesen is — a német anyanyelvi oktatás mellett magyart is tanítottak a gyerekeknek, de különösebb eredmény nélkül, mert a magyar a közéletben sem volt okvetlenül szükséges. 1893-ban a magyart az óvodákban is bevezették, és ettől kezdve a tanítási segédanyagok (pl. térképek stb.) feliratozása magyar volt. A tanárok minősítését rendeleti úton attól tették függővé, milyen sikerrel tanították a gyerekeket magyarra.[17] 1902-től az iskolai oktatásnak miniszteri rendelet alapján a „lehető legnagyobb részben" magyarul kellett történnie. Néhány gesztesi tanító már korábban is törekedett erre, így egy 1878-as jegyzőkönyvből kiderül, hogy a vizsga előtti beszédet egy fiú németül, testvére viszont már magyarul tartotta. Ennek ellenére egy tanfelügyelő még 1904-ben is szükségét látja annak, hogy „a magyart intenzívebben használják az oktatásban". Az 1904/1905-ös tanévben eleget tettek ennek a követelésnek, a hittan kivételével az egész tanítást átállították magyarra. 1907-ben országszerte törvény írta elő, hogy a negyedik osztály végére a gyerekeknek tökéletesen kellett tudniuk írásban és szóban magyarul, és egyben jó hazafiaknak kellett lenniük. Az első világháborút követő összeomlás után az első magyar köztársaság gróf Károlyi Mihály vezette polgári demokratikus kormánya ismét biztosította a nemzetiségek számára az anyanyelvi oktatást: 1918. november 24-én a gesztesi iskolaszék is elhatározta, hogy az 1919/1920-as tanévtől újból bevezetik a német nyelvű oktatást. A történelmi események meghiúsították a határozat végrehajtását. Ehelyett három iskolatípust vezettek be a kisebbségeknél. Az A típusú isko-

[15] Ezzel a kérdéssel többször is foglalkoztam, ld. HUTTERER 1961/1991. A magyarországi német polgárság „tudathasadásának" szerepéről ld. PUKÁNSZKY 1941.

[16] Ennek a mozgalomnak a szelleméről vö. egy 19. sz. kortárs írását, LÖVÁRDI-SCHÜTZENBERGER 1960. Áttekintést nyújt HUTTERER 1990: 207.

[17] A gesztesi adatokat az iskola elmagyarosításáról Molnár János visszaemlékezéseiből vettem át.

lákban csak az államnyelvet és az irodalmat tanították magyarul, a többi tárgyat németül, a B típusban felosztották az egyes tárgyakat a nyelvek között, míg a C típusban a második osztálytól anyanyelven csak egy tárgyat és a hittant tanították, minden mást magyarul. Az I. osztály volt az előkészítő, mivel az elsősök még egyáltalán nem tudtak magyarul. 1931-től kezdve működött Gesztesen egy olyan magyar tanár, aki 1933-ban „a magyar nyelv eredményes oktatásáért" megkapta kitüntetésként a Thaly Kálmán Bizottság ezért járó díját. Az akkori német kormány nyomására a 30-as évek vége felé erősebben kiépítették az anyanyelvi oktatást a C-iskolákban. Így 1944-ig (az 1944/1945-ös tanévet nem tudták megkezdeni) az irodalom, történelem, földrajz tanítása magyarul, a fizika, kémia biológia oktatása németül, a matematikáé mindkét nyelven folyt. A háború után — elméletileg — 1953-tól ismét lehett németül tanulni, erről azonban Várgesztesen szó sem volt. Először 1961-től, igen szerény keretek között volt erre ismét lehetőség, és csak 1970/1971-ben jutottak el a szülők odáig, hogy gyermekeik számára újra igényeljék a német nyelv tanítását. De csak 1976 óta van Gesztesen megint egy törekvő, lelkes tanárnő, Kestler Katalin, a szomszédos ugyancsak német Vértessomlóról, aki az alsótagozatosoknak nemcsak a német irodalmi nyelvet tanítja, de megkísérli a saját nyelvjárásuk iránti szeretetet is felébreszteni bennük.

Időközben azonban olyan változások mentek végbe a faluközösségben, hogy a beiskolázott gyerekek számára a német már nem anyanyelv, hanem idegen nyelvvé vált.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a falu gyors nyelvi váltásáért az oktatáspolitika 1867 óta állandóan folyó magyarosítási törekvéseit okolhatjuk. Ez ugyan hozzásegített a magyar nyelv elterjedéséhez, de inkább a német irodalmi nyelv kiszorításában volt szerepe és így a saját, német értelmiségi réteg kialakulásának megakadályozásában.

A valódi okot máshol kell keresnünk. Először azonban a „fekete-erdei őshaza" elméletéhez hasonló népies magyarázatokkal kell leszámolni, amelyek mindenütt megtalálhatók a nemzetiségi — nemcsak a német — falvakban, miszerint az 1945 utáni megtorlásoktól való félelem bírta rá az embereket arra, hogy saját nyelvjárásukat ne tanítsák meg gyerekeiknek. Ez ellen szól az a tény, hogy éppen az 1940-es és 1950-es években született gesztesiek iskoláskoruk előtt szinte csak a helyi német nyelvjárást ismerték, amelyet általában ma is jól beszélnek idősebb rokonaikkal és szüleikkel, és csak egymásközt, saját kortársaikkal beszélnek — különösen a 60-as évek óta — magyarul. A nyelvi váltás oka valójában nem a politika, hanem a gazdasági-szociális változás. Az 50-es évek elejétől megindult az ország fokozott iparosítása, mindenekelőtt a bányák megnyitásával: a falu lakossága itt (és az erdészetben) talált munkát, és a munkahelyen a magyar, német és szlovák bányászok között az érintkezés nyelve a magyar

volt. Az iparosítás elősegítette a városiasodást is, miközben a falusi nyelvjárást — hangsúlyozzuk: minden nyelvnél egyszerre — mint „parasztos" nyelvet kiszorította a nagyobb tekintélyű köznyelv, és a fent vázolt körülmények miatt ezt a köznyelvi funkciót csak a magyar volt képes betölteni. Ez a környékbeli magyaroknál a magyar nyelvjárások fokozatos visszaszorulását eredményezte a saját városi köznyelvük javára, de a németeknél és a szlovákoknál az anyanyelv elvesztését jelentette.

Ez a városi életformára való átállás a falusi közösség belső életében is súlyos következményekkel járt: a szokásos nagycsaládot, ahol több generáció élt együtt, felváltotta a kisebb családok különélése, és ezzel a régi hagyományok — így a nyelvjárások — maradéktalan átörökítésének is vége lett. Az utóbbi időkben megpróbálták az eltűnőben lévő nyelvjárásokat és a bennük megtestesült kulturális örökséget visszanyerni. Nyitott kérdés, hogy ez sikerül-e. Adjon reményt a közmondás: Wo ein Wille ist, da ist auch ein Weg: Aki akar, az talál kiutat.

HUTTERER MIKLÓS

Irodalom

BLEYER, J. (Hrsg.) (1928): *Das Deutschtum in Rumpfungarn. (Mit ethnographischen und siedlungsgeschichtlichen Karten).* Bp.

ESZTERLE, M. E. (1929): *A budakeszi német nyelvjárás hangtana.* Bp.

FOLLÁTH, F. (1941): *Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban.* Bp.

HUTTERER, C. J. (1961/1991): Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: GROSSE, R.–HUTTERER, C. J.: *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen.* Berlin, 1961. 35 kk. Új kiadás: HUTTERER 1991: 313 kk.

HUTTERER, C. J. (1963): *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. (Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn).* Mitteldeutsche Studien 24. Halle/S.

HUTTERER, C. J. (1975/1991): Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* I, 11 kk. Új kiadás: HUTTERER 1991: 253 kk.

HUTTERER, C. J. (1985/1993): Konvergenz in der Volkskultur der Deutschen im Karpatenbecken (Am Beispiel der Sprachentwicklung). In: RITTER, A. (Hrsg.): *Kolloquium zu den volkskundlichen Bedingungen der Kultur bei den deutschen Bevölkerungsgruppen im Ausland.* Flensburg, 1985. 109 kk., ill. kibővítve: BASSOLA, P.–HESSKY, R.–TARNÓI, L. (Hrsg.): *Im Zeichen der ungeteilten Philologie.* Festschrift für Prof. Dr. sc. Karl Mollay zum 80. Geburtstag. Bp., 1993. 147 kk.

HUTTERER, C. J. (1990/a): Soziale und kulturelle Grundlagen sprachlicher Raumbildung am Beispiel der „Schwäbischen Türkei" in Südungarn. In: GROSSE, R. (Hrsg.): *Sprache in der sozialen und kulturellen Entwicklung. Beiträge eines Kolloquiums zu Ehren von Theodor Frings (1886–1968).* Berlin. 85 kk.

HUTTERER, C. J. (1990/b): Ethnische Minderheiten in Ungarn. In: *Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell' Alpe-Adria. Atti del Convegno Internazionale, Udine 12–14 Ottobre 1989.* Tricesimo/Udine. 207 kk.

HUTTERER (1991): *Aufsätze zur deutschen Dialektologie.* Hrsg. v. K. MANHERZ. Ungarndeutsche Studien 6. Bp.

KRAUSS, F.–RICHTER, G. (1986): *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch 1.* Köln–Wien.

LÖVÁRDI-SCHÜTZENBERGER (1960): *A német nyelvnek mint az érintkezés nyelvének megmaradását tartalmazó megokolás.* Kézirat a 19. sz-ból. Németre fordítva: 1960. Függelékként megjelent: SCHWEIGHOFER 1990: 167 kk.

MICHÁLEK, J. e.a. (Hrsg.) (1989): *Ľud hornádskej doliny (na území Popradského okresu).* Poprad.

MOLNÁR, J. (1978/a): *Emlékezéseim 45 éves tanítói munkámról 1931–1976.* Várgesztes. (Kézirat).

MOLNÁR, J. (1978/b): *Várgesztes iskolájának története.* Várgesztes. (Kézirat).

PALKOVIC, K. (1989): Nárecia horného Pohornádia. In: MICHÁLEK 1989: 461 kk.

PUKÁNSZKY, B. (1941): *Német polgárság magyar földön.* Bp.

RIEDL, F. (1933): *A Budaörsi német (középbajor) nyelvjárás alaktana.* Bp.

SCHILLING, R. (1928): Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: BLEYER 1928: 41 kk.

SCHILLING, R. (1942/1943): *Érdekességek településnyelvjárásainkban.* Klny: A ciszterci Hittudományi Főiskola és a ciszterci Tanárképző Főiskola Évkönyve. Veszprém.

SCHLEGL, J. (1935): *Az alsógallai német nyelvjárás mondatszerkesztése.* Bp.

SCHMIDT, H. (1928): Die deutschen Mundarten Rumpfungarns. In: BLEYER 1928: 5 kk.

SCHWEIGHOFER, J. G. (1990): *Siedlungsgeschichte und Mundart von Deutschtewel/ Nagytevel im westlichen Buchenwald in Mittelungarn.* Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 9. Bp.

TAFFERNER, A. (1941): *Vértesboglár. Egy hazai német település leírása.* Bp.

WEIDLEIN, J. (1954): *Die deutschen Mundarten im Südwestlichen Ungarischen Mittelgebirge.* ZfMaf 22.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 77–85

DEBRECEN
2001.

Az ikerszók a magyar szókincs rendszerében

Ikerszók — csatlakozva PAPP ISTVÁNhoz (A szóalkotás problémái: MNyj. 9: 3–31) — felfogásom szerint csak ikerítéssel jönnek létre. Tehát a PAIS DEZSŐ által forradásosnak (Példák a hangutánzó ikerítésre: MNy. 50: 274–9; Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre: MNy. 55: 458–61; Az *ázik-fázik, irkál-firkál* típusú ikerítések: MNy. 57: 76–8; A magánhangzós előtagú — mássalhangzós utótagú ikerszók alakulásmódjai: MNy. 59: 280–5) nevezett ikerszókat *(ken-fen)* mellérendelésnek tekintem, és BÁRCZI GÉZA szakszavával (Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1957.[3] 73) álikerszónak nevezem, csupán az osztódásosnak minősített ikerszókat tartom valódinak. Az i k e r í t é s t a belső keletkezésű szavak létrejöttének egyik önálló típusaként különítem el a szóképzés, a szóösszetétel, a szóalkotás ritkább módjai: az elvonás, a népetimológia, a szóvegyülés stb. mellett.

Az ikerítéskor keletkező formák, az i k e r s z ó k önálló lexikai egységek. Bár akusztikai jellemzőik miatt kettős tagolásúak, de valójában egyszerű szók. Szemantikai szempontból abban különböznek a mellérendelő összetett szavaktól, hogy k é t e l e m ű s z e r k e z e t ü k b e n legfeljebb az elő- vagy az utótagjuk önálló jelentésű szó (vagy annak származéka), olykor azonban egyik komponensük sem az *(inog-binog, gyim-gyom, incifinci, zing-zong).* Morfológiailag pedig az adja az eltérést, hogy csak a jelentéses rész szabad morféma, viszont az ikerítéskor születő másik elem — amelyet i k e r í t m é n y n e k nevezek — olyan kötött morféma, amely játékos hangalaki változata az ikerítést indukáló hangsornak.

Az önálló jelentésű és alakú szóból keletkező ikerszók a s z ó a l k o t á s típusába tartoznak, hiszen ebben az esetben az ikerítés a magyar szókészletben már meglévő szóra épül rá: vagy az előtag jelentéses *(Öcsi-Böcsi, nyúlambúlam),* vagy az utótag *(filel-fülel, kivir-kavar),* vagy érzelmi-akarati mozzanatot kifejező indulatszó, mondatszó az etimonja *(kipp-kopp, kitty-kotty).* A jelentéses szóhoz egy addig nem létező, magában nem használatos, ezért fogalmi jelentést nem hordozó hangalaki variánst, ikerítményt fűz a beszélő, és az ikerítést kiváltó alaptagot és az ikerítményt egyetlen egyszerű szóvá kapcsolja össze, amelyen mégis jól látható az elő- és utótag hangtani egymásra vonatkozásából fakadóan az ikerszó kettős tagolása. Például *Ancsa, csengős, foldott, villog* jelentéses szó-

ként és szabad morfémaként irányítja az ikerítést, és létrejön az *Ancsa-Pancsa, csengős-bengős, fildett-foldott, illog-villog* ikerszó. Az ikerítéskor keletkező másik elem nem szótári egység, mivel a *Pancsa, bengős, fildett, illog* jelentéstelen és önállótlan alakú komponens. A szójelentést az ikerítést inspiráló alaptag adja, de magának az ikerszónak a hangulati töltése az ikerítménynek köszönhető.

A komponenseikben fogalmi jelentést és alaki függetlenséget nem mutató ikerszók viszont a szóteremtés típusába illeszthetők be, mert bár feltételezett elemeik közül látszólag az egyik, az alaptagszerűen viselkedő meghatározza az ikerítés módját, valójában azonban szókincsbeli előzmény híján egyszerre születnek, és többnyire alkalmi (azaz csak ritkán szótározott) ikerszót hoznak létre *(etye-petye, tereferél; dzim-dzum, ecc-pecc)*. Ezekből a példákból is kiderül, hogy tovább oszthatók ikerszóként jelentéses és ikerített formájukban fogalmi jelentést nem hordozó ikerszók fajtájára. Hiszen például az *etye-petye* azonos alakú és egyben többjelentésű főnévként egyrészt 'étvágy' és 'étvágygerjesztő étel', másrészt 'csacsogás, üres fecsegés, terefere' és 'szerelmesek enyelgése, szerelmeskedés' értelmű. A bizalmas stílusárnyalatba illő *tereferél* igénk pedig olyan nőre értendő, aki mindennapi, jelentéktelen dologról 'könnyed, bizalmas közvetlenséggel, élénken beszélget'. Ebben a típusban a fogalmi jelentés nem a fiktív alaptagból származik (például: *tere*), hanem az ikerszó egésze adja azt. A *dzim-dzum, ecc-pecc* típusú ikerszók viszont nem is jelentést akarnak kifejezni, csak szokványos vagy egyedi formában utánoznak hangokat *(trilli-tralla, zim-zum; klipp-klopp, klitt-klatt)*, keltenek fel hangulatot *(irgum-burgum)*, vagy csupán a hangokkal játszanak *(csír-csár, dirim-dorom, ittyem-pittyem)*.

Mindezek miatt az ikerszókat etimológiai–szemantikai–morfológiai szempontból — a hagyományoktól eltérően — négy típusba sorolom:

1. az előtagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származók *(cseng-beng)*,
2. az utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból eredeztethetők *(cimmegcammog)*,
3. az ikerszóként jelentéses, de komponenseikben nem önálló alakúak, illetve nem határozott fogalmi tartalmúak (a 'haszontalan, semmit nem érő apróság' jelentésű *encsem-bencsem*),
4. a sem ikerített formájukban, sem feltételezett elemeikben fogalmi jelentéssel nem telítettek, csupán hangutánzást és/vagy hangulatfestést felidézők típusába *(pitty-patty)*.

Ikerszógyűjtésem adatai szerint az ikerszók többsége (1458) önálló fogalmi jelentésű szóból vagy érzelmi-akarati mozzanatot kifejező indulatszóból, mondatszóból etimologizálható. Kevesebb azoknak az ikerszóknak a száma (865), amelyekből nem lehet kideríteni az ikerítést kiváltó alaptagot.

Az ikerszók keletkezése és használata alapjában véve nyelvváltozathoz van kötve: a nyelvjárásokhoz mint területi, illetve a gyermeknyelvhez mint életkori

nyelvváltozathoz, ezenkívül a gyermekversekhez, mondókákhoz mint sajátos műfajhoz. Ebből nyilvánvaló, hogy az ikerszók a kiegészítő szókészlet elemei, hiszen jelentésük miatt nyelvünknek kevésbé fontos szavai; nem régóta — csak néhány száz éve — fordulnak elő a nyelvünkben, és néhány kivételt leszámítva nincs, vagy alig van családjuk. Kivételnek számít a *cica-mica, cseng-beng, csipcsup, ugrabugra, cikcakk, csiszeg-csoszog, csivir-csavar, dibegett-dobogott, dirib-darab, dirr-durr, gider-gödör, giz-gaz, iceg-biceg, icipici, kip-kop, lics-locs,* hiszen ezek köré kisebb-nagyobb szócsalád alkotható a képzett formákból.

A közel 60 000 szót magában foglaló ÉrtSz. anyagában címszóként a felfogásom szerinti ikerszók száma csupán 118, ezekhez még hozzá lehet sorolni 55 képzett formát (*agyabugyálás, agyabugyáló, cicamacázás, cicamacázik, cicamacázó, csereberélés, csereberélget, csereberélhető, csereberélő, etyepetyés* stb.), 18 alakváltozatot *(agyabugyál ~ egyebugyál, etyele-petyele ~ etyere-petyere, etyepetye ~ egye-petye),* 2 igekötős formát *(elagyabugyál, elcsereberél).* A címszók között 12 táji *(agyabugyál, kelebólál, háji-báji),* 32 nép- *(átabotában, cókmók, encsembencsem, etyepetye),* 14 gyermeknyelvi *(picsi-pacsi, cirókamaróka)* és 2 népdalban előforduló alak van *(dínom-dánom, recefice).* A számok alapján meglehetősen kevésnek tűnik az ÉrtSz. anyagába felvett ikerszó, ez azzal magyarázható, hogy csak kis részük tartozik bele a magyar irodalmi és köznyelvbe. Sok esetben nehéz meghúzni a határt — bármennyire meglepő is — a köznyelvi, ismert és a hapax legomenon ikerszók között, mert például a mesékből mindenki számára ismerősen cseng a *nyúlam-búlam, őzem-bőzem, róka-bóka, tyúkom-búkom* forma, ennek ellenére nem számítható az egész magyar nyelvközösség által használt formák közé, mivel az ÉrtSz. nem veszi fel az anyagába. Én magam is csak azt veszem köznyelvinek, a normatív köznyelvi szókincsbe beletartozónak, amelyet az értelmező szótár is annak tekint.

Nyilvánvalóan csupán a régóta használatosak kerültek be az értelmező szótárak anyagába: *csip-csup, csecsebecse, cserebere, kipeg-kopog, kitty-kotty, giling-galang, tik-tak.* Viszont az ikerszóknak az előbbieknél népesebb csoportja kizárólag a tájszótárakban lelhető fel, hiszen nép- vagy tájnyelvi szók; például az 'össze nem illő edények halmaz'-át jelentő *csentrecsontra,* a 'girbe-görbe; természetellenes növésű, görbe ⟨ember, fa⟩; rendellenes, összevissza szarvállású ⟨szarvasmarha⟩; formátlan, kicsorbult, elferdült; összevissza beszélő, hebehurgya ⟨ember⟩' értelmű *csajta-bajta,* az *acsít-vacsít* 'kiabál, lármáz, ordít' jelentésben. Az ikerszóknak a legnagyobb hányada — mivel egyéni, egyedi alkotású szó — hapax legomenon, ezért nem szótározható. Ezek az alkalmilag születő alakok — bár a költők, írók tollán keletkeztek — mégis követik a köznyelvi ikerítés szabályait: *őzem-bőzem, róka-bóka, szürke-bürke, török-börök, ugrik-bugrik, ábot-bábot, csipp-csepp, diheg-dohog, fire-fura, irgő-pörgő, kiceg-kocog, limpes-lompos, lityeg-lötyög, mikkmakkot, pitty-potty, ringyes-rongyos,*

urcsa-furcsa, utni-futni, csikk-csakk, csir-csur, dim! dam! dzimm-dzumm, krikk...krakk, pik, pak stb. Ezeket a költői-írói kitalálásokat is megértjük, hiszen az önálló alakú és jelentésű alaptagjuk az alapjelentést magában hordozza. A mindkét komponensükben jelentéstelenek és önállótlan alakúak típusába illők pedig kizárólag hang- vagy hangulat-felidéző hatásúak. Általában véve is az ikerszók nem a közlés intellektualitását növelik, hanem az érzelmi színezést. — Mindezekhez az ikerszókhoz hozzászámítandók még az egyáltalán nem adatoltak, azok, amelyek a szóbeli kommunikáció közben megörökítetlenül hangzanak el. Márpedig szép számmal vannak ilyenek is, tudjuk jól mindnyájan környezetünkből.

Az ÉrtSz. adatai alapján egyértelmű, hogy a szótározott ikerszók között nagy számmal fordulnak elő a nép-, a táj- és gyermeknyelviek. Ugyanakkor ez megengedi azt a feltételezést is, hogy az ezekben a nyelvi rétegekben keletkező ikerszók közül sok vált köznyelvivé, ezért rögzítette ez a típusú szótár.

Nem érdektelen azt végiggondolni, hogy miért éppen ebben a területi és életkori nyelvváltozatban gyakori ez a szóalkotási mód. A népnyelvi gyakoriság valószínűleg a naiv nyelvhasználóban megbújó szóteremtő ösztönnel magyarázható, amely például nem jelentéssűrítő összetételek alkotására készteti a nyelvét nem tudatosan beszélőt, hanem a hangokkal való játék elégségesnek mutatkozik a szóteremtéshez vagy a szavak jelentésárnyalatának módosításához. A népnek ezzel a sajátos szóalkotási lehetőségével gyakorta él a népköltészet, különösen a gyermekjátékok, mondókák, kiszámolók, névvel csúfolók.

Az ikerszók viszonylag sűrű gyermekköltészeti előfordulása azzal okolható meg, hogy legtöbbször nem is a gyerek játszik a szavakkal gügyögés közben ikerszókat teremtve — bár kétségtelen a gyermekben meglevő erős játékösztön —, hanem a felnőtt „leereszkedésének" eszköze az ikerítés, aki így: a fokozott ritmizálásra törekvéssel, a gyermeknyelv találékonyságának utánzásával próbál közelebb kerülni a játékos kicsikhez. Nem mintha a művészi szóalkotás és gyermeki szóteremtés azonosítható volna, de a gyermekhez leszállás attitűdje olyan hatású, hogy bár az alkotó a lelke mélyén rejtező gyermeket „szólaltatja meg", de mégis azzal a költői célzattal, ahogy ezt Weöres Sándor vallja gyermekköltészete indítékáról: „...olyan ritmikai, zenei strukturális anyagot kapjanak, ami lelkükben osztódni, sarjadni kezd" (Írók és képek 410). Mindennek egyenes következménye az, hogy a gyermekeknek szóló műköltői alkotásokban: különösen a költészetben gyakran fordulnak elő ikerszók. Nyilvánvaló képtelenség mereven elkülöníteni a gyermekeknek és felnőtteknek szóló irodalmat, mégis tagadhatatlan a gyermekversek zeneibb volta, amely kétséget kizáróan a gyermeki lélek és tudat sajátosságával magyarázható. A gyermek először az ősibb, metakommunikációs szintet: a verszenét, a szabályos váltakozáson, ismétlődésen, játékosságon alapuló ritmust, rímet és az akusztikai összecsengésre épülő ikerszót érzékeli, jegyzi meg, mert érzékeny befogadója a hangélménynek,

és csak ezt követően érti meg a kicsi a költői üzenetet. Egy általam végzett összehasonlítás is ezt a feltételezést támogatja. Kigyűjtöttem ugyanis a Weöres úgynevezett gyermekverseiben és az egybegyűjtött írásaiban található ikerszókat, és míg egy vékony „füzetet" kitevő gyermekverseiben 63 ikerszót használt, addig négy terjedelmes kötetében ezeken kívül csupán 22 egyéb ikerszóval élt a költő.

Az ikerszók születésének és keletkezésének nyelvréteghez kötődése — mint a fentebbiekből nyilvánvaló — természetszerűleg együttjár a műfajhoz kötöttségükkel is.

Familiáris és táji színezete, játékossága miatt, illetve mert választékos fogalmat nem jelöl, az ikerszó ki van rekesztve a tudományos nyelvből, a patetikus stílusú retorikai műfajokból, a komoly hangvételű irodalmi alkotásokból, ezekben legfeljebb a köznyelviek használatosak elvétve.

Az ikerítés meglehetősen produktív szóalkotási mód. Bár jobbára egy szót csak egyféleképpen ikerítenek, nem egy adat van arra is, hogy többféle ikerítési szabályt is felhasználnak egyetlen ikerítő alaptagból ikerszó létrehozására. Például a *hinta* vagy *hinna*, illetve *hilinta* alapformákból mint előtagokból adataim szerint a következő ikerszók alakultak: *hinta-pinta, hinta-rinta, hinta-palinta, hinta-balinta, hinna-palinta, hilinta-palinta;* a *kusza* etimon pedig utótagként irányítja az ikerítést, és többféle előtagot vonz magához: palatális hangrendűt *(keszekusza),* ráadásul magánhangzóváltót *(kiszekusza),* illetve mássalhangzóvesztéssel kombinálódó magánhangzóváltót *(iszekusza).* Az elemeikben fogalmi jelentéssel nem telített ikerszókban is valószínűsíthető a fiktív alaptag, mint például a *terefere, tereferél, tereperél, teretura, tereturál* létező ikerszók előtagjának azonossága azt jelzi, hogy noha a *tere* etimon nem létezik az etimológiai szótárak szerint, mégis ez a hangsor alaptagszerűen szervezi az ikerítés módját a labiális mássalhangzó cseréjével és esetleg hangrendváltással is.

Olykor akad olyan létező szó is, amely egyaránt válhat elő- és utótaggá, és képes többféleképpen is játékos hangvariációs elő- vagy utótagot „kibocsátani" magából, például: *tari-tarka, tirkatarka, tiritarka, tarkabarka.*

Az ikerítés produktivitása formai, szemantikai és stilisztikai okoktól függ. A formai meghatározó tényező az ikerítést kiváltó alaptag hangsora, mert mindamellett, hogy serkenti, ugyanakkor determinálja is az ikerítési módot vagy módokat, hiszen a magyar beszélő csak bizonyos hangmegfeleléseket tart jó hangzásúnak. Ez az elvben létrehozható ikerszók nagy számát jelentősen csökkenti.

A másik korlátozó tényező a jelentéses oldal. Ikerszókkal csak bizonyos jelentések fejezhetők ki: kicsinyítés (*hiba-biba* 'kis hiba', *gimb-gomb* 'több apró gomb'), fokozás, a cselekvés, a tulajdonság erősítése (*csiripel-cserepel, csöngött-böngött, gyirsen-gyorsan, kincsereg-kuncsorog* 'sokat kuncso-

rog', *recsegett és ricsegett, ringyes-rongyos, szityeg-szutyog*), a dolgok megsokszorozódása (*gimb-gomb* 'több apró gomb', *hireg-hörög* 'gyakran hörög', *idres-bodros* 'sok fodorral díszített'), egyenlőtlen mérték (*gilly-gally* 'kisebb-nagyobb gally', *gider-gödör* 'több kisebb-nagyobb gödör') stb.

Mivel az ikerítés játékos szóalkotási mód, ritka, hogy az ikerítő alaptaghoz képest a jelentés és a hangulati érték is változatlan maradjon. Néhány adat akad rá csupán. Például a *csiszli* szóval és a *csiszli-csuszli* ikerszóval egyaránt gúnyosan neveznek meg cipészt, csizmadiát. Nyilvánvaló mégis, hogy a hangsor játékos megváltoztatásából eredő akusztikai hatás erőteljesebb az ikerszóban (*habar* > *hibircel-habarcol* 'hadar', *bicereg* > *icereg-bicereg* 'sántikál').

Sokszor változik meg az ikerítést kiváltó alapszóhoz képest az ikerszónak a fogalmi jelentése. Közismert, hogy a *monda* 'ősi (nép)költészeti elbeszélő műfaj'-t jelent, a *mendemonda* pedig 'üres, alaptalan híresztelés, szóbeszéd, pletyka' értelmű. De ezenkívül is sok példát lehet rá idézni. Az ÚMTsz. szerint a *csatóka* jelentése: 'mindenféle háztartási eszköz, edény, pl. teknő, sajtár, üst, palack együtt', a *csatópatóka* 'apró szerszám'. Az *ugribugri* az 'ismételten, újra meg újra rendszerint egy helyben' *ugrál* ikerítő alapszóhoz képest és a '⟨rendszerint gyermek, állat⟩ játékosan ide-oda ugrál; ⟨felnőtt személy⟩ nevetséges fürgeséggel, ugrásszerű mozdulatokkal ireg-forog, jön-megy' *ugrabugrál* ikerszóhoz hasonlítva is jelentésváltozáson ment át, hiszen a '⟨temészeténél fogva⟩ élénken mozgó, fürgén és pajkosan ide-oda ugrándozó ⟨személy, főleg gyermek vagy kisebb állat⟩' értelmen kívül 'szeles, szeleburdi, komolytalan ⟨személy, csoport⟩' jelentésű is.

Az ikerszó jelentése sok esetben csupán árnyalatnyit módosul azáltal, hogy ikerítéskor közvetve vagy közvetlenül motiválttá válik-e. Közvetve lesz motivált a jelentés a hangrendi oppozíció miatt a *gizgaz* ikerszóban, ugyanis a *gaz* szóhoz képest 'különféle' haszontalan, vadon termő füvet és más növényt jelent, a *gyom* és a *gyimgyom* viszonylatában is hasonló a helyzet, hiszen a *gyimgyom* 'mindenféle apró' gazt jelent. Valószínűleg azért, mert a magas vokálisokba beleérezzük a kisebb, a mélyekbe a nagyobb képzetét, egyáltalán a magas–mély hangrend egymásmelletiségében a különféleség, a mindenféleség értelmét.

Közvetlenül motiválttá válik a jelentés a hangalak miatt, hiszen felerősödik a hangutánzó vagy hangulatfestő jelleg a változtatva megismételt komponenssel. Az ikerszó ilyenkor inkább stiláris szerepű: *cincog-fincog, gügye-mügye, csengbeng, ödöng-bödöng* 'botorkálva jár', *csingi-lingi, biked-bököd, köhög-pöhög, giceg-göcög* 'nehézkesen megy', *pitteg-pattog, irslog-pirslog* 'pislog', *ripegés-ropogás, itye-potya* 'értéktelen'.

Ugyanazt a hangjelenséget utánozzák a következő ikerszók alakváltozataikban: a harang kongását a *bim-bam, bing-bang;* a folyadék lötyögését a *kity-koty, kityi-koty, kityi-kotyi;* a tárgyak ütődésének a zaját a *tiki-taka, tiki-taki, tik-tak.*

Viszont ugyanaz az ikerszó többjelentésűvé válva többféle hangjelenség felidézésére is képes. A *kip-kop* ikerszó például képes visszaadni — a versek tanúsága szerint — a kalapács kopogását, a gyerek láblóbálását, a madár csőrének csattogását, a fagy „ropogását", az ősz „lépteit", a hó olvadása miatti ereszcsöpögést, a tánclépések zaját, az eső verését, az emberi lépések hangját, a ló patájának a kopogását. Ez bizonyára abban leli magyarázatát, hogy a hangok komplex hallási képzeteket tudnak asszociálni.

Az ÉrtSz. — bár a különböző szempontú s t í l u sminősítéseket eléggé egybemosó módon — de jelzi az ikerszók stílusértékét a választékos, irodalmi, bizalmas stb. stílusminősítésekkel, a népnyelvi, tájnyelvi, vulgáris területi, illetve a tudományos, szakmai rétegnyelvi változatokra utalással és a kedveskedő, pejoratív, tréfás, gúnyos hangulatiság jelzésével. (Nem feladatom ennek a szintetizáló módszernek a bírálata, ezért erre nem térek ki.) Az ÉrtSz.-ben szereplő 118 ikerszóból 35 bizalmas, 32 népnyelvi, 29 ritka, 24 gyermeknyelvi, 24 hangutánzó, 17 tréfás, 12 kedveskedő, 12 tájnyelvi, 11 rosszalló, 11 régies, 9 hangulatfestő, 6 gúnyos, 4 irodalmi, 3 költői, 3 játékos, 3 elavult és 1 durva minősítésű. Csak elvétve akad stílusminősítés nélküli ikerszó, azaz kevés a közömbös stílusárnyalatot kifejező *(dimbes-dombos, rissz-rossz, tarkabarka).*

A tájszótárak stílusminősítést csak elvétve jelölnek. Például: *csiszlicsuszli, csiszlik-csuszlik, inom-finom* ikerszókat gúnyosnak, a *gimbic-gombóc, gimigumi* formákat pedig tréfásnak tünteti fel az ÚMTsz.

Az ikerszó stílusértéke legtöbbször megváltozik az ikerítő alaptagéhoz képest: így lesz közömbösből bizalmas *(csip-csup, irul-pirul, piff-puff),* gyermeknyelvi *(ciróka-maróka, hinta-palinta, ipiapacs),* népnyelvi *(dérdúr, dirr-durr, piff-paff, ringy-rongy),* régies *(ireg-forog, ingó-bingó)* vagy tréfás *(csigabiga, kitty-kotty),* esetleg kedveskedő *(ingó-bingó, kipeg-kopog),* sőt költői *(inog > ingó-bingó),* tájnyelviből köznyelvben is élő bizalmas színezetű *(cók > cókmók, nyimnyám),* választékosból bizalmas *(csín > csínja-bínja),* népies, tájnyelvi, bizalmas *(ugribugri, ugrabugra).* De egyetlen ikerszó egyidejűleg vagy szövegösszefüggéstől változóan többféle hangulatisággal is telítődhet, és ezért többféle stílusértéket is hordozhat, mint például az *ingó-bingó,* amely költői, kedveskedő és régies is vagy az *ihog-vihog,* amely ritka, bizalmas és tréfás. Ráadásul sajátos módon az ikerszók ellentétes érzelmek hordozói is lehetnek, hiszen hangulati kettősséget mutatva — különösen a mesebeli állatfigurák és az ikerítéses utónevek esetében — egyszerre kedveskedő, hízelgő és csúfolódó, gúnyolódó formák *(cinege-binege, kacsa-macsa, szarka-barka, Dani-bani, Ilona-bilona, Imre-bimre, Imre-pimre, Jankó-bankó, Jankó-pankó, Jutka-Csutka, Jutka-Putka).*

A magyar ikerszók többségükben tréfásan csúfoló, kedveskedő szók. Az 'ügyetlen; ügyefogyott' fogalmára bőséggel használnak a tájnyelvben a legkülönbözőbb hangváltozatokkal ikerszókat, amelyek egyszerre tréfálkozó, kedves-

kedő és csúfolódó hangneműek: *tete-muta, tetye-mutyi, tetye-tutyi, titi-muti, tity-toty, titye-totya, tityi-mutyi, tutyi-mutyi.*

Más szóalkotási módokkal szemben ikerítéskor magas az alakváltozatok száma. Ez nyilvánvalóan az ikerszók hangutánzó és hangulatfestő jellegének köszönhető. Hiszen hatásosan lehet például ilyen módon visszaadni a dadogást: *ekeg-mekeg, gigyeg-gagyog, ökög-bakog, vikeg-vakog, vityeg-vatyog* vagy a lomha járást *liffeg-laffog, liffen-laffan, lippög-lappog, lippög-leppög.*

Egész sor onomatopoetikus ikerszó gyűjthető néhány fogalom köré, például:

— 'apró-cseprő' jelentésűek a következők: *cseprőcsupró, csipricseprő, csipricsupri, csiprőcsöprő, csüllőfüllő,*

— 'hetyke' értelemben él a *heckemicke, hickivicki, ickificki, icki-vicki,*

— 'hebehurgya' jelentésű a *hedrebudri, herdeberde, herdeburdi, hiblihubli, hibri-hubri, hinchánc, hudribudri, kelekóla, sedre-bedre, setre-kotra,*

— a 'ringy-rongy' fogalmát társítjuk a *cifit-cafat, gibingy-gabangy, gingy-gangy, vicek-vacak* formákhoz.

Az adatok jól érzékeltetik, hogy különböző hangsorok alkalmasak ugyanannak a fogalomkörnek a visszaadására, illetve a hangutánzás és a hangulatfestés összefonódik, ugyanis például míg a *ty* hangok a csoszogás zaját társítják a szóhoz, addig felidéződik a tudatban a lassú, öreges, ügyetlen mozgás képzete is *tirtyeg-tortyog, tityeg-totyog, tityeg-tötyög;* 'totyakos' *tirtyi-tortyi, tityegő-totyogó, tritty-trotty* formákban, amelyek mind 'totyog, totyakosan jár; lassan, öregesen, totyogva jár' jelentésűek.

Kitetszik ebből a felsorolásból is, hogy a hangvariációk gazdagsága miatt szinte végtelen az ikerszók száma.

A nyelvi alkotóképesség, az írói-költői szóalkotó képesség jól kitapintható az alkotó ikerszóteremtő képességén. Nyelvi kompetenciájának függvénye az, hogy miként képes az ikerítési szabályszerűségekhez alkalmazkodva mégis egyéni ikerszókat létrehozni, azokat nyelvi-stiláris funkciós elemként szövegbe ágyazni. Kiss Dénes például a gyárlátogatáskor hallható sokféle zörejt a hangrendváltáson alapuló ikerszók (az ÉrtSz.-ban is adatolt *pitteg-pattog*) mintájára alkotta meg:

...csitteg-csattog,
pitteg-pattog,
dibben-dobban,
kippen-koppan,
rippen-roppan
ez a gyár.

Egyetlen eredetiséget mutató ikerszónak az egész költemény zeneiségére kiható szerepét a Weöres Sándortól jól ismert Száncsengő című versével jól lehet bizonyítani. Ugyanis az ebben a műben szereplő *csing-ling-ling* ikerszó igazolja ZOLNAI BÉLÁnak azt a megállapítását. hogy az ikerszó „hang és jelentés a priori

kapcsolatának ma is élő lehetőségeit bizonyítja" (Nyelv és hangulat. 1964. 160). Ugyanis a költő a gyermeknyelvi *csingi-lingi* mondatszót mindkét elemében megrövidítette, de egyben a hangzósabb komponenst — tudniillik amelyben a zöngétlen affrikáta helyén zöngés oldalréshang található — még egyszer megismételve háromtagú ikerszót alkotott. Ezáltal a csilingelő hangzást és a ritmikusságot fokozza, és éles, de ugyanakkor mégis kellemes hangzást keltve a vers kiszámított helyein tér vissza refrénszerűen, így a költeményben ritmikai szerepet is betölt.

A magyar nyelvben az ikerítéssel mint ősi, de ma is élő, termékeny, de nem túl gyakori szóalkotási–szóteremtési móddal célszerű élni, mert az ikerszók — az ösztönös és egyben tudatos szókincsbővítés eredményei — alkalmasak a játékos hangváltoztatásokkal az ikerítést kiváltó alapszó jelentésének árnyalatnyi módosítására, megváltoztatására vagy stiláris színezésére.

(Az adatok forrását lásd SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. MNyTK. 197. sz. 138–74.)

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 87–102

DEBRECEN
2001.

A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban

1. A megszólításra, tiszteletadásra, a beszédpartner megjelenítésére szolgáló nyelvi elemek vizsgálatát már a történeti nyelvészet klasszikus kutatási területei között is megtaláljuk. A XIX–XX. század fordulójától kezdve Európa-szerte számos filológiai igényű tanulmány született az egyes nyelvek udvariassági elemeivel, megszólító névmásaival, azok kialakulásával, történetével, használati körével kapcsolatban (vö. V. SCHLIEBITZ, Die Person der Anrede in der französischen Sprache. Breslau, 1886; T. NAVARRO, *Vuesasted:* Revista de filología española. 1923. 310–1; C. GRAND, *„Tu, voi, lei"*; étude des pronoms allocutoires italiens. Ingebohl, 1930). Ezek részben történeti összefoglalások, részben egy-egy korszak állapotrajzai, részben pedig szépirodalmi művek, levelezések nyelvi anyagára épülő stilisztikai leírások, mint például a XIII. századi angol irodalom (A. G. KENNEDY, The pronoun of address in English literature of the thirteenth century. Stanford, 1915) vagy Molière megszólítónévmás-használatának (P. B. FAY, The use of *tu* and *vous* in Molière: Publications in Modern Philology. University of California. 1920. 227–86), illetve I. Gergely leveleinek vizsgálata (H. F. MULLER, The use of the plural of reverence in the letters of Pope Gregory I.: The Romanic Review 1914: 68–89).

A megszólítások rendszere már ezekben a korai elemzésekben is társadalmi és lélektani hátterével együtt jelent meg, döntő fordulatot azonban a jelenség tanulmányozásában a nyelv társas jellegét, a nyelvhasználat és a társadalmi viszonyok összefüggését hangsúlyozó szociolingvisztika önállósodása hozott. Az elmúlt négy évtizedben a kérdés vizsgálata párhuzamosan fejlődött magával a tudományággal (vö. FRIEDERIKE BRAUN, Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures. Berlin–New York–Amsterdam, 1988. 297), sőt az 1970-es években a szociolingvisztika egyik legjelentősebb kutatási területévé vált.

2. A kérdéskör magyar recepciójában problematikusnak számít az alapfogalmak *(address systems, address forms)* fordítása, illetve ezzel összefüggésben az önálló magyar kutatások terminológiájának kialakítása is, ugyanis a magyar megfelelőként gyakran alkalmazott *megszólítás, megszólítási rendszer, megszó-*

lítási forma megtévesztő lehet. A téma részletes tanulmányozása ugyanis az egyes szám második személyre utaló névmások differenciálódásából indult ki, de ide sorolható minden, a beszédpartnerre utaló nyelvi elem (pl. igei személyragok, birtokos személyjelek) vizsgálata. Ez az értelmezés azonban eltér *megszólítás* szavunk szótári jelentésétől, így egyes terminusok, például *igei megszólítás* (vö. REMÉNYI ANDREA ÁGNES, Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése: Szociológiai Szemle 2000/3: 41–59) szokatlannak tűnhetnek. A magyar szakirodalomban sajnos nem született megfelelő és egyértelmű szakkifejezés erre a problémakörre. Jelezheti ezt akár az a tény is, hogy egyetlen tanulmánykötetben belül olvasható olyan írás, amely a megszólítás változatain a magázó és a tetszikelő formák különbségét (RAFFAI ÉVA, A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden: Nyelvi változó — nyelvi változás. Szerk. SÁNDOR KLÁRA. Szeged. 179–88), illetve amely a névszói megszólítások különbségeit érti (BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN, A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói körében: uo. 171–8).

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE érzékelve ezt a problémát, a második személy nyelvi megjelenítését verbális érintésnek nevezte, és ennek két fajtáját különböztette meg: a vokatívuszi, illetve a névmással és igeragozással jellemezhető, deiktikus kapcsolattartási módot (A verbális érintés. Linguistica, Series C, Relationes 7. Bp., 1994. 8). Az ő terminológiája azonban egyrészt metaforikussága, másrészt a két altípus egyértelműen elkülönülő megnevezésének hiánya miatt nem vált közkeletűvé, nem oldotta meg az angol szakkifejezések fordításának gondját. A nemzetközi szakirodalom áttekintésében az egyértelmű magyar fordítás hiánya miatt megszólításnak nevezek minden, a beszédpartnerre utaló nyelvi elemet.

3. 1960-ban született meg a kérdéskör szociolingvisztikai vizsgálatát megalapozó tanulmány, egy pszicholingvista és egy irodalomtörténész, ROGER BROWN és ALBERT GILMAN közös munkája (The pronouns of power and solidarity: Style in language. Szerk. THOMAS A. SEBEOK. New York–London, 1960. 253–76; 435–49, magyarul: A hatalom és a szolidaritás névmásai: Társadalom és nyelv. Szerk. PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 359–88), amely a témáról való gondolkodás alapvető fogalomkészletét is kialakította, s bevezette a tegező és magázó formák jelölésére alkalmazott rövidítéseket (latin és francia megfelelőik: *tu/vos, tu/vous* alapján T- és V-forma).

A további kutatásoknak is irányt adó tanulmány szerzői elsősorban a n é v m á s i m e g s z ó l í t á s o k használatának sajátosságait vizsgálják, s úgy vélik, hogy a névmáshasználatnak a megszólításban jelentkező kettőssége — vagyis a tegező és a magázó névmás elkülönülése — a társadalmi életet átszövő kettőséggel: a h a t a l o m és a s z o l i d a r i t á s dimenziójával kapcsolható össze. Bemutatják a megszólító névmások szemantikájának történeti alakulását, szemantikán a beszélő és a megszólított viszony közötti kovariációt

értve, hiszen a megszólító névmások jelentése sajátos, használatuk mindig a szituációra utaló, deiktikus jellegű. Tárgyuk feldolgozására több, a szociolingvisztikában elfogadott módszert is alkalmaztak: egyrészt korábbi elemzések, színdarabok, bírósági jegyzőkönyvek, levelek adatainak értékelését a történeti kép felvázolásához, másrészt szociolingvisztikai interjúkat és kérdőíveket a szinkrón állapot leírásához. Francia, olasz, német és spanyol anyanyelvű beszélőkkel készítettek interjúkat; kérdőívet pedig két-két Bostonban tanuló Argentínából, Chiléből, Dániából, Norvégiából, Svédországból, Dél-Afrikából, Indiából, Svájcból, Hollandiából, Ausztriából és Jugoszláviából érkezett diákkal töltettek ki. Kérdőívükben különböző társadalmi kapcsolattípusokat neveztek meg (pl. vendég–pincér, tiszt–közkatona, munkaadó–alkalmazott, szülő–gyerek). Az adatközlőknek a megfelelőnek tartott nyelvi formát kellett megadniuk egy négyfokozatú skála segítségével (valószínű tegezés; elképzelhető tegezés; elképzelhető magázás; valószínű magázás).

Tanulmányuk következtetései elsősorban az angol, francia, olasz és spanyol nyelvre tekinthetők érvényesnek, a többi nyelvről gyűjtött adatokra főként a szemantika és a társadalmi struktúra általános összefüggéseiről szólva építettek, és felvetették az egyes nyelvek megszólításmódjaira jellemző szemantikai töltetek összehasonlításának lehetőségét is.

Az európai nyelvek megszólító névmásainak differenciálódását a latinból, a császár megszólításának többes számából vezették le, amely fokozatosan kiterjedt más magas rangú személyekre is, majd ez a használati mód az egyes európai nyelvekben a XII. és a XVI. század között szilárdult meg. A tegeződés és a magázódás különbségét meglátásuk szerint kezdetben a hatalom szemantikája irányította, vagyis a fölérendeltek és alárendeltek között az aszimmetrikus használat vált jellemzővé, míg a felsőbb osztályokhoz tartozó egyenlő rangúak kölcsönösen magázódtak, az alsóbb osztályokhoz tartozó egyenlő rangúak pedig kölcsönösen tegeződtek. Az egyenlők közötti megszólítás módjának alakításában azonban fokozatosan megjelent egy másik, a hatalommal szembenálló tényező: a szolidaritás dimenziója. Ennek alapján az egyenlő rangúak között a tegező forma jelzi a szolidáris, a megszólítottal közösséget vállaló viszonyokat, a magázó forma pedig a nem szolidáris, a megszólítottól távolságot tartó kapcsolatokat. A szolidaritás dimenziója a XIX. századtól fokozatosan átterjedt a nem egyenrangú viszonylatokra is, ezáltal az európai nyelvekre ma az egyenrangú megszólítás jellemző, sőt egyre növekszik azoknak a sajátosságoknak a száma, amelyek elégségesnek számítanak a szolidáris viszonyhoz.

Az Európában általános érvényűnek tekinthető jelentésváltozási tendenciák felvázolása után BROWN és GILMAN összeveti a német, a francia és az olasz nyelv névmáshasználatának különbségeit. Az interjúk és kérdőívek tanúsága szerint a németben az *egy családba tartozásnak* nagyobb szerepe van a szolidaritás megteremtésében, mint a franciában, a franciában viszont a

közös élethelyzet könnyebben tesz nyelvileg is szolidárissá; az olasz tegező forma választásában a családhoz való tartozás csaknem olyan erős, mint a németben, az azonosságok szolidaritást teremtő ereje pedig még jelentősebb, mint a franciában, hiszen nők és férfiak között is érvényesülhet.

Az európai nyelvek névmásainak története alapján a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy a megszólító névmások használata és a társadalmi struktúra között összefüggések mutathatók ki: a nem kölcsönös hatalom szemantikája a viszonylag mozdulatlan, merevebb társadalmakra jellemző, míg a kölcsönös szolidaritás szemantikája a társadalmi mozgással és az egyenlőség hirdetésével kapcsolható össze.

Megfigyeléseik szerint a megszólításválasztásból következtetni lehet a beszélők politikai nézeteire is: a tegező forma következetes használata a radikalizmussal, a magázó formákhoz való ragaszkodás pedig a konzervativizmussal függ össze.

Drámaszövegek elemzésére építve bemutatják a megszólító névmások használatának állásfoglalást, érzelmi többletet kifejező lehetőségeit is: ha valaki az adott viszonytípusban elfogadott megszólítási normát megsérti, a megvetés vagy düh T-je és a csodálat vagy tisztelet V-je révén kifejezheti érzelmeit. Megfigyeléseik alapján a régi angol és francia drámákban a tegezés és magázás váltása nagyon érzékenyen volt képes kifejezni a közeledést és az elutasítást, a névmásoknak ez a funkciója azonban megítélésük szerint mára szinte teljes egészében visszaszorult.

4. BROWN és GILMAN munkáját, amely „a megszólítással foglalkozó vizsgálatáradatot megindította" (SUSAN ERVIN-TRIPP, A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együttes előfordulás: Nyelv — kommunikáció — cselekvés. Szerk. PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI. Bp., 1997. 514), hamarosan követte az amerikai megszólítási rendszer leírása. A tegező és magázó formákat nem megkülönböztető nyelvekben ugyanis szintén érvényesül a megszólítások társadalmi helyzetjelölő szerepe: a nominális megszólítások választásának szabályszerűségeiben. ROGER BROWN és MARGUERITE FORD 1961-ben publikált (Address in American English: Journal of abnormal and social psychology 1961: 375–85), a nominális megszólítások szociális jelentésének vizsgálatát megalapozó írásukban több különböző adatgyűjtési módszerrel térképezték fel az amerikai angol megszólítási változatait. Kutatásuk alapjául amerikai drámák elemzése szolgált, majd az ezekből kiindulva megállapított szabályokat az élő nyelvhasználatból származó adatokkal vetették össze. Egyrészt résztvevő megfigyelést végeztettek egy bostoni vállalatnál, másrészt kérdőívvel gyűjtöttek adatokat az ország különböző területeiről származó 30–38 év közötti üzletkötőktől arról, hogy hogyan szólítják meg különböző munkatársaikat. Kiegészítésül pedig a kansasi egyetem pszichológiai intézetének segítségével magnetofonos felvételeket készítettek gyermekek beszélgetéseiről.

Két alapvető megszólítási módot különítettek el: a keresztnévi megszólítást, illetve a vezetéknéven és címen, rangon szólítást. A két forma használatának a különböző társas viszonylatokban három variációs lehetősége adódik: a kölcsönös keresztnévi, a kölcsönös vezetéknévi és a nem kölcsönös megszólítás. Megfigyelésük szerint a színdarabokban a párok meghatározó többsége átvált a kölcsönös keresztnévi megszólításra, a kölcsönös vezetéknéven és címen szólítás pedig általában csak a nemrég bemutatott felnőttek között szokásos. A két kölcsönös megszólítási mód közötti különbség elsősorban az ismeretség fokával magyarázható; a fiatalabbak és az azonos neműek között azonban a keresztnévi megszólítás kevésbé szoros viszonyt feltételez, mint az idősebbek és a különböző neműek között. A nem kölcsönös megszólítást két tényező indokolhatja: egyrészt a nagy korbeli különbség, másrészt pedig a hierarchiában elfoglalt hely. Ha egy viszonylatban ez a két társadalmi tényező ellentmondásba kerül, vagyis az idősebb személy alacsonyabb rangú, akkor a hierarchiabeli pozíció válik meghatározóbbá a megszólításban. A vezetéknévi forma egyaránt kifejezhet távolságtartást és tiszteletadást, a keresztnévi forma pedig bizalmasságot és leereszkedést, vagyis a szerzők véleménye szerint a névszói megszólítások szociális jelentése párhuzamba állítható a tegező és magázó névmások használatával. Bemutatják a szerzők az ismeretségek bizalmasabbá válásának folyamatát is, rávilágítva arra, hogy az informálisabb megszólítási módok használatát mindig a hierarchiában feljebb álló fél kezdeményezheti.

Ennek a két alapvető munkának a megjelenését követő évtizedben számos különböző nyelv és kultúra megszólítási viszonyait bemutató tanulmány jelezte, hogy a kérdés vizsgálata a szociolingvisztika egyik kiemelt jelentőségű területévé vált, sőt egyes vélemények szerint a tudományág hatvanas évekbeli felvirágzása részben e témakör kutatásának volt köszönhető (vö. REMÉNYI, i. m. 42).

5. Módszerében és problémafelvetésében is eltér a korábbi elemzésektől PAUL FRIEDRICHnek a 19. századi orosz megszólítónévmás-használatot bemutató írása (Social context and semantic feature. The Russian pronominal usage: Directions in Sociolinguistics. Szerk. J. GUMPERZ–D. HYMES. New York, 1972. 270–300). A társas kontextusnak a tegező *(ты)* és a magázó *(вы)* névmások szemantikájával való összefüggését kizárólag irodalmi művek: Gogol, Dosztojevszkij, Lermontov, Tolsztoj és Gorkij írásainak elemzésére építve tárgyalja. A szépirodalom felhasználása korábban is jelen volt a megszólítások vizsgálatában, de mindig más módszerekkel gyűjtött adatokkal is kiegészítve. FRIEDRICH véleménye szerint azonban a szépirodalom és azon belül is a realista regények azért különösen alkalmasak a megszólítások vizsgálatára, mert lehetővé teszik a használat dinamikájának, az egyes kapcsolatokon belüli változások és az implicit jelentések megfigyelését is.

Elemzésében FRIEDRICH azt tekinti kiindulópontnak, hogy a grammatika és a kultúra összefüggésének a névmási megszólítás differenciálódása az egyik legnyilvánvalóbb jelölője. Tíz olyan tényezőt különböztet meg, amelyek befolyásolják az orosz megszólító névmások használatát: a társalgás témája, a beszédesemény körülményei, az életkor, a generáció, a nem, a rokonsági fok, a nyelvváltozat, a csoporttagság, a relatív tekintély és az érzelmi összetartozás. E társadalmi hatóerők figyelembevételével mutatja be a három lehetséges viszonytípus: a kölcsönös magázódás, a kölcsönös tegeződés és a nem kölcsönös megszólítás jellemzőit. Kölcsönös *вы* jellemző a formális alkalmakra, a kölcsönös tisztelet kifejezésére. A legmagasabb társadalmi osztályba tartozók kölcsönösen magázódnak egymással és az alacsonyabb rangúakkal is, azaz az arisztokráciára — francia minta alapján — a testvéreken és a hitvesen kívül mindenkire kiterjedő kölcsönös magázódás jellemző. Nem kölcsönös megszólítást találunk a családon belüli különböző generációk esetében, a gyermek–felnőtt viszonylatban általában, gyakran nem kölcsönös *ты* szerepel kisebbségi csoportok tagjaival, illetve a társadalom perifériájára szorult személyekkel szemben. Kölcsönös *ты* jellemző a gyerekekre 11-12 éves kor alatt, az alacsonyabb osztályokra széles körben, akár idegenek között is, illetve a testvérek és a házastársak között.

FRIEDRICH utal a megszokott használattól való eltérés stíluséréknek lehetőségeire is, megállapítva, hogy az adott helyzetben nem megfelelő formákat használva, a névmáshasználat irónia, szarkazmus forrásává is válhat.

A cár tegező megszólítása sajátos ellenpontot jelent BROWN és GILMAN felfogásához viszonyítva, hiszen a szerzőpáros az uralkodói hatalom többes számából vezeti le a magázó formák kialakulását. Ez az ellentmondás is rávilágít a jelenség kultúrától függő voltára: a nyelvi viszonyok valószínűsítik, hogy az orosz alattvaló–uralkodó viszony bizalmasabb hangnemű, mint a nyugati kultúrkörben.

FRIEDRICH a megszólító viszonylatok alakulását, dinamikáját az elemzett művekben ábrázolt kapcsolatokat elemezve mutatja be, kiemelve az alkalomszerű váltások érzelemkifejező, illetőleg a formák közötti ingadozás bizonytalanságot jelölő szerepét is. A tegező és magázó formák közötti váltást igen gyakori jelenségként tünteti föl, így a XIX. századi az orosz névmáshasználat a társadalmi és érzelmi közeledés–távolodás rugalmasabb kifejezőjének látszik, mint a többi vizsgált nyelv megszólítási rendszere. Ez a váltásokat érvényesítő használat a BROWN és GILMAN által vizsgált drámaszövegekben fordul még elő nagyobb számban, ezért felvetődhet az a módszertani dilemma is, hogy az érzelmi dinamikát kifejező használat kimutathatósága részben a vizsgált korpuszok szépirodalmi jellegéből is adódhat, nem csupán a történeti eltérések okozzák.

6. A megszólítások kultúránként eltérő rendszereinek tanulmányozásában újabb lépést jelentett SUSAN ERVIN-TRIPP 1972-es munkája (magyarul: i. m. 507–40), amely felhasználva a megszólításkutatás addigi eredményeit, a legkülönbözőbb megszólítási rendszerekről leírt sajátosságokat azonos módszerrel modellezi, lehetővé téve ezáltal a kultúrák főbb jellegzetességeinek összehasonlítását. ERVIN-TRIPP különböző megszólítási rendszerekben meglévő, társadalmi tényezőktől függő nyelvi választási lehetőségeket diagrammokkal, folyamatábrákkal mutatja be. Az amerikai helyzet felvázolásán kívül FRIEDRICH elemzése alapján megrajzolja a XIX. századi orosz (i. m. 270–300), a jiddis (D. I. SLOBIN, Some aspects of the use of pronouns of address in Yiddish: Word 1963: 193–202) és LAMBERT (egy a későbbi vizsgálataiba beépített publikálatlan esettanulmánya) alapján a Puerto Ricó-i megszólítási viszonyok modelljét is. Ez a módszer átlagos képet rajzol egy-egy kultúra megszólítási lehetőségeiről, s így elhanyagolja az egy rendszeren belüli társadalmi eltéréseket, vagyis a beszélőközösségek teljes szociolingvisztikai bemutatásában nélkülözhetetlen dialektusbeli különbségeket, az egyéni preferenciák okait sem veszi figyelembe. A diagrammok alapján választó személy egy elképzelt, idealizált beszélő. Az amerikai megszólításról megállapított szabályszerűségekhez ERVIN-TRIPP elsősorban saját, mindennapi megfigyeléseit veszi alapul, így mivel a mintája nem reprezentatív, az általa leírt rendszer nem tekinthető érvényesnek a teljes amerikai beszélőközösségre nézve: „Ezeket a szabályokat magam állítottam fel, és meglehetősen szűk körben érvényesek. Arra az egyetemi értelmiségi környezetre alkalmazhatók, amelyet a magam tapasztalatából ismerek" (i. m. 511).

Mindezek ellenére módszerének fontos eredménye annak felmutatása, hogy a megszólítások választását több társadalmi tényező irányítja, melyek között rangsor lehetséges, vagyis még a látszólag kétválasztásos rendszerekben is számos különböző út vezethet el ugyanannak a formának a használatáig. ERVIN-TRIPP az összehasonlított rendszerek eltérései és különbségei alapján felveti a megszólítási rendszerek tipologizálásának lehetőségét is. A megszólításokat a nyelvi viselkedés egészében elhelyezve utal arra is, hogy a különböző megszólítási formák megválasztása összefüggést mutat más stiláris és udvariassági elemek használatával is.

7. A társadalom rétegződésének hatását a megszólítások alakulására ELIZABETH BATES és LAURA BENIGNI 1975-ben publikált, az olasz nyelvre vonatkozó kutatása vette elsőként következetesen figyelembe, hiszen a korábbi vizsgálatok általában olyan egységes szabályrendszert írtak le az egyes nyelvekre nézve, amely egy idealizált beszélő megszólítónévmás-használatát jellemezte (Rules of Address in Italy. A Sociological Survey: Language in Society 1975: 271–88). Ez a szerzőpáros viszont tekintettel az életkor, a nem és a társadalmi osztály változójára 117 fős mintától gyűjtött adatokat BROWN és GILMAN kérdőívének módosított változatával. Két korcsoportot emeltek ki, a 15

és 35 év közöttieket, illetve a 45 és 65 év közöttieket, feltételezve azt, hogy e két csoport nyelvhasználata között — mivel a II. világháború előtt, illetve utána felnőtt generációkról van szó — lényeges különbségek vannak, amelyek megmutathatják a jelenleg zajló változásokat is. A társadalmi osztályok tekintetében a foglalkozás, a lakóhely és az iskolázottság alapján két csoportot különítettek el: az alsóbb és a felsőbb osztályokat. Kérdőívükben 23 viszonylat szerepelt (család, nem bizalmas munkatársak, nem bizalmas alárendeltek, nem bizalmas fölérendeltek stb.), melyekben az adatközlőknek az adott és az elvárt megszólító névmásokat is meg kellett jelölniük. A BROWN és GILMAN kérdőívében szereplő kérdéseket részben megváltoztatták, és az adatközlőkhöz igazították, az eredeti kérdéssor ugyanis elsősorban a felsőoktatás kapcsolattípusaira kérdezett rá, mivel az adatközlők mindegyike egyetemi hallgató volt. A vizsgált kapcsolattípusok módosításán kívül az eredetileg négyfokozatú skálát két választási lehetőségre szűkítették (tegezés — magázás).

Kutatásuk eredményei szerint a felsőosztálybeli fiatalok megszólítónévmáshasználata eltér a társadalom többi csoportjáétól, ők a leginformálisabb stílusúak, vagyis ők választják leggyakrabban a tegező formákat, s valószínűleg az ő nyelvi viselkedésük indította el a megszólítási rendszer egészének változását. Az alsóbb társadalmi osztályba tartozó fiatalok megszólítási módjai viszont ellentétes tendenciát mutatnak: ők tekinthetők a legformálisabb nyelvhasználatú, a legtöbb esetben magázó formát választó csoportnak. A családon belüli magázódás is csak az alacsonyabb társadalmi osztályokban fordul elő. A szerzők feltételezése szerint ez a helyzet azzal magyarázható, hogy a felsőbb osztályokba tartozók a megszólítások demokratizálásával a kevésbé formális nyelvi viselkedésűnek tartott alacsonyabb osztályok felé próbálnak közeledni, míg az alsóbb osztályok felfelé törekedve a felsőbb osztályok feltételezett értékeit igyekeznek követni.

Az olasz nyelv azonban nemcsak két névmást különböztet meg a második személy megszólítására, hanem a magázódáson belül elkülönül a *Lei* és a *Voi* szerepe is. A szerzők e névmások használatának társadalmi megoszlásáról tett megállapításai a különböző magyar névmási megszólítások szerepét vizsgálva is tanulságosak lehetnek. Az olasz kutatás eredményei szerint a régebbi és a nyelvjárásokban általánosabban elterjedt *Voi* névmás használata az alacsonyabb társadalmi osztályba tartozókra, azon belül is elsősorban a vidéki, mezőgazdasági munkát végző csoportokra korlátozódik. Azoknak az adatközlőknek a névmásválasztásában, akik a *Voi*-t is használják, háromosztatú megszólítási rendszer érvényesül, amelyben a *Lei* a tiszteletet kifejező forma a nem bizalmas kapcsolatokban, feljebbvalókkal szemben, illetve alkalmas a városiakkal való kapcsolattartásra, a *Voi* pedig a családban használt forma, amely feljebbvalóval vagy távoli ismerőssel érintkezve a kapcsolat bizalmasságát jelöli.

A politikai elkötelezettség és a névmáshasználat között BROWN és GILMAN által feltételezett kapcsolat — azaz, hogy a konzervativizmus formalitást, a libe-

ralizmus pedig informalitást eredményez a megszólításokban — BATES és BENIGNI megfigyelései alapján csak a felsőbb osztályokban mutatható ki egyértelműen, a többi csoportban az összefüggés nem ennyire egyértelmű.

Adatközlőik szerint a gyerekek 8-9 éves korukra sajátítják el a tegezés és magázás használati különbségeit, a gyerekek megszólításában pedig 16-17 éves korban válik általánossá a magázó forma, vagyis ekkor lépnek be teljes értékűen a megszólítási rendszerbe.

Kutatási eredményeik alapján az olasz megszólítási rendszerre a kölcsönösség jellemző, nem kölcsönös viszonylatok csak nagy korkülönbség esetén fordulnak elő. Végső következtetésük szerint a tegezés és magázás használata szinte a visszájára fordult az eredeti értékéhez viszonyítva. A tegező forma ugyanis napjainkra csaknem minden viszonylatban használhatóvá vált, kivéve az alárendeltekkel, alacsonyabb társadalmi helyzetűekkel való kapcsolattartást, mert ott a régi, az alárendeltséget hangsúlyozó megszólítási rendszert idézhetné fel. Ez a helyzet a gyakorlatban azt jelenti, hogy például a munkaadókat, a professzorokat tegezik, a pincéreket és a cselédeket viszont magázzák. Eredményeik ismertetése során felhívják a figyelmet arra, hogy a kérdőíves felmérés adatai valószínűleg eltérnek a valós helyzettől, mert ez az adatgyűjtési mód általában az adatközlők ideális, nem pedig valóságos társas viselkedését jeleníti meg. A tanulmányukból kirajzolódó helyzet, vagyis az általánosan elfogadott megszólítási norma hiánya megítélésük szerint a modern olasz társadalom általános értékválságával függ össze.

8. A megszólítások vizsgálatának szempontjait WALLACE E. LAMBERT és RICHARD G. TUCKER kutatása (*Tu, Vous, Usted.* A Social-Psychological Study of Address Patterns. Rowley, 1976) bővítette tovább azáltal, hogy azonos nyelvet használó, de elkülönült beszélőközösségeket alkotó csoportok tegeződési és magázódási szokásait, a csoportok között fellelhető különbségeket tárta fel, megteremtve a kulturális összevetés lehetőségének módszertani alapjait. A francia nyelvre nézve a Kanadában, Québec területén, egy franciaországi kisvárosban, Lavalban, illetve a Franciaországhoz tartozó, de Kanada új-fundlandi partjaihoz közeli, ritkán lakott szigeteken élő csoportok megszólító formáinak megoszlását kutatták. A különböző spanyolul beszélő közösségek megszólítási módjait pedig Puerto Ricóban és a kolumbiai Bogotában gyűjtött adatok alapján tanulmányozták.

Fő módszerük a kérdőíves adatgyűjtés volt: olyan kérdéssort igyekeztek összeállítani, amelyben a lehetséges társadalmi kapcsolattípusok legnagyobb része szerepel. Számos különböző viszonylatra kérdeztek rá: a szűkebb és tágabb család, tanárok, barátok, közeli ismerősök, ismeretlenek, szolgáltatásban dolgozók, egyházi személyek és munkaadók megszólítása került a kérdéssorba. Az adatközlőknek az általuk és az ő megszólításukra használt tegező vagy magázó névmást minden viszonylatra nézve karikázással kellett megjelölniük. Minden vizs-

gálati terepen nagyszámú informátorral dolgoztak, akiket a 8 és 16 év közötti korosztályból választottak ki. Mivel az így létrejövő minta csak a megszólítási rendszernek a gyerekek által is használt és ismert részéről ad számot, az eredményeket korlátozott érvényűnek kell tekintenünk, azonban számos, a beszélőközösségek közötti lényeges különbség ezekből az adatokból is kirajzolódik.

Kutatásuk első fázisa a kanadai francia közösségek tanulmányozása volt, itt több különböző módszert is alkalmaztak a kérdőívvel nyert adatok ellenőrzésére és árnyalására.

A kérdőívek alapján megállapították a legmeghatározóbb megszólítónévmáshasználati tendenciákat. Eszerint a vizsgált korosztállyal való kapcsolattartásban a magázás, a kölcsönös magázódás is meglehetősen ritka, a vidéki adatközlők esetében elsősorban az egyházi személyekkel, a városi adatközlők esetében pedig az idősebb ismeretlenekkel, illetve a szolgáltatásban dolgozókkal való kapcsolatokban van szerepe. A családon belül a kölcsönös tegezés, illetve a gyerekek részéről a felnőttek magázása a legjellemzőbb: a nagyszülőket, dédszülőket, nagybácsikat, nagynéniket tekintve a magázás a gyakoribb, a szülőket tekintve a tegezés és a magázás szokása egyensúlyban van, az unokatestvérek, sógorok, sógornők között pedig a kölcsönös tegeződés a jellemző. A családon kívüli felnőttekkel zajló kommunikációban is lényeges szerepe van a kölcsönösség hiányának, vagyis a magázásra felelő tegezésnek, a nem kölcsönös megszólítás normája azonban családon belül a kölcsönös tegeződéssel, családon kívül pedig a kölcsönös magázódással verseng.

A kanadai vizsgálat adatai jelentős különbséget mutatnak a falusi és városi, illetve az alacsonyabb és magasabb társadalmi osztályba tartozó adatközlők névmáshasználatában. A falusi és alacsonyabb státusú beszélők formálisabbak a megszólítások tekintetében: nagyobb arányban használnak magázó formákat, s több nem kölcsönös viszonylatban vesznek részt, mint a városi és magasabb státusú beszélők. A nemek szerinti megoszlásban is számottevő különbségek érzékelhetők: a lányokat hamarabb kezdik el felnőttként kezelni, vagyis hamarabb lesznek több kölcsönös megszólítási viszonylat részesei.

A kérdőívvel nyert eredményeket Kanadában négy, különböző módszerekkel végzett ellenőrző kutatás is követte. Az egyikben azt vizsgálták, hogy a szülőkkel való kapcsolat erőssége, bizalmassága összefügg-e a használt megszólító névmással. A gyerekeknek különböző skálák alapján kellett jellemezniük kapcsolatukat a szüleikkel. Az eredmények alapján a megszólítás kölcsönössége független a családi kapcsolatok erősségétől. A második ellenőrző vizsgálat egy olyan reakcióteszt volt, amelyben egy családi szituáció, egy szülők és gyerekük közötti, kerékpárvásárlásról zajló vita különböző névmáshasználatú változatairól kellett az adatközlőknek véleményt mondaniuk. Az adatközlők nagy része összefüggést feltételezett a párbeszéd kimenetele, a család jellemzői és a névmáshasználat között. Kontrollként végeztek egy szociálpszichológiai kísérletet is,

amelyben áruházi eladókat megszólítva a gyerekek tegező formákat használtak, az eladók reakciói pedig szinte minden esetben tükrözték, hogy érzékelték a megszólítási norma megsértését. A gyerekektől gyűjtött adatok ellenőrzését szolgálták a tanárokkal készített kérdőívek is, s mivel ezek eredményei igazolták azokat az arányokat, amelyeket a tanulók válaszai mutattak, a szerzők szerint a többi kapcsolattípusról nyert kép is érvényesnek tekinthető.

A Franciaországban gyűjtött adatok feldolgozása alapján a francia társadalom — a franciául beszélő kanadai közösségekhez viszonyítva — a megszólítások tekintetében sokkal kevésbé oszlik meg társadalmi osztályok, rétegek alapján. A francia társadalomra jellemző a családi szolidaritás: a szűkebb családon belül szinte egyöntetűen a kölcsönös tegeződést találunk. A nem fontos szerepet játszik a megszólítás alakulásában: például a családon kívüli felnőttek, tanárok, hivatalnokok, eladók nagyobb valószínűséggel magázzák a kiskamasz lányokat, mint a fiúkat; ezzel ellentétben azok a felnőttek, akik szorosabb ismeretségben vannak a családdal, gyakrabban tegezik a lányokat, mint a fiúkat, a kapcsolat szorosságát, családiasságát hangsúlyozva ezáltal.

A St. Pierre-et-Miquelon szigetén gyűjtött adatok alapján — a franciaországi helyzethez hasonlóan — a társadalmi osztályok alapján nem mutathatók ki jelentős különbségek a névmáshasználatban. Ennek a helyzetnek oka lehet egyrészt a francia társadalommal, kultúrával való szoros érintkezés, másrész viszont az is, hogy kicsi és zárt közösségről van szó. A nemek tekintetében eltéréseket találhatunk: a lányok a családon belül, a fiúk viszont a családon kívül, az ismeretlen férfiakkal való kapcsolattartásban tűnnek informálisabbnak, vagyis választják inkább a tegező formát a felnőttek megszólítására. Az életkori változásokkal együtt gyakran változik a megszólítási mód, a tágabb családban a fiúk idővel áttérnek a magázó formáról a tegezőre, a lányok pedig az idősebb nők megszólításában a tegezésről a magázásra. Érdekes sajátossága ennek a megszólítási rendszernek, hogy ezeket a váltásokat a franciaországi és a kanadai helyzettől is eltérő módon a fiatalabbak irányítják, vagyis ők döntik el, hogy mikortól használnak egy formát, nem pedig az idősebbek ajánlják fel nekik ennek lehetőségét.

A spanyol nyelvű Puerto Ricó-i közösség vizsgálatának eredményei alapján nem rajzolódtak ki annyira egyértelmű normák és szokások, mint amilyeneket a franciául beszélő közösségekben találtak. Az egyetlen, az egész társadalomban érvényes szabályszerűség a barátok közötti tegeződés. A szerzők véleménye szerint az egyöntetű szokásrendszer hiánya azzal magyarázható, hogy Puerto Rico társadalma átmeneti szakaszban van. A megszólítási rendszeren belüli eltéréseket alapvetően a lakóhelytípus különbségei határozzák meg, annak ellenére, hogy földrajzilag zárt egységet alkotó kis közösségről van szó. Vidéken ugyanis a gyermek–felnőtt viszonylatra a nem kölcsönös megszólítási mód jellemző a családtagoktól az idegenekig terjedően, a városban azonban szinte csak kölcsö-

nös megszólításokkal élő viszonylatok fordulnak elő: kölcsönös tegeződés a családtagok és barátok között és kölcsönös magázódás a nem családi, nem bizalmas kapcsolatokban. A vidéken használt megszólítások a régi megszólítási rendszer emlékét őrzik, a városi megszólítások pedig már a jövőt előlegezik meg. Ebben a változási folyamatban ugyanaz a tendencia fedezhető fel, amelyet BROWN és GILMAN az európai társadalmakra nézve a hatalom szemantikájától a szolidaritás szemantikája felé való elmozdulásként írtak le.

A kolumbiai vizsgálat a kutatás többi részénél szűkebb körű, ellenőrző gyűjtésnek tekinthető, hiszen csupán 8 és 10 év közötti, középosztálybeli városi gyerekek kerültek a mintába. E korlátozottság ellenére meg tudtak a szerzők állapítani általános törvényszerűségeket is. Úgy látják, hogy a családon belüli viszonylatok mindegyikében a kölcsönös tegeződés van meghatározó többségben, sajátos kivételt jelent az anya és lánya között egyes csoportokban előforduló kölcsönös magázódás. A családon kívüli gyermek–felnőtt viszonylatra már ebben az életkorban is a kölcsönös magázódás jellemző. Sajátos jelenség ebben a megszólítási rendszerben, hogy a hasonló korúak közötti megszólításokban a nemek szerint igen nagy különbségek vannak: a hasonló korú fiú barátok, osztálytársak, ismerősök, unokatestvérek ugyanis kölcsönösen magázó formát használnak, a lányok viszont egymás között és a fiúkkal is tegeződnek. A II. világháború után Bogotába költözött zsidók megszólítónévmás-használata eltér az itt élő katolikusokétól: esetükben a fiúk és lányok megszólításai nem különülnek el olyan élesen, a családon belül pedig nem tekinthető meghatározónak a kölcsönös tegeződés. A barátok és osztálytársak megszólításában a zsidó származású gyerekek azonban már közelíteni látszanak a helyi katolikusok szokásaihoz, vagyis kulturális beilleszkedésük a gyerekek kapcsolatai révén indul meg.

LAMBERT és TUCKER nagyívű munkája a különböző közösségekből azonos módszerrel gyűjtött adatok által lehetővé teszi az egyes kultúrák megszólítási szokásainak hátterében húzódó szociális dimenziók feltárását is, másrészt a korábbi kutatásokénál jóval nagyobb számú adat alapos statisztikai feldolgozása alapján von le általános érvényű következtetéseket arról, hogy milyen társadalmi tényezők hogyan határozhatják meg az egyének közötti szociális távolság nyelvi megjelenítését.

9. CHRISTINA B. PAULSTON ezzel csaknem egy időben született tanulmánya a svéd megszólításokról (Pronouns of address in Swedish. Social class semantics and changing system: Language in Society 1976: 359–86) azáltal hozott új szempontokat a kérdéskör vizsgálatába, hogy egy *átalakulóban lévő megszólítási rendszer* sajátosságait igyekezett megragadni. A tegeződés nagyfokú térnyerése miatt a svédek szerint a megszólításnak nincsenek egyértelmű szabályszerűségei, illetve él egy általánosító vélekedés közgondolkodásukban, mely szerint szinte mindenki tegeződik. Az alaposabb megfigyelések, a módszeres adatgyűjtés azonban ennél jóval árnyaltabb képet mutat. A

svéd kutatónő a kérdőíves adatszerzés már bevált módszerén kívül szociolingvisztikai interjúkat készített, és érzékelve azt, hogy a viselkedés nyelvi valósága elsősorban passzív, beavatkozásmentes módszerekkel tárható fel, nagymértékben épített saját és mások résztvevő-megfigyelőként szerzett tapasztalataira is.

Megítélése szerint a tegezésnek két jelentésköre különíthető el: használható egyrészt az intimitás, másrészt pedig a szolidaritás kifejezésére. Önmagában a tegezés, a tegező névmás nem képes az intimitás érzékeltetésére, csak akkor, ha keresztnév vagy családi kapcsolatra utaló névszói megszólítás járul hozzá. A tegeződésnek ezt a fajtáját felnőttek között általában az összetegeződés aktusa előzi meg, s a felsőbb társadalmi osztályokban gyakori. A tegező forma nominális megszólítás nélküli használata szolidaritást, társadalmi azonosságérzetet fejez ki, azonban lehetőséget ad a személyes távolságtartásra is. Ez az egyenlőséget hangsúlyozó, de nem bizalmas tegeződés vált egyre szélesebb körűvé a kutatást megelőző 10-15 évben, összefüggésben az egyenlőséget hirdető társadalmi ideológiával is. A szolidáris tegezésnek intézményesített változata is létezik, hiszen egyes formális csoportok, szervezetek, gyárak, irodák, egyetemek, klubok tagjai egyöntetűen tegeződnek.

A magázás, a magázó névmás jelentése is erősen függ a vele együtt használt megszólító elemektől. Főként a paraszti népesség körében található meg a magázás keresztnévvel és rokonsági megnevezésekkel együtt való használata a családon belüli viszonylatokban. Az egyéb megszólítás nélkül, önmagában használt magázó névmás, a *ni* könnyen válhat udvariatlanná, s ez az értékváltás nem köthető egyértelmű nyelvi kritériumokhoz. Az udvariatlanság érzetének hátterében az állhat, hogy a szolidaritás kifejezése és a rang vagy cím megjelölése egyaránt elmarad. A magázó forma egyértelműen tiszteletet adóvá, udvariassá ugyanis csak a rang, cím, pozíció és a családi név jelölésével együtt válik, ez a megszólítási mód azonban a vizsgálat időpontjában már főként csak formális alkalmakkor fordult elő. A kutatás eredményei szerint a svéd társadalomban az ismeretlenekkel való kapcsolattartás megszólítási módjai nem mondhatók meg előre a társadalmi tényezők alapján, vagyis nem igazodnak egyértelmű szabályokhoz, ezért főként a társadalom alsó és középső rétegeiben megfigyelhető egy olyan stratégia, hogy igyekeznek megvárni, amíg a másik fél kezdeményezi a megszólítást.

PAULSTON elemzése elsősorban abban a tekintetben újítja meg a megszólítási rendszerek értelmezését, hogy figyelembe veszi: nem pusztán a tegező és magázó formákat lehet szociolingvisztikai változóként értelmeznünk, hanem a velük együtt használt megszólító elemeket is, s így a tegezésen belül két, a magázáson belül pedig három, különböző társas viszonylatokat jelölő lehetőséget, változatot különít el.

Hasonló módszerekkel, BROWN és GILMAN elméleti alapvetésétől elindulva a megszólításválasztást befolyásoló társadalmi tényezőket figyelembe vevő

szociolingvisztikai felmérések sokaságát végezték el ebben az időszakban, s így a 80-as évekre szinte minden európai nyelv (J. FOX, The pronouns of address in Spanish: Actes du Xe congres international des linguistes. Bucarest, 1969. 685–93; D. MARÍN, El uso de *tú* y *usted* en el español actual: Hispania 1972: 904–8; A. D. NAKHIMOVSKY, Social distribution of forms of address in contemporary Russian: International Review of Slavic Linguistics 1976: 79–118) és néhány más kultúrkörbe tartozó beszélőközösség megszólítási szokásainak leírása (A. CHANDRASEKHAR, Personal pronouns and pronominal forms in Malayalam: Anthropological Linguistics 1970: 246–55.; S. ALRABAA, The use of address pronouns by Egyptian adults: a socio-linguistic study: Journal of Pragmatics 1985: 645–57) is megszületett.

10. A megszólításkutatás összegzésének és egyben átértelmezésének tekinthető FRIEDERIKE BRAUN 1988-ban megjelent monográfiája, mely egy Kielben szerveződött kutatócsoport közreműködésével jött létre (i. m. 3). A csoport munkájában egy magyar kutató, BÉNYEI ÁGNES is részt vett, aki nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ebben az átfogó, interkulturális összevetésben a magyar és más finnugor nyelvek megszólítási módjai is helyet kaptak.

BRAUN már munkája elején megpróbálja tisztázni a megszólításkutatásban használt elméleti alapfogalmakat. Leszögezi, hogy megszólításnak a beszélőnek a partnerére történő nyelvi utalásait tekinti, s nem sorolja ide az interakciót megnyitó és fenntartó egyéb fatikus elemeket. Megkülönbözteti a megszólítás névmási, igei (azaz az igeragozásban jelölt) és névszói formáit, sőt egy új szempontot bevezetve különbséget tesz a megszólítás szintaktikailag kötött és szabad formái között is. Az igeragozásban megmutatkozó megszólítás mindig kötött, a névszói általában szabad, a névmási megszólítás kötöttsége azonban a nyelv sajátosságaitól és a szövegbeli helyzettől is függ. A névmások általában szabad formaként is előfordulhatnak, stílusértékük azonban ilyenkor eltér kötött előfordulásaikétól (vö. *Te is eljössz? Te! Eljössz?*). A megszólítások összessége és egymáshoz való viszonyuk nyelvenként rendszert alkot. BRAUN fogalomkészlete szerint beszélhetünk a megszólítások reciprocitásáról vagy szimmetrikusságáról is, attól függően, hogy egy-egy viszonylatban a partnerek azonos, illetve azonos típusú, értékű megszólítást használnak-e.

A német kutatónő a megszólítások korábbi elméleti megközelítéseinek részletes kritikáját adja. Meglátása szerint BROWN, GILMAN, FORD és ERVIN-TRIPP értelmezése csupán látszólag érvényesít szociolingvisztikai szempontokat, hátterükben azonban a rendszernyelvészet szemlélete húzódik meg. Olyan, az egész társadalomra érvényes, egységes megszólítási rendszert képzelnek el ugyanis, amelyben nem kap szerepet a beszélő életkora, társadalmi osztálya, iskolázottsága, neme. Az általuk bemutatott, a társadalmi változatokat kevéssé érvényesítő leírások rendszereinek homogenitása részint abból adódik, hogy nagymértékben

sztenderdizált nyelveket vizsgáltak, illetve adatközlőik elsősorban a nagyvárosi felső-középosztályból kerültek ki. BRAUN nem tartja elfogadhatónak azt a korábbi értelmezésekben szinte egyöntetű megállapítást sem, mely szerint a reciprok használat vagy kölcsönös távolságtartást, vagy kölcsönös intimitást fejez ki, a nem reciprok használat viszont státuskülönbségeket jelez. A különböző kutatások eredményeiből számos olyan helyzetet mutat be, amelyben ezek a jelentések nem egyértelműek. Megítélése szerint a megszólító formák igen gyakran nem a beszédpartnert, nem is a beszédpartnerek közötti kapcsolat jellegét, hanem egyértelműen a beszélőt jellemzik, az egyes beszélők ugyanis a nyelvre jellemző megszólítási rendszernek csak egy részét, illetve egy változatát ismerik. A megszólítások használatában megmutatkozó hasonulási tendencia is ellentmond a reciprocitás korábbi értelmezéseinek, megfigyelései szerint ugyanis az alacsonyabb rangú partner által választott tiszteletadó formát a magasabb rangú a hasonulás szándékával igen sok esetben viszonozza.

A korábbi leírásokat BRAUN azért is túlzottan egyszerűsítőnek tartja, mert nem számolnak a megszólítási módok kombinációival, és egyértelmű hierarchiát próbálnak fölállítani a különböző formák között, holott nem fokozati különbség van közöttük, hanem egészen eltérő kapcsolattípusokban használhatók.

Bemutatja a V-forma speciális használati lehetőségeit a különböző nyelvekben, rávilágítva arra, hogy az egyszerűsítően udvariasnak nevezett forma igen sok esetben udvariatlanná is válhat, illetve hogy a nyelvi udvariasság értelmezése mennyire összetett jelenség. Kitér arra a kérdésre is, hogy befolyásolják-e az egyes megszólítási rendszerek azt, hogy hogyan érzékelik és értékelik a beszélők a társas viszonylatokat: véleménye szerint az egyszerűbb rendszerek könnyebben lehetővé teszik a társadalmi különbségek figyelmen kívül hagyását, ez azonban nem jelent nagy hatóerőt sem a nyelvre, sem a társadalomra nézve.

Összességében úgy látja, hogy az egyes kultúrák megszólítási rendszerei annyira eltérők, s annyira különböző társadalmi tényezők lehetnek hatással rájuk, hogy értelmezésükhöz egy, a korábbiakhoz hasonló, egyszerű és egyértelmű elméleti keret nem alkotható meg.

A megelőző kutatások eredményeinek feldolgozásán kívül kérdőíves adatgyűjtés is kiegészítette BRAUN és kutatótársainak munkáját. Nagyon aprólékos, táblázat formátumú kérdéssor segítségével szereztek információkat számos nyelv megszólító névmásairól és nominális megszólításairól a lehetséges kapcsolattípusok sokaságát sorakoztatva fel. A korábban használt kérdőívekből átvették azt az eljárást, hogy rákérdeztek az adott és a kapott formára is, ők jelölték meg azonban a legtöbb kapcsolattípust, illetve különítették el látványosan már a kérdésben a névmási és a nominális formákat. BRAUN a kérdőíves módszer hátrányait is mérlegelve — hiszen a kérdőíves vizsgálat mindig csak az ideális, nem pedig az aktuális viselkedésről nyújt képet —, az alkalmazás eredményeit a portugál nyelven és az arab jordán változatán mutatja be.

A megszólítások vizsgálatának két részterületét alaposabban is tárgyalja: egyrészt a megszólító formák szó szerinti és szociális jelentésének eltéréseit mutatja be, kifejtve azt, hogy ezek egymástól teljesen függetlenek is lehetnek. Másrészt felfigyel egy érdekes, sok nyelvben előforduló jelenségre, amelyet megszólítási inverziónak nevez: leginkább rokonsági, családi terminusok esetében találkozhatunk olyan megszólítással, amely nem a megszólítottnak, hanem a beszélőnek a viszonylatban betöltött szerepét fejezi ki, például az anya *mamá*-nak nevezi gyermekét.

BRAUN végezetül megállapítja, hogy csak nagyon kevés és igen általános megszólítási univerzálét találhatunk. Egyes nyelvekben csak egy kötött forma van, igen sok nyelvben azonban kettő vagy akár három is; a szabad formák repertoárja pedig még gazdagabb. A megszólításként is használt nyelvi elemeknek ráadásul olyan megszólításspecifikus jelentésük és funkciójuk van, amely szinte független attól, hogy más kontextusokban milyen jelentésük és funkciójuk lehet.

11. Végigtekintve a megszólítások kutatásának folyamatán megállapítható, hogy a legmeghatározóbb adatgyűjtési módszer a kérdőíves felmérés, amely több vizsgálatban is a BROWN és GILMAN által kidolgozott kérdéssor részben módosított változatára épül. BRAUN összegző művében jelenik meg ennek a technikának a legkidolgozottabb változata, mely leginkább kiterjeszti a vizsgált szituációtípusokat, és következetesen rákérdez a névmási és nominális megszólító formákra is.

A kutatások nagy része különböző kontrollmódszerekkel igyekszik kivédeni azt az ellentmondást, hogy a kérdőívek nem a valós, hanem a vélt nyelvi viselkedést jelenítik meg. Szépirodalmi művek viszonylattípusainak elemzése és résztvevő megfigyelés több esetben is háttér-információkkal szolgált a számszerű adatok értelmezéséhez, sőt LAMBERT és TUCKER kutatásában a kérdés reakcióteszttel és kísérlettel történő vizsgálata is kiegészítette a kérdőívekből kirajzolódó képet.

A több vizsgálatban is alkalmazott szociolingvisztikai interjúk — bár szintén aktív módszerrel szereznek adatokat, így ellenőrzött, tudatosított nyelvhasználatot elevenítenek meg — megmutathatják a nyelvhasználóknak a megszólításokról alkotott értékítéleteit és megszólítási stratégiáit is.

A társadalmi különbségek következetes figyelembevétele, a megszólítást befolyásoló társadalmi tényezők sokaságának felismerése, a kultúrák közötti összevetések és a nyelvi formák tipikus kapcsolódási lehetőségeinek önálló változatként való értelmezése egyre összetettebbé, árnyaltabbá tette a kérdéskör megközelítését. A megszólítások kutatásának alakulása tehát az általános érvényűnek, átfogónak gondolt értelmezések felől az egyre differenciáltabb, egyre több szempontot figyelembe vevő, de az általánosítás, a minden megszólítási rendszer leírására alkalmas elméleti keret megalkotásának igényéről lemondó, egyes részterületeket bemutató magyarázatok felé halad.

DOMONKOSI ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 103–114

DEBRECEN
2001.

A tegezés és magázás színei és színváltozásai férj és feleség kapcsolatában Móricz Zsigmond „Rokonok" című regénye alapján

„Jó tükrözője az érintkezésformák mindenkori értékének és értékváltozásának a mindenkori szépirodalom" (Nyelvi illemtan. Szerk. DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE. Bp., 1999. 62). Jelen írásomban DEME LÁSZLÓ fenti megállapítását Móricz Zsigmond „Rokonok" című regényében szereplő házastársak nyelvi kommunikációjának elemzésével kívánom igazolni. (A forrásul használt kiadás: Móricz Zsigmond: Rokonok. Bp., 1976.)

A Móricz korabeli magyar társadalomban, az úri családokban a házastársak kölcsönösen magázták egymást. A paraszti társadalomban a férj tegezte a feleségét, aki viszont magázta őt. A tegező formák használata mindig bizalmasabb nyelvhasználatot feltételez, a magázódás a ridegség vagy az indulat nyelvi eszköze. A *maga* névmás távolságtartó jellegét oldani lehet azzal, hogy megszólítást teszünk hozzá. Ha a *maga* után nincs semmi, akkor sértő jellegű.

Móricz levelei hiteles nyelvi adatokat nyújtanak számunkra az író és felesége közötti nyelvi érintkezésformákról. Móricz Zsigmond 1904. szept. 25-én Holics Eugéniához, akkor még menyasszonyához írott levelében a magázás és tegezés váltakozását figyelhetjük meg. Azokban a részekben, amelyekben a saját és Janka családjáról ír, mindig magázza Jankát: „Én jól tudom, hogy most »nem politikus« dolgot művelek, mert *magának* úgy tetszhetik, mintha én a *maguk* rovására dicsérném a magam családját..." (CSANAK DÓRA, Móricz Zsigmond levelei I–II. Bp., 1963. 69). Az érzéseiről szólva, vagy Jankát magasztalva, tegezésre vált: „nekem csak az kell, hogy *téged* lássalak, hogy *veled* legyek, hogy érezzem a *te* közelségedet!" (72). A kedveskedő megszólítások közül leggyakrabban az *édes, édesem* szavakat alkalmazza: „Hát ezt nyers hangon írtam, *édes?*" (68); „És éppen olyan leszel te *édes, édesem*..." (69); „Ha te, *édes,* segíteni akarsz rajtam..." (71).

Házasságkötésük után a levelek tanúbizonysága alapján az érzelmek nagymértékben befolyásolják férj és feleség nyelvi kapcsolatát. A pozitív érzelmek hatására Móricz mindig tegezi a feleségét. Erre példa a Galíciából feleségének küldött levélrészlet: „Szép városban vagyok, *tudod,* én mindig vágytam ide..." (uo. 132); „Aztán eszembe jutott, hogy ha *te olvasnád,* mit *szólanál* rá..." (133). Az évek múlásával az írónak a feleségétől való eltávolodása nyelvi kapcsolatuk-

ban is érezteti hatását: a távolságtartó magázás válik dominánssá mindkét fél részéről. Móricz a házasságuk huszadik évfordulója alkalmából írott levelében már csak magázó nyelvi formákkal találkozunk: „Erőt az adott, hogy *maga* nem félt az élettől..." (uo. 168); „Csak az én két titkom éltetett: a jövőm és *Maga*" (171); „De *Maga* szerelmes volt..." (173). Janka öngyilkossága előtt megfogalmazott levelében szintén magázza a férjét: „Míg én élek, addig *maga* nem tud szabadulni attól, hogy adósa valakinek..." (269); „Édes! Ez így van a *maga* arcára írva..." (uo.).

A fenti levélrészletek arról tanúskodnak, hogy Móricz és neje az érzelmek fakulásával inkább a magázó formát részesítik előnyben, ezzel is éreztetve a kettőjük között lévő távolságot.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogyan alakul a tegezés és magázás a „Rokonok" című regényben Kopjáss István és felesége, Szentkálnay Lina között. Elemzésemben a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, 1976-ban megjelent Móricz Zsigmond: Regények III. című kötetének szövegét vettem alapul, erre hivatkozom.

Kopjáss István a regény központi alakja, Zsarátnok városának főügyésze. Móricz névadása tudatos, régi nemesi családnevet választott a regény főszereplőjének. KÁZMÉR MIKLÓS a *Kopjás* családnevet 1522-től adatolja. A név jelentése 'kopjával felszerelt katona vagy kopjagyártó' (vö. Régi magyar családnevek szótára. Bp., 1993. 618). Kopjáss István beosztását tekintve a város vezető értelmiségének rétegéhez tartozik. A múltra tekintő visszaemlékezéseiből azonban megtudjuk, hogy e magas társadalmi pozícióba a véletlen segítette: a polgármester azért jelöltette a választáson, mert bízott abban, hogy Kopjáss személye nem zavarja a választási esélyeket. Korábban szürke kishivatalnok volt, először tanácsjegyzői, majd kultúrtanácsnoki teendőket látott el.

Szentkálnay Lina Kopjáss István felesége a regényben. *Kálnai* nemesi család 1503-tól adatolható (vö. KÁZMÉR, RMCsSz. 534). Több megyében is van *Kálna* helység. A *Szent* előtagot Móricz is adhatta, Erdélyben volt *Szentkatolna* nevű település, de ennek csak hangzása hasonlít, eredete nem. A *Lina* LADÓ szerint a *Karolina* 19. századi becéző változatából önállósult (vö. Magyar utónévkönyv. Bp., 1982. 71). Nemesi, úri név, nem parasztos. Lina külső tulajdonságai közül sötét szemét, egészséges apró fogait, finom, vékony ajkait és fiúsra vágott rövid haját emeli ki az író. Kopjáss szerint a tizenhat évi házasság meg sem látszott rajta: „Meg tudta őrizni alakját, vonásait a sok munkába [sic!], a sok gyereknevelés mellett" (725). Tanulmányait Zsarátnokon végezte, tanítónői diplomával rendelkezik, de életét a családjának és gyerekei nevelésének szenteli. Férje szerint „nagyon szépen nevelte, s szépen járatta a gyerekeit. Német nevelőnő volt mellettük, míg kicsinyek voltak..." (703). Lina az eltelt évek gyötrelmeire némi elégedetlenséggel tekint vissza magában: „Hét évet élt át a legszűkebb takarékosságban. Folyton csak dolgozni, beosztani, mosni, varrni, vasalni, főtozni, gyerekeit rendben tartani, urát... magára soha semmi nem jut..." (672).

Lina alakjának megrajzolása szorosan összefonódik Kopjáss István sorsának alakulásával. Egymással folytatott beszélgetéseik nyelvi szempontú megfigyeléséből következtethetünk jellemükre, felfogásukra, műveltségükre és egymáshoz való viszonyukra.

Először a főügyészi választást követő reggel beszélgetnek egymással (1. fejezet). A hálószobai jelenet intim jellege befolyásolja nyelvhasználatukat. Lina közvetlenül ébredés után vidáman köszönti férjét: *„Jó reggelt, vén medve... mackó, vén mackó"* (667). A napszakra utaló udvarias köszönéssel él, s hozzá játékos, becéző megszólításformát alkalmaz. Az ezt követő megszólítás tréfásan korholó a megszólítottra vonatkozóan: *te vén korhely.* A megszólítás kicsit változtatott formában még egyszer megismétlődik szóhasználatában: *„Te vénség, te lump, te korhely"* (668). A szavak negatív jelentéstartalmúak, de az adott szituációban, ahogyan Lina kiejti, nem hatnak durván. A második személyű személyes névmás és az egyes szám második személyű igei személyragok használata világosan jelzi a tegezést: *kialudtad, tudod, jöttél, voltál, mesélj, nem őrültél meg, muzsikáltattál, átvennéd.* A dialógus elején Lina szokatlanul kedves férjével, még a reggelit is ágyba viszi neki, pedig ez ellenkezik a rendszeretetével. Szavaiból az derül ki, hogy végtelenül büszke férjére, örül a kinevezésének. Nyelvére a normatív nyelvváltozat jellemző, de időnként egy-egy durva szó is elhangzik a szájából: *„Csak nem zabáltál el húsz pengőt?"* (671). Férje elnéző vele szemben, szerinte „Linának meg kell bocsátani, néha vannak ilyen közönséges szavai" (uo.). Lina minél több részletet tud meg a választást követő lakomáról, annál idegesebb, zaklatottabb lesz. Kispolgári gondolkodásmódja, lelkiállapota nyelvére is kihat. Míg férjét a közélet eseményei foglalkoztatják, őt elsősorban az anyagiak érdeklik. A fölösleges pénzköltést, pazarlást ki nem állhatja, felelősségre vonó kérdéseiben, cinikus megjegyzéseiben kicsinyes magatartása tükröződik: *„Na és mibe került az este ez a komédia?"* (671); *„Még sose jöttél haza gyalog?"* (uo.); *„Nem őrültél meg, húsz pengőt adtam az este"* (uo.); *„És egy birkatokány húsz pengő?"* (672); *„Nem őrültél meg tíz pengőket dobálni a cigánynak?"* (673).

Eltűnődik azon, vajon megmarad-e az ura a réginek. Gyötrő kételyeit fennhangon nem meri kimondani, magába fojtja. Kisebbrendűségi érzése egyre erősödik: „Vajon ki fogja-e elégíteni ő ezt az embert, ha magasba jut" (674); „Ha az ura emelkedik, akkor ő elmarad..." (675). Attól tart, hogy a magas pozícióba jutott férfi szemében mindaz, amit ő felépített, semminek látszik majd. Ki nem mondott gondolatai arról árulkodnak, hogy házasságukban eddig övé volt a vezető szerep, irányította, alakította férje útját: „És hirtelen nagyon megfájdult a szíve, hogy az ura kinő a keze alól..." (675). Rádöbben, hogy az új pozíció nagy veszélyekkel fenyegeti a családi élet gondosan kialakított rendjét. Lina biztonságérzete meginog, félti eddigi életük nyugalmát, harmóniáját: „Máris sajnálni kezdte ezt a szép nyugodt életet, mert ha nehéz volt is beosztani a kis fizetést,

amelyhez soha nem jött semmi mellékes, de legalább valami olyan biztonságérzete volt, hogy erős a szikla, amelyre építve van a kicsi fészek" (uo.).

Kopjáss István a keresztnevén szólítja feleségét: *Lina.* Gondolatban vagy a keresztnevén vagy a keresztneve becézett alakján emlegeti: *Lina, Linácska.* Az első közömbös, a második kedveskedő hangulatú. Ez azt bizonyítja, hogy Kopjáss magában is szeretettel gondol feleségére. Az egymással eltöltött esztendők hatására már Lina hangszínéből következtetni tud a hangulatára. Ezen a reggelen megelégedéssel tölti el felesége jókedve: „Lina olyan édes volt, olyan bizakodó, annyira boldog, hogy nem hallotta ilyennek nagyon-nagyon régen" (665). Felesége arcát szemlélve hihetetlen változást vesz észre rajta: „mintha tíz évet fiatalodott volna" (668). Az utóbbi időben mindennel elégedetlen, fanyar nő most teljesen új arcát mutatja férjének. Ezen a reggelen Kopjáss csupa jó tulajdonságát veszi észre az asszonynak: okosságát és jóságát. Legfőbb erényének a természetességét és egyszerűségét tartja. Teljesen meg van elégedve a feleségével. Úgy érzi, hogy Lina „minden igényét kielégíti" és „lelki békességet tud neki nyújtani" (673). Kopjáss feleségéről alkotott véleményét nem mondja ki nyíltan, csak gondolatként jelenik meg a szövegben. Móricz mesterien ábrázolja a férfilélek rejtelmeit. Az írói narráció a Linától kialakított képet még azzal egészíti ki, hogy Kopjáss a Lina makacs, okos és szívós ellenőrzésének köszönheti becsületességének megőrzését (vö. 670).

Ebben a bizalmas szituációban ő is tegezi a feleségét: *tudod-e; jöttél; hozatsz.* Amikor felesége kérésére feleleveníti a főügyészi választás eseményeit, a társadalmi, politikai, közéleti stílus kifejezéseit használja: *közgyűlési terem; városi gazdálkodás; kihúzta a nevét a szavazócéduláról; a kormány elrendelte; felső hivatal; képviselőválasztás; a kormány pozíciója.*

Beszélgetésük bizalmas jellege abban a pillanatban megváltozik, amikor Kopjáss felöltözik, és átmegy az ebédlőbe. A megváltozott helyszín és témaváltás hatására az előbbi tegezésből mindketten magázásba váltanak: *„Azt ne is nézze, kedves"* (675); *„Mondja, szívem..."* (676); *„Adja oda..."* (uo.). Megszólításaik továbbra is kedvességet, szeretetet sugároznak. Lina a *kedves* megszólítással él, Kopjáss pedig a házastársak között gyakran előforduló *szívem* szót használja.

A következő alkalommal a varrónő jelenlétében váltanak szót (9. fejezet). Lina felpróbálja az estélyre készített ruhát, gyerekei csodálattal rajongják körül. Kopjáss is el van ragadtatva a feleségétől, s nyíltan ki is fejezi elismerését: *„Lina, te nagyon szép asszony vagy"; „Teringettét, nem is tudtam, hogy ilyen szép vagy. Hódítani fogsz"* (713). Felesége megszólításakor a közvetlen kapcsolatra utaló egyszerű keresztneves formát alkalmazza, s a varrónő jelenléte ellenére tegezi őt.

Lina férje megjegyzésére ideges lesz, türelmetlenné válik. Egyre több hibát vél felfedezni a ruhában, de valójában az úri társaságban való megjelenéstől fél.

A varrónő jelenléte és a rá váró est kellemetlenségeitől való félelme magyarázza a magázó forma használatát férjével szemben: *„Persze, mert maga a színét nézi és az anyagát"* (713). A *maga* udvariassági névmást itt sértő célzattal használja. Gorombáskodó modorával többször is megsérti férjét: *„Hagyjon engem, kérem, ez mégis rémes, nem elég, hogy az egész világ isteníti egyszerre, én nem fogok megváltozni a maga kedvéért"* (714). Később, kicsit lecsillapodva továbbra is magázza a férjét, de már udvariasabb nyelvi formában: *„Ne vigyen engemet ilyen helyekre, Pista, kérem, ne csináljon belőlem mást, mint ami vagyok"* (715). Megszólítása is közvetlenebb, férje keresztnevének enyhén becézett alakját használja. A felsőbb körök társaságáról megvetően szól, nem érzi jól magát közöttük: *„Könnyű azoknak, akik otthon hat szobában élnek, s nem is tudják, mi a család"* (715).

A vizsgált beszédszituációban férj és feleség párbeszédének legfőbb jellegzetessége az egyoldalú tegezés a férj részéről, s az egyoldalú magázás a feleség részéről. Az idegen, harmadik személy jelenléte csak a nőt befolyásolja ebből a szempontból.

A 11. fejezetben egy házastársi veszekedés tanúi lehetünk. Adélka, Kopjáss húga levélben segítségért fordul testvéréhez, aki felesége ellenére mindenképpen segíteni szeretne húgán. A párbeszéd elején Lina kedveskedő szavaival, férje becéző megszólításával nyugtatgatni akarja Kopjásst: *„Ne izgasd magad szívecském, amit Adélka ír, nem kell készpénznek venni"* (732). A múltbeli, keserű emlékek felidézésével meg akarja győzni, hogy fölösleges segítenie a húgán. Próbálkozása azonban kudarcba fullad, Kopjáss ötven pengőt küld testvérének. Ez a momentum haragot vált ki Linából, és sértő megjegyzéseket tesz Kopjássra és családjára: *„Maga kereste magának... Hát most már maga akarja a cseppeket a tengerbe hordani?"* (738); *„Ha maga most már fel akarja szedni az összes rokonát, a nagybácsikat, a testvéreket, az atyafiakat, akkor aztán nem tudom, mi lesz ennek a vége. Most már magából fog élősködni az egész poloskafaj?"* (uo.). Mondatainak szembetűnő sajátossága a *maga* névmás gyakori használata, amellyel jól tudja érzékeltetni a közöttük lévő egyet nem értést, ingerültséget, elmarasztalást férjével szemben. A mondatok szerves részeit képező névmásokon kívül szerepel még a beszédében egy kicsit eltávolító jellegű megszólításforma is: *„Nézze, Pista..."* (738). Ez férje keresztnevének becézett alakja.

Kopjáss az őt és rokonságát ért sértésre, szintén támadással válaszol. Ő is lemagázza a feleségét: *„Ötven pengő miatt maga így elveszti a fejét? Maga adta nekem azt az ötven pengőt?"* (738). Mindössze egyetlen alkalommal, Lina apjának említésekor vált át tegezésbe: *„Abból élek én tizenhat éve, hogy az apád egy nyulat küld, meg egy kosár rothadt almát?"* (uo.). Ezzel már az anyagi függetlenségét hangoztatja.

Lina a közvetlen családtagját ért sérelem hatására néhány mondat erejéig tegezi a férjét: *„Tiszta szívvel mondod azt, hogy rothadt?"* (738); *„Az apámat szidod, aki meghalna érted?"* (uo.). Utána ismét visszatér a távolságtartóbb magázásra. Ezzel a formával jobban ki tudja fejezni haragját, gyűlöletét. Az indulat hevében egyáltalán nem válogatja meg szavait, műveletlen ember benyomását kelti. Szavai, kifejezései egyre közönségesebbek, durvábbak: *megzabálja; felfalta; ott van a bendőjébe; nem fér a bőrébe; hol a fenébe vette; egy büdös krajcárja se volt; elkezdett szíjni, mint a friss szúnyog; dölyfösködhetik és pukkadhat; tőlem lopta és eldugta.* Néhány szóban népnyelvi hatás is érződik.

Az indulat Kopjásson is eluralkodik, s felesége hatására ő is néhány durva kifejezést alkalmaz: *„Hát mi az isten van itt?"* (738); *„Lopta a nyavalya"* (739); *„Fene egye meg ezt az egész..."* (739). Az indulat mindig a durvaság felé viszi a diskurzust. A harag és gyűlölet hatására mindketten kivetkőznek emberi mivoltukból, nyelvi magatartásukat a negatív érzelmek befolyásolják. Az indulat Lina külsején is nyomot hagy. Férjét rémülettel tölti el, hogy „az asszony egy pillanat alatt rettenetesen megöregedett. Az arca be volt esve, s a pofacsontokon lötyögős volt a bőr. A szeme fekete karikás volt, és lángolt a gyűlölettől" (739).

Kopjáss a veszekedésnek otthonról való távozásával vet véget. Lelke azonban nem tud megnyugodni, gondolatban folytatja a civódást, s durva szavakkal illeti feleségét: *cseléd, szakácsné, mosóné, súrolóné, mindenes.* Úgy érzi, hogy Linát csak a háztartás problémái érdeklik, s szellemi fejlődésében messze elmarad mögötte. Kopjáss ki nem mondott gondolatainak fő sajátossága az *ez* mutató névmás személyre vonatkozó említőnévi használata: „Mert *ez* csak lehúzza a sárba" (740); „Nem *ez* szívja ki az ő vérét?" (uo.); „*Ez* lesz neki a partnere a magasba futó úton?" (uo.); „Hisz *ez* mint egy kölönc nehezedik rá a karrierjére" (uo.); „*Ennek* nem kell más, csak egy pár magaformájú buta cselédasszony" (uo.). Világosan érezhető ezekben a mondatokban Lina megvetése, lenézése. Az *ez* mutató névmáson kívül a *Szentkálnay Lina* név szerepel még említőnévi funkcióban. Adott esetben a vezetéknév és keresztnév együttes használata a férj haragját sugallja: „A *Szentkálnay Lina* kedvéért rendezte ezt az egészet az Isten" (740); „*Szentkálnay Lina* nem is álmodja, mi lehet itt még" (uo.). Másfajta „karrierépítő nőre" vágyik, aki segíti az ő felemelkedését.

Kopjáss belső vívódása a kaszinóban töltött idő után teljesen megszűnik, s megnyugodva tér otthonába. Már útközben is az a kérdés foglalkoztatja, hogyan fogja kibékíteni feleségét. Először becézgetéssel próbálkozik: *Lina, de Linácska* — mondogatja neki —, *szívem, kis szívecském.* A megszólításformák közös jellemzője a megszólított kegyének elnyerése. Kopjáss rövid magyarázkodásba kezd, majd szerelmesen közeledni próbál az asszonyhoz. Gondolatban sajnálattal vegyes elismerést érez iránta. Ezeket az érzéseket a *szegény asszony* és a *szent* szavak említőnévi használata bizonyítja. A feleségében korábban csak rosszat látó férfi most tökéletesnek találja Linát, és hálás neki mindazért a sok

jóért, amit vele tett: *„Maga az egyedüli tökéletes. Maga megvédte az életünket ezekben a szörnyű válságos időkben, mikor az egész világ tönkremegy, és mi élni tudunk ebben a nehéz világban... Ezt én mind jól tudom és hálás vagyok magának"* (753). Ezekben a feleségét magasztaló mondatokban többször használja a *maga* névmást, de most ennek egészen más a hangulati tartalma, mint korábban: hízelgő, engesztelő, bizalmas hangulatban alkalmazza. Kopjáss mondanivalójának ünnepélyes jellegét erősíti.

Lina szintén magázza a férjét: *nem vétettem én magának; szétszórhatja az egész keresetét; menjen be.* Jólesik neki férje közeledése, de gondolatban tisztában van vele, hogy „valami történt az urával" (753).

A következő alkalommal Linát egy másik oldaláról ismerhetjük meg. Kopjáss a munkából hazatérve a konyhában találja feleségét (17. fejezet). Nem veszi észre a cselédlányt, ezért bizalmasan közeledik hozzá, tegező köszönésformát alkalmaz, s kedveskedő megszólítással él: *„Szervusz, angyalkám"* (783). Hasonló fogadtatást vár a feleségétől, aki azonban mérgében köszönésre sem méltatja a férjét, hanem folytatja a cselédlány szidását. Durva, közönséges szavakat használ: *„Ez a marha. Egy lovat hamarabb meg lehet tanítani, mint ezt az állatot"* (uo.). Kihasználja a cselédlány kiszolgáltatott helyzetét, s érezteti a saját felsőbbrendűségét. Kopjáss kívülállóként szemlélve az eseményeket, gondolatban mélységesen elítéli felesége viselkedését, mert szerinte „tisztelettel kell nézni az ismeretlen egyszerű emberek tömegére" (783). Álláspontját az orosz hadifogságban szerzett élményei befolyásolják. Az adott szituációban, a cselédlány jelenlétében nem figyelmeztetheti Linát, mert azzal a cselédlányt bátorítaná, ezért kihívja a feleségét a konyhából. Megszólítása még most is kedveskedő, de a harmadik személy jelenléte miatt már a magázásra tér át: *„Jöjjön csak be szívem"* (784). Lina rossz hangulata, gorombáskodó modora férjével szemben is érezhető: *„Nem értem, ezen a két lépésen nem tud bemenni, hogyha meg nem gyújtja a villanyt"* (uo.). A helyzet feszültségét fokozza közöttük Kopjáss házvétellel kapcsolatos bejelentése. Lina először látszólag közömbösnek mutatkozik, nem is akarja meghallgatni férjét. Kopjáss ettől ingerültebbé válik, előbbi kérését újra megfogalmazza, de megszólítása már nincs olyan kedveskedő: *„Jöjjön csak be... kedves"* (785). Az előbbi *szívem* helyett most a *kedves* megszólítást alkalmazza, s a kérés után kitett három pont az utólagos hozzáfűzést jelzi. Kopjáss igyekszik elmesélni Linának minden apró részletet. Elbeszélő stílusának hitelessége érdekében gyakran idézi Kardics és a polgármester szavait. Mondataiban sűrűn szerepelnek az *„azt mondja"; „mondta, hogy"* és *„mondom"* szóalakok. Mondatszerkesztésére jellemző a *szóval* és a *hát* határozószós mondatkezdés: *„Szóval karon ragadott..."* (786); *„Szóval az öregek zsarnoksága győzött"* (uo.); *„Hát a Boronkay villa, barátom..."* (uo.). Az említett szavak a népies elbeszélés beszédtöltelékei. Kopjáss a Boronkay villát csodálatosnak festi le a feleségének, hogy kedvet csináljon hozzá, de beszámolója közben belül

érzi, hogy „előadása üres, mert csak buborékok bújnak ki, s pattannak el, nincs bennük semmi" (786).

Lina józan okosságával megpróbálja meggyőzni férjét, hogy a hatalmasok be akarják csapni ezzel a villavásárlással. Bizalmas beszélgetésükben Lina a becsületességet képviseli, Kopjásst azonban már csak a felsőbb körökben való beilleszkedés érdekli. Itt a házastársi érzelmi kapcsolat keveredik a társadalmi karrier közös céljával. Kopjáss gondolatban elítéli felesége gondolkodásmódját: „Ha mi megmaradunk ilyen kis nyárspolgári erkölcsökkel, akkor a legnagyobb bajok fenyegetnek..." (788). Kopjáss elindul az erkölcsi züllés útján, nem riad vissza a tisztességtelen eszközöktől sem, sőt sajátos érveivel meg is magyarázza őket. Így például szokásjogként értelmezve nem ellenzi a vezetők természetbeli javadalmazását. Úgy érzi, két választás van: vagy megmarad tisztességesnek, vagy beáll a többiek közé. Ezt egy találó hasonlat szemlélteti: „Ő mint légy a pók hálójában, máris vergődik, hogy beálljon-e póknak, s szíjjon, mint a többi, vagy az ő vérét szívják ki a végén..." (789). A tragédia ismét előre vetíti árnyékát.

Míg ő magában vívódik, felesége ismét a cseléddel veszekszik. Kopjáss megpróbálja jobb belátásra bírni, de hasztalan. Lina felindult állapotában ismét közönséges szavakat használ: *„Még mi az isten haragját tűrjek"* (790); *„Összezárva lenni egy ilyen istenökrével..."* (uo.). Az *istenökre* említőnév ismét Lina cseléd iránt érzett megvetését jelzi. Beszédében népnyelvi hatások is érződnek: *teméntelen, mingyárt, szervéta, osztán.* Férje szerint „Lina bele van savanyodva ebbe a szegény életbe, nem lehet vele beszélni. De az is lehetséges, hogy csak azért menekül most bele a konyhai veszedelmekbe, hogy a nagyobbakból kibújhasson" (790). Kopjáss mindkét megállapítása igaz. Az állandó háztartási robot negatívan hat az asszony jellemének alakulására, teljesen beszűkül a látóköre. A cseléddel szemben pedig saját tehetetlenségét éli ki. Férjével szemben pedig azért kötözködő, gúnyos a beszédmodora, mert érzi, hogy kezd letérni a tisztességes útról. Célzatos megjegyzéseivel tudatosan sérteni akarja: *„Már ezután kártyázni is fog?"* (791); *„Aki hazardőr, az mindent megpróbálhat"* (792).

Kopjáss ebben az esetben is otthonról való távozásával vet véget a közöttük kialakult vitának. Diskurzusukra végig a rideg, távolságtartó kölcsönös magázódás jellemző. Kopjáss beszédében törekszik az udvarias nyelvi formák megtartására: ezt tükrözik tisztelettudó kérései, kedveskedő megszólításai és a távozáskor használt köszönésformája: *„Kezét csókolom"* (792). Lina viselkedése és nyelvi magatartása egyaránt igénytelen, az udvariasságnak, gyengédségnek egyetlen jelét sem mutatja.

Párbeszédük Kopjáss hazatérése után, vacsora közben folytatódik. Lina számonkérő, kötekedő magatartása ismét megmutatkozik: *„Hogy lehetne ezt a ház ura nélkül?"* (797); *„Sokáig tartott a tanácskozás"* (uo.); *„Hol? A söröspoharak mellett?"* (uo.). Kopjáss azonban most nyugodtan fogadja a gúnyos megjegyzéseket. Az eltervezett, szép jövőről ábrándozik, úgy érzi, a szerencse mellé-

je szegődött. Lina azonban nem osztozik örömében. Az írói közlésben azt olvashatjuk, hogy „egész magatartásában valami fáradt csüggedtség volt" (799). Ezt az életérzést az író Lina nonverbális önkifejezéseivel is megerősíti: „A teste előregörnyedt, csak a nyakát egyenesítette fel, s félrehajtva a fejét, Mária-arccal ült ott" (uo.). Kopjáss noszogatására Lina végül részletesen kifejti állásfoglalását. Beszédében önmaga értékeléséből indul ki. Eddigi legnagyobb érdemének elsősorban azt tekinti, hogy férje szerény jövedelméből úri háztartást tudott vezetni. Egész életét férjének és két gyereke nevelésének szentelte. Szomorúan konstatálja, hogy tizenhat év alatt nem olvasott el egyetlen könyvet sem, nem művelődött, nem képezte önmagát. Vallomásában önbírálat érződik. Véleménye szerint férjét „a véletlen kilódította a biztos pozíciójából", s teljesen idegen körbe került, ahol mások a szokások, az erkölcsök és más a tónus is (vö. 800). Felelősségre vonja férjét: *„Miért kényszerít maga engem arra, hogy én egy egészen új világba kerüljek?"* (800); *„Kikkel érintkeztünk mi eddig?... Most ezeket el kell dobni?"* (uo.). Összehasonlítja a saját anyagi helyzetüket a gazdagok jólétével, s így még nyilvánvalóbbá válik a szegénységük. Hangot ad kisebbrendűségéből fakadó félelmének is. Kardics bácsi fogadásán is feszélyezve érezte magát: *„én egész este vigyázzállásban voltam, s csak arra kellett ügyelnem, hogy értelmesen hallgassak, hogy meg ne lássák rajtam, hogy nem vagyok idevaló"* (800). Tisztában van vele, hogy a magasabb társadalmi kör mindig érezteti majd vele alacsonyabbrendűségét. Megvetéssel szól a főispánnéról, „fanyalgó nagyúri aszszony"-nak nevezi, aki soha életében nem tudta, mi a munka. Azzal is tisztában van, hogy a város urai sohasem fogják tiszteletüket tenni az ő szegényes házukban. Mondataiban az úri osztály bírálata fogalmazódik meg. Lina szubjektív félelme, lelki tiltakozása remek pszichológiai attitűd. A nő fél a társadalmi környezetváltozástól, kapcsolatrendszerük kicserélődésétől és a magasabb körökhöz való igazodás kényszerétől. Félelem tölti el, hogy kiderül a szegénysége, a műveletlensége.

Nyilatkozatának további részében Kopjásst jellemzi. Férje régi és új énjét összehasonlítva szembeállítja egykori becsületességét, nemeslelkűségét mostani megalkuvásával. Szemére veti hirtelen megváltozását: *„Hogy maga ilyen könnyen le tud siklani a régi útról..."* (800). Lina kíméletlenül rámutat a gazdagok tisztességtelen pénzszerzési lehetőségeire: *„Azt hiszem, ezek az urak mind olyan pénzből élnek, amit nem szokás elkönyvelni azon a címen, amin kapják, hanem hamis címeken"* (801). Szemrehányó kérdéseivel a rá váró veszélyekre figyelmezteti férjét: *„Hát az ilyen pénzen fog maga osztozni?"* (801); *„Hát miből fog telni?"* (uo.); *„És mondja, Pista, mi van a maga háta megett?"* (802).

Párbeszédük bizalmassága ellenére Lina tisztelettudóan magázza a férjét. Megszólításaiban a *maga* névmást 21-szer és a férje keresztnevének becézett alakját — *Pista* — 10-szer használja: *„De tudja maga, mi az..."* (799); *„maga*

azt képzeli" (800); *„Nézze, Pista..."* (799); *„Én megmondom magának, Pista"* (801); *„Hát mondja, Pista"* (uo.).

Kopjáss lélekben teljesen igazat ad feleségének: „valósággal görcsösen szorította össze a szívét, hogy ráismert az asszony szavain keresztül arra a mély erkölcsi szakadékra, amelyen neki az utolsó napokban át kellett mennie" (801). Elismerve felesége józan okfejtéseit, nyíltan nem tiltakozik, mindössze csak egy-két szót szól közbe. Beszédmódja udvarias, ő is magázza a feleségét: *„Mondjon már valamit"* (799); *„Maga igen rigorózus"* (802).

Kopjáss a beszélgetés után magára maradva, jövőjéről elmélkedik. Gondolkodásmódjában teljesen átveszi Kardics és a polgármester mentalitását. A rokonokról alkotott felfogásában nála is az érdek játssza a legfontosabb szerepet: „Nem szabad egyebet tenni, csak a rokonságból az előnyöseket kell megtartani, a selejtest, amelyből semmit sem lehet csinálni, sorsára kell hagyni" (803). Saját közéleti tevékenységét értékelve még mindig becsületesnek tartja magát, s nem veszi észre, hogy a polgárság érdeke, amit oly fennen hangoztat, már csak látszat. Gondolati szövegében a társadalmi, politikai, közéleti stílus kifejezéseit használja: *reális üzlet; konjukturális bajok; olcsó ajánlatot kell kikalkulálni; befektetési áron alul; revideálni a városi ügyeket*; *előterjesztés; elbírálás; lereferáltatni.*

Utoljára a Boronkay villában rendezett estélyen beszélgetnek hosszan (23. fejezet). Linát már a fogadás előtt is félelemmel vegyes aggódás gyötri: *„Nem tudom Pista, de én félek, én nagyon félek ettől az élettől... Nem bírunk mi megharcolni evvel a világgal..."* (866).

Kopjáss, feleségével ellentétben, győztesnek érzi magát a város uraival szemben, ezért elégedett önmagával. Azt gondolja, mindenki az ő kegyeiért eseng, s ezzel büszkélkedik is Linának: *„Látod, hogy futnak utánam?"* (878). Kitűnni vágyása, vezetői ambíciói egyre erősebbek: *„Vezetni akarok köztük, és parancsolni akarok nekik"* (uo.). Elmarasztalja feleségét alkalmazkodó képessége hiányáért. Abban a hamis tudatban él, hogy az úri társaságban az ő társadalmi pozíciója után feleségének is kijár a tisztelet: *„Itt mindenki a te kedvedet keresi ma, csak alkalmat kell adni nekik, hogy megmutathassák"* (uo.). Elítéli Lina úri társaságban való viselkedését. A jellemzés eszközéül szolgáló hasonlatai sértő szándékúak: *„Olyan vagy, mint a tövises virág"* (878); *„Mert úgy jársz-kelsz, mint egy sértett királyné"* (879); *„maga itt mint egy veréb csirimpol"* (880). Az utóbbi mondatban lekezelő magázás érezhető.

Lina megveti férje viselkedését: *„az uram úgy parádézik, mint egy paradicsommadár"* (868); *„kiütött magából az ősei vére"* (878). Gúnyos megjegyzéseivel fel akarja hívni férje figyelmét a körülöttük lévő emberek természetellenes, hízelgő modorára. Álláspontját egy találó hasonlattal fejezi ki: *„Úgy futnak utána, mint a harapós kutya után, hízelegnek neki, hogy meg ne harapja őket..."* (878). Kíméletlenül leleplezi az úri társaság lelketlenségét, pénzimádatát és ma-

gamutogatását: *„Mert nekem lelkem van, de ezeknek nincs, csak egy lelkük van, a pénz... Itt versenyképesnek kell lenni, barátom, ide nem szabad gyalog jönni, csak autón, de az is minél nagyobb legyen...”* (879). Lina kényelmetlenül érzi magát ebben az idegen világban, férjével ellentétben képtelen beilleszkedni közéjük: *„De én nem tartozom ide”* (878); *„Az én testemet égeti ez a ruha. Ez nem az én ruhám, szeretném letépni magamról ezt a rongyot...”* (uo.). Kisebbrendűségének most is hangot ad, szavaiban fájdalom tükröződik: *„Soha nincs időm egy könyvet elolvasni... újságot alig látok... én nem kísérem figyelemmel a divat változását...”* (879). Saját egyszerűségét szembeállítja az úri nő, Magdaléna előkelőségével, pazarló életmódjával.

Beszédének elején először magázza Kopjásst, majd férje kezdeményezésére ő is a bizalmasabb tegezésre vált át: *„Nézz körül”* (878); *„Borzasztó tévedésben vagy”* (uo.). Indulatának erősödésével a tegező formából ismét magázásba vált. Megfigyelhetjük, hogy Lina, amikor haragszik férjére, inkább a *maga* névmást használja, ezzel is érzékeltetve a közöttük lévő érzelmi ellentétet. Néhány esetben a keresztnév becéző alakját is használja megszólításként: *Pista* (3). Ingerültségének fokozódásával szemrehányó kérdéseinek száma is gyarapodik: *„Mit csinált belőlem?”* (879); *„Lesz? Honnan?... Miből?... Be akar állani a nagy rablók közé?”* (uo.). Felindultságában egyre több népnyelvi szót használ: *bélpoklos, mért, flanc, elherdálni, felfal, konc, evvel.* Egy esetben meglehetősen durva jelzővel illeti férjét: *„De akkor legyen... Koszos...”* (879). Kopjáss a rázúdított szemrehányások ellenére látszólag nyugodt marad, és csillapítani próbálja feleségét: *„Lina... maga egy csodálatos teremtés”* (879). Felesége hatására ő is magázásra tér át. Igazságtalannak tartja Lina vádjait, most is a becsületért küzdő férfinek tartja magát. Amikor italt rendel magának, Lina eddigi fölényes, számonkérő magatartása megváltozik: *„Pistukám lelkem, ne igyon, angyalom, kedvesem, anélkül is vérmes... Ne rontsa el magát”* (880). A *vérmes* szó jelentése 'sűrű vérű', a feleség valószínűleg félti férjét a magas vérnyomástól. A keresztnév becézett alakja, a birtokos személyjeles szóalakok a megszólító kedveskedését jelzik.

Összefoglalva: Kopjáss és Lina házastársi kapcsolatának nyelvi megfigyeléséből a nemek eltérő nyelvhasználatára vonatkozó következtetéseket vonhatunk le. Kopjáss széles látókörű, művelt közéleti ember. Feleségével folytatott beszélgetésekor is beszűrődnek nyelvébe a társadalmi, politikai, közéleti stílus szavai, kifejezései. Lina tanítói diplomával rendelkezik, de hivatását nem gyakorolja. Érdeklődése a háztartás napi problémáira szűkül, s ez nyomot hagy nyelvezetében. Mindketten köznyelven beszélnek, de Lina nyelvében népies vonások is kimutathatók, amelyek elsősorban az asszony származásával és az őt körülvevő környezet hatásával magyarázhatók. Nyelvi magatartására jellemző még a társadalmilag alacsonyabb szinten álló személyekkel szemben tanúsított goromba beszédmodor.

Férj és feleség között a különböző szituációkban változatosan fordul elő a tegezés és magázás. Kopjáss bizalmas keretek között általában tegezi a felségét, de ha harmadik személy (inas, cselédlány) is jelen van, áttér a tisztelettudó magázásra. Ez alól kivétel a varrónő, akinek a jelenlétében tegezi a feleségét. Feleségével szemben általában udvarias. Harag, indulat hatására tegezésből magázásba vált, rendszerint Lina hatására. Érdekes, hogy hízelgő, engesztelő, bizalmas hangulatban is alkalmazza a magázást. Lina hangulatától, lelkiállapotától függően hol közvetlen hangnemű, kedveskedő tegezéssel, hol ingerült, szinte sértő magázással beszél férjével. Idegen személyek jelenlétében mindig magázza férjét. Az indulat hatással van nyelvhasználatára: ilyenkor nem riad vissza a durva, közönséges szavak használatától sem.

IMRE RUBENNÉ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 115–126

DEBRECEN
2001.

A Sopronkőhidai Fegyház és Börtön szlengszókincsének változása az 1960-as évektől napjainkig

1. Magyarországon a börtönszleng kutatásáról alig beszélhetünk, még az utóbbi másfél évtizedben örvendetesen fellendült magyar szlengkutatás figyelme se nagyon terjedt ki erre a területre (ld. KIS: MNyj. 32: 79; UŐ, A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Db., 1996). Ez az állítás természetesen a bűnözői szlengeknek csak erre a típusára igaz, hiszen a tolvajnyelvnek általában viszonylag gazdag szakirodalma van, ezt viszont nem tekinthetjük egyben a börtönszleng irodalmának is, hiszen a börtönszlenget nem sorolhatjuk be egyszerűen a tolvajnyelvbe.

A szabadlábon lévő bűnözői csoportok életmódja, szokásai nagymértékben eltérnek a börtönben mint szociológiai értelemben is zárt intézményben tapasztalhatótól, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a börtönben kialakult szleng más jellemzőkkel rendelkezik, mint az általános tolvajnyelv. Ennek igazolására azonban csak korlátozott mértékben használhatjuk fel a meglévő tolvajnyelvi adatainkat, hiszen argószótáraink nyelvi anyaga jelentős részben a börtönszlenget képviseli, de legalábbis a börtönökben, különböző bűnüldözési és büntetésvégrehajtási intézményekben gyűjtötték össze őket. Nehezen lenne ugyanis elképzelhető, hogy az aktívan bűnöző csoportok egy életmódjuk, nyelvük iránt érdeklődő idegent maguk közé engednének, különösen, ha a tolvajnyelv titkosnyelvi funkcióját is figyelembe vesszük.[1]

[1] A börtönszleng esetében ez a titkosságra törekvés alig adatolható, gyűjtéseim során csak néhány olyan fogvatartottal találkoztam, aki valamiféle titok megőrzése miatt nem segített az adatgyűjtésben. Egyébként is eléggé eltúlzottnak tarthatjuk a nyelvészeti szakirodalomban az argó titkosságáról szóló „mítoszokat", hisz — mint LIHACSOV nagyon helyesen rámutat — „csak azért hinni azt [ti. a tolvajnyelvet] titkosnak, mert nem értjük, ugyanolyan naiv dolog, mint a külföldieket *немец*-eknek (tkp. „néma ember"-eknek, ma: 'német') hívni csak azon oknál fogva, mert azok nem beszélik a »bennszülöttek« nyelvét" (idézi: FENYVESI: A szlengkutatás útjai és lehetőségei [= SzlÚt.]. Db., 1997. 206). A tolvajnyelv használata leggyakrabban nemhogy a titkosságot szolgálja, hanem éppen ellenkezőleg, a bűnözők lelepleződéséhez vezet. Nem véletlen, hogy a bűnüldöző szervek Magyarországon már a 18. században „a tolvajnyelv ismeretét és használatát — mint ezt például egy 1782-ből származó tolvajnyelvi szójegyzék mellé írott kísérőszöveg is igazolja — egyértelműen a bűnösség egyik bizonyítékának tekintették: »A' Hajdú Városokon bizonyos ZSiványokat vagy is Vásári Tolvajokat meg fogtak, kik magokba térvén ki vallották hogy mitsoda Terminusokkal magok kőzött ßoktak élni: arra nézve F.H.T.K. [= fölséges helytartó királyi] Ma-

Kifejezetten a börtönszlengre irányuló kutatások csak néhány kisebb publikációban képviseltetik magukat a hazai szakirodalomban. A nyomtatásban is megjelent munkák között elsőként BENCZE IMRE „Rabszótár"-át említhetjük, amely folytatásokban jelent meg a Börtön Újságban 1998 januárja és 1999 februárja között több-kevesebb rendszerességgel. A szerző saját elmondása szerint adatait jobbára már megjelent művekből válogatta. Mivel sem válogatása elveit, sem pedig forrásait nem ismerjük, és más gyűjtések számos esetben nem támasztják alá hitelességét, ezt a munkát további feldolgozásra nem lehet használni. Tudományos célú gyűjtésből SZABÓ KRISZTINA „A börtönnyelv jellegzetességei szociolingvisztikai szempontból" című dolgozata (Szociális Munka 6/2 [1994. április–június]: 111–21) és saját munkám (Belső szókincs. A mai magyar börtönszleng: Börtönügyi Szemle 17/2 [1998. június]: 34–45) származik. Hitelessége és viszonylag nagyobb terjedelme miatt fontos forrás C. FEHÉR FERENC „Szabadlábon" című szociográfiája (Cegléd, 1991), amelyben egy többszörösen börtönviselt személy meséli el életét. Ez a szöveg kiválóan mutatja, hogy a börtönszleng hogyan funkcionál a fogvatartottak mindennapi életében, milyen szituációban jelennek meg a szlengszavak kommunikációjukban. A szöveget egy „Zsargon szótár" is kiegészíti.

Nem jobb a helyzet a börtönszleng szakirodalmát tekintve akkor sem, ha az általam ismert kéziratban létező munkákat vesszük számba. Ezek között említhetjük GRÁD ANDRÁS „Menők, csicskák, vamzerok. (Az aszódi fiúnevelő szubkultúrájáról. Az aszódi fiúnevelő argónyelvi szószedete.)" c. 17 lapos szójegyzékét (Aszód, 1988), amelyhez BALÁZS GÉZA írt tanulmányt (Az aszódi fiúnevelő intézet nyelvéről. Bp., 1988. 22 lap). Az 1950-es évekből a börtönszleng egyik nem bűnözők használta változatáról is fellelhető valamennyi adat ERDEY SÁNDOR „A recski tábor rabjai" c. kötetében (Bp., 1989), amelyben az internáló tábor nyelvéből közöl egy „Recski zsebszótár"-t (281–93). Néhány évvel későbbi GEDÉNYI MIHÁLY négylapos kis gyűjteménye: „Fattyúnyelvi szógyűjtés Kistarcsáról, Tökölről és a gyűjtőfogházból", ami „ZOLNAY VILMOS fattyúnyelvi szótárát kiegészítő dolgozatok" cím alatt (Bp., 1970) az ELTE Egyetemi Könyvtár kézirattárában található (jelzete: H. 281). Ezek közé a kéziratos munkák közé tartozik VELKEI LÁSZLÓ soporonkőhidai anyaga is, amelyről a későbbiekben bővebben lesz szó.

2. A jelen munkámban — amelynek anyaga a mai magyar börtönszleng szótárának gyűjtése során állt össze — azt szeretném bemutatni, hogy milyen jellemző szókincsbeli változásokat figyelhetünk meg egy 1960-as években Sopron-

---

gyar Tanátsnak Kegyelmes Parantſolattyából azon kőzőttők folyó Terminusok vagy is ßók a' végre hirðettetnek Kltēk [Kegyelmetek] kőzőtt hogy azokról azon Vásári káros Tolvajokat leg hamarább éßre vehessék, és mihelyest valakitől ollyan Terminusokat hallanának azonnal megragattaſsák.«" (KIS: SzlÚt. 266–7).

kőhidán gyűjtött szójegyzék adatait összevetve a ma ugyanott használt kifejezésekkel. Az összevetésben természetesen korlátokkal kell számolnunk, hiszen teljesen más módon összegyűlt anyagot hasonlíthatunk össze, ráadásul az 1960-as évekbeli — a gyűjtője, VELKEI LÁSZLÓ által „Zsiványszótár"-nak nevezett — szójegyzék inkább a tolvajnyelv és a börtönszleng határterületén helyezkedik el.

Feltehetjük a kérdést, hogy hol húzódik a határ a tolvajnyelv és a börtönszleng között, hová tehetjük azt az elválasztó vonalat (ha létezik ilyen), ami a börtönszlenget és a tolvajnyelvet megkülönbözteti egymástól. A különbség leginkább az adatközlők eltérő helyzetében, az eltérő szokásaiban, életmódjában kereshető, hiszen míg az egyik közösség szabadlábon él, a másiknak zárt falak között kell kialakítania, átalakítania az életét. A zártságból és a társakkal való szoros fizikai és pszichés együttélésből adódóan a szokások is mások a börtönben. Az elítéltek életében kialakul egy mindennap ismétlődő életritmus, melynek nyelvi vonzatai a szlengben is megjelennek. Ezek a kifejezések természetesen a tolvajnyelvben nem léteznek, hiszen maguk az adott élethelyzetek sem léteznek abban a környezetben. Ezen kívül a börtönben a fogvatartottak között kialakul egy hierarchikus szereprendszer, amelyhez hasonló ugyan a modern alvilágban, a maffiában is megfigyelhető, azonban a börtönben ezek a szerepek látványosabbak, és kevésbé átjárhatók az egyes szintjei. Ez a szereprendszer a börtönszlengben is tükröződik, míg a tolvajnyelvben ennek kevésbé van nyelvi vonzata. A szleng keletkezésének egyik legfontosabb feltétele a csoport kialakulása. Ha létezik egy zárt csoport, minden bizonnyal hamarosan kialakul a csoporton belüli informális nyelvhasználat (vö. KIS: SzlÚt. 241, 253–6). A börtön pedig (zártságából adódóan) kiváló lehetőséget biztosít a zárt csoportok kialakulására. A tolvajtársadalom minden zártságával és elkülönülésével együtt is nyitottabb, mint egy büntetés-végrehajtási intézet, így az informális nyelvhasználat kialakulásának a lehetőségei is csökkennek.

A börtönszleng gyűjtése során leginkább olyan adatközlőktől kapott nyelvi adatokat használtam fel, akik már hosszabb időt (több évet) töltöttek büntetés-végrehajtási intézetben és olyanokét, akik többszörös visszaesők.

A tolvajnyelv és a börtönszleng szétválasztásának kérdései az 1960-as évek „Zsiványszótára" kapcsán is felvetődnek. Ennek szerzője a sopronkőhidai büntetés-végrehajtási intézet ügyésze volt. Adatait az ügyészi meghallgatások során gyűjtötte, illetve operatív és nevelőtisztek segítségével jegyezte le. Minden bizonnyal sok adatot szolgáltattak olyan fogvatartottak, akik ugyan már a büntetés-végrehajtás kezébe kerültek, de nemrég még a szabadlábon lévő bűnözői csoportok életmódját folytatták. Ezt a feltételezést az adatok alá is támasztják, hiszen sok olyan szócikket találunk a „Zsiványszótár"-ban, amely a különböző bűnözési területek részletes bemutatásával foglalkozik, míg a börtönszleng adatai a börtönben való életet mutatják be részletesebben. A hatvanas évekbeli szótár tanulmányozása során arra is felfigyelhetünk, hogy a szócikkek nagy hason-

lóságot mutatnak KISS KÁROLY „A mai magyar tolvajnyelv" (Bp., 1963) című munkájával. Mivel VELKEI LÁSZLÓ — mint erről egy levelében beszámolt — nem ismerte KISS KÁROLY szótárát, erre a hasonlóságra leginkább az lehet a magyarázat, hogy VELKEI segítői közül valaki „A mai magyar tolvajnyelv" felhasználásával, esetleg kikérdezésével gazdagította gyűjteményét. Az mindenesetre tény, hogy a „Zsiványszótár" nagy mennyiségű általános tolvajnyelvi adatot tartalmaz.[2]

3. Vizsgálatom középpontjában három elkülönülő nyelvi anyag összehasonlítása áll. Az első a fentiekben említett „Zsiványszótár". Ez a valamivel több, mint 1900 szócikkből álló gyűjtemény szolgált kiindulási alapul a 2000 novemberében végzett kutatásomhoz, ami a másik két vizsgált szókincsréteget eredményezte. Ez utóbbiak esetében az adatfelvétel két különböző módszerrel történt. Első alkalommal egy olyan kérdőív kitöltését kértem a fogvatartottaktól, amelyet 1998 óta használok a börtönszleng gyűjtésére. A kérdőív elég részletes, tizennyolc olyan fogalmi kategóriát tartalmaz, melyek egyben a börtönszleng attrakciós központjai is. Ezzel a kérdőívvel viszonylag konkrét fogalmi területekre kérdeztem rá, hogy a fogvatartottaknak könnyebben eszükbe juthasson a keresett szókincs, de lehetőség nyílt arra is, hogy a kérdőívben nem szereplő, ám az illető fogvatartott számára fontos szavakat is lejegyezzék. A kérdőív kitöltésére három hét állt az elítéltek rendelkezésére.

A kérdőíves gyűjtési módszer esetemben kedvezőnek bizonyult, mivel a fogvatartottak elvihették zárkájukba a kérdőíveket, és így lehetőségük volt a zárkatársakkal való együttgondolkodásra is. A reprezentatív mintavétel során a fogvatartott állomány 20%-át kérdeztem meg.[3] A kérdőívvel összegyűjtött szóanyag alábbi vizsgálatom második rétege.

A harmadik réteget más módon igyekeztem feltérképezni, mivel célom az volt, hogy az 1960-as évekből való anyag minél jobban összehasonlítható legyen a mai adatokkal, és felszínre kerülhessenek a változások. Ennek érdekében VELKEI LÁSZLÓ szógyűjteményét kikérdeztem a büntetés-végrehajtási intézetben tartózkodó fogvatartottaktól. Az interjút 3–4 fős csoportokkal készítettem, és ha a csoportból akárcsak egy ember is jelezte, hogy ismeri a kérdezett szót, és a jelentését is tudta, azt már a hatvanas években adatolt szó napjainkban való előfordulásaként jegyeztem fel. Természetesen nem állíthatom teljes bizonyossággal, hogy minden egyes fennmaradt szót megtaláltam ezzel a módszerrel. A

[2] VELKEI LÁSZLÓ kéziratos munkájáról a szakirodalomban KIS TAMÁS tesz először említést (SzlÚt. 293). A gyűjteményről korábban már néhány újságcikk is beszámolt (pl. IMRE BÉLA, Egy különleges szótár. („Házer tréfli lett a mackós. Beszélgetés a börtön ügyészével): Kisalföld 35/217 [1979. szeptember 16.]: 5), és egy rövidebb válogatás is napvilágot látott belőle VÁRHELYI ANDRÁS „Fegyház" című könyvében (ISTAR Kiadó Kft. H. n., é. n. [Bp., 1992.] 210–4).

[3] A 20%-os mintavétel az eddigi kutatásaim során elegendőnek bizonyult, mivel az eredmények azt igazolták, hogy bizonyos számú adatközlő után az adatok már ismétlődnek.

mintavétel azonban a második gyűjtés során is reprezentatív volt, így nagy valószínűséggel valós eredményre jutottam.

E munka eredményeképpen tehát a sopronkőhidai intézetből három különböző nyelvi anyag áll rendelkezésemre: a VELKEI LÁSZLÓ-féle gyűjtemény a hatvanas évekből, és két gyűjtemény a napjainkból. Ezeket az adatokat vizsgáltam meg a szókincsváltozás szempontjából.

4. Az adatok mennyiségét tekintve a kérdőívvel gyűjtött szavak száma mintegy 1100 szóval kevesebb a VELKEI LÁSZLÓ gyűjtötte anyagnál. Ez a feltűnő eltérés azzal magyarázható, hogy VELKEI LÁSZLÓ több éven át gyűjtötte az adatokat, folyamatosan lejegyezve azokat. Én viszont egy alkalommal vettem mintát a fogvatartott állomány jelentős részét megkérdezve. A tapasztalatok szerint, mint ezt a különböző börtönökben gyűjtve is megfigyeltem, egy adott időpontban egy közösségben 600–1000 szlengszónál több nem használatos. Ezt az adatot az iskolai és a laktanyai gyűjtések is alátámasztják.

4.1. A szókincsállomány legszembetűnőbb jelensége, hogy napjainkban több szó adatolható a börtön, a börtönben való életmód megnevezésére. Első látásra feltűnik továbbá az én gyűjteményemben egy olyan témakör, a kábítószerezésé, amely a VELKEI-gyűjteményben egyáltalán nem szerepelt. Ez természetesen azzal van összefüggésben, hogy a kábítószer a kilencvenes években terjedt el olyan mértékben, hogy az emberek, így a fogvatartottak mindennapi gondolataiba is bekerült. Ennek eredményeképpen születtek meg, illetve terjedtek szét a drogosok szlengjéből a kábítószerrel és kábítószerezéssel kapcsolatos szlengszavak, amik napjaink börtönszlengjében is szép számmal képviseltetik magukat. Itt szeretném megjegyezni, hogy e témakörben a szókincs bővülése a börtönszlengen belül a legutóbbi néhány év során is kimutatható: 1997-ben, első gyűjtéseimet végezve már adatolható volt ez a fogalmi kategória, de akkor még kevésbé volt kifejtve, ma viszont olyan sok adat van ebben a témakörben, hogy akár önálló kutatási területül is szolgálhat a börtönszleng vizsgálatán belül.

4.2. A továbbiakban a két időszak szókincsének összehasonlítását a börtönszleng attrakciós központjai köré csoportosítva végzem el.

4.2.1. Az egyik ilyen központi helyet elfoglaló fogalmi kategória a különböző emberek egymás közötti elnevezései. Itt az olyan szavak szlengmegfelelői jelennek meg, mint a férfi, nő, gyerek, barát, segítő a börtönben, áruló stb. Ennek a témakörnek a kifejtettsége hasonló mértékű a két gyűjteményben. Mindkét helyen szép számmal találhatunk ilyen szlengszavakat. Feltűnik azonban, hogy a VELKEI-gyűjteményben nem jelenik meg egy olyan szó, ami a mai börtönszlengben nagyon népszerű, mindegyik intézetben adatolható. Ez a *csicska,* illetve ennek szinonimái. A *csicska* olyan megalázott fogvatartottat jelent, aki a börtönben másokat minden ellenszolgáltatás nélkül kiszolgál. A hatvanas évekbeli anyagban nincs más olyan szó sem, aminek a jelentése a fenti meghatározás

lenne. A VELKEI-szótárban találunk ugyan olyan szavakat, amelyek ma a *csicska* szó szinonimájaként használatosak, azonban akkor egészen mást jelentésben használták őket. Ilyen szó a *gecimosó*, ami akkor 'perverz férfi'-t jelentett, ma pedig azt a *csicská*-t nevezik így, aki zárkatársai alsóneműjét is kimossa. A *kuli* a 'dolgozó' megnevezésére szolgált a hatvanas években (ma is fellelhető ebben a jelentésben, de a *csicska* szinonimájaként gyakrabban használják a börtönben), továbbá az *odi* említhető még itt, ami régen 'férfi' jelentésű volt.

A mai börtönszlengben az egyik legrészletesebben kifejtett szócsoport az árulókat, besúgókat elnevezőé (*csiripelő, híradós, mószer, operás, smúz, tégla* stb.). Itt nem mutatható ki lényeges változás a hatvanas évekhez viszonyítva, bár az áruló megnevezéseit akkoriban kisebb számmal jegyezték fel (*énekes, rádiós, spicli* stb.). Az áruló leggyakoribb szlengmegfelelője a *vamzer*, ami mindkét időszakban adatolható volt.

4.2.2. A különböző bűncselekményekre vonatkozó attrakciós központban a bűnözők és az általuk használt eszközök megnevezései jelennek meg. Itt a legrészletesebben a prostitúcióval kapcsolatos fogalmak vannak kifejtve. Legnagyobb számmal a prostituált elnevezésére szolgáló kifejezésekkel találkozunk. A VELKEI-gyűjteményben 13 ilyen szó található (*cafka, franka, fürdős, luvnya, pillangó* stb.), a mai gyűjteményben pedig 26 adatolható ebben a jelentésben (*bárcás, fegyverszakértő, lubáró, rinya* stb.). A bűnözéssel kapcsolatos nagy fogalmi kategóriában a két gyűjteményben közel azonos mennyiségű adat került a felszínre. Különbség van azonban abban, hogy a különböző tolvajszakmák, illetve a körülöttük megjelenő tevékenységek a VELKEI-szótárban részletesebben vannak bemutatva, a szavak pontosabban elkülönülő bűnözési területekre engednek következtetni. Külön szóval nevezik meg azt a bűnözőt, aki vidékről jött a fővárosba *(tolvaj)*, az olyan tolvajt, aki az ablakon, kerítésen át mászik be a bűncselekmény színhelyére *(bemászó)*, és az olyan betörést is, ami falbontással jár együtt *(betiplizés)*. A mai börtönszlengben nincsenek ilyen éles határok. A betörőt (akármilyen specialista is legyen az) a legnagyobb számban a *berepülős*, a tolvajt pedig a *bugás* szóval illetik. Feltűnik még, hogy a zsebtolvajlás a hatvanas években a bűnözésfajták között jobban előtérben volt, mint napjainkban. A 2000. novemberi gyűjtésben csak a *zsebes* szó jelent meg ebből a témakörből, míg a régi gyűjteményben a különböző helyen elhelyezkedő zsebeket is megnevezték.

4.2.3. A következő attrakciós központnak az emberi tulajdonságok, a különböző tulajdonságú emberek megnevezései tekinthetők. Itt arra figyelhetünk fel, hogy a külsőleg megjelenő diszharmóniára valószínűleg érzékenyebbek a mai fogvatartottak, mint a hatvanas évek fogvatartottjai. A túl alacsony *(babszem, cinó, pitlák, tampon, tyúkszem)*, a túl magas *(báró, felhő, melák)*, a nagyon izmos *(bika, kajak, zóral)* és a nagyon gyenge (*gizda, kislány, szúnyogcsődör, ví-*

zisiklóhátú stb.) emberek megnevezései napjaink börtönszlengjében nagyobb számmal fordulnak elő, mint a hatvanas évekbeli gyűjteményben. A 'kancsal' jelentésű szóra a VELKEI-szótárban mindössze egy adat van *(csillagvizsgáló)*, míg az én gyűjteményemben hét *(kertbenéző, küllőszemű, pisztolyszemű, postásszemű, szemes, tikitaki, vaksi)*.

Feltűnik még, hogy a hatvanas évek szótárában nem szerepelt olyan jelentésű szó, ami egy-egy fogvatartott protekciójára, kivételes helyzetére utalt. Ezzel szemben a mai szóanyagban széles tárháza jelenik meg az erre utaló kifejezéseknek. Ma annyira árnyalt ez a fogalmi kategória, hogy külön elnevezéssel illetik az olyan protekciót, ami abból adódik, hogy a fogvatartottnak van egy ismerőse az intézet dolgozói között *(csókos, van egy csókja* vagy *csókja van)*, és megint más szavak születtek annak a fogvatartottnak az elnevezésére, aki az intézetben magának vívta ki a kitüntetett bánásmódot a nevelők vagy a fegyőrök iránt tanúsított segítőkészségével, szolgálatkészségével (*kedvenc, puncsos* stb.).

Szintén ennél a témakörnél említhetjük meg a nemzetiségek megnevezéseit. Napjaink börtönszlengjében a környező országok lakóin (pl. *bocskoros* 'román') kívül a németeket *(nyámcó)*, az angolokat *(kékvérű)*, az olaszokat *(digó)* és az amerikaiakat *(amcsi)* nevezik el a fogvatartottak. A hatvanas években ez ismeretlen volt, az adatok szerint a különböző nemzetiségeket nem nevezték meg a szlengben. Egyedül a cigányra találhatók tolvajnyelvi szavak a VELKEI-gyűjteményben. Itt kilenc szó szerepel cigány jelentésben (*beos, kohero-kohány, mó, more, purdé, roma, romni, rumunkgo, újmagyar*[4]), az én gyűjteményemben pedig tizenkettő *(bantu, beduin, bokszos, cigi, dzsipszi, feka, gázsó, kakaócsempész, more, putris, rézbőrű, roma)*.

4.2.4. A bűnelkövetők fogalmi gondolkodásában a börtönbe kerülés és a körülötte megjelenő fogalmak kiemelkedő helyet foglalnak el. Itt a rendfenntartás szakembereire vonatkozó szlengelnevezések jelennek meg legnagyobb számmal. Legtöbb megfelelője mindkét gyűjteményben a rendőr jelentésű szónak van *(andris, csingáló, dekás, hekus, seraló,* illetve *dzsingáló, jagelló, kopó, kutya, zsernyák* stb.). A hatvanas évekbeli anyagban szerepel még a lovas rendőr szó *(emeletes zsaru)*, ami ma már Sopronkőhidán nem adatolható. Szintén nem adatolható napjaink gyűjteményében a *fejvadász* szó 'motoros rendőr' jelentésben, ma ez a szó 'bérgyilkos'-t jelent. A 'nyomozó' jelentésű *nyominger* szó azonban mind napjainkban, mind a hatvanas években jelen volt. A rendőrség és a rendőrséggel kapcsolatos elnevezések mindkét gyűjteményben egyaránt részletesen kifejtettek. A rabszállító autó *(rabó)* különféle nevei is megjelennek hasonló módon mindkét szótárban.

[4] Az adatok vélhetőleg több gépelési hibát is tartalmaznak. Így a *beos beás* lehet, a *kohero-kohány* talán két szó (? *kokeró* és *kohány*), a *rumunkgo* pedig valószínűleg a KISS KÁROLYnál szereplő *rumundó* 'félvér cigány személy'-lyel azonos (vö. *romungró* 'magyar cigány').

4.2.5. A következő fogalmi kategória a börtönben eltöltött időszakok jelenségeire irányul. Az újonnan börtönbe kerülők (*porosfülű, vics* illetve manapság *bank, kopasz, újhús* stb.) elnevezése, azok csúfolása, ugratása mindkét szógyűjteményben hasonló mennyiséggel jelenik meg, az elnevezések sem mutatnak számottevő különbséget. Ezen az attrakciós központon belül ma egy olyan alkategória jelenik meg, ami azokra a játékokra terjed ki, amelyek az újonnan börtönbe kerülő fogvatartottak ugratására szolgálnak. Ezek a játékok, szokások a börtönfolklór jelentős részét képezik.

A büntetés-végrehajtási intézetek társas rendszerét, szokásait nehéz tanulmányozni. Ez abból adódik, hogy a fogvatartottak ritkán vagy egyáltalán nem beszélnek az elítélt társadalom ideológiájáról. A fogvatartottak világában kialakulnak különböző szokások, melyek nélkül egyes zárkák élete szinte elképzelhetetlen. Az első próbatételeknek már az újonnan érkező fogvatartottnak is meg kell felelnie. Sopronkőhidán gyakori „játék", egyfajta avatási szertartás a *csajkavári ügyészeztetés.* Ezt éjszaka tartják: az *újonc* fogvatartottnak a *csajka* vagy a kancsó öblébe kell mondania azt a bűnét, ami miatt börtönbe került. A zárka rangidős tagja ezután ítéletet hirdet, felmenti büntetése alól az újonnan börtönbe került fogvatartottat, akinek össze kell pakolnia és dörömbölnie kell a zárka ajtaján a felügyelőnek, hogy engedje ki őt a *csajkavári ügyész* ítélete alapján. Emiatt általában büntetést kap az *újonc.* Az ilyen szokások elnevezése, illetve ezek bemutatása nem jelenik meg a VELKEI-gyűjteményben. Meggyőződésem azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy régebben nem voltak ilyen „játékok" a büntetés-végrehajtási intézetben. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy VELKEI LÁSZLÓ csak a fogvatartottak által használt szavakra volt kíváncsi, és nem tért ki külön a börtönélet szokásaira. A börtönszleng kutatása azonban e nélkül elképzelhetetlen, hiszen a szlengjelenségekkel ezek a szokások is szoros egységet képeznek.

4.2.6. A fentieken kívül a fogvatartottak gondolkodásában további három attrakciós központ is kiemelkedő helyet foglal el: a börtönben való élet, a börtönben dolgozó személyek és a börtönben megjelenő tárgyak. Ez a témakör a napjaink börtönszlengjében sokkal részletesebben van kifejtve, mint a hatvanas évekbeli gyűjteményben. Magára a börtönre is lényegesen több megfelelő van az én gyűjteményemben (*akadémia, gettó, robia, sitkó* stb). A büntetés-végrehajtási intézetben dolgozó személyek közül a VELKEI-szótárban a fegyőrnek *(smasszer)* és az operatív tisztnek[5] *(szimat)* van szlengmegfelelője. A napjaink börtönszlengjében található szlengkifejezés a fentieken kívül a nevelőkre *(apu)*, a különböző tiszti fokozatokban lévő dolgozókra *(ales, feles, főmufti),* a parancsnokra *(nagykutya)* stb. A börtön helyiségeire, használati tárgyaira is lényegesen több szlengkifejezés adatolható manapság. Születtek elnevezések például

[5] Az operatív tiszt az a személy, aki azzal foglalkozik a börtönben, hogy egyes fogvatartottak más bűntényeit is kiderítse a börtönbüntetés letöltése alatt.

a börtönudvarra *(hősöktere, szabadság)*, a beszélő helyiségére *(vorbiszáló)*, a rácsra *(pálca)*, az asztalra *(deszka, meszeja)*, a székre *(stoki)* stb.

4.2.7. A börtönben a fogvatartottak között van egy bizonyos hierarchia, aminek a tiszteletben tartása minden fogvatartottra általánosan érvényes. A rangsor egyes fokozatai jobban érzékelhetők napjaink börtönszlengjében, de a hierarchia már a hatvanas években is megvolt. Ezt tükrözi a *sitiprinc*, ami 'elismert személy'-t jelentett. Ez a szó ebben a jelentésben a mai börtönszlengben is megvan.

4.2.8. A következő fogalmi kategória a ruházat elnevezéseivel foglalkozik. A két gyűjteményben hasonló mennyiségű és minőségű adat található ebben a témakörben. Ez jellemzi a következő kategóriát is, ami a takarítással kapcsolatos fogalmakra kérdez rá.

4.2.9. További jelentős attrakciós központ az evéssel, ivással és a különböző élvezeti cikkekkel kapcsolatos elnevezéseké. Az ételek nevei már a hatvanas években is megjelentek, amit a *majomfogó* 'krumplifőzelék' szó is jelez. Megfigyelhető azonban, hogy a mai börtönszlengben az evéssel kapcsolatban több szlengszó jelenik meg. Itt tűnik még fel a kábítószerezés témaköre, amit fentebb már említettem. Megállapítható, hogy az élvezeti cikkekkel kapcsolatban kevesebb adat található a hatvanas évekbeli gyűjteményben. A mai börtönszlengben több kifejezés van mind a dohányzással *(spanglizik, füstöl)*, mind az alkoholfogyasztással (*mátós, piás* 'részeg'; *lötty, trágyalé* 'a börtönben készített alkohol) kapcsolatba hozható témakörben.

4.2.10. Az egészségügyi ellátás, a kórház, a kórházba kerülés szintén megjelenik a fogvatartottak gondolkodásában. Az orvos elnevezésére csak egy szót találhatunk a VELKEI-gyűjteményben, ez a *saszt.* Az én gyűjteményemben a legnépszerűbb *mengele* szó mellett számos más szlengmegfelelője létezik az orvosnak *(felcser, pádári, sintér)*. Feltűnő még, hogy nem jelennek meg a régebbi szótárban az öngyilkosság és az azzal kapcsolatos fogalmak. A mostani szótárban nagy számmal fordulnak elő kifejezések ebben a jelentéskörben *(befarcol, benyel, pókot nyel* stb.).

4.2.11. A következő attrakciós központ azon kategóriák közé tartozik, amelyek a napjainkban a legrészletesebben kifejtettek a börtönszlengben. Ez a nemiség, testiség témaköre. A férfi és a nő elnevezésére ma sokkal több szinonima létezik (*csóka, kripli, mandró, térno* stb. 'férfi'; *bőr, bringa, lubár, puniella* stb. 'nő'), mint amennyi a hatvanas években volt. Ez jellemző a szexualitásra is. Már a hatvanas években is megjelentek ebben a témában különböző kifejezések, legtöbb a 'közösül' jelentésben *(etyeköl, kamatyol* stb.) de napjainkban lényegesen több szlengszó fordul elő ebben a jelentéskörben (*dugványoz, gépel, kamatyol, kettyint* stb.). Ma már sokkal árnyaltabb kifejezések vannak például a közösülés különböző módjaira, illetve a prostituáltak különböző szolgáltatásaira. Ugyanez jellemző a homoszexualitásra is. A hatvanas években is megjelent néhány kife-

jezés a homoszexuális férfiak elnevezésére *(búzakereskedő, langyos)*, napjainkban azonban ennél lényegesen több szlengszó létezik rájuk, illetve a különböző homoszexuális szerepek alakítóira is számos szlengszó született (*bojler, buzerátor, homi, melegszendvics, végbélkéjenc* stb.; *kancsó, köcsög* 'női szerepet alakító homoszexuális férfi' stb.).

4.2.12. Állandóan használt kifejezések, mondókák, állandó formában visszatérő beszédfordulatok szép számmal előfordulnak a börtönszlengben, de mégsem annyira elterjedtek, mint például a katonai szlengben. A VELKEI-gyűjteményben is előfordul néhány, például: *olyan vagy, mint a Balaton partja (langyos és homokos)* 'homoszexuális' vagy *úgy vigyorog, mint tavalyi picsa lúdavatáskor* 'bután nevet'. A mostani gyűjteményben is találhatunk hasonló állandósult kifejezéseket, például *Okos légy, mert hülyéből sok van!; Ne kóstolgass, mert nem vagyok cukorka!* 'Ne vitatkozz velem!'; *Bevágódtam a fegyházba, mint egy fél tégla, azt se tudom merre vagyok arccal* 'Hirtelen kerültem börtönbe'; *Bejöttél mint Rómeó, kimész mint Júlia* '⟨Újonnan börtönbe kerülteknek mondják⟩: Homoszexuálissá fogsz válni'; *Annyit ül, mint varjú a dróton* 'Sok időt tölt a börtönben fogvatartottként' stb.

4.2.13. Napjainkban kevésbé használatosak a börtönszlengben a számnevek. Általában csak a száznak *(kiló)*, az ezernek *(rongy, lepedő)*, a milliónak *(guriga, milla)* van szlengmegfelelője, ez is inkább csak pénzösszegre vonatkoztatva. Ezzel ellentétben a hatvanas évekbeli gyűjteményben gyakoriak a szleng számnevek, például: *ablak* 'négy', *alzo* 'egy', *béla* 'kettő', *bémallér* 'húsz', *csákó* 'öt', *csá* 'ötven', *csütörtök* 'hat' stb.

4.3. Megállapíthatjuk, hogy az eltelt negyven év alatt olyan változások adatolhatóak a fogvatartottak szókincsében, amelyek a fogalmi gondolkodás megváltozásával függenek össze. A hatvanas évek szókincséhez viszonyítva a mai gyűjteményben megjelentek újabb jelentéskörbe tartozó szavak, és természetesen el is tűntek olyan szavak, szócsoportok, melyek azokhoz a használati tárgyakhoz, olyan más bűnözői életmódhoz köthetők, amelyek a mai fogvatartottak életében már nem játszanak jelentős szerepet.

5. A szókincsváltozás vizsgálatának a kérdőíves kutatást követő állomása a VELKEI-gyűjtemény szavaira való rákérdezés volt. Arra voltam kíváncsi, hogy mennyire ismertek a mai magyar börtönszlengben a VELKEI LÁSZLÓ által gyűjtött szavak. Hogy kérdésemre választ kapjak, három-négy fogvatartottból álló csoportokkal beszéltem meg a hatvanas évekbeli anyagot. Az interjúra több alkalommal került sor, mindig más-más kiscsoporttal együtt dolgozva. A csoportok tagjait a parancsnokhelyettes és a kultúrnevelő segítségével állítottuk össze. Egy-egy ülés alkalmával képviselve volt az első bűntényes fiatal korosztály (24–28 év), a visszaeső fiatal fogvatartottak rétege, a középkorú, hosszabb ideje börtönben tartózkodó, de első bűntényes fogvatartottak, a középkorú, hosszabb

ideje börtönben tartózkodó, többszörös visszaeső és az idős, hosszabb ideje börtönben tartózkodó többszörös visszaeső fogvatartottak rétege. A ma ismert és használt szavak nagy részét a megkérdezett csoport minden tagja ismerte, előfordult azonban néhány olyan szó, ami csak a középkorú, illetve idősebb korosztály szókincsében élt. Ezeket a szavakat is ismertnek tekintettem.

A hatvanas évekbeli szavakat ismertségük alapján négy csoportba oszthatjuk. Vannak olyan szavak, amelyek a mai börtönszlengben már nincsenek meg, ezeket a szavakat egyik megkérdezett fogvatartott sem ismerte. A másik csoportot azok a szavak képezik, amelyek ismertek voltak a fogvatartottak számára, használják őket és a jelentésük ma is ugyanaz, mint ami a hatvanas években volt. A harmadik csoportot azok a szavak alkotják, amelyeket használnak ugyan, de a jelentésük eltér attól, amit a hatvanas években VELKEI LÁSZLÓ megjelölt. Végül említést kell tenni azokról a szavakról, amelyek alakilag ma néhány hangban eltérnek a hatvanas évekbeli szavaktól, jelentésük azonban megegyezik az akkori jelentéssel.

VELKEI LÁSZLÓ gyűjteménye 1925 szócikkből áll, ebből a mai fogvatartottak 1111 címszót ismernek és használnak. Az ismert szavak egy részének jelentése eltér a hatvanas években használt jelentéstől. Ilyen például a *bringa* szó, amelynek a hatvanas években is használt 'kerékpár' jelentése mellé napjainkra a 'nő' jelentése is kialakult. Itt említhető meg a *csumi* is, aminek a hatvanas években 'cső' volt a jelentése, ma viszont 'puszi' jelentésben ismerik a fogvatartottak. A jelentésváltozást érintette a fogalmi gondolkodás változása és azoknak a tárgyaknak, élvezeti cikkeknek a változása, amivel ma a fogvatartottak kapcsolatba kerülhetnek. Ennek megfelelően jelentős azoknak a szavaknak a száma, amelyek jelentésváltozása a kábítószer elterjedésével hozható összefüggésbe. A hatvanas években a *beszív* ige 'leittasodik' jelentésben volt használt. Ma ennek a szónak az elsődleges jelentése a 'marihuánás cigarettát szív', másodlagos jelentésként feltűnik még a 'leittasodik' jelentés, de egyre ritkábban használják ebben az értelemben. Itt említhetők meg ezen kívül a következő szavak: *felszúr* 'észrevesz, tudomására hoz', mai jelentése viszont 'kábítószert injekciós tűvel bead', *matér* (VELKEInél 'pénztárca', a mostani gyűjtésben 'kábítószer'), *meghúzza a csíkot* (a hatvanas években 'elszökik, elmegy', ma 'por alakú kábítószerből egy felszippantásra való csíkot húz'), *meredek állapot* (a korábbi gyűjteményben 'rossz helyzet, baj', a maiban 'kábítószer hatása alatti állapot'), *nepper* (VELKEInél 'orgazda', nálam 'kábítószer-továbbító'), *pipás* (a hatvanas években 'mérges', napjainkban 'kábítószeres'), *pörög* (a korábbi gyűjteményben 'táncol', a maiban 'kábítószer hatása alatt van'), *vízipipa* (VELKEInél 'hímvessző', nálam 'olyan eszköz, amivel hasist lehet szívni').

Kisebb azoknak a szavaknak a száma, melyek alakilag térnek el a hatvanas években felvett adatoktól. Ilyen a *csirikló* 'veréb' szó, amely helyett ma *csirikli*-t

használnak, vagy a hatvanas évekbeli *kricsni* 'kocsma', melynek mai alakja *kricsmi*.

A VELKEI LÁSZLÓ gyűjtése óta eltelt 40 év alatt a sopronkőhidai büntetés-végrehajtási intézet szleng szókincse olyan változáson ment keresztül, ami az egyes szavak kihalása, illetve újabbak megjelenése mellett leginkább az egyes szavak jelentésváltozásában és a más érdeklődési területek előtérbe kerülésében ragadható meg.

Vizsgálatom csak a Sopronkőhidai Fegyház és Börtönre terjedt ki, mivel VELKEI LÁSZLÓ gyűjteménye is ehhez az intézethez köthető. Meg kell azonban jegyezni, hogy az eddig tizenöt intézetben végzett kutatásom azt igazolja, hogy Sopronkőhida börtönszlengje lényegében ugyanazokat az általános jegyeket mutatja, amelyet a mai magyar börtönszlengről megállapíthatók. Természetesen Sopronkőhidán is vannak intézetspecifikus szavak, hiszen mindenütt előfordulnak olyan kifejezések, amelyek csak az adott helyre jellemzőek, csak az adott intézetben adatolhatóak.[6] Ezeknek a szavaknak a száma azonban elenyésző azokhoz képest, amelyek a legtöbb büntetés-végrehajtási intézetben használatosak.

A magyar börtönszleng egységességének fennmaradását leginkább azok a fogvatartottak biztosítják, akik többszörös visszaesők, és büntetésüket más és más büntetés-végrehajtási intézetekben töltik. Emellett az sem ritka eset, hogy egy fogvatartott egyetlen büntetés letöltése alatt több intézetben is megfordul. A szavak intézetek közötti áramlásához ez is hozzájárul. Az adatgyűjtés során találkoztam olyan fogvatartottal, aki a VELKEI-gyűjtemény néhány szaváról megjegyezte, hogy ismeri a szót, de biztosan emlékszik, hogy azt nem Sopronkőhidán hallotta először. Minden bizonnyal VELKEI LÁSZLÓnak is voltak olyan adatközlői, akik nemcsak Sopronkőhidán töltötték büntetésüket.

Eddigi vizsgálataim alapján feltehető tehát, hogy a fentiekben bemutatott szókincsváltozás a magyar börtönszlengre általában is jellemző. Ennek igazolásához azonban a sopronkőhidaihoz hasonló felmérést néhány más büntetés-végrehajtási intézetben is szükséges lenne elvégezni.

SZABÓ EDINA

[6] Itt főleg olyan szavak jelennek meg, melyek az adott intézetben végezhető munkához köthető. Sopronkőhidán például évtizedek óta szövéssel foglalkozhatnak a fogvatartottak, így ezzel a munkával kapcsolatos szavak előfordulnak a szlengben is (*pörgetés* 'szövőüzemi óracsalás'), Baracskán viszont mezőgazdasági munkára van lehetőség, így ebben a témakörben találunk szlengszavakat.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 127–133

DEBRECEN
2001.

A *borágó* (Borago officinalis) elnevezései a magyar nyelvben

1. A *borágó* (Borago officinalis) az érdeslevelűek családjába tartozó, a Földközi-tenger mellékéről származó, ősi kultúrnövény. Ma egész Európában termesztik C-vitaminos, aromás, uborkaízű fiatal leveleiért, kertekbe ültetik dísznövényként is. A növény szépségéről már Lippay János, az első magyar önálló kertészeti mű szerzője megemlékezett: „az egéſz kóró, apró hegyes ſzőrőcskékkel rakva: a' kórója üreſs, kődvér, a' virághia igen ſzép kék, avagy fejér, chillag formára" (Posoni kert... I–III. Nagyszombat, [később] Bécs, 1664–1667. Fakszimile kiadás: Bp., [1966]. 86). A növény különféle gyógyító képességeit régi feljegyzések is említik: megerősíti a szívet, jókedvre deríti az embereket, szertefoszlatja a búbánatot. A borágó kitűnő tulajdonságait minden bizonnyal kálcium-, kálium és ásványisó-tartalma okozza (Lesley Bremness, Füveskönyv. Bp., 1990. 29).

Konyhafűszerként mártások és savanyú főzelékek ízesítésére, savanyú uborka eltevéséhez használják, fiatal leveleiből salátát készítenek. Citromillatú virágaival üdítő italokat, fűszereceteket aromásítanak (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1983. 99). Ízletes leveleiről az Orvosi fűvész könyv is beszámol: „ennek leveleit, saláta vagy ugorka módra betsinálva, vagy paréj modonn 's paréj közt elkészítve, igen kedves eledelnek tartják, a' kik vele élni szoktak" (Orvosi fűvész könyv mint a' magyar fűvész könyv' praktika része. Debreczenbenn. 1813. 162–3).

A növény gyógyító erejéről Lippay János így ír: „Kiváltképpen-való ereje vagyon a' vizének, a' ſzívnek meg-erősſítésére: leg-inkább a' virághjának; Aval ha gyakran élnek, akár ételekben; akár ſalátában; az ſzívnek ſzorongását megenyhíti, vigaſztallya, és a' vért meg-tiſztíttya" (i. m. 87). Csapó József, a XVIII. század orvosbotanikusa, Új füves és virágos magyar kert c. munkájában így jellemzi a borágó gyógyító hatását: „Belsö réſzek dagadását el-oſzlatja...", „Szívet meg-vidamit...", „Követ ront emberben...", „Iny-rothadása ellen..." (Posonban, 1775–1792[2]. 28). Nedeliczi Váli Mihály Házi orvos szótárotskájában ugyancsak hasznosnak minősíti a borágót: „*Borrágó* dinnye ſzagú füvet, ha Barát paréjjal, vagy Németeſſen Spinóddal öſzve-főzöd, és paréj módra meg-eſzed, vagy ha tsak a' virágjáról iſzol-is, igen haſznos a' keſerű és ſzomorító vér ellen. Az harmad napi hideg-lelés ellen ſzedd virágját a' *borrágó fünek*" (Győrött, 1792. 51).

2. A Borago, Borago officinalis hivatalos használatú magyar növényneve: *borágó, kerti borágó* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998. 50). Ennek az érdekes régi magyar gyógy- és fűszernövénynek a hivatalos használatú magyar neve azonban sem értelmező szótárainkban (ÉKSz., ÉrtSz.), sem etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.) nem kapott helyet. Ugyanakkor napjaink szakácskönyveiben, gyógy- és fűszerkönyveiben szinte kivétel nélkül találkozhatunk a *borágó*-val: pl. „Zöldfűszeres ... leves" összetevője: *borágó* (Évszakok konyhája. Tavaszi ételek. Magyar Könyvklub. Bp., 2000. 13). A Dr. Oetker-szakácskönyv részletesen ismerteti a borágó felhasználhatóságát: „Az uborka klaszszikus ízesítője, az apróra vágott *borágólevelekkel* a mártásokat, salátákat és a halételeket is finomíthatjuk" stb. (Dr. Oetker, Zöldfűszerek a rafinált ízek titka. Szeged, 2000. 7), az ismertetést követően a szakácskönyv számtalan receptjében megtalálhatjuk a borágónövényt: „Hideg almaleves *borágóval*" (uo. 26), „Zöldfűszeres öntet" összetevői között „*borágó,* petrezselyem, turbolya, tárkony, citromfű" (uo. 44), „Vegyes saláta zöldfűszeres tojással" elkészítéséhez szükséges „1 csokor vegyes fűszernövény (petrezselyem, póréhagyma, kapor, vérfű, *borágó*)" (uo. 48) stb.

3. A *borágó* legkorábbi elnevezései közül a *dinnye ízű fű* a növény dinnyéhez hasonló ízéről kapta nevét: 1500 k.: De boragine: *dynÿaÿzwfyw* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 255), XVI. sz. v.: *[Di]nnie ize fÿ* (De Herbis: RMGl. 258). A növény szagára utaló *dinnye szagú fű* elnevezés 1540 k. jelent meg: Borago: buglossa minor: *dÿne sago fw* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 256), 1706: *Dinnye szagú fű*: Borago (Nyr. 29: 364), 1833: *dinnyeszagu fű* (PallasLex. 537), 1903: *dinnyeszagú fű* (Hoffmann, Karl–Wagner János, Magyarország virágos növényei. Atheneum. Bp., 1903. 31), 1948: *dinnyeszagú fű* (Halmai János, Kossuth-csillag Vénusz sarucska. Gyógynövények, növények, drogok magyar, népies és latin nevei. Budapest. 15).

A *dinnye ízű fű* elnevezés 1500 k., a *dinnye szagú fű* 1540 k. tűnt fel a magyar nyelvben. A névadás alapja — mindkét esetben — a növény dinnyéhez hasonló illata, illetve íze; Beythe András Fiveskönyvében így ír: „szagos mint az dinnye, kek viraga vagyon..." (Németújvár, 1595. 119), egy 1610 k. feljegyzésben pedig ezt találjuk: „kek uiraga: szagos minth az dinnie" (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 52). Majdnem 200 évvel később Csapó József már tévesnek ítéli a *dinnye szagú fű* elnevezést, mivel: a borágó „Levelei gömbölyüek, kemények és ſzöröſſek, mellyeket valaki tenyerei között dörsöli, valóságos Ugorkát illatoznak, és így *Dinnye-ſzagu fünek* nem jól nevezik" (i. m. 27). A *Dinnye szagú fű* elnevezést Földi János is elveti Rővid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról című művében, mivel: „A' más Plántáról vett Nevezetek ... Nemi Nevek tellyességgel nem lehetnek..." (1793. 16), „illetlen is, midőn a' tanúló elébb más Seregbe igazittatik, mintsem a' jelenvalót megesmerné. A' más

különböző Nemekkel való öszvehasonlítások tsalárdok, bizonytalanok, gyakorta szinte úgy homályosok, mint a' jelenvaló. Ez a' tanúlókat főszédelgésbe ejti" (i. m. 17). Földi János ehhez hasonló alapon utasítja el: a *Bab levelü fü, Baratzk levelü fü, Figelevelü fü, Körtvélyfa levelü fü* stb. neveket is (i. m. 17). A *dinnye ízű fű* és *dinnye szagú fű* ma már nem használatos.

4. A *dinnye ízű fű* (1500 k.) elnevezéssel egyidőben bukkant fel nyelvünkben az *ökörnyelv:* 1500 k.: Bvglossa: *Eker nÿ[elw]* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 528), 1533: Buglossa: Ochsentzung ader wundkraut: *ökör nylue;* Buglossus idem (Murmellius: Lexikon 1421: RMGl. 528), 1560 k.: Arnoglossa lingua bouina herba est. *eökör nyelu* (Gyöngyösi Szótártöredék 2063: RMGl. 528), 1560 k.: Buglossa herba est. *ökör nyelu* (Gyöngyösi Szótártöredék 3193: RMGl. 528), 1590: Buglossum, vel, Sa: *kör nyelü* (Szikszai Fabricius: Nomenclatura 10: RMGl. 528), XVI. sz. v.: Buglossum: *Okor Nÿel'* (De Herbis: RMGl. 528), 1843: *Ökörnyelv* (Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaz. Budán. 326).

Az *ökörnyelv* a latin *buglossos* 'ökörnyelv' tükörfordításával keletkezett (Helmut Genaust, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 83).

Az *ökörnyelv* megkülönböztető jelzője: *kerti.* A jelző az egyéb *ökörnyelv* névvel illetett növénytől (pl. Anchusa) különbözteti meg a Borago officinalist. A *kerti ökörnyelv* első előfordulása: 1783: *Kerti Ökör-nyelv* (Benkö Jósef, Nomenclatura Botanica. Füſzeres nevezetek. Linneus rendi ſzerént: Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkö Jóſef Urnak Füſzéres bövebb nevezeti. Posony. 334), 1807: *Kerti ökörnyelv* (Magyar fűvész könyv. Melly a' két magyar hazábann találtatható növevényeknek megesmerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn. 155), 1833: *kerti ökörnyelv* (PallasLex. 537), 1845: *Kerti ökörnyelv* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természethon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrica triglotta philologica. II. rész: Növénybölcsesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán. 441), 1903: *kerti ökörnyelv* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31), 1948: *kerti ökörnyelv* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, Magyar gyógynövények. Bp. 219).

5. Az *ökörnyelvűfű* összetétel 1525 k. jelent meg nyelvünkben: Buglossa: *ewkewr nÿelwew fÿw* (Ortus: RMGl. 256), 1577: buglossa, ochsenzung: *ökör nyelw fw* (Kolozsvári Glosszák: RMGl. 256); az *ökörnyelvfű* 1610 k.-től adatolható: *ökör nieluo fiw* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 52). Ezek az összetételek nem maradtak fenn nyelvünkben, előfordulásuk egyedi.

A *kerti ökörnyelvűfű* jelzős összetétel Beythe András, Fiveskönyvében tűnt fel: 1595: „*kerti ökör nyeluo fiju,* szagos mint az dinnye, kek viraga vagyon..." (i. m. 119), a névnek nincs folytatása nyelvünkben.

6. A *dinnye ízű fű* (1500 k.) és *dinnye szagú fű* (1540 k.) elnevezéssel szinte egyidőben bukkant fel nyelvünkben a *borágó:* 1533: Est [et] satiua buglossus, quam Boraginem triuiales uocant: Burritsch: *Borag* (Murmellius: Lexicon: RMGl. 123), 1595: *Borrago* (Beythe András, i. m. 119), 1664: *Borrago, Borago* (Lippay János, i. m. 86), 1775: *Borágo* (Csapó Jósef, i. m. 27), 1783: *Borrágó* (Benkö Jósef, i. m. 334), 1792: *Borrágó* dinnye ſzagú fűvet (Nedeliczi Váli Mihály, Házi orvos szótárotska. Győrött. 51), 1798: *Borágo* (Veszelszki Antal, A' növevény plánták' országából való erdei, és mezei gyüjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen. 106), 1807 előtt: *Borrágo, Borago* (Jelentés: Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe: Árkádia körül. Bp., 1975. 256), 1807: *Borrágó* (155), 1813: *Borágó* (i. m. 162), 1845: *Borrágó* (Kováts Mihály, i. m. 441), 1847: *borágo* (Peregriny Elek, Természettörténet. Az ifjuság tanitására és házi használatára. Pest. 354).

A *borágó* 1533-tól kezdve kimutatható fűvészeti, kertészeti könyvekből, herbáriumokból, szakszótárakból, egészen napjaink legújabb növénynév szakszótáráig, amely a Borago, Borago officinalis hivatalos használatú növényneveként a *borágó, kerti borágó* (Priszter Szaniszló, i. m. 50) elnevezéseket ismeri el. A *borágó* elnevezés azonban mégis hiányzik az ÉKSz.-ból, az ÉrtSz.-ból, az újabb etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) nem tárgyalják, noha az EtSz. ismeri.

A *borágó* a középlatin *borrago, borago* alak átvétele, amely talán az arab *abū araq* 'izzasztószer' szóból (Helmut Genaust, i. m. 77), esetleg az olasz *borragine, borraggine* szóból származik (EtSz. I, 476).

A *Borrágó* (1783) alakváltozatot KUNOS (Nyr. 12: 349) hibásan népetimológiának tartja (EtSz. I, 476). A *borrágó, borágó* alakváltozatok feltehetőleg latin hatásra alakultak ki, némely szerzők, így pl. Csapó József 1775-ben latin megfelelőként a következőket tünteti fel: Deák: *Borrago, Borrago officinalis* (i. m. 27). A *Borrágo, Borago* 1807 előtt Diószegi–Fazekas Jelentésében együttesen szerepel, melyet a szerzők nevük említése nélkül botanikai névalkotó munkájuk befejezése előtt nyomtattak ki, és küldtek szét véleményezés végett az országban.

A *borágó* megkülönböztető jelzői: *orvosi, kerti.* Az *orvosi borágó* egyedi elnevezés, a névnek nincs folytatása: 1872: *Orvosi Borágó* (Hazslinszky Frigyes, Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve. Pest, 1872. 226). Az *orvosi* jelző a növény gyógyító hatására utal.

A Borago officinalis hivatalos használatú magyar növényneve: *kerti borágó* (Priszter Szaniszló, i. m. 50). A *kerti borágó* első megjelenése: 1807: *kerti Borágó* (i. m. 155), 1813: *kerti Borágó* (i. m. 162), 1843: *kerti Borágó* (Bugát Pál, i. m. 42), 1852: *Kerti Borágó* (Gönczi Pál, Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására. Pest.), 1903: *Kerti borágó* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31), 1948: *Kerti borágó* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 219), *kerti borágó* (Halmai János, i. m. 15), 1998: *kerti borágó*

(Priszter Szaniszló, i. m. 50). A *kerti* (hasonlóan: *termesztett, valódi, közönséges* stb.) jelzőknek megkülönböztető szerepük van, ezekkel a jelzőkkel azokat a növényeket illették és illetik, amelyek a legismertebbek, leggyakoribbak, vagy amelyeket termesztettek stb. Ezek a jelzős alakulatok legtöbbször idegen nyelvi minták követésével (vö. ang. *cultivated,* fr. *cultivé,* ném. *angebaut, angepflanzt* 'termesztett' (Elsevier's Dictionary of Botany. I–II. ... in English, French, German, Latin and Russian compiled by P. Macura. Amsterdam–Oxford–New York, 1979. II, 2252); ang. *common, general, ordinary, universal;* fr. *commun, général, ordinaire, vulgaire, universel*; ném. *allgemein, gemein, gewöhnlich, üblich* 'közönséges' (uo. 1965); ném. *echte* 'valódi' fordításával keletkeztek.

A *borágófű* összetételben a *-fű* utótagnak magyarázó szerepe van, csupán néhány adattal szemléltethető: 1745: *Borágo-fü* (Justi Joannis Torkos, Taxa Pharmaceutica Posoniensis. Posonii. 6), 1792: *borrágó fűnek* (Nedeliczi Váli Mihály, i. m. 51), 1833: *Borrágófű* (PallasLex. 537).

Földi a *-fű* utótagot el is utasítja: „Hogy tehát mind a' *fü* vég kevesedjen, mind pedig azzal gyakorta hibáson ne éljünk, a' fát fűnek, és a' füvet fának mondván; legjobb az egyébaránt zavarodást nem okozó Nemi Nevek mellől azokat elhagyni, (a' kinek tetszik, a' köznevezésben utánna ejtvén)..." (Földi János, i. m. 35).

7. A *báránynyelv* első megjelenése a magyar nyelvben: 1560 k.: Arnaglossos que a latinis plantago dicitur. i. agni lingua est herba nota. Vtty fű alias *Baraanj nyelu* (Gyöngyösi Szótártöredék 2062: RMGl. 528), 1610 k.: Arnoglossa: *Barany nielu* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 528), 1847: A *báránynyelv.* (Peregriny Elek, i. m. 354), 1903: *Báránynyelv* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31), 1948: *báránynyelv* (Halmai János, i. m. 15).

A *báránynyelv* tükörszó, a latin *arnoglossus* 'báránynyelv' szó szerinti fordítása.

A *báránynyelvfű* összetételben a *-fű* magyarázó utótag. Első megjelenése: 1775: *Bárány-nyelv-fü* (Csapó József, i. m. 27), 1783: *Bárány nyelv-fü* (Benkö Jósef, i. m. 334), 1798: *Bárány nyelv-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 106), 1807: *Báránynyelv fű* (i. m. 155), 1833: *báránynyelv-fű* (PallasLex. 537), 1845: *Bárány-nyelvfű* (Kováts Mihály, i. m. 441).

8. Az *atracél* 'Borago officinalis' 1604-től adatolható: MA, PP, PPB (SzlJsz. 67), Lippay János, i. m. 86. Az *atracél* ma az Anchusa (+Cynoglottis) nemzetség hivatalos elnevezése (Priszter, i. m. 37). Az EtSz. az *atracél* címszó alatt három nemzetségnevet tüntet fel: 1. Anchusa, 2. Cynoglossum, 3. Borago. A tévedést már Lippay is felismerte, ezt a megjegyzést fűzte a borágóhoz 1664-ben: „Noha az igaz Atracél, a' kit ökör-nyelvnek-is hivnak, más" (Lippay János, i. m. 86). Az *atracél* szót ma 'borágó' jelentésben nem használjuk.

Az *atracél* szlovák eredetű, vö szlk. *jatrocel, jitrocel* 'útifű, útilapu', cseh *jitrocel, jitrocil* 'ua'. A szlovák szó a magyarba R. *jatrocel* alakjában kerülhetett át. A szókezdő *j* a magyarban maradt el (TESz.). Közfelfogás szerint összetett szó: *jętro* 'genny' + *cělь* 'gyógyítás' (mintegy 'gennygyógyító fű') (EtSz., SzlJsz. 67). Az utótagra vö. egyh. szl. *cělь* 'totus, integer, salvus, sanus', *cěliti* 'sanare'. Az előtag valószínűleg a cseh *jitřiti se* 'eitern', tót *jatrit' sa* 'ua.', lengy. *jątrzyć* 'ua.'. A növénynév értelme: 'eiterheil, evesedést gyógyító'. Más elképzelés szerint az előtagban a szl. *jętro* 'leber, máj' szó van, s az összetétel értelme: 'májgyógyító' (EtSz. I, 176, 177).

A TESz. szerint az *atracél* szaknyelvi és nyelvjárási szó. Az *atracél* 'Anchusa' jelentésben valóban szaknyelvi szó, nyelvjárási szóként is előfordul; 'borágó' jelentésben azonban nem szaknyelvi szó, nyelvjárási szóként sem mutatható ki tájszótárainkból.

A későbbiekben már csak a megkülönböztető jelzős *kerti atracél* elnevezéssel találkozunk: 1775: *Kertiatratzél* (Csapó József, i. m. 27), 1783: *Kerti Atratzél* (Benkö Jósef, i. m. 334), 1798: *Kerti-atratzél* (Veszelszki Antal, i. m. 106), 1807: *kerti Atratzél* (i. m. 155), 1833: *kerti atracél* (PallasLex. 537), 1843: *kerti Atraczél* (Bugát Pál, i. m. 19), 1845: *Kerti atraczél* (Kováts Mihály, i. m. 441), 1903: *kerti atraczél* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31), 1948: *Kerti atracél* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 219), 1948: *kerti atracél* (Halmai János, i. m. 15).

Az *atracélfű* összetételre egyetlen adatunk van 1590-ből: Borago: *Atraczel fv* (Szikszai Fabricius: Nomenclatura: RMGl. 256).

9. Az *ugorkaszagúfű* elnevezés első megjelenése: 1775: *Ugorka-ſzagu-fü* (Csapó József, i. m. 27), 1783: *Ugorka-ſzagu- fü* (Benkö Jósef, i. m. 334), 1807: *Ugorkaszagú fű* (i. m. 155), 1833: *uborkaszagu fű* (PallasLex. 537), 1845: *Ugorkaszagúfü* (Kováts Mihály, i. m. 441), 1903: *uborkaszagú fű* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31), 1948: *uborkaszagúfű* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 219).

A névadás alapja a növény uborkához hasonló illata. Csapó József így írt róla: „Levelei gömbölyüek, kemények és ſzöröſſek, mellyeket valaki tenyerei között dörsöli, valóságos Ugorkát illatoznak" (i. m. 27). Az *ugorkaszagúfű* ma már nem használatos, elavultságát már az Orvosi fűvész könyvben (1813) rögzítették. Az Igazító Laistromban a Régi Nevek között olvashatjuk az *Ugorkaszagú* elnevezést, a Megállított Nevek között már a napjainkban is használatos *kerti Borágó* (i. m. 394) található.

10. A *burecs* első megjelenése: 1775: *Burets* (Csapó József, 27), 1798: *Burets* (Veszelszki Antal, i. m. 106), 1833: *burecs* (PallasLex. 537), 1847: *burecs* (Peregriny Elek, i. m. 354), 1903: *burecs* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31).

A *burecs* idegen szó, a német *Buretſch* (Csapó József, i. m. 27) átvétele.

11. Jávorka Sándor (Dr. Jávorka Sándor, Magyar Flóra [Flora Hungarica]. Bp., 1925. 845) szerint a Borago népies növénynevei a *méhevirág:* 1948: *méhevirág* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 219), *méhevirág* (Halmai János, i. m. 15) és *tetűvirág* 1903: *tetűvirág* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 31), 1948: *tetűvirág* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 219). Jávorka Sándor nem írja le, mely vidékről vagy vidékekről ismeri ezeket a szavakat. A *méhevirág* és *tetűvirág* nem mutatható ki tájszótárainkból (ÚMTSz., SzegSz., OrmSz., SzlavSz. stb.).

12. A Borago officinalisra vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ennek a régi magyar gyógy- és fűszernövénynek a hivatalos magyar nevét *(borágó, kerti borágó)* sem értelmező szótárainkban (ÉKSz., ÉrtSz.), sem újabb etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.) nem találjuk meg. A középlatin eredetű *borágó* név már 1533-ban (Murmellius: Lexicon: RMGl. 123) felbukkant nyelvünkben, és ez napjaink hivatalos használatú magyar növényneve is.

A *borágó* megkülönböztető jelzői: *orvosi, kerti.* Az *orvosi borágó* (1872) egyedi elnevezés, a névnek nincs folytatása nyelvünkben. A *kerti borágó* (1807) ugyancsak napjaink hivatalos használatú növényneve.

A *borágófű* (1745) összetételben a *-fű* utótagnak magyarázó szerepe van, ma már nem használatos. A Borago officinalis régi magyar elnevezései: *dinnye ízű fű, dinnye szagú fű, ökörnyelv, kerti ökörnyelv, ökörnyelvfű, ökörnyelvűfű, kerti ökörnyelvűfű, báránynyelv, báránynyelvfű, atracél, kerti atracél, atracélfű, ugorkaszagúfű, burecs.*

A Borago officinalis régi magyar nevei ma már nem használatosak, közülük a legkorábbi elnevezések *(dinnye ízű fű* és *ökörnyelv)* 1500 k. jelentek meg nyelvünkben.

Jávorka Sándor szerint a Borago officinalis népies magyar növénynevei a *méhe-* és *tetűvirág,* de tájszótáraink egyiket sem ismerik.

VÖRÖS ÉVA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 135–146

DEBRECEN
2001.

Újabb eredmények a helynévtörténeti kutatásokban

Az 1990-es évek végén két olyan helynévtörténeti tárgyú tanulmánygyűjtemény jelent meg, amely jól jellemzi az évtizednek, sőt ennél valamivel tágabb időszaknak is az e téren elért eredményeit és helyzetét. E két könyv BENKŐ LORÁND „Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról" (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 186 lap) és KISS LAJOS „Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében" (Szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba, 1999. 355 lap) című tanulmánykötete. Az alábbiakban nem könyvismertetésre vállalkozom, hanem arra, hogy a két kötet dolgozatai alapján bemutassam, milyen módon járult hozzá a két jeles szerző a magyar helynévtörténeti kutatások megújításához.

1. A történeti szemléletű helynévkutatás az 1990-es évek magyar névtudományában látványosan megélénkült, és egyértelműen az onomasztika vezető területévé vált. Ennek okát több tényezőben kereshetjük. A tudományterület nagy hagyományai mellett a kutatók érdeklődését befolyásolhatta a tudományos és a közgondolkodásban ez idő tájt a nagy évfordulók (a honfoglalásé, az államalapításé) révén is erősebben ható történeti irányultság, amely elsősorban a magyarság Kárpát-medencei történetének legkorábbi szakaszai felé fordult. E kor magyarságtörténetének kutatásában — a források jellegéből és a névtudomány interdiszciplináris helyzetéből egyaránt adódóan — a nevek vizsgálatának különösen fontos szerepe van.

A nyelvtörténészeknek az is ösztönzést adhatott a tulajdonnevek nyelvi vonatkozásainak tanulmányozásához, hogy a „Tudós elődök szorgos tevékenysége révén, különösen pedig a legújabb évtizedek széles körű anyagfeltáró munkálatai folytán elsősorban a magyar történettudománynak hatalmas érdemei vannak abban, hogy a korai magyar helynévanyag nemcsak mennyiségi tekintetben, hanem a filológiai kritika minőségi követelményeire, valamint a felhasználást nagymértékben segítő gyűjteményes egybeállításokra nézve is bőségesen áll a feldolgozó, értékelő jellegű kutatások rendelkezésére" (BENKŐ, i. m. 112–3). A régi magyar helynévkincs nyelvészeti, névtani feltárásához talán egyetlen munka sem segítette hozzá olyan mértékben nyelvtörténészeinket, mint GYÖRFFY GYÖRGY műve „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza". Óriási vesz-

tesége a magyar tudományosságnak, hogy GYÖRFFY halálával munkája az ötödik kötet kéziratánál megszakadt. E helyzetben szomorú aktualitást nyertek BENKŐ LORÁND néhány éve leírt sorai: „Az Árpád-kori helynévanyag közzétételének félben levése mégis azért fájdalmasabb, mert a helynevek történeti tanulságait leginkább igénylő korszak kutatásait rekesztik el. A magyar történeti helynévkutatásnak s persze ezen keresztül a magyar nyelvtudománynak és történettudománynak is eminens érdeke volna, hogy az akadályok e vonatkozásban minél gyorsabban elhárulhassanak" (i. m. 114).

A történeti helynévkutatás fellendüléséhez az utóbbi időszakban hozzájárult az is, hogy kutatóinknak biztos alapul, szilárd támaszul szolgált munkájukban a magyar névtan talán legnagyobb teljesítménye, KISS LAJOS munkája, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára" — különösen annak 1988-ban megjelent negyedik, bővített és javított kiadása — mint a magyar névkutatásban leggazdagabb hagyományokkal rendelkező helynév-etimológiai vizsgálatok nagyszabású szintézise.

2. A magyar névtörténeti kutatások gazdagságát, erejét jól mutatja az itt tárgyalandó két könyv, amely akadémikus szerzőiknek e tematikában született írásaiból ad válogatást. A két tudós névkutatói pályája különbözőképpen alakult. (Jó áttekintést nyújt erről a születésnapi köszöntő könyvekben megjelent bibliográfiájuk: Benkő Loránd tudományos munkásságának jegyzéke: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 682–702; Kiss Lajos publikációinak jegyzéke: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997. 477–498; a legutóbbi évek terméséről pedig 1999-ig bezáróan az Onomastica Uralica 1b kötete ad tájékoztatást.)

BENKŐ LORÁND pályája névtani publikációkkal indult: 1946 és 1950 között tucatnyi rövidebb írást tett közzé és mellettük a klasszikussá lett „A Nyárádmente földrajzi nevei"-t. Ezt követően mintegy negyven éven át különféle munkáiban sűrűn érintett ugyan névtani kérdéseket, de kifejezetten e tárgyban írott tanulmánya alig született, igaz, ezek a dolgozatai is fontos vonatkozási pontjai lettek a tudományterületnek. A 90-es években aztán — talán a hatalmas szintézisek (az etimológiai szótárak, a történeti nyelvtan) terhe alól felszabadulva — BENKŐ LORÁND szinte ontja a névtörténeti munkákat. Figyelmét elsősorban az Árpád-kor tanulmányozása köti le, és „A magyar nyelv történeti nyelvtaná"-ban — a mű jellegéből adódóan — legkevésbé feldolgozott nyelvemléktípus, a szórványemlékek tanulságait igyekszik minél sokoldalúbban kiaknázni.

„Név és történelem" címen BENKŐ LORÁND egy évtized terméséből ad válogatást írásaiból: a 19 tanulmányból öt e kötetben jelent meg először, de a többi sem tekinthető egyszerű másodközlésnek (bár ez önmagában is indokolt lenne, mivel a dolgozatok többnyire nehezen hozzáférhető kiadványokban jelentek meg), hiszen jórészt jelentős átdolgozást követően kerültek be a kötetbe. A vá-

logatás szempontjait és szükségességét megértve állapíthatjuk meg azt is, hogy az itt közreadott munkákkal szemléletileg, tematikusan szorosan összefüggő és velük egy időben keletkezett dolgozatokból akár egy másik, hasonló terjedelmű kötet is kikerekedett volna. A „Név és történelem" írásai két témakörben vannak összefoglalva: szorosabb egységet alkotnak az Anonymus-tanulmányok, ezekhez lazábban kapcsolódnak a Vegyes tárgyú névtanulmányok.

KISS LAJOS névkutatói pályájának alakulása másfajta ívet mutat, mint a BENKŐé. E témakörben az 1960-as évek közepén jelentek meg az első írásai, amelyek a nemzetközi névtudomány legfontosabb eredményeit közvetítették a hazai kutatóknak. A FNESz. első kiadásának megjelenése, 1978 előtt ezeken kívül néhány ismertetést és mindössze két etimológiai tárgyú dolgozatot tett közzé. Ezt követően viszont a legtermékenyebb névkutatónkként tarthatjuk számon. A gazdag termésből csak szűk metszeteket adhat az a 40 tanulmány, amely bő 300 oldalon jelent meg a „Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében" című kötetben, de a válogatás így is rávilágít a szerző tudósi pályájának leglényegesebb jellemzőire. A közzétett tanulmányok több mint három évtizedet fognak át: ezek fele azonban az 1990-es évekből való, s a 60-as–70-es éveket mindössze hat dolgozat képviseli. A tanulmányok a kötetben öt fejezetbe sorolva jelennek meg: Szélesebb tárgyú helynévvizsgálatok, Egyes földrajzi nevek eredetmagyarázata, Módszertani, terminológiai kérdések, Helynévtudományi kritika, Kitekintés határainkon túlra.

3. A két tanulmánykötet legtöbb írása közvetve vagy közvetlenül névfejtésekkel foglalkozik. Ez teljesen érthető, hiszen a helynevek nyelvészeti elemzéséhez éppúgy a nevek nyelvi eredetének, szemantikai tartalmának a tisztázására van szükség, mint például a történettudományi, népiségtörténeti hasznosításukhoz. Az etimológia így beépül más kutatási részterületekbe is: a nevek kronológiai rétegeiről, az Árpád-kori Magyarország nyelvi viszonyairól vagy Anonymus gesztájáról szólva a szerzők természetszerűen elsősorban névfejtésekre támaszkodhatnak. Az itt közzétett dolgozatok is jól szemléltetik, hogy az 1990-es években a névfejtés terén KISS LAJOS és BENKŐ LORÁND érte el a legtöbb eredményt a magyar onomasztikában. A két kutató ilyen irányú tevékenységének eltérései azt is mutatják egyúttal, hogy az etimológia önmagában is összetett műfaja a nyelvtörténeti vizsgálatoknak.

KISS LAJOS névfejtései között különösen sok idegen eredetű, főleg szláv, de emellett német és román származású név található, amelyeket széles indoeurópai háttéren magyaráz meg a szerző. Munkáiban gazdag művelődési anyag, sokszínű tudás jelenik meg, mégis inkább rövidség, összefogottság jellemzi írásait. Névfejtéseit — amelyek leginkább analitikus jellegűnek mondhatók — tiszta és világos logika uralja, de nemritkán többféle megoldási lehetőséget is az olvasó elé tár.

BENKŐ LORÁND ezzel szemben inkább a hungarológia-központú névfejtést műveli, erős magyarságtudományi háttérrel. Munkáiban határozottan megnyilvánul az elavult névmagyarázatok, az idejétmúlt nézetek felülvizsgálatának szándéka, amelyet a névkutatónak a — tudományterülete interdiszciplináris jellegéből is adódó — fokozott felelősségérzete táplál. Nála a név, a nyelv mint az élet, a történelem része jelenik meg, ám BENKŐ e bonyolult összefüggésrendszereket magabiztos kézzel fogja össze. Névfejtéseit ennek következtében kognitív közelítés, indázó gondolatmenet és alapvetően szintetikus vizsgálati mód jellemzi.

3.1. KISS LAJOS névfejtő módszerét ragyogóan mutatja a *Hortobágy* etimológiájáról írott tanulmánya (160–7), amely első helynév-etimológiai tárgyú közleményeként jelent meg 1974-ben. Ebben a név által jelölt objektumoknak és ezek egymáshoz való viszonyának bemutatása után értékeli a legkorábbi okleveles előfordulások adatait. Ezt követően áttekinti az addig született névfejtési kísérleteket, kiemelve erényeiket, de igen szigorúan bemutatva gyengéiket is. Bevonja a vizsgálatokba a Debrecen melletti ér és puszta nevével alakilag megegyező erdélyi folyó nevét is, sőt más gyanúba hozott neveket is. A hatalmas elvégzett munka ellenére megnyugtató, lezárt megoldást a *Hortobágy* kérdésében nem tud kimondani. Ezzel azonban azt a fontos alapelvet is hangsúlyozni kívánja, hogy „a földrajzi nevek eredetének vizsgálata, mint a valóság egyre tökéletesebb megismerésére irányuló tudományos tevékenység általában, soha le nem zárulhat, be nem fejeződhet" (i. m. 166). E néhány lap terjedelmű tanulmány jól szemlélteti, hogy a FNESz. legtöbb szócikke, névfejtése mögött milyen hatalmas munka áll.

KISS LAJOS az általa készített helynév-etimológiákat többnyire nem egyenként, hanem általában csokorba kötve nyújtotta át a tudományos közönségnek. Több névfejtését a középkori eredet kapcsán foglalta egy-egy közleménybe. Különösen sok művelődéstörténeti adalékot tartalmaznak azok a névfejtései, amelyek a középkori életmód és szokások kitűnő ismeretét követelik meg az etimologizálótól: ilyen munkák a fenőkővel (30–5) és az oroszlánnal (44–50) kapcsolatos földrajzi neveink keletkezését bemutató névmagyarázatok, de itt említhető meg a Janus Pannoniusnak nevet adó *Csezmice* nevének etimológiája is (188–95). Az ilyen írásokra különösen igaz az, amit MEZŐ ANDRÁS a FNESz. egészére vonatkoztatva jegyzett meg: tele vannak „közérdekű művelődési ismeretanyaggal és polihisztorra emlékeztető tudással" (MNy. 89: 3).

KISS LAJOS többször nyelvi hasonlóságok, összefüggések alapján gyűjtötte egy-egy közleménybe névfejtéseit: ehhez alapul szolgálhatott a nevek különleges lexikális szerkezete (7–22) vagy távoli etimológiai összetartozása (185–7). Aktuális események is szolgálhattak egy-egy névfejtés elkészítéséhez indítékul. Ilyen volt *Sátorhely* és *Szárliget* községgé alakítása (173–6), az oroszországi rendszerváltozás kapcsán pedig *Szentpétervár* régi-új nevének eredetét mutatta

be (322–3). A modern nagyvárosi folklór a kabarétréfák révén tette ismertté a *Csajág-Röcsöge* nevet (187–8).

KISS LAJOS a magyar–szláv névkapcsolatok legjobb ismerője. Tanulmánykötetének több dolgozatában számos szláv eredetű helynevünket tárgyalja, két írását pedig egy-egy ilyen név bemutatásának szentelte. Egyik tanulmányában a személynévi alapú magyar–szlovák párhuzamos névadás esetét mutatta be a *Málca* és *Malčice* neveket etimologizálva (181–5). A *Mátra* hegység nevét — több korábbi kutatóhoz hasonlóan — szláv eredetűnek tartja, de másoktól eltérően egy 'öreg' jelentésű délszláv szótőből származtatja (170–2). Tárgyal germán eredetű helyneveket is. Az ismeretlennek tartott *Hernád* folyónevet a honfoglalás előtti germán névadásból vezette le (172–3). Az osztrák határszélen levő német eredetű várneveink közül *Sárfenék* nevével foglalkozott (195–8), bizonyítva, hogy eredeti neve *Scharfeneck* volt, s ebből népetimológiával jött létre a magyar változat, amely ráadásul megfelelő közszavunk elterjedését is elősegíthette. Fürstenfeld régi magyar *Fölöstöm* nevét is önálló tanulmányban mutatta be (324–6). Itt jegyezzük meg, hogy a „Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében" terjedelmes helynévmutatója (327–52) jól használható a FNESz. kiegészítéseként is.

KISS LAJOS névfejtési elveit és módszerét összefoglalóan, tanulmányban nem fogalmazta meg ugyan, ezek legfontosabb jegyei munkáiból mégis egyértelműen kiemelhetők. A történeti adatok tisztelete, valamint az ötlet- és asszociációgazdagság egyszerre jellemzi etimológiáit, amelyekben gyakran többféle lehetséges megoldást is ajánl. Széles történelmi, művelődéstörténeti és földrajzi ismeretei a nyelvészeti szakirodalom hazai és külföldi eredményeinek és eszközrendszerének magabiztos használatával társulnak. A nyelvi változásoknak a helynevekben megvalósuló sokfélesége azonban néha próbára teszi a legrutinosabb névfejtőt is: *Bárszentmihályfalva* nevét magyarázva KISS LAJOS nyilvánvaló didaktikus szándékkal megadja azoknak a jelenségeknek a listáját, amelyekkel ebben az egyetlen etimológiában meg kell küzdenünk a megbízható eredményért (198–201). Névfejtéseinek legfontosabb módszertani alapelvét a földrajzi nevek nyelvi fejlődéséről szólva úgy fogalmazza meg, hogy „valamely etimológiának [...] az analógia a sarkpontja" (NytudÉrt. 139. sz. 22). Ez azt jelenti, hogy KISS LAJOS az egyes nevek elemzésében is elengedhetetlennek tartja a névrendszertani megközelítést, az elemek rendszerben való szemléletét. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy bár a névfejtés során a vizsgált név lexikális összetevőit, morfológiai, nyelvi szerkezetét többnyire sikerül megvilágítanunk, mégis gyakran előfordul, hogy a névadás konkrét okát nem tudjuk pontosan felderíteni.

KISS LAJOS tanulmánykötete „A földrajzi nevek nyelvi fejlődésé"-ről írott munkájának néhány fontosabb fejezetét is tartalmazza (207–26). Az itt bemutatott jelenségek között vannak hangtani természetűek (hangátvetés, hangrendi átcsapás, összerántódás) és olyanok, amelyekben hangtani és alaktani jegyek mo-

sódnak össze (tapadás szóhatáron, téves felbontás). Tisztán alaki természetű jelenség az elvonás és a többesjel-szilárdulás, jelentéstani vonatkozásai vannak a beleértésnek, a népetimológiának és az eufémizmusnak. A nyelvi érintkezés mutatkozik meg a tükör- és részfordításokban.

3.2. BENKŐ LORÁND tanulmánykötete az írások egybegyűjtésével ismét bizonyítja, hogy a szerző az 1990-es években számtalan nagyszerű helynévfejtéssel gazdagította a magyar etimológiai irodalmat. BENKŐ etimológiai érdeklődése erősen különbözik KISS LAJOSétól: ő elsősorban azokkal a „véres torkú", „sok sebből vérző" etimológiákkal foglalkozik, amelyeket többnyire a „régóta hurcolt nyelvészeti babonák" éltetnek. A hibák kijavítását, a tévedések megcáfolását nemcsak a névkutatás — vagy akár szélesebb értelemben a nyelvtörténetírás — belső érdekeiből fakadóan tartja lényegesnek, hanem azért is, hogy ezek az írások „figyelmeztessenek a névtudomány művelőinek felelősségére, valamint óvatosságra késztessék a tulajdonnevek vallomását segédtudományi anyagként alkalmazókat" (161). Ezért aztán természetes, hogy BENKŐ LORÁND etimológiái között többnyire a magyar névkutatás ismert, sokszor vitatott, máskor tabuként tisztelt helynévfejtései tűnnek fel újra, általában olyan nevekre vonatkozóan, amelyeknek régi történelmünk szempontjából kulcsszerepük van. BENKŐ többnyire a magyarból megfejthető nevekkel foglalkozik, összhangban azzal a véleményével, amely szerint helynévtudományunk három pillére, a szlavisztikai, turkológiai és hungarológiai vonatkozású kutatások közül talán az utóbbi áll a leggyengébb lábakon (116). A fentiek kézenfekvő következménye az is, hogy BENKŐ névfejtéseiben jóval nagyobb szerep jut a módszertani megjegyzéseknek, a metodikai tanulságok levonásának.

Néhány dolgozatában különösen határozottan jelennek meg az itt vázolt jellemző jegyek. A *Kézd*-i széknek nevet adó helynevet elemezve BENKŐ LORÁND megállapítja, hogy az addigi vélekedésektől eltérően az nem településnévi, hanem — más székely székek nevéhez hasonlóan — víznévi eredetű (148–50). A kérdéses víznév eredetéről nem tud ugyan nyilatkozni, a hangsúly itt azonban nem is ezen van. A *Dés*-sel kapcsolatban MELICH eredeztetését fölülbírálva BENKŐ a személynévi eredet mellett érvel, ismét csak kidomborítva a bizonyítás módszertani tanulságait (157–61). A régiségben nem ritka *Sahtos út* ~ *Sajtos út* nevek előtagjában a korábbi elemzők kivétel nélkül *só* szavunkat keresték. BENKŐ azonban igazolja, hogy — noha valóban a bányászat fogalomkörébe tartozó névvel állunk szemben — a *sahtos* a régi *saht* 'bánya, akna' jövevényszóból alakult (169–77).

A *Tokaj* török etimológiája helyére BENKŐ LORÁND magyar származtatást javasol, besorolva helynevünket az *-aj/-ej* ~ *-j* képzős nevek közé (162–8). Ugyanezt a képzőt látja a délvidéki *Begej* tájnévben, amelyről másodlagosan a rajta folyó *Bega* is kaphatta a nevét (178–85). A Szamos egyik szakaszát az ómagyar korban sajátos névvel illették: ezt *Víz-Szamos*-nak és *Visz-Szamos*-nak

egyaránt interpretálták a kutatók. BENKŐ a közeli *Szamosfalva* régi *Szamos* nevének homonímiáját tartja a név születését kiváltó tényezőnek, és a jelzői előtagban *víz* szavunkat látja (151–6). A székelység településtörténeti viszonyainak bizonyítékaként olyan víznevek elemzésére vállalkozik *(Kebele, Csík, Küsmőd, Gagy)*, amelyek etimológiáját illetően nem tud vitathatatlan megoldásokat javasolni, de igazolja a nyelvterület különböző részein található megfelelő nevek etimológiai összetartozását (133–8).

4. A régi magyar helynévadás vizsgálata az amúgy is összetett névtani kutatásokon belül a legkomplexebb területek közé tartozik. A nyelvészeti és a történettudományi célok és módszerek természetszerűen fonódnak össze az egyes szerzők munkáiban is, hiszen önmagában mindkét szakma jóval szerényebb eredményeket érhetne el e téren.

4.1. KISS LAJOS egyik fontos dolgozatának már a címe (Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban: 227–54) sem nyelvészeti megközelítést ígér. A szerző MELICH és KNIEZSA egykori célkitűzéseihez tér vissza: nyelvtörténeti eszközökkel kíván hozzájárulni ahhoz, hogy a honfoglalás utáni Kárpát-medence nyelvi és etnikai térképe minél pontosabban megrajzolható legyen. Az ösztönzést ehhez a munkához KISS LAJOS számára GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első három kötete adta, amely hihetetlen gazdagsággal ontja a történettudományi szempontból korszerűen feldolgozott anyagot a nyelvész-névkutató számára. A tanulmány szerkezete is a GYÖRFFY által tárgyalt rendhez, a vármegyék szerinti keretekhez igazodik. KISS LAJOS nemcsak kiemeli az általa igen nagyra becsült történész szerző nyelvi jellegű megjegyzéseit, hanem tovább árnyalja, finomítja is őket, többnyire GYÖRFFYvel egybehangzóan, de néhol módosítva, ki is egészítve eredményeit. A téma szempontjából különösen fontos névtípusok megkülönböztetett figyelemben részesülnek nála: magyarázza a megyék névadó településeinek neveit, kitér a népnévből származó és a szolgálónépekre utaló helységnevekre, tájneveket mutat be stb. Itt jegyzem meg, hogy a tanulmánykötet megjelenését követően KISS LAJOS hasonló munkát szentelt a kérdés vizsgálatának a történeti földrajz negyedik kötetének megjelenése alkalmából is (Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig: MNy. 95: 9–29). Ebben az előző dolgozat anyagához képest jóval több névfejtést, névelemzést találunk, és talán valamivel több az igazítás, a GYÖRFFYt kiegészítő, illetve az övétől eltérő javaslat is. Mindez azonban csak a tanulmány szerzőjének még nagyobb figyelmét és — talán mondhatjuk — tiszteletét tükrözi.

Egy másik tanulmányában KISS LAJOS a helységnevek segítségével a magyarság legkorábbi nyomait keresi a Délvidéken (62–73). A középkori Pozsega, Valkó, Szerém, Keve és Krassó vármegye területét vizsgálva azonban jóval nehezebb volt a dolga, mert itt csak részben támaszkodhatott GYÖRFFY összefogla-

lására. A szerző a 12–14. században viszonylag nagy mennyiségben felbukkanó és a magyarból magyarázható helységnév nyomán nem jelentéktelen számú Árpád-kori magyar népesség meglétére következtet a vizsgált területen. Később azonban a török előretörésével együtt nőtt a beáramló délszláv népesség aránya, és a magyar helynevek jórészt elszlávosodtak.

KISS LAJOSt az 1990-es évek közepén erősen foglalkoztatta a Kárpát-medence helyneveinek kronológiai rétegződése is. A honfoglalást követő időszak névanyagát az adatolhatóság és az etimológiai eredet időrendi tanulságai alapján kísérelte meg jellemezni. Több összefoglaló tanulmányt szentelt e témakörnek (a legátfogóbb megközelítéseket a 96–103. és a 104–116. lapok között találjuk), amelyek főképpen nem a részletek kidolgozottságával, hanem a kérdéskör egészének megragadása révén adnak új ismereteket. Dolgozataiban KISS LAJOS két fő névcsoportot különít el: a magyarok által adott neveket és azokat, amelyeket a magyarság a helyi népességtől vett át.

A két alapvető névréteg további differenciálását — főleg az átvett helynevek esetében — legeredményesebben a víznevek körében lehet elvégezni. Ennek az az oka, hogy „A földrajzi nevek legrégibb és leghosszabb életű csoportját a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei alkotják. Ezek valósággal nemzetközi tulajdonban vannak, és egykor kialakult nevüket ritkán cserélik fel mással." (104). A víznevek történeti rétegeit KISS LAJOS három országrésznyi terület névanyagában vizsgálta meg: a Felvidékében (73–93), Erdélyében (149–59) és a Dunántúlában (140–9, ehhez lásd még 93–6). E munkákban egyben a gazdag etimológiai irodalom összefoglalását is adja, és összesen csaknem másfélszáz név eredetét mutatja be. Eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Mindegyik területen találhatók az ókorból adatolható, ősi indoeurópai (másutt óeurópainak is mondott) eredetű víznevek: *Garam, Morva, Tisza, Maros, Duna, Dráva* stb. Szintén indoeurópai (7. század előtti, preszláv) eredetűek, de csak a középkorból vagy későbbről adatolhatók az *Árva, Hernád, Iza, Zsil, Lajta, Mura* stb. víznéveink. Az ide tartozó nevek etimonjai többnyire nem azonosíthatók pontosan valamely ismert nyelvből, s a nevek közvetítésében a szláv nyelveknek fontos szerepük lehetett. Viszonylag gazdag a szláv eredetű nevek csoportja: *Beszterce, Zsitva, Kalota, Kovászna* stb., Erdélyben talán török eredetűek is előfordulnak: *Küküllő*, a *Karas* régi *Karassó* változata. Német eredetű vagy a magyarba német közvetítéssel került folyónév a *Gölnic, Selmec, Porumbák* stb. Víznéveink között szép számmal vannak ismeretlen eredetűek is. Erdélyben a román víznevek csak az újabb korból adatolhatók, és többnyire kis hegyi patakok neveiként. Az Árpád-korból nagyon gazdag magyar eredetű víznévállomány létezése is igazolható: *Balog, Bodrog, Almás, Fekete-ügy*, ilyenek Erdélyben például a *jó* elemű nevek: *Disznajó, Hájó* stb. A természeti nevek körében a víznevek mellett KISS LAJOS áttekintette a történelmi Magyarország hegyneveinek

kronológiai, eredetbeli csoportjait is: e névfajtát főleg középkori nevek képviselik, ezek mellett azonban néhány ókori *(Kárpátok)* és Karoling-kori *(Amand, Vütöm)* hegynevünk is említhető (117–32).

A fentieknél jóval nehezebb megítélni a Kárpát-medence régebbi településneveinek a honfoglalást követő folytonosságát. KISS LAJOS nem osztja azt a többek között GYÖRFFYtől is képviselt nézetet, mely szerint a honfoglaló magyarság az itt talált népektől egyetlen településnevet sem vett át. *Nyitra* település nevére van a honfoglalásnál régebbi adat (107), és a nagyszámú Árpád-korban előforduló szláv eredetű helységnév közül is „némelyek már a magyar honfoglalás előtt is meglehettek" (100).

4.2. BENKŐ LORÁND a nyelvtudomány eszközeivel próbált meg hozzájárulni ahhoz a történettudományt régóta foglalkoztató kérdéshez, hogy honnan is eredeztethető a magyarság egyik legnagyobb népcsoportja, az erdélyi székelység. Ennek vizsgálatában a nyelvtörténet fontos tanulsággal szolgálhat: a nyelvjárások és a személynevek mellett a legfontosabb forráscsoport a helyneveké. Az erdélyi székelység külső kapcsolatait helynévi egyezések mutatják, a Székelyföld névanyaga pedig a betelepülés 11–12. századi idejére utal. A székelyek településtörténetének feltárásában BENKŐ nagy jelentőséget tulajdonít a névköltöztetésnek. Az áttelepülés nyelvi bizonyítékai között kulcsszerepű víznéveket *(Kebele, Csík, Küsmőd, Gagy)* — mint már az etimológiai áttekintésben láttuk — külön is tárgyalja (133–36). Ezek összetartozása — noha BENKŐ szerint eredetük ismeretlen — kétségtelen, így ennek településtörténeti szempontból bizonyító ereje van. A székelység bihari nyomait a közismert helynév-előfordulások *(Székely-* előtagú nevek, *Telegd)* mellett további helynevekben is bemutatja, bizonyítva, hogy a *Kösmő* víznév és a *Lakság* tájnév a korai székelység névkincsébe tartozik (139–47).

5. A „Név és történelem" Anonymus-tanulmányokat tartalmazó fejezete BENKŐ LORÁND kötetének legegyneműbb része. BENKŐ Anonymus gesztájának nyelvészeti revízióját több okból is sürgető feladatnak tartja. Egyrészt azért, mert korai nyelvemlékeink sorában „valóságos unikumnak" tekinti e forrást, amelynek kulcsfontossága van a magyar név- és nyelvtörténetben. Másrészt pedig azért, mert feloldandónak tartja a nyelvtörténeti kutatások idejétmúlt jellege és a többi társadalomtudományi ágazat előrehaladottsága között húzódó feszültséget. A nyelvészeti felülvizsgálat BENKŐnél lényegében két síkon valósul meg: a forrás korszerű filológiai feldolgozásában és a nyelvemlékhez való közelítésmód szemléleti megújításában.

A geszta filológiai értékelése több részfeladat megoldását jelenti. A helyesírás-történeti elemzés során az egyes adatokat a forrás egészének analóg eseteihez és a helyesírás-történet általános tapasztalataihoz egyaránt mérni kell. A szórványok íráshibái a másolás tényével hozhatók elsősorban összefüggésbe, de

a másolás ennél jóval általánosabb problémákat is fölvet. A magyar névformák latinba illesztésének gondja sokféle megoldást eredményezett Anonymusnál, így a kevertnyelvűségből adódó szövevényes viszonyok (latinra fordított nevek, névrészek, latinosított magyar névformák stb.) kibogozása nem kis feladatot jelent, de mégis elkerülhetetlen, mert a névtani hitelesség megállapításában perdöntő szerepe lehet.

A forráshoz való közelítésmód szemléleti megújítása BENKŐnél leginkább azt jelenti, hogy a minél pontosabb nyelvi interpretáció végett aprólékosan megkísérli felderíteni a geszta szerzőjének, a Mesternek az alkotómódszerét. Ebben persze csupán az a probléma, hogy a szöveg szerzőjét nem ismerjük, egyedül vizsgált művéből kaphatunk képet róla. De BENKŐ LORÁND hihetetlenül módszeres és nem kevésbé szellemes nyomozással sok mindent kiderít a nagy tudós elődről. (Az írásokat összefoglaló fejezet akár az „Utazás Anonymus koponyája körül" címet is viselhetné.) Következtet a Mester forrásaira, elemzi ismereteinek jellemzőit. Bemutatja anyanyelvjárásának néhány jegyét, a tővégi magánhangzók szabályos használatában pedig nagyfokú nyelvi tudatosságot vél nála felfedezni.

Anonymus munkamódszerének — az általa használt nevek tudományos értékelését is meghatározó — lényegét BENKŐ abban látja, hogy a helyek és a személyek, valamint cselekvéseik sajátos megfelelési viszonyba kerülnek a geszta szövegében (11–27). A Mester — BENKŐ okfejtése szerint — kiváló helyismerettel rendelkezett az ország jelentős területén, s az időben tőle távol levő honfoglalás kori személyeket és eseményeket az általa jól ismert helyekhez kötötte. Az a közel félszáz eset, amelyben a fenti korreláció jelentkezik a forrás szövegében, azt bizonyítja, hogy számtalan személy nevét a geszta szerzője egy-egy helynév alapján alkotta meg. A „kun" személynevek közül jó néhány ilyen példát idéz egy másik dolgozatában (40–57).

Mindezeket azért tartottam kiemelendőnek BENKŐ LORÁND e dolgozataiból, mert megállapításai, vizsgálatai a névtörténeti kutatások olyan alapvető módszertani eljárásaira, fogásaira mutatnak rá, amelyek természetszerűen más források, névcsaládok vagy egyedi nevek magyarázatában is eredményesen alkalmazhatók, sőt felhasználásuk jószerével a sikeres elemzésnek az előfeltétele.

BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányai között több olyan írás található, amelyben a Mester szövegének az ország egy-egy nagyobb részére vonatkozó részletét veszi vizsgálat alá, elsősorban a helynév-előfordulások alapján. Tárgyalja az Anonymus által ragyogóan ismert Felső-Tisza-vidéket (102–8), ahonnan a gesztában említett *Hímesudvar* nevének *Tokaj*-hoz és *Kőrév*-hez való viszonyát is tisztázza (162–8). Az Anonymustól szintén jól ismert Maros és Temes folyók vidékét a *Begej* tájnevet elemezve írja le (178–85), és megismertet a szintén részletezően előtárt bihari részek névproblémáival is (139–47). Szatmárt elsősorban a Mestertől konstruált *Tasvára (castrum Thosu)* helynév

kapcsán hozza elő (84–93). Külön tanulmány témája Anonymus Erdély-fogalmának bemutatása (94–101).

Terjedelmes cikkben tárgyalja a geszta szövegében latin nyelven előforduló — és a ma használatos megnevezésekkel jól egyeztethető — szláv nyelvek vélhető magyar nyelvi párhuzamait, illetőleg ezek ország- és területnévi párjait, bevonva az áttekintésbe nagyszámú településnévben való előfordulásukat is (58–75). Anonymus két *Borona* nevéből kiindulva BENKŐ az ezekből levezethető mai *Baranya* neveinket szláv névadással létrejött magyar gyepűvédelmi megnevezésként interpretálja (76–83). Bár nem az Anonymus-ciklusba tartozik a tanulmány, itt említhetjük meg, hogy a *Földvár* nevekről a névtan eszközeivel ugyanazt tudja kimondani, mint amit a régészet, a történettudomány más oldalról megfogalmazott: e nevek nem a magyar védelmi rendszer fontos helyeit jelölték, hanem 'lepusztult várhely, várrom' lehetett az alapul szolgáló köszó eredeti jelentése (127–32). Itt jegyezzük meg, hogy BENKŐ LORÁND önálló tanulmányt írt *Fehérvár* helyneveinkről is (121–6), és török, szláv nyelvi párhuzamokkal bizonyította: a magyarság már az ősmagyar korban ismerhette ezt a névformát, így a megszületésében nem kell feltétlenül tükörfordítást látnunk. A tanulmány alcíme (Egy kis névromantika) arra utal, hogy a szerző olyan korba merészkedik a helynévkutatás terén, amelyből adataink nem maradtak fenn.

Anonymus gesztája a régi magyar helynevek tanulmányozásának is kulcsműve. E forrás kiemelkedően legjobb nyelvész ismerője — amint az a fentiekből is kitűnik — BENKŐ LORÁND, aki az 1990-es években a tanulmánykötet megjelenéséig több mint egy tucat tanulmányt szentelt kedves szerzőjének (közülük nyolc került be a „Név és történelem" című kötetbe), de alig van olyan, a régi magyar névadással foglalkozó munkája, amelyben valamilyen formában ne esne szó a gesztáról, vagy ne használná fel annak adatait. Az Anonymus-tanulmányokat talán nem minden ok nélkül tarthatjuk a magyar névkutatás, de talán általánosabban is a magyar nyelvtörténetírás egyik újabb csúcsteljesítményének. Bennük az egyes nyelvtörténeti adatok a maguk bonyolult összefüggésrendszerében tűnnek fel, s ennek megfelelően rendkívül sokoldalú megvilágítást kapnak, amely gyakran a többféle interpretáció többé-kevésbé lehetséges vagy valószínű változatait is megadja. A nyelvi tényeket BENKŐ LORÁND a sokszínűség mellett mégis leginkább a magyarságtudomány különböző diszciplínáinak ismeretanyagával szembesíti úgy, hogy a megszerzett új információk révén tudásunk egésze gyarapodjon.

Örömmel tapasztaljuk, hogy a tanulmánykötet kiadását követően is sorra jelennek meg BENKŐ LORÁNDnak a gesztával kapcsolatos írásai (Anonymus gesztájának egy különös helyéről: MNy. 94: 466–9; Adalékok Anonymus Bodrogtorkolat vidéki neveihez: NÉ 21: 19–24; Adalékok az anonymusi filológiához: MNyj. 37: 73–8). Őszintén reméljük, hogy az egymást szisztematikusan követő

résztanulmányok Anonymus gesztájának nyelvtörténeti monográfiájává állnak össze a jövőben.

KISS LAJOSnak és BENKŐ LORÁNDnak az Árpád-kor helyneveivel foglakozó névtörténet tárgyú dolgozatai azzal a tanulsággal járnak, hogy a régi magyar helynévanyag történeti földrajzi szempontú újrafeltárását és teljes feldolgozását követően a helynevek nyelvi vallomása alapján ismét fel kell majd vázolni a régi magyar helynévrendszer egészét, valamint az Árpád-kori Magyarország nyelvi térképét, egymáshoz igazítva a nyelvtörténeti, a történettudományi és a más megközelítésekből származó ismeretanyagot.

HOFFMANN ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 147–158

DEBRECEN
2001.

Diósgyőr középmagyar kori helyneveinek nyelvi elemzése

Diósgyőr középmagyar kori neveinek feldolgozását azt követően láttam célszerűnek elvégezni, hogy a névanyag ómagyar korból adatolható részét már korábban közzétettem (Diósgyőr ómagyar kori helyneveinek szerkezeti elemzése. MNyj. 38: 451–6). A jelenleg vizsgált anyag százharminckét nevet foglal magában. Az azonos denotátumú, ám morfológiai eltérést mutató nevek (pl. *Diósgyőr ~ Győr*) külön szócikkbe kerülnek, a csupán hangtani eltérést mutató nevek (pl. *Pető réte ~ Pető rétje*) ugyanabban a szócikkben találhatók. A címszó megállapításában a jelenlegi névalak a mérvadó, ennek hiányában kikövetkeztetett mai névalakok létrehozására törekedtem. A címszó után közlöm a helynév denotátumát, majd adatközlő rész következik,[1] itt az adott név 1526 és 1772 közötti előfordulásait közlöm, lehetőség szerint az összeset, melyet adatolni tudok, a gyakran előforduló helynevek esetében (pl. *Diósgyőr, Szinva*) csupán a fontosabbakat. Az etimológiailag nem áttetsző nevek esetén névfejtést is adok, továbbá közlöm a név szinonimáit, illetve a mai alakot, ha van ilyen.

Az összegyűjtött helynévanyag szerkezeti elemzése a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) alapján történik, és a névrészek funkcionális-szemantikai elemzését végzem el.

Alsó-szőlő 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1563: *Alsószőlő* (Bor-gy.). **Al-szőlő** néven is említik.

Al-szer 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1578: promontorium *Alzeer* (Bor-gy.).

[1] Az adatközlő részben a forrásmegjelölések feloldása a következő: BLevF. = Borsodi Levéltári Füzetek; BLt. XI. 601. = A diósgyőri koronauradalom iratai. 1721–1869 (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár); BmT. 67 = A Bükk kéziratos térképe. XVIII. század vége (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár); Bor-gy. = BOROVSZKY SAMU kéziratos hagyatéka (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár); FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára.[4] I–II. Bp., 1988; Gy. 1 = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1966; Schram = XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones" gyűjteményében. Közreadja SCHRAM FERENC. MNyTK. 132. sz. Bp., 1973; SnvD. = Super nonarum vini Dyosgewr. 1533 (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár); Szendrei = SZENDREI JÁNOS, Miskolcz város története 1000–1800. II. Oklevéltár. Miskolc, 1904; Wenzel = WENZEL GUSZTÁV, Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. FRANKL VILMOS. II/7. Pest, 1873.

Al-szőlő 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1563: *Al Szölő* (Schram 40). Ld. **Alsó-szőlő.**

Aszaló 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1719: *Azalo* (Schram 41). A név KISS LAJOS szerint 'a fák kérgének lehántolásával kiszárított erdőrész'-re utalhatott (FNESz. I, 120), de utalhat szőlő-, gyümölcstermesztésre is.

Bakos 'szőlőhegy Diósgyőr ÉK-i részén' 1533: *Bakos* (SnvD.), 1578: *Bakos* (Bor-gy.). 1484-től adatolható (vö. MNyj. 38: 452). A név világi személynévi eredetű (KÁZMÉR, RMCsSz. 70). Ma önállóan nem szerepel, viszont szőlőhegyek elnevezéseként találjuk meg a Kis-~ és Nagy-~-hegy neveket.

Balmaz ? 'utca Diósgyőrben' 1544: *Balmaz* (Bor-gy.), 1563: Platea *Balmaz* (Schram 40), 1702: *Galnaz* (Schram 41). A név eredete nem teljesen tisztázott, és későbbről nem is adatolható. A *Galnaz* adat elírás lehet. KISS LAJOS Balmazújváros esetében a ~ névrészt török személynévi eredetűnek véli (FNESz. I, 155).

Bánya-bükk 'erdő Diósgyőr D-i részén' 1730: *Banyabik* (Bor-gy.). Ma ~.

Barát 'erdő Diósgyőr É-i részén' 1696: *Baráth* (Bor-gy.). A név a környéken birtokos pálos szerzetesekkel függhet össze. Ma Barát-hegy.

Barát hegye 'szőlőhegy Diósgyőr É-i részén' 1665: *Baráthegye* (Bor-gy.). Etimológiáját ld. a **Barát** címszónál. **Barátok hegye** néven is említik. Ma Barát-hegy.

Barát-hegy farka 'szőlő Diósgyőr É-i részén' 1738: *Baráth-Hegy-farka* (Schram 41).

Barátok földje 'szántóföld Diósgyőr határában' 1607: *Baratok feolde* (Bor-gy.). Etimológiáját ld. a **Barát** címszónál. A név későbbről nem adatolható.

Barátok hegye 'szőlőhegy Diósgyőr É-i részén' 1594: *barátok hegye* (Bor-gy.). Ld. **Barát hegye.**

Belvács-kút 'forrás Diósgyőr DNy-i határában' 1746: *Belvács-kút* (Bor-gy.). A *belvács* névrész ismeretlen eredetű.

Bika 'rét Diósgyőr D-i részén' 1679: *Bika* (Bor-gy.). Ma ~-rét.

Bodnár-kút 'forrás Diósgyőr határában' 1746: *Bodnár-kút* (Bor-gy.).

Bodó völgye 'völgy Diósgyőr ÉK-i határában' 1598: *Bodówölgye* (Bor-gy.).

Bornemissza 'szőlő, illetve rét Diósgyőr ÉK-i részén, a Lyukó-völgyben' 1719: *Bornemisza,* 1744: *Bornemissanajum* (Schram 41). A név jelentése 'borivástól tartózkodó személy' (TESz. I, 346), elképzelhető, hogy a terület birtokosának család- vagy ragadványneve volt ez.

Borsós hegye 'hegy Diósgyőr D-i határában' 1746: *Borsós-hegye* (Bor-gy.).

Bükkös alja 'irtvány Diósgyőr határában' 1619: *Bikkesallya* (Bor-gy.).

Csanyik 1. 'patak Diósgyőr É-i részén' 1759: Rivulus *Csenyig* (Bor-gy.). **2.** 'völgy Diósgyőr É-i részén' 1759: Vallis *Csenyeg* ~ *Csenyig* (Bor-gy.). 1313-tól adatolható (vö. MNyj. 38: 452). A név korábban településnév a területen, s mint ilyen, puszta személynévi eredetű (FNESz. I, 305). Ma erdő ugyanott ~ néven.

[Császár-hegy] 'szőlőhegy Diósgyőr ÉK-i határában' 1738: *Kaiserbergh* (Schram 41). Ma Nagy-~, Kis-~.

Császár-oldal 'szőlő Diósgyőr ÉK-i határában' 1738: *Császár oldal* (Schram 41). Etimológiáját ld. **[Császár-hegy]**.

Csernely 'szőlőhegy Diósgyőr ÉK-i határában' 1738: *Csernely* (Schram 41). A név összefüggésbe hozható a környéken birtokos *Chernel*-családdal, akiknek neve a nem messze fekvő *Csernely* falu nevét is adta (FNESz. I, 324 és KÁZMÉR, RMCsSz. 240). A név később eltorzult, nyilván mivel a nyelvtudat már nem hozta összefüggésbe a családnévvel, és a XIX. századtól nagyon gyakran a *Csernalj* írásmóddal is találkozunk. Ma Kis-Csernalj, Csernely-tető.

Csűrös-kert 'szántó Diósgyőr határában' 1744: *Czürös kert* (Schram 41).

Dalos-oldal 'szőlő Diósgyőr ÉK-i határában' 1738: *Dalós óldal* (Schram 41). Ma Danlos.

Diósgyőr 'egykor önálló település, jelenleg Miskolc város Ny-i része' 1527: *Dyosgyewr,* 1533: *Dyosgewr* (SnvD.), 1537: *Dyosgewr,* 1540: *Dyosgewr,* 1544: *Dyosger* (Bor-gy.), 1548: *Dioschgieur,* 1550: *Dyosgywr* (Wenzel 78), 1597: *Diosgyeor,* 1598: *Dios Geor,* 1607: castri *Diosgyeor,* 1609: *Diosgeor,* 1623: *Dyos Geor,* 1628: *Dios Giőr ~ Dyos Geőr,* 1654: *Dyosgyor ~ Diosgioriensis ~ Diósgeőriensis,* 1706: *Dios Győr,* 1711: *Dios Győrienſe,* 1725: *Diós-Győr,* 1730: *Diósgyőriensis* (Bor-gy.), [XVIII. sz. v.]: *Diós Győr* (BLevF.). 1304-től adatolható (vö. MNyj. 38: 452). **Győr** néven is említik. Ma ~ néven Miskolc városrésze.

Elő-hegy 'szőlőhegy Diósgyőr ÉK-i részén' 1619: *Előhegy* (Bor-gy.), 1738: *Elő-Hegy* (Schram 41). Az *Eley* név már 1364-től adatolható (vö. MNyj. 38: 452). **Varjas-oldal** néven is említik. Ma ~.

Elő-szőlők 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1672: *Elő Szőlők* (Schram 41).

Erenyő 'völgy Diósgyőr északi részén' rét, szőlő, illetve dűlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1563: *Renyew* (Schram 40) ~ *Renyu ~ Renyw* (Bor-gy.), 1578: *Rhenyeő,* 1594: *Renyő,* 1595: *Renyő,* 1619: *Reniő,* 1701: *Renyő* (Bor-gy.), 1702: *Renyő,* 1744: *Renyő* (Schram 41). Helynévként 1390-től adatolható (vö. MNyj. 38: 452). A név Ernye *(Eryney)* bán, a vár és környéke XIII. századi birtokosának nevét őrzi (Gy. 1: 774), érdekes módon a vizsgált időszakban csak *Renyő* alakban fordul elő, szó eleji csonkulással, de a XIX. században visszatér az *Erenyő* alak. Ma ~.

Fazekas-oldal 'szőlő Diósgyőr É-i részén' 1738: *Fazekas Óldal* (Schram 41). Ma Fazekas-dűlő.

Fekete-erdő 'erdő Diósgyőr határában' 1550/93: sylva *Fekete Erdő* (Szendrei 215), 1593: *Fekete Erdeő* (Szendrei 262), 1704: *fekete* nevő *erdő* (Szendrei 409). 1391-től adatolható (vö. MNyj. 38: 452), utoljára pedig 1851-ből (FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára III. Pest. 1851. 101).

Felső-Lyukó 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Felső-Lyukó* (Schram 41). Ma ~.

Fűrész ? 'irtvány Diósgyőr határában' 1619: *Furéz* (Bor-gy.). A név egyetlen adatként fordul elő, nehezen olvasható, valószínű, hogy fűrészmalom állt ott eredetileg (ld. FNESz. I, 485).

Gábor-kő 'szikla Diósgyőr D-i határában' 1746: *Gábor-kő* (Bor-gy.). Ma ~.

Galya 'szőlőhegy Diósgyőr É-i részén' 1533: *Galya* (SnvD.), 1578: *Galya* (Bor-gy.), 1770. k.: *Gallya* (Gy. 1: 767). 1315-től adatolható (vö. MNyj. 38: 452). A név valószínűleg egy szlovák helynév átvétele (FNESz. I, 495). Ma ~.

Garadna-bérc 'bérc Diósgyőr Ny-i határában' 1746: *Garadna-Bércz* (Bor-gy.). A *Garadna* névrész szláv eredetű (FNESz. I, 497), a területen 1303-tól adatolható (vö. MNyj. 38: 452). Ma hely- és víznévként Garadna.

Gulicska 'hegy Diósgyőr D-i részén' 1746: mons *Gulyicska* (Bor-gy.). A név ismeretlen eredetű. Ma ~.

Gyökér-fertő 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1746: *Gyükér-fertő* (Bor-gy.).

Győr 'egykor önálló település, ma Miskolc város Ny-i része' 1543: *Gyur?* (Wenzel 78). Anonymustól kezdve adatolható (vö. MNyj. 38: 452). A név etimológiája vitatott (ld. FNESz. I, 548). Ld. **Diósgyőr**.

Győr-oldal 'szőlő Diósgyőr K-i határában' 1603: *Giőr oldall* (Bor-gy.). Ld. **Győri-oldal.**

Győri-oldal 'szőlő Diósgyőr K-i határában', 1738: *Győri Óldal* (Schram 41). **Győr-oldal** néven is említik.

Hárs-katyor 'szőlő Diósgyőr É-i részén' 1738: *Hárs katyor* (Schram 41).

Hideg-oldal 'szőlő Diósgyőr É-i részén' 1738: *Hidegh-Oldal* (Schram 41). Ma Hidegoldal-dűlő.

Huta 'a mai Bükkszentlászló település Diósgyőr D-i határában' 1724: *Huta ~ Hutta,* 1730: Nagykő usque ad *Huttam* (Bor-gy.). A név jelentése itt 'üveggyártó üzem' (TESz. II, 175; VÁRNAI JUDIT SZILVIA, Massa, hámor, huta. LingDok1. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai. Szerk. SZÉCSÉNYI TIBOR. Szeged, 2000. 150–7). Önállóan utoljára 1815-ben említik a nevet (BLt. Nyt. c. 38).

Jónási-oldal 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Jonási Oldal* (Schram 41). Ma Jónás-dűlő, Jónás-hegy.

Kék-mező 'mező Diósgyőr D-i részén' 1746: *Kék-mező* (Bor-gy.). 1325-től adatolható (vö. MNyj. 38: 453). Ma ~.

Kengyel-szeg 'szántó Diósgyőr K-i részén' 1703: *Kengyel Szegh* (Schram 41).

Kerek-hegy 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1533: *Kerek hegh* (SnvD.), 1563: *Kerekhegy* (Schram 40), 1578: *Kerekhegy,* 1603: *Kerek hegy* (Bor-gy.). Ma ~.

Kert alja 'szántó Diósgyőr határában' 1742: *Kert alla* (Schram 41). **Kertek alja** néven is említik.

Kertek alja 'szántó Diósgyőr határában' 1730: *Kertekallya* (Bor-gy.). Ld. **Kert alja.**

Királyasztal 'hegy Diósgyőr É-i részén' 1759: *Királyasztal* (Bor-gy.). Ma ~.

Kis-Bakos 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Kis-Bakos* (Schram 41). Ma ~.

Kis-Erenyő 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Kiss Renyő* (Schram 41). Ma ~.

Kis-Lyukó 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1533: *Kys Lwko* (SnvD.), 1578: *Kisliko* (Bor-gy.). Ma ~.

Kis-Som 'helynév Diósgyőr határában' 1746: *Kiss-Som* (Bor-gy.). Ma Nagy-Som-hegy.

Kő-kert 'szántó Diósgyőrben a vár körül' 1703: *Kőkert,* 1744: *Kő kert* (Schram 41). Ma ~.

Kőmázsa 'hegy Diósgyőr D-i részén' 1730: *Kő Mazsa* (Bor-gy.). Ma Nagy-~ és Kis-~.

Könyöklő-kő 'szikla Diósgyőr határában' 1746: *Könyöklő-kő* (Bor-gy.).

Kőrös 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1578: *Koros* (Bor-gy.). Tipikus víznévről van szó, így feltételezhető, hogy a közelben *Kőrös* nevű vízfolyás lehetett. Ebben az esetben a *kőrös* 'kőrisfa' főnevünkhöz kell kötnünk (FNESz. I, 796) az elnevezést. Későbbről nem adatolható.

Kőrös völgye 'szőlő Diósgyőr határában' 1533: *Koroswelge* (SnvD.). Etimológiáját ld. **Kőrös.**

Közép-Erenyő 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Közép-Renyő* (Schram 41).

Közép-Lyukó 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Közép Lyukó* (Schram 41).

Laczkó völgye 'völgy Diósgyőr D-i részén' 1746: *Laczko-völgye* (Bor-gy.).

Liget 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1533: *Lygheth* (SnvD.), 1563: *Lygeth* (Schram 40), 1578: *Ligetth,* 1619: *Ligeth* (Bor-gy.). A név későbbről nem adatolható.

Lipóc 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1533: *Lÿpoch* (SnvD.), 1563: *Lypocz* (Schram 40), 1578: *Lipoch,* 1629: *Lipocz* (Bor-gy.). A név szláv eredetű (FNESz. II, 38). **[Oltár]** néven is említik. Későbbről nem adatolható.

Lyukó 1. 'rét, erdő Diósgyőr ÉK-i részén' 1563: *Lywko* (Schram 40), 1604: *Lyuko* (Schram 40), 1658: *Lyuko,* 1662: *Lyuk,* 1676: *Lyukó,* 1682: *Lyuko,* 1683: *Lyukó,* 1711: *Lyuko* (Bor-gy.). 1325-től adatolható (vö. MNyj. 38: 453). **2.** 'kocsma Diósgyőr ÉK-i részén' 1744: *Lyuko* (Schram 41). A név szláv eredetű (FNESz. II, 58). Ma a ~ önállóan csak a terület népies elnevezésében él.

Lyukó eleje 'szántó Diósgyőr ÉK-i részén' 1604: *Lyuko eley,* 1702: *Lyuko eleye* (Schram 41).

Lyukó-torok 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1533: *Lw kô thorok* (SnvD.), 1578: *Likotorok,* 1603: *Liuko Torok,* 1616: *Liuko Torok* (Bor-gy.), 1672: *Lyuko torokban* (Schram 41).

Lyukó-völgy 'rét, szántó Diósgyőr ÉK-i részén' 1702: *Lyukó völgy* (Schram 41), 1703: *Luko Völgy,* 1744: valle *Lyukó* (Schram 41), 1770 k.: *Lyukó völgy* (Gy. 1: 790). Ma ~.

Lyukó völgye 'rét, szántó Diósgyőr ÉK-i részén' 1744: *Lyükő Völgye* ~ *Lyukó völgye* (Schram 41). Etimológiáját ld. **Lyukó.** Ma Lyukó-völgy.

Macska-lyuka völgye 'helynév Diósgyőr D-i határában' 1746: *Macska-lyuka-völgye* (Bor-gy.).

Márkus-fő 'forrás Diósgyőr D-i részén' 1746: *Márkusfő* (Bor-gy.).

Márkus vize 'patak Diósgyőr D-i részén' 1746: *Márkus-vize* (Bor-gy.).

Márkus-völgy 'völgy Diósgyőr D-i részén' 1724: *Markus völgy* (Bor-gy.).

Máté kútja 'rét Diósgyőr határában' 1702: *Mathe kuttya,* 1703: *Mathe kuttya* dictum (Schram 41).

Megállj 'kocsma Diósgyőr területén' 1744: *Megyálly* (Schram 41). A név későbbről nem adatolható.

Meleg-oldal 'szőlő Diósgyőr határában' 1738: *Melegh óldal* (Schram 41).

Meleg-víz folyása 'vízfolyás Diósgyőr D-i részén' 1746: *Meleg-víz-folyása* (Bor-gy.).

Mező 'szántó Diósgyőr határában' 1563: *Mezeő* (Bor-gy.), 1604: *Mezeő* (Schram 40), 1702: *Mezeö* (Schram 41).

Nádas-kút-rét 'rét Diósgyőr határában' 1706: *Nadaskut Réth* (Bor-gy.). Ma Nádas-rét.

Nagy-Bakos 'szőlőhegy Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Nagy-Bakos* (Schram 41). Ma ~-hegy.

Nagy-Erenyő 'szőlő Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Nagy Renyő* (Schram 41). Ma ~.

Nagy-kő 'hegy Diósgyőr D-i részén' 1730: *Nagykő,* 1746: *Nagy-kő* (Bor-gy.).

Nagy-mező 'mező Diósgyőr DK-i részén' 1746: *Nagy-Mező* (Bor-gy.). Ma ~.

Nyárjú-hegy 'hegy Diósgyőr DK-i részén' 1746: *Nyarju-hegy* (Bor-gy.). A *nyárjú* nyelvjárási alak, vö. *nyárnyú,* jelentése 'nyárfa' (SZINNYEI JÓZSEF, Magyar tájszótár. Bp., 1893. I, 1538). Ma ~, illetve a népetimológia alkotta Nyár-Új-hegy néven is szerepel.

Nyírjes 'domb Diósgyőr DK-i részén' 1578: *Nyres* (Bor-gy.), 1771: *Nyirjes* (BLevF. 7: 31). 1325-től adatolható (vö. MNyj. 38: 453). Ma ~.

Nyírjes-kút 1. 'forrás Diósgyőr DK-i részén' 1730: *Nyiries Kút* (Bor-gy.) **2.** 'domb Diósgyőr DK-i részén' 1730: *Nyiries Kút* (Bor-gy.).

Óhuta 'a mai Bükkszentlászló település Diósgyőr D-i határában' 1765: *Vetero-Huttensium* (BLt. XI. 601. 1218), 1766: *Óhuta* (FNESz. I, 271). Etimológiáját ld. **Huta.** A település nevét 1939-ben változtatták Bükkszentlászlóra.

Oldal-kút 'forrás Diósgyőr D-i részén' 1746: *Oldal-Kút* (Bor-gy.).

[Oltár] 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1563: *Altaris* (Schram 40). Ld. **Lipóc.**

Ördög lyuka 'hely Diósgyőr Ny-i határában, Szentlélek mellett' 1620: praedii *Eórdógliuka* (Bor-gy.).

Ösztöri-oldal 'szőlő Diósgyőr É-i határában' 1741: *Eösztöri oldal* (Schram 41). Ld. **Tehéntánc.**

Palya 'szőlő Diósgyőr határában' 1738: *Palya* (Schram 41).

Pap malma 'malom Diósgyőr területén' 1694: *Papmalma* (Szendrei 378).

Pasa 'erdő Diósgyőr határában' 1702: *Pasa* (Schram 41). A névről elképzelhető, hogy a török hódoltsággal állt összefüggésben.

Pazsag völgye 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1746: *Posag-völgye* (Bor-gy.). A név szláv eredetű, és etimológiai szempontból talán *Pozsega* helység nevével lehet azonos (FNESz. II, 369). Ma Pazsag-völgy.

Pecér 'helynév Diósgyőr É-i részén' 1578: *Pecher,* 1619: *Pechér* (Bor-gy.), 1738: *Peczér* (Schram 41). 1343-tól adatolható (vö. MNyj. 38: 453). A név a *pecér* 'kutyagondozó' jelentésű szóból ered (FNESz. II, 328), és talán a királyi udvar diósgyőri várbeli tartózkodásához köthető. Ma ~.

Petákos-oldal 'szőlő Diósgyőr határában' 1738: *Petákos-oldal* (Schram 41). Ma Petákos dűlő.

Pető rétje 'rét Diósgyőr határában' 1672: *Petho rete,* 1702: *Pethő Rettye,* 1703: *Petheö Retye,* 1744: *Pethő Réttye* (Schram 41).

Poklos-telek-fő 'hely Diósgyőr D-i részén' 1730: *Poklostelekfő* (Bor-gy.). A Poklos-telek név 1325-től adatolható (vö. MNyj. 38: 453). A *poklos* jelző olyan területre utal, ahol „fekete, szurkos, ragadós a föld" (FNESz. II, 359). Ma Poklos-tető.

Puszta-Szentlélek 'hely Diósgyőr Ny-i részén' 1746: locus *Puszta-Szent-Lélek* (Bor-gy.). Ld. **Szentlélek.**

Pünkösd-hegy 'szőlőhegy Diósgyőr K-i határában' 1738: *Pünkosd Hegy* (Schram 41). Ma ~.

Pünkösd-hegy alja 'szőlő Diósgyőr K-i határában' 1738: *Pünkösd-Hegy-Allya* (Schram 41).

Rakottyás-fertő 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1746: *Rakottyás-fertő* (Bor-gy.). A Rakottyás név 1315-től adatolható (vö. MNyj. 38: 453). A névrész a *rekettyés* veláris alakváltozata. Ma Rakottyás.

Rakottyástó 'erdő Diósgyőr D-i részén' 1770 k.: *Rakottyás tó* (Gy. 1: 767).

Répás 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1766: *Répás* (FNESz. II, 409). A név jelentése 'erdőirtással nyert hely, irtvány', melybe jó ideig répát vetettek, hogy kipusztuljon a gaz (FNESz. II, 408). Ma Répáshuta település.

Sár-kút 'helynév Diósgyőr határában' 1746: *Sárkút* (Bor-gy.).

Sáros 'utca Diósgyőrben' 1563: P. *Saros* vocata (Schram 40), 1702: *Sáros* (Schram 41). A név későbbről nem adatolható.

Szarka 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1563: *Szarka* (Bor-gy.). Ma Szarka-hegy.

Szarka-mál 'szőlő Diósgyőr határában' 1533: *Zarka mal* (SnvD.).

Szarka-szőlő 'szőlő Diósgyőr határában' 1563: *Szarka Szölő* (Schram 40).

Szél-hegy 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1533: *Zelhegh,* 1563: *Szér? hegy* (Bor-gy.). A név későbbről nem adatolható.

Szél-hegy-verő 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1533: *Zel hegh verew* (SnvD.). A név későbbről nem adatolható.

Szénégető-völgy-fő 'helynév Diósgyőr határában' 1746: *Szén-égető-völgy-fő* (Bor-gy.).

Szent László alja 'szőlő Diósgyőr határában' 1738: *Szt. Laszlo-allya* (Schram 41).

Szent László hegye 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1578: *Zenth Lazlo hegye* (Bor-gy.), 1738: *Szt. Laszlo Hegye* (Schram 41). Ma Nagy-László-hegy.

Szentlélek 'helynév Diósgyőr Ny-i részén' 1620: *Zentlelek,* 1628: *Zenth Lelek* (Bor-gy.), 1702: *Szent Lelek* (Schram 41), [XVIII. sz. v.]: *Szent Lélek* (BLevF.). 1471-től adatolható (vö. MNyj. 38: 453). 1313-ban már állt itt a Szentlélekről nevezett pálos kolostor (Gy. 1: 774), s a puszta templomcím vált helynévvé. (vö. MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben. Bp., 1996. 141–3). **Szentlélek-puszta** néven is említik. Ma ~.

Szilvás-völgy 'szőlő Diósgyőr határában' 1738: *Szilvás-Völgy* (Schram 41). Ma ~.

Szinva 'a Sajó jobb oldali mellékvize' 1549: *Zynwa* (Bor-gy.), 1562/1701: *Szinya* (Szendrei 226), 1582/98: *Szinyva* (Szendrei 259), 1594: Szinyva (Bor-gy.), 1598/1738: *Szinyva* [2a] (Szendrei 266), 1682: *Szinyva* (Bor-gy.), 1691: *Szinyva* (Szendrei 544), 1694: *Szinyha* (Szendrei 378), 1766: *Szinyva* (Bor-gy.). 1296-tól adatolható (vö. MNyj. 38: 453). Valószínűleg szláv eredetű (FNESz. II, 584). Ma ~.

Szita-szer 'szőlőhegy Diósgyőr határában' 1533: *Zythazer* (SnvD.).

Tamás széke 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1746: *Tamás-széke* (Bor-gy.).

Tatár árokja 'irtvány Diósgyőr K-i részén' 1619: *Thatararokia* (Bor-gy.). A név eredetére a tatárjárás és IV. Bélának a közelben zajlott muhi csata utáni menekülése adja a hagyományos magyarázatot, de mivel első adata 1619-ből való, a törökök jelenlétével is összefügghet, illetve akár családnév is lehet a *Tatár* előtag. Ma Tatár-árok.

Tehéntánc 'szőlő Diósgyőr É-i határában' 1738: *Tehéntáncz* (Schram 41). A név a tehenek ugrándozására vonatkozott, amikor legelőre vitték őket, tehát ez a helynév eredetileg valószínű, hogy legelőre utalt (FNESz. II, 628). **Ösztöri-oldal** néven is említik. Ma Tehéntánc-dűlő.

Tó-gát 'malom Diósgyőr területén' 1563: *Toogaath ~ Toogath* (Bor-gy.).

Újhuta 'ma Bükkszentkereszt település Diósgyőr D-i határában' 1766: *Újhuta* (FNESz. I, 271). Etimológiáját ld. **Huta.** A település nevét 1939-ben változtatták Bükkszentkeresztre.

Vad-kert 'szőlő Diósgyőrben' 1533: *Wad kerth* (SnvD.), 1578: *Waadkerth,* 1603: castri Diosgieőr, pro alendis cervis et damis vulgo *Vadkert* nuncupatum (Bor-gy.). Bár a név itt szőlőhegyre vonatkozik, elnevezéséhez tudnunk kell, hogy a vár körül I. Lajos vadaskertet alapított a XIV. században (A diósgyőri vár. 13–4). Ma ~.

Vajla-galya-nyaka 'helynév Diósgyőr DK-i részén' 1746: *Vajla-galya-nyaka* (Bor-gy.). A *Vajla* személynévi eredetű (FNESz. II, 724).

Varga-oldal alja 'szántó Diósgyőr határában' 1744: *Várgo oldal allya* (Schram 41). Ma Varga-oldal.

Varjas-oldal 'szőlőhegy Diósgyőr ÉK-i részén' 1738: *Varnyas óldal* (Schram 41). Ld. **Előhegy.**

Vásárhely tisztája 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1746: *Vásárhely-Tisztája* (Bor-gy.). Ma Vásárhely.

Vészverés 'helynév Diósgyőr D-i részén' 1746: *Veszveres* (Bor-gy.). A név 'pusztító természeti erőtől sújtott erdő' jelentésű lehet (FNESz. II, 759).

Virág rétje 'rét Diósgyőr ÉK-i részén' 1744: In Renyő *virágh Réttye* (Schram 41).

Funkcionális-szemantikai elemzés

1. A névrész megjelöli a h e l y f a j t á j á t : **árok:** Tatár/*árokja,* **aszaló:** *Aszaló,* **bérc:** Garadna/*bérc,* **erdő:** Fekete/*erdő,* **farok:** Baráthegy/*farka,* **fertő:** Gyökér/*fertő,* Rakottyás/*fertő,* **folyás:** Melegvíz/*folyása,* **fő:** Márkus/*fő,* Poklostelek/*fő,* Szénégetővölgy/*fő,* **föld:** Barátok/*földje,* **galya:** *Galya,* **hegy:** Barát/*hegye,* Barátok/*hegye,* Borsós/*hegye,* Császár/*hegy,* Elő/*hegy,* Kerek/*hegy,* Nyárjú/*hegy,* Pünkösd/*hegy,* Szél/*hegy,* Szentlászló/*hegye,* **katyor:** Hárs/*katyor,* **kert:** Csűrös/*kert,* Kő/*kert,* Vad/*kert,* **kő:** Gábor/*kő,* Könyöklő/*kő,* Nagy/*kő,* **kút:** Belvács/*kút,* Bodnár/*kút,* Nyírjes/*kút,* Oldal/*kút,* Sár/*kút,* **liget:** *Liget,* **lyuk:** Ördög/*lyuka,* **mál:** Szarka/*mál,* **mező:** Kék/*mező, Mező,* Nagy/*mező,* **nyak:** Vajlagalya/*nyaka,* **oldal:** Császár/*oldal,* Dalos/*oldal,* Fazekas/*oldal,* Győri/*oldal,* Jónási/*oldal,* Hideg/*oldal,* Meleg/*oldal,* Ösztöri/*oldal,* Petákos/*oldal,* Varjas/*oldal,* **puszta:** *Puszta/*szentlélek, **rét:** Nádaskút/*rét,* Pető/*rétje,* Virág/*rétje,* **szeg:** Kengyel/*szeg,* **szék:** Tamás/*széke,* **szer:** Al/*szer,* Szita/*szer,* **szőlő:** Alsó/*szőlő,* Al/*szőlő,* Elő/*szőlők,* Szarka/*szőlő,* **tiszta:** Vásárhely/*tisztája,* **torok:** Lyukó/*torok,* **verő:** Szélhegy/*verő,* **víz:** Márkus/*vize,* **völgy:** Bodó/*völgye,* Körös/*völgye,* Laczkó/*völgye,* Lyukó/*völgye,* Lyukó/*völgy,* Macskalyuka/*völgye,* Márkus/*völgy,* Pazsag/*völgye,* Szilvás/*völgy.*

Az ide tartozó névrészek úgynevezett f ö l d r a j z i k ö z n e v e k , vagyis a denotátum típusát jelölik meg. A *farok* 'valaminek a kinyúló része' (TESz. I, 845), ez esetben a hegyé. A *fertő* névrész 'feltöltődő sekély állóvíz' jelentésű (FNESz. I, 469). A *fő* több denotátumtípussal is rendelkezik. A *Márkus-fő* esetében, mivel van *Márkus vize* helynevünk is a környéken, a patak forrására utal, viszont 'völgy felső vége' jelentése is lehet (ERDEY GYULA–HUBAY JÓZSEF–VIGYÁZÓ JÁNOS, A Bükk. Bp., 1932. 44), lásd *Szénégetővölgy-fő,* illetve 'hegygerinc tetőző magaslata' (uo.), amire példa a *Poklostelek-fő.* A *katyor* nyelvjárási szó, a nyelvterület más részeiről *kátyú, katyó* stb. alakokban adatolható, jelentése itt valószínűleg 'füves, erdős területen keletkező, tiszta vizű időszakos tavacska' (ÚMTsz. III, 153). A *kút* 'forrás' jelentésű a *fő*-höz hasonlóan. A *lyuk* 'barlang, sziklaüreg' jelentésű (ERDEY–HUBAY–VIGYÁZÓ, 45). A *mál* 'hegyoldal' jelentésű (ÚMTsz. III, 967), vagyis ez esetben a *Szarka-mál* a *Szarka* nevű hegy oldalára utal. A *nyak* 'oldalt fekvő hegy nyerge' (ERDEY–HUBAY–VIGYÁZÓ, 45). A *szeg* 'sarok, szeglet, zug' jelentésű (FNESz. II, 539), a *Kengyel-szeg* elnevezés tehát valószínűleg kengyel alakú kiszögellésre utalhatott (több adat

nincs erre a névre). A *szék* névrészt illetően legvalószínűbb, hogy a *szik* névváltozataként 'időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó' a jelentése (FNESz. II, 540). A *szer* az *Al-szer* és *Szita-szer* nevekben fordul elő ebben a korban, mindkettő szőlőhegyre vonatkozik, ezért valószínű, hogy 'azonos növénytakarójú hely' jelentésű lehetett (HAJDÚ MIHÁLY, A *szer* helyneveinkben II.: NÉ. 12: 62). A *torok* 'völgyszoros' értelemben (uo.) fordul elő a *Lyukó-torok* esetében (van *Lyukó-völgy* helynév is a közelben). A *verő* 'déli lejtő'-re utal (uo.), tehát a *Szélhegy-verő* a *Szél-hegy* déli oldalára.

2. A névrész megnevezi magát a helyet: Kis/*bakos,* Nagy/*bakos, Balmaz, Belvács/*kút, Kis/*Erenyő,* Közép/*Erenyő,* Nagy/*Erenyő, Gulicska, Győr,* Diós/*győr, Huta,* Ó/*huta,* Új/*huta, Körös, Körös/*völgye, *Lipóc, Lyukó,* Felső/*lyukó,* Kis/*lyukó,* Közép/*lyukó, Melegvíz/*folyása, *Pazsag/*völgye, *Szinva.*

A megnevező funkciójú helynevek jelentése maga a denotátumra való utalás, új név részeként is. Idesoroljuk egyrészt jövevényneveinket és jelzős alakulataikat. A környéken ezek főleg szláv eredetűek (*Lipóc, Lyukó, Pazsag, Szinva,* talán a *Belvács* és a *Gulicska* is). A *Győr* (és ezzel kapcsolatban a *Diósgyőr*) motivációja vitatott, ezért soroltam ide. Az egyébként személynévi eredetű *Bakos* és *Erenyő* helynevek jelzős alakulatait is itt találjuk, mivel ezek már helynévként kapták jelzőiket. A *Melegvíz folyása* esetében a *Melegvíz* névrész szintén megnevező funkcióban szerepel.

3. A névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát

3.1. A hely tulajdonságára utaló névrészek

3.1.1. Méretre utaló névrészek: *Kis/*bakos, *Kis/*erenyő, *Kis/*lyukó, *Kis/*som, *Kőmázsa, Nagy/*bakos, *Nagy/*erenyő, *Nagy/*kő, *Nagy/*mező.

Az ide sorolt nevek esetében a *kis* és a *nagy* sokszor egymást értelmezik, vagyis névpárokként fordulnak elő (pl. *Kis-Bakos ~ Nagy-Bakos*). A *Kőmázsa* esetében valószínű, hogy a szikla hatalmas mérete motiválta az elnevezést.

3.1.2. Alakra utaló névrészek: *Kerek/*hegy, *Könyöklő/*kő, *Oltár, Kengyel/*szeg.

Az itt található nevek közül a *Könyöklő-kő* valószínűleg azért kapta nevét, mert alakja emlékeztetett arra a 'korlátfélére, amire könyökölni lehet' (TESz. II, 612).

3.1.3. Anyagra utaló névrész: *Kő/*kert, *Sár/*kút, *Sáros.*

3.1.4. Színre utaló névrészek: *Fekete/*erdő, *Kék/*mező, *Ördög/*lyuka.

Az *Ördög lyuka* esetében az *ördög* névrész talán a fekete színre utal.

3.1.5. Korra utaló névrészek: *Ó/*huta, *Új/*huta.

A két itt vizsgált névrész egymást értelmezi, az eredetileg *Hutá*-nak nevezett település az *Óhuta* nevet kapta, miután létrejött a közelben fekvő *Újhuta.*

3.1.6. Funkcióra, működésre utaló névrészek: *Tehéntánc, Vad/*kert.

3.1.7. Éghajlati jellemzőre utalás: *Hideg/*oldal, *Meleg/*oldal.

3.2. A névrész utal a hely viszonyára valamely külső dologhoz

3.2.1. A névrész utal az ott levő növényzetre: *Bükkös/*alja, Bánya/*bükk, Diós/*győr, *Gyökér/*fertő, *Hárs/*katyor, *Nyárjú/*hegy, *Nyírjes, Nyírjes/*kút, *Rakottyás/*fertő, *Répás*, Kis/*som, Szilvás/*völgy.

3.2.2. A névrész utal az ott levő állatvilágra: *Bika, Szarka, Szarka/*mál, *Szarka/*szőlő, *Varjas/*oldal.

3.2.3. A névrész utal az ott levő építményre vagy annak részére: *Fűrész,* Tó/*gát,* Pap/*malma, Megállj, Szentlélek,* Puszta/*szentlélek.*

A *Megállj* jellegzetes kocsmanév, a *Szentlélek* a kolostor patrocíniumi elnevezése, a *Tógát* denotátuma malom.

3.2.4. A névrész utal a hely birtokosára, használójára: *Bakos, Barát, Barát/*hegye, *Barátok/*földje, *Barátok/*hegye, *Bodnár/*kút, *Bodó/*völgye, *Bornemissza, Borsós/*hegye, *Csanyik, Császár/*hegy, *Császár/*oldal, *Csernely, Csűrös/*kert, *Dalos/*oldal, *Erenyő, Fazekas/*oldal, *Gábor/*kő, *Jónási/*oldal, *Laczkó/*völgye, *Márkus/*fő, *Márkus/*vize, *Márkus/*völgy, *Máté/*kútja, *Ösztöri/*oldal, *Petákos/*oldal, *Palya, Pap/*malma, *Pecér, Pető/*rétje, *Szita/*szer, *Tamás/*széke, *Virág/*rétje.

Az idesorolt névrészek közül egyértelműen foglalkozásra utal a *Barát* és ennek birtokos jelzős előfordulásai, az említett helynevek ugyanis a környéken birtokos pálos szerzetesekkel kapcsolatosak, illetve a *Pecér.* Foglalkozás- és családnév is lehet a *Bodnár,* a *Fazekas,* a *Pap.* Családnévnek tarthatjuk a *Bornemissza, Borsós, Császár, Csernely, Csűrös, Dalos, Jónási, Ösztöri, Petákos, Szita, Virág* névrészeket. Család- vagy (esetenként becézett) keresztnévi eredetű egyaránt lehet a *Gábor,* a *Laczkó,* a *Márkus,* a *Máté,* a *Pető,* a *Tamás.* A *Palya* mint a *Pál* becézett formája, keresztnévi eredetű. További személynévi eredetű névrészek még a *Bakos,* a *Bodó,* a *Csanyik* és az *Erenyő.*

3.2.5. A névrész utal a hellyel kapcsolatos eseményre: *Királyasztal, Tatár/*árokja, *Vészverés.*

A *Királyasztal* valószínűleg köthető a királyi udvar diósgyőri tartózkodásához. A *Tatár* árokja szintén történelmi konnotációjú. A *Vészverés* természeti csapásra emlékeztet.

3.3. A névrész kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát

3.3.1. A névrész kifejezi, hogy a hely valaminek a része: *Barát-hegy/*farka, *Lyukó/*eleje, *Lyukó/*torok, *Poklostelek/*fő, *Pünkösdhegy/*alja, *Szénégetővölgy/*fő, *Szentlászló/*alja, *Vajlagalya/*nyaka, *Szélhegy/*verő, *Vargaoldal/*alja.

3.3.2. A névrész kifejezi a hely pontos elhelyezkedését:

3.3.2.1. Víz mellett vagy közelében: *Garadna/* bérc, *Lyukó/*völgye, *Lyukó/*völgy, *Máté kútja, Nádaskút/*rét, *Tó/*gát.

A *Garadna* szláv eredetű helynév, itt elsősorban egy patak a denotátuma, de metonimikusan a körülötte elterülő völgy is megkapta ezt a nevet, s itt a bérc mind a víznévről, mind a völgy nevéről megkaphatta elnevezését. A *Lyukó* a korból víznévként nem adatolható, de ma is van *Lyukó-patak,* valószínű, hogy a völgy erről kapta elnevezését, a többi helynév pedig, melyben a *Lyukó* névrészként fordul elő, már a völgyről (pl. *Lyukó eleje, Lyukó-torok, Felső-Lyukó*). A *Máté kútja* eredetileg forrásra utalna lexikális szerkezeti elemzés szerint (Máté/kútja), de mivel denotátuma rét, a név egészét helyviszonyt kifejező funkciójúnak kell tekintenünk.

3.3.2.2. Térszíni forma mellett, közelében vagy rajta: *Macskalyuka*/völgye, *Pazsag*/völgye.

3.3.2.3. Lakott terület közelében, mellett vagy rajta: *Győr*/oldal, *Győri*/oldal, *Kert*/alja, *Kertek*/alja, *Kőkert*/felett, *Vásárhely*/tisztája.

A *Győr-oldal* és a *Győri-oldal* szőlőhegyre utalnak, és a megkülönböztetés lehetett a szerepe, egész pontosan valószínűleg az, hogy elhatárolja a helyet a közeli, de már Miskolchoz tartozó szőlőbirtokoktól.

3.3.3. A névrész kifejezi a hely viszonyított helyzetét: *Al*/szer, *Al*/szőlő, Bikkes/*alja,* Kert/*alja,* Kertek/*alja,* Pünkösdhegy/*alja,* Szentlászló/*alja, Alsó*/szőlő, Lyukó/*eleje, Elő*/hegy, *Elő*/szőlők, *Felső*/lyukó, *Közép*/erenyő, *Közép*/lyukó, *Oldal*/kút, *Szél*/hegy.

Az ide sorolható névrészek az adott denotátum alsó, középső, felső elhelyezkedésére utalnak, illetve arra, hogy valamely hely elején vagy szélén helyezkednek el.

4. Többféleképpen elemezhető nevek: *Bánya*/bükk, *Szentlászló*/hegye, *Pünkösd*/hegy, *Pasa.*

Az idesorolt nevek közül a *Szentlászló* névrész esetében patrocíniumi névadásra gyanakodhatunk (vö. MEZŐ, i. m.), és bár tárgyi nyoma nincs egyházi kapcsolatának, elképzelhető, hogy a környéken birtokos pálos szerzetesekkel áll valamilyen módon összefüggésben. A *Pünkösd* szintén egyházi jellegű szó, ünnepre vonatkozik, motivációja itt homályos. A *Pasa* névről elképzelhető, hogy a török hódoltsággal áll összefüggésben, denotátuma erdő. A *Bánya-bükk* névben a *bánya* névrész utalhatna bányászati tevékenységre, de van olyan népnyelvi jelentése is, hogy 'legelőn a disznók által túrt mélyedés, gödrös hely' (ÚMTsz. I, 337), ami, lévén szó erdőről, szintén elképzelhető.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 159–164

DEBRECEN
2001.

Keresztnévből származó állatnevek

1. A köznevesült keresztnevek szótárának formába öntése során (erről ld. MNyj. 38: 403–9) az adatokat vizsgálva magától érthetődően adódik az a vizsgálati módszer, hogy a különböző jelentésű és szerkezetű köznévi alakokat szemantikai és morfológiai csoportokba rendezzük. Ilyen rendezőmunka során kerülhet elénk a köznevesült keresztnevek egy talán nem túl nagy, de igen érdekes csoportja, az állatnévként használt keresztneveké.

Ez a csoport a többihez képest nem túl sok adatot tartalmaz, és valószínűleg ezek a kifejezések nem is olyan ismertek, mint a más jelentéstípusba sorolható *jani, maca, bepaliz* és társaik. Legtöbben két-három közismert példánál nem is tudnának többet említeni. A legismertebb keresztnévi elemet tartalmazó állatnév valószínűleg a *katicabogár,* a *mátyás* vagy *mátyásmadár* és a *szentjánosbogár.* Jelen írásomban megvizsgálom, mely keresztnevek fordulnak elő állatnévként köszszóvá válva leggyakrabban, és bemutatom az ebbe a típusba sorolható adatok szerkezeti és jelentéstani megoszlását.

2. A keresztnévi elemet tartalmazó állatnév jelentésű köznevek száma gyűjteményemben 117. Ezek legnagyobb része az „Új magyar tájszótár"-ból, illetve egyéb regionális tájszótárból származik. Becézett alakokat is figyelembe véve ezekben összesen 59 név jelenik meg, melyből a női 29, a férfi 30. A női nevek elsősorban becézett alakban köznevesültek, a férfinevek gyakrabban váltak alapalakjukban köszszóvá. Ez a megfigyelésem egybevág VITÁNYI BORBÁLA más korpuszon végzett vizsgálatának eredményével (Keresztnevek és becézőnevek népnyelvi mezőben: Nyr. 121: 39–43).

A gyűjteményemben köznévi használatban megjelenő 59 női és férfinév egy része, 14 név csak alapnévként köznevesült, pl. *Ágnes: ágnesmadár* 'harkály' (ÚMTsz.), *Balázs: balázsló* 'cserebogár' (uo.), *Bence: bödebence* 'katicabogár' (uo.), *Bertalan: bertalan* 'szamár' (Nyr. 8: 86). A nevek másik típusa az, amely csak becézett formában jelenik meg állat neveként, pl. *Bandi: cserebandi* 'cserebogár' (ÚMTsz.), *Jóska: jóskabogár* 'bodobács' (ÚMTsz.), *Magdalinka: magdalinka* 'kék nünüke' (MNy. 32: 256), *Miska: bókamiskakukac* 'csimasz' (ÚMTsz.). Ez nem túlságosan jellemző típus, a neveknek mindössze 12%-a tartozik ide. Az általam vizsgált nevek jelentős része azonban alap- és becézett

formában is köznevesül. Nemcsak ez tehát a leggyakoribb az állatnevek típusán belül, hanem ide a keresztnévként is gyakran használt nevek tartoznak, pl. *György, Ilona, Katalin, Márton, Mátyás, Péter,* pl. *györgy* 'hízó disznó' (ÚMTsz.), *gyuri* 'kakas' (ÚMTsz.), *ilona* 'apró, zsíros húsú hal' (ÚMTsz.), *ilonkabogár* 'katicabogár' (ÚMTsz.), *katabogár* 'ua.' (ÚMTsz.), *katicibéka* 'békafajta' (ÚMTsz.), *büdösmárton* 'mezei poloska' (ÚMTsz.), *marcihal* 'halfajta' (MNy. 32: 256), *mátyásmadár* 'szajkó' (TESz.), *matyó* 'veréb' (MATIJEVICS LAJOS, A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék, 1972), *petikehal* 'halfajta' (MTsz.), *péter* 'vércse' (SzegSz.). A mindkét formában köznevesülő keresztnevek között egyébként azonos arányban vannak férfi- és női nevek, míg a másik két csoportban gyakoribbak a férfinevek.

Különbség van a férfi és női nevek között az egyes nevek és névalakok gyakoriságát illetően is. Legtöbb köznévi származéka a férfinevek közül a *Mátyás*nak van (13), pl. *mackó* 'medve' (SzófSz.), *mátyásmadár* 'szajkó' (TESz., ÉrtSz.), *matyi* 'olyan kakas, aminek a kiherélése nem sikerült teljesen' (SzegSz.). Ezt követi a *Bence* (12), pl. *benceló* 'szitakötő' (ÚMTsz.), *bödebence* 'katicabogár' (ÚMTSZ.), *bence* 'nyúl' (Nyr. 8: 86), a *György* és *Péter* (8–8 adattal), pl. *györgydeák* 'tövisszúró gébics' (OrmSz.), *gyuri* 'kistermetű diszó' (ÚMTsz.), *gyura* 'kakas' (ÚMTsz.), *kispéter* 'vadgalambfajta' (ÚMTsz.), *péterbogár* 'katicabogár' (Nyr. 121: 42), *petikehal* 'Rhoderus amarus, halfajta' (MTsz.) és a *Márton* (7 adattal), pl. *nagymarci* 'Barbus fluviatilis, halfajta' (MTsz.), *büdösmárton* 'mezei poloska' (ÚMTsz.). A többi férfinév legfeljebb négy esetben fordul elő.

A női nevek gyakorisága sokkal nagyobb eltérést mutat. Kiemelkedik a *Katalin,* amely egymagában harmincnyolc adattal jelentkezik köznevesült állatnévként alap- vagy becézett formában. Leggyakoribb becézett alakjai fordulnak elő legtöbbször köznévi származékokban is, pl. *katicabogár* 'Coccinella septempunctata' (ÚMTsz., TESz., ÉrtSz.), *katóbabó* 'ua.' (ÚMTsz.), *kata* 'varjú' (MNy. 32: 256), *fűskati* 'futrinka' (ÚMTsz.). A *Panna* és az *Ilona* névnek öt, a *Margit*-nak négy köznévi származéka van, de a többi női keresztnév csak egy vagy két esetben köznevesült állatnévként. Nagyon nagy tehát az egyes nevek származékainak száma közötti különbség. Ez a női nevek esetében magyarázható az alapnevek keresztnévként való gyakoriságával (illetve elsősorban a *Katalin* esetében a gyakoriságból fakadóan a sok és változatos becézőalak használatával), de a férfinevek esetében más magyarázatot kell keresnünk, hiszen sem a *Mátyás,* sem a *Bence,* sem a *György* nem áll a gyakorisági listák élén.

3. A szerkezeti vizsgálat során a legfontosabb elemzési szempont az lehet, hogy a keresztnévi eredetű elem önállóan, előtagként vagy utótagként jelenik-e meg. A helyesírás bizonytalansága miatt — az egybe- és különírás eldöntésére ugyanis nem találtam objektív fogódzót — a szintagmákat és az alárendeléseket egy csoportba tartozóként kezelem.

a) A 117 adatból 33 olyan, amelyben a keresztnévi eredetű tag önállóan fordul elő. Ez az összes adat 29%-a. A női és férfinevek önállóan köznevesülve csaknem hasonló arányokat mutatnak: 16 női és 17 férfinevet találunk, de kiemelésre méltó jelenség, hogy a *Katalin* ismét sok, 10 becézett alakkal jelenik meg e csoportban, vagyis ebben a szerkezeti típusban is messzemenően ez a leggyakoribb név. Ide sorolható adat pl. a *gáspár* 'gyümölcsféreg' (MNy. 32: 256), *ilona* 'apró, zsíros húsú hal' (ÚMTsz.), *péter* 'vércse' (SzegSz.). Figyelemreméltóak azok az adatok, amelyek keresztnévként is különlegesen viselkednek (vagy csak alapnévként köznevesülnek vagy kizárólag becézett formában jelennek meg köznévi alakban) és szerkezeti szempontból is sajátosak, ugyanis csak önállóan jelennek meg. Ilyen pl. a *magdalinka* 'kék nünüke' (MNy. 32: 256), *máté* 'medve' (uo.), *mici* 'patkány' (uo.).

b) A keresztnévi elem megjelenhet összetétel előtagjaként is. Az ebbe a szerkezeti típusba tartozó adatok a névállomány 40%-át teszik ki. Ez a leggyakoribb szerkezeti típus. Az összetételek leggyakrabban jelzősek, s ilyenkor a tulajdonnévi eredetű előtag minőségjelzői értelemben szerepel, pl. *jánosbogár* 'bodobács' (ÚMTsz.), *katicibéka* 'békafajta' (uo.), *lőrinclepke* 'szitakötő' (ÚMTsz.), *katuskabogár* 'Coccinella septempunctata' (ÚMTsz.). Az előtag ebben az esetben az utótagban megnevezett állatfajta milyenségét, tulajdonságát adja meg. (Nem sorolható azonban ezek közé pl. a *györgydeák* 'tövisszúró gébics' (MNy. 32: 256), *pörke néni* 'valamilyen állatnév' (uo.), *sándor ökre* 'valamilyen madár' (uo.), *szent-péter-agara* 'medve' (MTsz.). Ez utóbbiak már csak azért sem, mert nem jelzős szintagmák vagy összetételek.)

A keresztnévi elem ilyen tulajdonság- vagy minőségjelölő funkciójára nehéz magyarázatot találnunk. A TESz. a *katicabogár* kapcsán ír erről, de nem ad magyarázatot arra, hogy a bogár magyar nyelvi elnevezésébe miért éppen ez a női név került. Megjegyzendő, hogy nemcsak a *Katalin* és becézett alakjai szerepelnek ennek az állatnak a neveként, hanem a *Bence,* a *Péter,* az *Ilona* és a *Máriskó* is előfordul katicabogár megnevezéseként, de vitathatatlan, hogy a *Katalin* a leggyakoribb. Azok az adatok, amelyekben népetimológiás alakulásmód miatt esett egybe az előtag valamilyen keresztnévvel, már adnak némi segítséget a szó eredetének megtalálásához. A *bálinthal* az ÚMTsz.-ban a Szegedi és a Szamosháti Szótárban is szereplő *balinhal* utalószócikke. A *balin* szóalakot a népnyelv gyorsan átalakíthatta az ismerősen csengő *bálint* névvé. Ezt a folyamatot siettethette, hogy van néhány keresztnév + *hal/hala* szerkezetű halnév a népnyelvben, amely jó példaként szolgálhatott, pl. *marcihal, évahal.* Hasonló alakulásmóddal keletkezhetett a *petike-hal* 'Rhoderus amarus', amely a MTsz.-ban szerepel. Ez a szb. *pitka* alak módosulása. Ugyanennek a halnak neveként szerepel a *péterhal* vagy a *Szent Péter hala* elnevezés is, amely amiatt alakulhatott ki, hogy a nép szerint ez a hal magán viseli Szent Péter ujja nyomát az oldalán, ahol a szent megfogta, hogy átadja Jézusnak. Ez a bibliai történet és a szerb alak magyar ke-

resztnévhez való hasonlósága lehetett a változás alapja. A *károlykatonája* a *kárókatona* népetimológiás alakja. A kifejezés érdekessége, hogy a népetimológia alapja már eleve jelentésváltozáson átment alak, a *kárókatona* ugyanis valamely a tör. *qara* 'fekete' előtagú török madárnévből keletkezett a *katona* népetimológiás beleértésével (TESz.). Ez lett az alapja a további átalakításnak. A változás elősegítője lehetett, hogy a madár színe és III. Károly katonái ruhaszíne hasonló volt, a szó előtagja pedig emlékeztetett a *Károly* névre (ÚMTsz.). Ezek a példák kuriózumok, nagyon ritkán tudjuk megmondani, miért éppen az adott keresztnév szerepel előtagként egy állatnévben, sőt az sem tisztázott, hogyan alakultak ki a keresztnevet tartalmazó állatnevek, noha erre gyakran találunk példát más nyelvekben is, pl. angolban, franciában, oroszban, szerbben, finnben.

c) A keresztnévi elem utótagként szógyűjteményemben 35 adatban fordul elő, ez az összes név 31%-a. Feltűnő, hogy az utótagként álló keresztnév a legtöbb esetben (az adatok 80%-ában) becézett alakú. Kiemelkedő a *Katalin* becézett alakjainak gyakorisága, ezek 21 adatban jelennek meg, pl. *kós kata* 'katicabogár' (MNy. 32: 256), *bödekati* 'ua.' (ÚMTsz.), *kiskatica* 'ua.' (uo.), *istenkatikája* 'ua.' (uo.), *butykás kató* 'búbos pacsirta' (uo.). Csak utótagként szereplő keresztnév a *Gábor: szarkagábor* 'tövisszúró gébics' (OrmSz.), *Bandi: cserebandi* 'cserebogár' (ÚMTsz.), *Máriska: görözdönfutó máriska* 'macska' (MNy. 32: 256), *Maris: ugar maris* 'valamilyen állatnév' (uo.), *Margit: büdös margit* 'mezei poloska' (ÚMTsz.), *Panna*: *büdöspanna* 'mezei, kerti vagy gyümölcspoloska' (ÚMTsz.), *Panni: büdöspanni* 'gyümölcspoloska' (uo.). A köznévi előtagok közül kiemelkedik a *büdös* gyakorisága, különböző keresztnévi eredetű utótagokhoz kapcsolódva valamely poloskafajta neveként szerepel, pl. *büdösbence, -marci, -margit, -panna, -panni.* A *böde* előtag is gyakori, pl. *böde bence, -kata, kati,* mindegyik jelentése katicabogár. A *fus-, fűs-, füs-* előtagok is megjelennek, de kizárólag a *Katalin* becézett alakjai mellett, pl. *fuskata* (MNy. 32: 256), *fűskata* (ÚMTsz.), *fűsfűskata* (uo.), *fűskati* (uo.), *fusskati* (uo.), *fűskatica* (uo.), *fusfuskata* (SzegSz.), *fuskatica* (SzamSz.), *füskata* 'bogárnév' (ÚMTsz.).

4. A szemantikai elemzés során a legfontosabb jelentésmezőket próbáljuk elkülöníteni. Már a szerkezeti elemzés kapcsán említett adatokat vizsgálva látható volt, hogy a *Katalin* névhez kapcsolódó 'katicabogár' jelentésű nevek nagy számban fordulnak elő. Valóban ezek alkotják a bogár- vagy rovarnevek nagy részét. A többi jelentéskategória: madárnevek, halnevek, emlős állatok nevei és egyéb állatok nevei. Ide tartoznak azok, amelyek az előzőek egyikébe sem lehetett besorolni vagy a forrásban nem volt pontosabban meghatározva a szó jelentése. A jelentéstípusokba tartozó adatokat gyakorisági sorrendben közlöm.

a) Rovar- vagy bogárnév:

— Coccinella septempunctata: *bödebence, ilonkabogár, katibogár, fuskatica, kató, katókabogár, katarinka, kóskata, szűcs kata, péterbogár* stb.

— poloska: *bencepoloska, büdösbence, büdös margit, büdös marci, büdös márton, büdös panni, büdös panna,*
— szitakötő: *balázsló, benceló, lőrinc, lőrinclepke,*
— féreg: *gáspár, ilonka, bókamiskakukac, péterke,*
— szentjánosbogár: *gazsó, jánosbogár,*
— tetű/bolha: *lajoska,*
— cserebogár: *cserebandi,*
— nünüke: *magdalinka.*

b) Madárnév:

— szajkó: *mátyásmadár, mátyás, kékmátyás, matyi, matyimadár,*
— kakas: *gyura, gyuri, gyurka, matyi, János,*
— galamb: *kispétergalamb, kispéter, péter,*
— búbos pacsirta: *butykás kató, butykós kató,*
— töviszúró gébics: *szarkagábor, györgydeák,*
— varjú: *kata, lukácsmadár,*
— vércse: *péter,*
— veréb: *matyó,*
— harkály: *ágnesmagár,*
— kárókatona: *károlykatonája,*
— valamilyen madár: *sándor ökre.*

c) Halnév: *bálinthal, évahal, szentgyörgykeszeg, szentgyörgypaduc, ilona, nagy marci, marcihal, mátyáscsuka, petike, szent-péter-hala, petike-hal.*

d) Emlősállat neve:

— medve: *máté, mackó, szent-péter-agara,*
— szamár: *bertalan, tarackos ilona,*
— disznó: *gyuri, györgy,*
— nyúl: *bence, jancsi,*
— patkány: *mici,*
— ló: *manci,*
— macska: *görözdönfutó máriska.*

e) Egyéb:

— béka: *katicibéka,*
— valamiféle állat: *jánoska, ugar maris, miska, pörke néni.*

A legtöbb altípust és adatot a rovar- és bogárnevek kategóriájában találjuk. Az alcsoportokhoz minden elemet felsoroltam, kivéve a 'katicabogár' jelentésű alakokat: ez esetben válogattam az összesen 41 adat közül.

5. Ezek a vizsgálati szempontok alkalmazhatóak a többi jelentéskatagóriában (pl. növénynevek, tárgynevek, ember megnevezése és tulajdonsága stb.) is. Lehetséges, hogy némi finomításra szorulnak és minden bizonnyal új szemponto-

kat is be kell vonnunk az elemzésbe. A keresztnevek köznévi használatban való elterjedtségének vizsgálatában hasznos lesz a továbbiakban a nyelvföldrajzi szempont érvényesítése is. Ezek segítségével talán választ kaphatunk arra az eddig megválaszolatlan kérdésre is, hogy miért kerül ugyanannak az állatnak a nevébe nyelvterületenként más-más keresztnév. Ennek kiderítése bizonyára névtani szempontból is nagy haszonnal járna.

TAKÁCS JUDIT

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 165–176

DEBRECEN
2001.

Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya*

A graduálok a korai protestantizmus szertartási énekeskönyvei gregorián dallamokkal és magyar szövegekkel. Ezeknek egyik fő része az istentiszteleteken, énekes szertartások alkalmával használatos százötven bibliai prózazsoltár. Ezek szövege többféle forrásból származik. Ismeretes, hogy az Öreg ['nagy'] graduált (Gyulafehérvár, 1636) a szerkesztők, Keserűi Dajka János (1580–1633) és Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi püspökök — az (erdélyi) szertartás egységesítésének reményében, a helyileg eltérő gyakorlat problémáinak elhárítására — mintapéldányul szánták, és összehasonlító munkálatra alapozták. A graduál előmunkálatait még Bethlen Gábor szorgalmazta, később pedig kétszáz példányban I. Rákóczi György költségén nyomtatták ki. Külön megemlítendő, hogy a könyv elején lévő ajánlását Rákóczi György valamennyi példányban saját kezűleg írta alá, bejegyezve jelmondatát („Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei"), majd azokat ajándékként a legjelentősebb magyarországi és erdélyi gyülekezeteknek küldette szét, amelyeknek a nevét ugyancsak a saját kezével írta be. Az Öreg graduál zsoltárszövegének Keserűi Dajka János volt a revizora, a Zsoltárok könyvének átjavított szövegét a később megsemmisült Gyulafehérvári graduálba másoltatta. Elhunyta után a munkálatot Geleji Katona fejezte be, akit nyelvtaníróként is ismerünk (vö. Magyar Gramatikatska. Gyulafehérvár, 1645). Ő rendezte sajtó alá és ő felügyelte az Öreg graduál nyomtatását. (Az Öreg graduálra ld. Régi magyarországi nyomtatványok — a továbbiakban RMNyt. — [3. köt.] 1643; általában a graduál hazai könyvműfajára pedig ld. FERENCZI ILONA, Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635, Musicalia Danubiana 9., Bp. 1988; kísérő tanulmány 18–24.) Az Öreg graduál a középkori hagyományokból kinőtt (ortodox) református magyar nyelvű gregorián korális leggazdagabb gyűjteménye (RMNyt. III, 44). Más kérdés, hogy ez a liturgikus gyakorlat ekkor sem volt kizárólagos, majd pedig főleg a puritanizmus hatására fokozatosan elenyészett (vö. pl. CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 131–58, Uő, Egyházi

* Készült az OTKA Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása című (T 029 146. sz.) kutatási program keretében. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 14.

zeneélet. (Protestáns egyházak): Magyarország zenetörténete. II. 1541–1686. Szerk. BÁRDOS KORNÉL. Bp., 1990. 186–99, 202–13; DOBSZAY LÁSZLÓ, A magyar egyházzenetörténet forrásai. Bp., 1999. 47–51; FEKETE CSABA, Graduál és református istentisztelet. (Liturgiatörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján): Egyház és művelődés. Szerk. G. SZABÓ BOTOND–FEKETE CSABA–BERECZKI LAJOS. Debrecen, 2000. 207–355; KARASZSZON DEZSŐ, Synopsis Gradualis. (A gregorián ének és a magyar református istentisztelet): Uo. 137–206).

Az Öreg graduál, illetve az előzményéül szolgáló Gyulafehérvári graduál szövegének megállapításakor a nyomtatott források mellett mintegy negyven, különböző vidékről származó helyi kéziratos graduált dolgoztak föl. Geleji Katona István terjedelmes bevezetője, I. Rákóczi Györgyhöz szóló ajánlólevele tájékoztat a részletekről. A zsoltárok fordításáról azt írja, hogy Keserűi Dajka János „az másfélszáz zsoltárokat, (amint látom a boldog emlékezetű Carolyi Caspar fordítása szerint), mivel az azelőtti graduálokban csak egynéhány zsoltárok voltak (azokis nem literaliter, hanem csak periphrastice, azaz bővebbedkén való körüljáró beszéddel, amint a kisebbik Cantionálében kell lenni) versenként szaggatván a nótával való éneklésre egészlen leírta, s a Graduál írónak eleiben adta" (RMNyt. III, 43). Az 1620-as, 1630-as évek fordulóján, amikor Keserűi Dajka János munkához látott, már négy évtizede megjelent a Vizsolyi Biblia (1590). Csaknem egy évszázaddal korábban pedig Bencédi Székely István bizonyára liturgikus használatra is szánt Zsoltárkönyve (Krakkó, 1548), valamint majd két évtizeddel ez után Heltai Gáspár és körének zsoltárfordítása (Kolozsvár, 1560). A ránk maradt kéziratos graduálokban viszont nincs meg a teljes Zsoltárkönyv. A kódexek korának latinon alapuló fordításait a héber alapszövegre is figyelő protestánsok, humanista tudósok nem fogadták el kritikátlanul. Valóban kínálkozott tehát az a lehetőség, hogy például a Vizsolyi Biblia szövegét beillesszék a készülő graduálba. A köztudat számára ez ma egészen magától értetődő volna a Károlyi Gáspár (1530 k.–1591) vezetésével szerkesztett fordítás tekintélye és századokon át érvényesülő nyelvi és irodalmi hatása miatt. Ámde a korabeli szertartási gyakorlatban ez sokszor mégsem így történt. (Mindezekről a kérdésekről FERENCZI ILONA tanulmánya tájékoztat: Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében). Magyar Egyházzene 1993/1994: 21–30. Ugyanő felsorolja a kéziratos graduálokat is: Graduale Ráday saeculi XVII. Musicalia Danubiana 16. Bp., 1997. Kísérő tanulmány: 12, 84. jegyzet.) Az Öreg graduál Zsoltárkönyvével pontosabban az a helyzet, hogy annak számos zsoltára, a zsoltárok többsége nagy mértékben támaszkodik a Vizsolyi Bibliára, illetve lényegében egyezik vele.

A korai gyakorlatban és hagyományban sokkal több kéziratban terjedt fordításváltozat és a szertartásban szóbeliség útján öröklődött zsoltárvariáns élt egymás mellett, mint amennyiről ma valamelyes ismereteink vagy legalább sejtése-

ink lehetnek. Szegedi Lajos fordítása eltűnt. Kálmáncsehi Márton 1550–1555 táján létezhetett szertartáskönyve sem ismeretes, a Beythe Istváné sem. A kéziratos graduálokban közel félszáz lehet a Kálmáncsehi fordításából hagyományosan tovább élő zsoltárszöveg (vö. Huszár Gál, A Keresztyeni Gyůlekezetben Valo Isteni Dicheretec; függeléke: A Keresztyéni Gyv̊lekezetben valo Regveli Enekleſec, mellyeket Primaknac hijnac, az Kalmanczehi Marton Meſtertől Magyarrá fordîtatot Pſalmuſockal egyetembe, Debrecen, 1561; hasonmás: Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. Bp. 1983). SZŐNYI ETELKA például harminchét zsoltárról látta igazolhatónak Kálmáncsehi (Sánta) Márton szerzőségét (XVI. századi énekelt próza: egy filológiai kérdés: ItK. 1989: 264–98).

A zsoltárok variánsait olyan graduálokba másolták, amelyek a későbbi használatban gyakran elkoptak vagy megsemmisültek. 1574-ben Huszár Gál kiadta az egyetlen ránk maradt 16. századi (óprotestáns) nyomtatott graduált (A keresztyeni gywlekezetben valo Iſteni diczeretec es Imadſagoc, Komjáti, 1574; hasonmása: Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII. Bp. 1983; a kiadványnak csak az első része graduál, a második eredeti reformátori (gyülekezeti, nép-) énekeket tartalmaz). Ennek zsoltársorozata ismeretlen forrásból való. Nem egyezik meg szövegük az 1561-ben kinyomtatott Kálmáncsehi Márton-félékkel sem, és csak a zsoltárok felét tartalmazza. Huszár Gál zsoltárszövegeinek hagyománya azonban nem folytatódott a ránk maradt kéziratos graduálokban, nincs nyomuk az Öreg graduálban sem.

A Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Psalteriuma lényegében vagy csak részben egyező, illetve eltérő szövegű zsoltárokat egyaránt tartalmaz. A részbeni egyezésnek (eltérésnek) is vannak különböző fokozatai. Olyan zsoltárok is akadnak, amelyeknek csak a kezdőverse különbözik, a szöveg többi része tulajdonképpen azonos.

A különféle típusok, noha az áttekintés és az összefüggések feltárása végett törekednünk kell az elkülönítésükre, nem tisztán bukkannak föl. A zsoltárszövegek eltéréseiről helyenként nem dönthetjük el világosan, hogy ma már ismeretlen kéziratos forráshoz való ragaszkodás miatt vagy egyes zsoltárkommentárok hatására vagy a héber forrásnyelv és főként Immanuel Tremellius latin fordításához való nagyobb hűség érdekében jöttek-e létre. Ezenkívül a szertartási használat, tehát a közösségben és felszóval, énekbeszédben (recitálva) elimádkozás miatt megvalósított módosításokkal is számolnuk kell. Ennek érdekében Keserűi Dajka néhol jobb mondatfelépítést vagy más szóalakokat is választott. Geleji Katona az előszóban arra utal, hogy ő nem változtatott az elődjétől örökölt zsoltárszövegen. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos hibákat sem javított. Ezért hiányzanak néhol versek, vagy maradtak a szövegben az íródeák elhallásából vagy hibás leírásból eredő lapsusok.

A szövegtörténet néhány itt következő szemelvénye elsősorban a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Zsoltárkönyvére figyel; azokat hasonlítja össze, de a

maitól meglehetősen eltérő 17. századi liturgikus gondolkodásnak és az állandóan gyakorolt szertartásban gyökerező szóbeliségnek egyes vonásait szintén szemlélteti. E példák rávilágítanak a nyomtatott, valamint a kéziratos korai protestáns zsoltárszövegek hagyományozódásának bonyolult s ma már nehezen tisztázható összefüggéseire.

1. Részben eltérő zsoltárszövegek. Lássuk párhuzamosan a két Zsoltárkönyv szövegét, annak eltéréseit a 6., azaz az első bűnbánati zsoltárban (Domine ne in furore tuo arguas me)!

A zsoltárok számozásában mindkét kiadás a hébert (Biblia Hebraica) követi. A Vulgata szövegére alább a latin incipit utal. Az Öreg graduál, mint általában a liturgikus célra készült zsoltárfordítások, versszámozást nem tartalmaz. A könnyebb tájékozódás és összevetés céljából a Vizsolyi Biblia versszámozását közlöm, az egyes verseken belül pedig a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál szövegét sorokra tördelem.

A : a sorok végén nem egyszerűen interpunkciós funkciójú, hanem egyszersmind a recitálásban a mediatio (= mondatfelező dallamformula helyének) jele. Egyébként az interpunkciós jeleket többnyire betűközzel, de helyenként a szóhoz tapadva szedték a korabeli nyomdászok. Az alábbi idézetek ebben is hűen követik a két nyomtatványt.

Vizsolyi Biblia (1590)	Öreg graduál (1636)
(1) WRam az te búſúláſodba ne fedgy meg engemet, és az te haragodban ne oſtorozz engemet.	Vram az te buſuláſodban ne fedgy megh engemet: Es az te haragodban ne oſtorozz meg engemet
(2) Kőnyőrűlly raytam Wram, mert erőtelen vagyoc, gyogyicz meg engemet Wram mert meg háborodtanac az én czontaim.	Kőnyőrűly én raytam Vram mert erőtelen vagyok: Gyógits meg engemet, Vram, mert megh háborodtanak az én csontaim.
(3) Es az én lelkem igen meg háborodott: De te Wram mîglen.	[hiányzik!]
(4) Tęrij hozzám Wram és mencz ki az én lelkemet, és ßabadîcz meg engemet az te irgalmaſſágodért.	Térj hozzám Vram és ſzabaditsd meg az én lelkemet: Es tarts meg engemet az te irgalmaſſágodért.
(5) Mert ninczen te felőled az halálban emlekőzet , az koporſóban kitſoda mond te néked diczéretet?	Mert nincsen az halálban te rollad emlékezet : Az koporsóban penigh kicsoda mond tenéked dicsiretet?

(6) El fáradtam foházkodáſimban ,	El faradtam foházkodáſimban,
meg moſtam minden éijel az én ágyamat ,	megh moſtam minden éijel az én ágyamat:
és kőny húlatáſimmal	Es kőnyhullataſimmal
meg őtőztem ágyamot.	meg őntőztem nyoſzolyamat.
(7) El heruadott ortzám	Megh homályoſodtanak az én ſzemeim
ßomorúſág miatt ,	az keſerűſęgnek miatta :
és meg vénhűtt	Es az én orczám megh vénhűdt
az én ellenſégim miatt.	az én ellenſęgim miatt.
(8) Mennyetec el én tűlem mindnyáián	Távozzatok el tőllem mindnyájan
kic álnokſágot czelekeßtec ,	kik álnokſágot cselekeztek :
mert meg halgatta az WR	Mert megh halgata az Vr
az én ſiralmamnac ßauát.	az én kőnyőrgéſemet;
(9) Meg halgatta az WR az én kőnyőrgéſemet,	[hiányzik!]
és az WR bę vőtte az én eſedezéſemet.	és az Vr eleiben vőtte az én eſedezéſemet.
(10) Pirúllyanac meg	Pirullyanak megh
és igen háborîtaſſanac meg	és igen meg háborittaſſanak
minden én ellenſégim,	minden én ellenſęgim:
hátra tęrienec és hirtelen	Hátra térjenek és hirtelen
ßégyenűllyenec meg.	meg ſzégyenűllyenek.
	Dicsőſęgh Atyának és Fiunak, &c.

Amint látható, a 7. vers kivételével nincsenek lényegi eltérések, csupán a szórendet érintők, és kisebb átfogalmazások. Két zsoltárvers teljesen, illetve részben hiányzik az Öreg graduál szövegéből. A 3. vers hiányát vagy javítatlan hiba vagy valamilyen kéziratos forrásszöveg elvétése okozta. A 9. vers felének kiesése sem tudatos összevonás eredménye, hanem a leíró, a másoló vagy a nyomdász észrevétlenül maradt hibázása. A zsoltár többi részét vagy hozzáigazította Keserűi Dajka János a Vizsolyi Biblia szövegéhez, vagy főként a szóbeli hagyomány jegyében változtatott annak szövegén.

E zsoltár kapcsán is föltehető, hogy Keserűi Dajka különféle szövegeket szintén összehasonlított. Például az Öreg graduálban is — mint a Székely István zsoltárfordításában — *nyoszolya* és *ágy* szó van a 6. versben. Ettől eltérőleg a Károlyi-féle fordítás korai kiadásaiban, a Vizsolyi, a Hanaui (1608), az Oppenheimi (1612) Bibliában mindkétszer az *ágy* szót olvassuk. Majd csak Tótfalusi Kis Miklós (1685) cseréli ki az *ágy* szó első előfordulását *nyoszolyá*-ra.

A különbözések egyéb típusait példázzuk egy másik zsoltárral.

A 9. zsoltárnak (Cofitebor tibi Domine in toto corde meo) több verse (9–10., 12–13., 16–18., 20.) szemlélteti, milyen mértékben változott meg az Öreg graduál szövege helyenként olyan zsoltárokban is, amelyeknek a legtöbb verse egyébként vagy szó szerint azonos vagy csak alig tér el a két fordításban. Az említett

versekben már (némileg) több az eltérő szó vagy grammatikai megoldás, mint az előző példában. Érdekes még, hogy az egyébként teljesen egyező 2. versben a Vizsolyi Biblia *örvendezek és örülek* szópárja helyett az Öreg graduálban a régi magyar írásbeliségben sokkal gyakoribb *örvendez(ek) és vigad(ok)* áll, amely forma az ikerszavakra jellemző hangtani felépítést mutatva (magánhangzós, illetve labiális mássalhangzós szókezdet) az orális gyakorlatban formálódhatott ki (ld. M. NAGY, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. XXXVI–XXXV [1998–1999]: 72–3). A hosszabb zsoltárokat, a kilencediket is, általában két részre tagolták a liturgikus gyakorlatban. Ezt követi az Öreg graduál is: az első rész lezárásának helyét a kezdő szavakkal jelzett doxológia mutatja a 12. vers után, a második rész (13–20. vers) elején pedig latinul ugyanazon zsoltár folytatódására való utalás is olvasható.

	Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
(1)	Diczérem az WRat tellyes ßiuemẽl, hirdetem minden te czuda tételidet.	Dicsirem az Vrat tellyes ſzivemből: Hirdetem minden te csuda tételidet
(2)	Ŏruendezec és ŏrůlec te benned, és diczéreted mondoc Felſéges Iſten az te Neuednec.	Eorvendezek és vigadok te benned: Es dicsiretet mondok felſęges Iſten az te nevednek.
(3)	Hogy az én ellenſégim hátat adtac, meg ůtkŏztec és el veztenec az te ortzád elől.	Hogy az én ellenſęgim hátat adtak : Megh ůtkŏztek, és el veſztek, az te orczád elől.
(4)	Hogy az én itéletemet és igyemet véghŏz vitted, ültél az ßękben mint igaz Biró.	Hogy az én itiletemet, és igyemet véghez vitted : Es ülvén az ſzékben igaſſágot ſzólgáltattál.
(5)	Meg feddetted à pogányokat, el veztetted a hitetlent, az ŏ neueket mindenha és mind ŏrŏcké el tŏrlŏtted.	Megh feddetted az pogányokat, el veſztetted az hitetlent : Az ŏ neveket mindenha, és mind ŏrŏkké el tŏrlŏtted.
(6)	Az ellenſégnec puztîtáſi mindeneſtől fogua meg ßůntenec, az ŏ városit el rontotad, és az ŏ emlekezetec vęlec egyetembe el veßett.	Az ellenſęgnek puſztitáſi mindeneſtől fogva meg ſzůntenek: Az ŏ váraſit el rontottad, és az ŏ emlékezetek vélek egyembe el veſzett.
(7)	Az WR pedig mind ŏrŏcké ůl, és az ŏ ßękit kéßiti az itéletre.	De az Vr mind ŏrŏkké megh marad: Es az ŏſzékit kéſziti az itiletre.
(8)	Es ŏ meg itéli ez világot igaſſágban, és az népeknec tŏruénť mond tŏkélleteſſégben.	Es ŏ megh itili ez világot igaſſágban : Es az népeknek tŏrvényt mond tŏkelleteſſęgben.

(9) Es léßen az WR a meg nyomorîtotnac
fel magaztalás ,
és ideiekorán való ſegitsége
az nyomorúſágban.

Es az Vr fel magaſztallya
az nyomoritattat :
Mert idejekorán való ſęgitſęge léſzen
az nyomoruſágban.

(10) Es te benned biznac
az kic eſméric az te Neuedet ,
mert el nem hagyod azokat
kic tégedet WRam kereſnec.

Te benned, Vram, biznak
az kik eſmérik az te nevedet:
Mert el nem hagyod azokat,
kik kereſnek tégedet.

(11) Mondgyatoc diczéretet az Wrnac
ki Sionban lakic,
hirdeſſétec az népec kőzőtt
az ő czelekedetit.

Mondgyatoc dicsiretet az Vrnak
ki Sionban lákik :
Hirdeſſętek az népek kőzőtt
az őcselekedetit.

(12) Mert ki kereſi az véreket,
azokról meg emlekezic ,
nem feledkezic el az
ßegéńnec kiáltáſáról.

Mert ki kereſi, az ki ontot vért,
és arrul megh emlékezik :
Nem feletkezik el
az ſzegénynek kiáltáſárol.

Dicsőſęgh Atyának, és Fiunak, &c.
[= : és ſzent Lélek Iſtennek.
Miképpen kezdetben dicsőſęges vala:
Moſt és mind őrőkkőn őrőkké ugy légyen.]

Pſalmi eiuſdem continuatio.

(13) Kőnyőrűly én rajtam Wram,
láſd meg nyomorúſágomat
(mellyet ßenuedec) ellenſégimtől,
ki meg ßabaditaß engemet
az halálnac kapuiból.

Kőnyőrűly én raytam Vram,
és ſzabadits meg engemet,
az halálnak kapuiból:
Láſd meg nyomoruſágomat
melyet ſzenvedek ellenſęgimtől.

(14) Hogy hirdeſſem minden te diczéretidet
Sion leányánac kapuiban,
és őrűllyec az te meg ßabadîtaſodban.

Hogy hirdeſſem minden te dicsiretedet
Sion leányának kapuiban :
Es őrűllyek az te meg ſzabaditáſodban.

(15) Bę merűltenec az pogányoc
az veremben, mellyet áſtanac :
Az halóban meg akadott láboc,
mellyet el rőytettenec.

Bé merűltenek az pogányok,
az veremben mellyet áſtanak:
Az hálóban megh akadot lábok,
mellyet el rőjtettenek.

(16) Meg eſmértetett az WR az itéletből
mellyet czelekedett :
Az hitetlen az ő kezénec munkáiáual
meg kőtőztetett.

Meg jelentette magát az Vr,
az igaſſágnak ki ſzólgáltatáſában :
Az hitetlen az ő kezének munkáiával
csuda mint megh kőtőztetet.

(17) Tęrienec az hitetlenec az fŏldbe, és minden népec kic el feledkŏznec az Iſtenrŏl.	Szállyanak az koporſóban az hitetlenek: Es minden népek, kik el feletkeztek az Iſtenrŏl.
(18) Mert nem mind ŏrŏcké feledekenſégbe léßen az ßegény, az nyomorúltaknac reménſégec nē mind ŏrŏcké el vęß.	Mert nem léſzen mind ŏrŏkké feledékenſęgben az ſzegény : Es az nyomorultaknak reményſęgek nem véſz el mind ŏrŏkké.
(19) Kelly fel Wram, ne vegyen hatalmat az ember , itélteſſenec meg az pogányoc te elŏtted.	Kely fel Vram ne végyen hatalmat az ember én rajtam: Itilteſſenek meg az Iſtenetelenek te elŏtted.
(20) Rŏttents meg WRam ŏket , eſmériéc meg az pogányoc hogy ŏk emberec.	Rémétsd megh Vram ŏket: Hagyd iſmérjék meg az hitetlenek, hogy ŏk halandó emberek.
	Dicsŏſęg Atyának, &c. [...] Miképpen : [...]

2. Eltérő zsoltárkezdetek. Az Öreg graduálnak a Vizsolyi Bibliával általában azonos szövegű zsoltárai között olyanokat is találunk, amelyeknek szignifikánsan csak a kezdő verse tér el a Vizsolyi Biblia szövegétől.

A 60. és a 69. zsoltárárnak az eleje mutatja az ilyen típusú eltérést. Lássuk előbb a 60. (Deus repulisti nos) zsoltár kezdetét:

Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
(1) Isten elvetettél vala minket, el ßéleztettél vala minket, meg haragudtál vala, tęry meg mi hozzánk.	Oh Vr Iſten, ki elvetettél vala minket, el ſzélleſztettél vala minket, mert meg haraguttál vala reánk: Térj meg kérünk kegyelmeſen mi hozzâk.
(2) Meg renditetted vala az fŏldet, kęt felé válaztottad vala azt, eppits meg annac romláſit, mert meg indúlt.	Meg renditvén az fŏldet két felé válaſztottad azt: Eppitsd meg anak romláſit, mert meg indult.
(3) Az te népednec nehéz dolgokat mutadtál vala : Itattál minket rŏttegéſnec boráual.	Az te népednek nehéz dolgokat mutattál vala: Itattál minket rettegéſnek borával.
(4) Adtál az tégedet félŏknec záßlót, mellyel éllyenec az igaſſágért. Stb.	Záſzlót adtál az téged félŏknek: Mellyel éllyenek az igazságért. Stb.

E zsoltárnak az első verse is csak kisebb mértékben különbözik. Az Öreg graduálban gyakori az *Ó Úr Isten* megszólítás a Vizsolyi Bibliában olvasható *Isten* helyett, mint itt is, a vonatkozó névmással bővített mondatban. Az *ó* indulatszó a latinban, a (régi) magyarban és más nyelvekben az érzelemteli megszólí-

tás bevezetőjeként is állhat, ilyenkor vocativusi funkciójú. Ezért gyakori, hogy megszólításban szerepel, de ez nem szükségszerű. Az ilyen helyzetben az *ó* indulatszót tartalmazó vagy nélkülöző mondatok tehát váltakozhatnak (vö. GALLASY: TNyt. II/1: 850; A. MOLNÁR: NytudÉrt. 148. sz. 14–5). Az Öreg graduálba betoldott *kér* igéhez pedig a határozószó szokásos fordulatot alkotva *(térj kegyelmesen...)* társul, amely bővítés a megszólítással jobban összekapcsolja a mondat felszólító részét. Azt is láthatjuk, hogy az Öreg graduál a Vizsolyi Bibliában gyakori összetett múlt idejű igealak helyett nem ritkán egyszerű befejezett múltat használ. A többi tíz versben szintén csak olyan különbségek vannak, mint a már bemutatott 2-től 4-ig terjedő versekben. Azt gondolhatnánk, hogy a megfogalmazás magyarosságának igényéből is származtatható ilyen csekély módosulás. De ott lappang a háttérben az a lehetőség, hogy ez egy a használatban, a szertartási és a szóbeli hagyományban megszokott zsoltárfordítás hatása, s Keserűi Dajka, a szerkesztő ezért igazított a Vizsolyi Biblia szövegén. Erre a feltételezésre az jogosít föl bennünket, hogy találhatunk olyan zsoltárokat, amelyeknek a kezdete teljesen különböző, a folytatása azonban szinte azonos.

A 69. zsoltárnak (Salvum me fac Deus) csupa apróságokban különböző 2–36. versével ellentétben a kezdőverse lényegesen más:

Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
(1) Tarts meg engemet Iſten, mert el értenek az vizec mind az én lelkemig.	Szabadits meg Vr Iſten engemet, ſzabadits meg mert ſok háboruſágok fogtanak kőrnyűl engemet: Mind az én halálomig.
(2) Bę eſtem mélſéges ſárba, holott fel nem álhatoc, mélſéges vizekre jutottam, és az vîznec habia el fogott engemet.	Eſtem mélyſęges ſárban, holott fel nẽ állhatok: Mélyſęges vizekre jutottam és azoknak habjók el fogott engemet.
(3) El fáradtam az kiáltáſban, meg ßáradott az én torkom, el fogyátkoztac az én ßemeim váruán az Iſtent. Stb.	El fáradtam az kiáltásban meg ſzáradott az én torkom: El fogyatkoztak az én ſzemeim várván az Iſtent. Stb.

Az eltérő első vers eredetére a Batthyány graduál (= BatthyK.; in: Nytár. XIV.), valamint az azzal szó szerint egyező Ráday graduál szövege világít rá. A Batthyány graduálról az újabb kutatás tisztázta, hogy a 17. század elején másolták (CZEGLÉDY SÁNDOR: MKsz. 1961: 247–63, UŐ.: MNy. 1963: 24–9). A kezdő verseket a BatthyK. szerint idézem:

Szabadits meg Ur Iſten mert ſok haboruſagok kőrńẅl fogtanak engemet :
Mind az en halalomig

Eſem az bẅnőſőknek keſzeben :
Es ninczen ſegedelmem.

Jőuek az haboruſagnak kőziben :
Es be merẅlek.

Munkalkodam es be rekedek ő nekik praedikaluan :
Elfogatkozanak az en ſzemeim miglen te benned bizom Ur Iſten.
Stb. (268).

Ezt az örökölt zsoltárkezdetet tehát megtartotta az Öreg graduál. De a zsoltár többi részében az Öreg graduál némi módosítással a Károlyi-féle szöveget vette át.

Nem csupán az Öreg graduálban figyelhetjük meg ilyen — a mi korunkbeli elgondolás szerint felemás — szövegváltozatok fennmaradását. Például a Béllyei graduálban (kiadatlan; Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 507; Debrecen) a 34. zsoltár (Benedicam Dominum in omni tempore) szövege lényegében ugyanaz, mint az Öreg graduálban, amely jórészt megegyezik a Vizsolyi Biblia szövegével. Eltér azonban úgyszintén a kezdő verse.

Ezt a kezdőverset a kéziratos hagyomány örökítette tovább. Szövege igen hasonló Kálmáncsehi Márton zsoltárfordításához. Azt vélhetjük, hogy ez valamilyen közvetítéssel a megsemmisült Gyulafehérvári graduálnak (amely az Öreg graduált megalapozta) lehetett meg egy vagy több forrásában. Azután tovább másolták, ezért találjuk ugyanezt a kezdetet a Béllyei graduálban. De csupán a kezdőversben érvényesül a korábbi hagyomány, mert a zsoltár többi versében a Béllyei graduál és ismeretlen forrása az Öreg graduállal s a Vizsolyi Bibliával egyező szöveget választotta.

Mindezt illusztrálandó először a Béllyei graduál és a Kálmáncsehi-féle szöveg első három versét mutatom be, majd pedig ugyanezt a részt a Vizsolyi Bibliából és az Öreg graduálból:

Kálmáncsehi Márton (1555 k./1561)	Béllyei graduál (1642–1653)
Aldom az Vr Iſtent minden időben : az ődiczerete ſoha ki nem ßakad az en ßambol.	Aldom aʒ Urat en minden idöben: Es ſoha aʒ Ö dicsereti aʒ en ſʒambol ki nem ſʒakad.
Az Vrnac diczeretiben győnyőrkődic az en lelkem : hallyác meg ezt az alázatoſſac es őruēdezzēec.	Aʒ Urban dicsekedik aʒ en Lelkem: Ezt meg halvan aʒ nyomorultak örülny fognak

Magaßtallyátoc az Vrat en velem : es az ő neuét mind egyetemben visellyétec diczeretben. Stb.	Magaſʒtallyatok az Urat velem öſʒve: es magaſʒtallyuk aʒ ö nevet egyetemben. Stb.

Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
(1) Aldom az WRat minden időben, mindenkoron az ő ditséreti az én ßámban vagyon.	Aldom az Vrat én minden időben : Es ſoha az ő dicsireti az én ſzámból ki nem ſzakad.
(2) Az WRban diczekedic az én lelkem, eßt meg halluán az nyomorultac őrůlni fognac.	Az Vrban dicsekedik az én lelkem : Ezt meg halván az nyomorultak őrůlni fognak.
(3) Magaßtallyátoc az WRat velem őßue, és magaßtallyuc az ő neuét egyetemben. Stb.	Magaztallyátok az Vrat velem őſzve : Es magaztallyuk az ő nevét egyetemben Stb.

A szertartással kapcsolatos szóbeliség, emlékezet és hagyomány erejét, kialakultságát, valamint továbbélését tükrözi tehát az a fajta különbözés, amikor a Vizsolyi Biblia szövegével lényegében egyező zsoltárnak egy graduálban csak a kezdőverse nem azonos, ez őriz egy korábbi hagyományt. A zsoltárnak ugyanis a kezdete a legjellemzőbb, nevezhetjük hívóversnek is, mert előhívja a folytatást, általa a szertartást végző (fejből zsoltározó) emlékezetében az egész zsoltár szövege felidéződik.

3. Azonos zsoltárszövegek. Az Öreg graduál és a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegeinek többsége lényegében azonos. Ez az azonosság sokszor szó szerinti egyezés (de a helyesírásuk következetesen eltér). A szövegben azonban ilyenkor is vannak, lehetnek apró különbségek, másként használt igeidők és szóalakok. A liturgikus gyakorlat nem tanúsítja a befogadott bibliafordításnak azt az érinthetetlenségét, amely később a Tótfalusi Kis Miklós bibliakiadása körül fellángolt vitában nyilvánvaló a 17. század végén. Azt azonban világosan mutatja, hogy a Vizsolyi Biblia az Öreg graduál kinyomtatása idejére a többrétű hagyományban is már egyfajta normának számított.

A lényegi egyezést és a rendre fölbukkanó minimális különbségeket szemléltesse a 127. zsoltár (Nisi Dominus edificaverit domum) párhuzamos szövege.

Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
(1) Ha az WR nem eppiti az házat, hiába fáradnac az kic azt eppitic : ha az WR nem őrizi az városʃt, hijába vigyáznac az őrizőc.	Ha az Vr nem éppiti az házat; héjában fáradnak az kik azt éppitik : Ha az Vr nem őrizi az városʃt héában vigyáznak az őrizők.

(2) Hijába való dolog néktec reggel hamar fel kelnétec, kęſőn fekennétec le, és nagy fáradſággal kenyeret ennétec : holott az Iſten az őßerelmeſinec enged álmot.	Héában való dolog néktek reggel fel kelnetek : Es kéſőn fekűdnőtők le. Es nagy fáradsággal kenyeret ennetek : Holott az Iſten az ő ſzerelmeſinek enged álmot.
(3) Imé az WRnac őrőkſégi az fiac, és az aßßoni állatnac méhénec gyűmőltſe, iutalom.	Imé az Vrnak őrőkſęgi az fiak : Es az Aſzſzonyiállatnak méhének gyűmőltse jutalom.
(4) Miképpen az nijlac az hatalmas erőſnec kezében, ollyanoc az iffiuſágnac fiai.	Miképpen az nyilak az hatalmas erőſnek kezében : Ollyanok az ifjuſágnak fiai.
(5) Bódog az ki meg tőlti az ő tegzét azockal, nem ßégyenűlnec meg mikor az ő ellenſégeket a kapuban meg ßólittyac.	Bóldogok az kik meg tőltik az ő tegzeket azokkal : Nem ſzégyenűlnek meg mikor az ő ellenſęgeket a' kapuban meg ſzollittyák. Ditsőſég. [...]

A Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Psalteriumának összefüggéseit együtt áttekintve még nem elemezte sem nyelvi vagy irodalmi, sem teológiai vagy egyházzenei tanulmány. Ezért maradtak rejtve a föntebb vázolt jellegzetességek, és mindmáig szinte teljesen feltáratlan ezek háttere. Kéziratos és nyomtatott graduálok, valamint bibliafordítások zsoltárainak összehasonlító tanulmányozásával érhetjük el ennek az itt közreadott vázlatnak a bővítését és további finomítását: a szövegörökség viszonylagos felmérését.

Már most is bizonyosnak látszik azonban, hogy a nyomtatott források tanulmányozásában sem mondhatunk le olyan megközelítésről, amely tárgyunk kapcsán is számol a gyakorlati szóbeliség (énekbeliség) és a hozzá kapcsolódó kéziratos hagyomány hatásával. Annak ellenére sem mellőzhetjük ezt, hogy anyanyelvünkben és liturgikus szövegeinkben csak nyomokban maradt meg ennek a szertartási örökségnek a hatása.

FEKETE CSABA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 177–240

DEBRECEN
2001.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK*

BENKŐ LORÁND, **Nemzet és anyanyelve.** Osiris, Budapest, 1999. (316 lap)

„Nyelvében él a nemzet" — ez a szállóige a Magyar Nyelvtudományi Társaság „jelmondata", utalva arra, hogy közép-kelet-európai tájainkon a nemzeti identitás legfontosabb jellemzője, része az anyanyelv. Nem véletlen tehát, hogy BENKŐ LORÁNDnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének legutóbbi könyve a *Nemzet és anyanyelve* címet viseli. Az élete nyolcvanadik évébe lépett szerző, akit bízvást tekinthetünk a magyar nyelvtudomány nesztorának, tudós pályája során folyamatosan szembesült a magyar nyelv s az azt beszélő nép, nemzet kapcsolatának problematikájával. Első önállóan megjelent munkája az otthoni táj, az erdélyi Nyárádmente földrajzi neveit dolgozta föl, hogy aztán a magyar nyelvtudomány számos területén alkosson maradandót: névtan, dialektológia, leíró nyelvtan s elsősorban nyelvtörténet.

Az ismertetendő munkát olvasva, magam főleg arra gondoltam — amit, természetesen, egyébként is tudtam, de a könyv plasztikusan rajzolta ki —, hogy BENKŐ LORÁND az utóbbi évtizedekben mint tudományágunk (egyik) erős embere is állandóan figyelemmel kísérte azokat a fontosabb eseményeket, történéseket — és igen gyakran aktív részese is volt azoknak —, amelyek a magyar nyelv ügyét érintették. S ezt a szorosabban vett tudományos és egyéb elfoglaltságai mellett tette; a könyv a tanú rá: magas színvonalon, igen széles ismeretkörrel, óriási munkabírással és elhivatottsággal. A Bevezetőben maga is írja, hogy ő ugyan elsősorban nyelvtörténész, de egy az anyanyelv múltját kutató tudós is szembesül a jelen kérdéseivel, s neki a hetvenes évektől nemcsak lehetősége, hanem kötelessége is lett, hogy anyanyelvünk közművelődési és oktatásügyi kérdéseivel szintén foglalkozzon. S jelen könyvébe épp az ilyen tárgyú tanulmányaiból, cikkeiből válogatott. Ami több okból szerencsés. Elsősorban azért, mert

* A Magyar Nyelvjárások 37. és 38. kötete 1999-ben és 2000-ben köszöntő könyvként jelent meg, ezért ismertetéseket, bírálatokat nem tartalmazott. Ez magyarázza, hogy rovatunkban nem csak a legfrissebben megjelent munkákkal foglalkozunk. *(A szerkesztők.)*

mondandójuk ma is aktuális, s a cikkek sok ténybeli ismeretet is közölnek, összefüggésekre mutatnak rá. Ugyanakkor a legkülönbözőbb helyeken jelentek meg, ezért az érdeklődők, a tudományos kutatás kötetbe rendezés nélkül többségükhöz nehezen tudna hozzáférni.

Tanulmány- és cikkgyűjteménye huszonkilenc írását BENKŐ a következő témakörökbe osztotta be: Anyanyelv és nemzettudat, Anyanyelv és társadalom, Anyanyelvünk az iskolában, Élő hagyományaink, Mit tehet a nyelvtudomány?, A magyar nyelv a történelem sodrában, Akik utat törtek a jövőbe. A nemzet és anyanyelve, a kötet címadó írása például 1989-ben az anyanyelv hetének Egerben rendezett megnyitóján hangzott el, és az első témakörbe sorolódott. A nemzet és anyanyelv szoros viszonyának taglalásán kívül sorra kerülnek itt többek között olyan konkrét kérdések mint az anyaország és a szomszédos országok magyar kisebbségének nyelvi egysége, ennek fontossága és a nyelvművelés szükségessége (ezen belül akár egy konkrét nyelvművelő műsorra való reagálás). Hadd hozzak ebből az írásból egy olyan idézetet, amelyet a saját egyetemi tapasztalataim is teljességgel megerősítenek, s amelyet különösen időszerűnek és fontosnak érzek: „Szomorúsággal s szinte évről évre növekvő meghökkenéssel szoktam tapasztalni, hogy magyar szakos egyetemi hallgatóim, akik pedig a magyar társadalom szellemi elitjéhez, magvához fognak tartozni, mily keveset hoznak magukkal a magyar múlt, a nemzeti hagyományok ismeretéből, mily keveset kapnak vagy vesznek föl ezekből a középiskolában, és szívnak magukba mai iskolán kívüli szellemi kultúránkból, a környezetből, a családból. Alig birtokolnak valamit a nemzeti műveltség olyan általános elemeiből, mint a magyar történelem, a magyar irodalmi múlt, a magyar művelődés története, s halvány fogalmaik is alig vannak a magyar nyelv korábbi életéről, az érte folyó, egyúttal a nemzeti ügyet is szolgáló szellemi küzdelmekről, a magyar nyelv és a magyar irodalom, kultúra ügyének sok évszázados összefonódásáról, a határokon kívül rekedt magyarságról, e néprészek nyelvének fontos történelmi szerepéről és mai nyelvi sorsáról" (17). Ma azon is elgondolkodhatnánk, miként változott a helyzet az utóbbi bő évtizedben. Vajon az anyanyelv és a hazai irodalom tanítói, tanárai valóban a jövő szellemi elitjéhez, annak magvához fognak-e tartozni? És ha ebben nem lehetünk éppen biztosak, akkor mi a teendő.

Nincs itt mód arra, hogy akár csak néhány BENKŐ-cikkről részletesebben szóljak. Pusztán röviden említem, hogy BENKŐ egy külön cikkben is alapos érveléssel száll szembe olyan nézetekkel, amelyek az utódállamokba került magyarság nyelvének különfejlődését mintegy kívánatosnak tartják. Vagy: felveti az idegen szavak túlzott mértékű átvételének és használatának a kérdését. És már 1977-ben úgy, anélkül, hogy valamiféle hatósági tiltásra gondolna. Az irodalom és a nyelv oktatásában pedig hangsúlyozza e két részdiszciplína egymásra utaltságát, az esztétikai szempontok pedagógiai szerepét, a memoriterek szükségességét, az irodalmi hagyomány ápolásának fontosságát. Védelmébe veszi a

köznyelvben előforduló nyelvjárási színezettséget. Stb. Ha közvetettebben is, azok az írások szintén a mához szólnak, amelyek többnyire jeles események, évfordulók alkalmával hangzottak el, s a magyar nép, nyelv múltjával, illetve a magyar nyelv- és művelődéstörténet, a magyar történelem kiválóságaival foglalkoznak (pl. a honfoglalás, a magyar nyelvi standard kialakulása, illetve Apáczai Csere János, Pázmány Péter, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István).

A kötetben nehéz lenne valamit is kifogásolni. A sok felvetett és tárgyalt kérdés közül én ezt egy esetben érzem szükségesnek. BENKŐ az új katolikus és protestáns bibliafordításokkal kapcsolatban fejezi ki kétségeit, legalábbis nyelvi szempontból, mondván, hogy a korszerűsítést magához a Bibliához műfajilag sem tartja illőnek, s ezekben egy értékes nyelvi hagyomány elvesztésének a veszélyét látja (vö. 173–4). A helyzet azonban az — s főleg a sokszor kinyomtatott protestáns, nagy hagyományú Károlyi-féle átültetés esetében van ennek jelentősége —, hogy bibliafordításaink az idők folyamán már többször átmentek korrekción, revízión, s a protestáns és a katolikus egyházaknak is természetesen az volt és maradt az elsőrendű feladata, hogy a híveiket, az embereket (érthetően) meg tudják szólítani. Az új protestáns fordítás egyébként is tekintettel volt a Károlyi Gáspárék készítette (de már revideált) fordításra, amit a református egyház az új fordítás mellett meghagyott hivatalos használatban. Az egyház köreiben így is gyakran szóvá teszik a „kánaáni nyelv" problémáját, mármint azt, hogy az egyház nyelve a hívek, az ifjúság egy jó részétől idegen, azt nem (egészen) értik. A katolikus egyház, amelyet a bibliafordítás terén a Káldi-fordítás hagyománya kevésbé kötött, liturgiájának, énekeinek a nyelvét és magukat az énekeskönyveket is sokkal merészebben megújította. Szerintem az új katolikus és protestáns bibliafordítás, különösen azok javított változata nemcsak az egyházak, hanem a magyar irodalmi nyelv nyeresége is. Abban azonban teljesen igaza van BENKŐnek, hogy a régi (egyházi) nyelv ismeretének tovább örökítésére ugyancsak törekedni kell, egy magyartanárnak azért is, mert az kultúránk, irodalmunk része.

Noha a kötet írásainak többsége természeténél fogva kevésbé filológiai jellegű, BENKŐ ezekben is a témához illő, korrekt tényekre, adatokra építi a mondandóját. Mindössze egy tévedésre hívnám föl a figyelmet. A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére című, Hollandiában eredetileg németül elhangzott előadásában említi, hogy Debrecent a felvilágosodás korában kálvinista Rómának hívták. *A' magyar Calvinista Róma* elnevezést azonban Szilágyi Ferenc kolozsvári református kollégiumi tanár 1864-ben alkalmazta először Debrecenre, mégpedig gúnyos értelemben. Később aztán ennek a Jókai által is terjesztett kifejezésnek a hangulata pozitívra változott, és több jelentésárnyalatot ugyancsak magába szívott (ld. RÉVÉSZ IMRE tanulmánya alapján CSŰRY: MNy. 31 [1935]: 129–30). Egyébként a kifejezés ma szintén ismert, nemrég egy tréfás változata is keletkezett: „Hogy hívják a debreceni cigányt? — *Kálvinista roma*".

S a szókapcsolat hatására — mint egy napilapban látom — egy hasonló szerkezet, az *evangélikus Róma* szintén előfordul. Balavány Györgynek Békéscsabáról, az odatelepült evangélikus szlovákok utódairól is szóló cikkéből idézek: „A tér fölé emelkedik a bazilika méretű evangélikus Nagytemplom, égbe mutató csillagos tornyával. Az épület a helyi szlovákság szimbóluma. Vele szemben a kereszt alaprajzú Kistemplom, amely csak a Nagytemplomhoz képest kicsi. Csabát »evangélikus Rómának« is nevezik, nyilván Debrecen, a »kálvinista Róma« mintájára" (Magyar Nemzet, 2001. augusztus 25. 21. l.).

A kötetet forrásjegyzék, a közlemények eredeti megjelenési helyének adatai, valamint a használt folyóirat-rövidítések jegyzéke zárja (310–6).

Summázva azt mondhatjuk: az ismertetett kötet egy kivételes nyelvész-életmű (vö. Benkő Loránd. Magyar Nyelvészeti Pályaképek és Önvallomások 6. ELTE, Fonetikai Tanszék, Bp., 1999) egységben eddig kevésbé láttatott szeletére irányítja a figyelmünket. A nyelvész-tudós közéleti szerepére, olyan értékelésekre, álláspontokra, véleményekre, tanácsokra, emlékezésekre, amelyeknek az ő gazdag tapasztalata, munkássága a fedezete. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar nyelv különböző kérdései csak a BENKŐ (és mások) által vallott módszerrel vagy nézőpontból vizsgálhatók. Azt azonban igen, hogy erre a hagyományos(abb) módszerű, a nyelv és beszélői (a nép, a nemzet, a társadalom) történetét, jelenét erős összefüggésben vizsgáló, s a mindennapi gondokat, problémákat ugyancsak felvállaló megközelítésre továbbra is nagy szükség van.

Végül egy praktikus tanács: a könyvtáraknak, a könyv tulajdonosainak ajánljuk, hogy a könyvet lehetőleg köttessék be, vagy legalább a gerincnél erősíttessék meg; a tanulmányok, cikkek összefűzése ugyanis tartalmilag jobban sikerült, mint technikailag.

A. MOLNÁR FERENC

SZATHMÁRI ISTVÁN, **A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései.**
Kodolányi Füzetek 9. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2001. (104 lap)

A finom, impresszionista színekre emlékeztető fedőlapú füzet, illetve tanulmánykötet mai nyelvtudományunk egyik tudósának összegző eszmefuttatása anyanyelvünk fontos kérdéseiről kiforrott tudományos megalapozottsággal, tárgyilagos, értekező hangnemmel. Elméleti magaslatról szemléli irodalmi nyelvünk normarendszerét és annak összefüggését a stilisztikával, tisztában van

ezeknek a diszciplináknak minden részletével. Két — összefüggő — részre tagolódik a füzet: A magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) és Stílus és stilisztika. Mindkét tanulmányt bevezetés indítja, és ezekben arról olvashatunk, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN régóta foglalkozik a magyar irodalmi nyelv (a nyelvi sztenderd) vizsgálatával és a funkcionális stilisztikával. A fejezetekben azután komplex módon fogalmazza meg saját véleményét — pontos utalásokkal a az idevágó tanulmányokra a tudománytörténetben — a téma kutatásáról. Hosszan foglalkozik a nyelvi sztenderd kialakulásával. Fontosnak tartja, hogy előbb tisztázza fogalmat, majd elhelyezze a köznyelv és a tájnyelv viszonylatában. Külön érdekessége a tanulmánynak, hogy képet kapunk rokon népünk tudományos álláspontjáról is, a finn nyelvi sztenderdről. Az írásból kitűnik, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN nemcsak tanulmányokból ismeri ezt a kérdést, hanem éveken át mint vendégtanár személyesen is részt vehetett a magyar és a finn nyelvi minta tanításában, formálásban.

Sokszínű, sokoldalú az a nagyobb fejezet, amely a magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) fejlődésének állomásairól szól. A zárójelben lévő elnevezés válik egyre inkább uralkodóvá napjainkban. Értelmezése közben a könyv írója a maga által kialakított — természetesen több nyelvtudós értelmezését figyelembe véve — megfogalmazását adja közre: A nyelvi sztenderd „...egy-egy nyelvnek a többi használati formán (nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma — ha bizonyos mértékig átalakulva is — általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját külön normarendszerrel." (9). A nyelvi sztenderd fogalmának definíciója több jellemzőt foglal magában, a kötet minden fontosabb elemére kitér, pontokba szedve elemzi ezt a mind irodalmi, mind nyelvi szempontból lényeges meghatározását. Miközben a szerző értelmez, tudóstársai véleményét is közli mind a magyar (BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, KISS JENŐ, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZENDE TAMÁS), mind a francia illetve más országok nyelvészeti irodalmából (A. COPPEL, J. DUBOIS, O. DUCROT, TZV. TODOROV). Sőt helyet kapnak a közép- és kelet-európai irodalmi nyelvek történetének problémái is (R. AUTY professzor előadásai alapján).

A tanulmány olyan kérdéseket is felvet, amelyekkel nyelvtudományunk eddig nem nagyon foglalkozott: a nyelvi sztenderd és a köznyelv, illetve a nyelvi sztenderd és a regionális köznyelviség viszonyával.

Minden nemzet életében fontos szerepe van az irodalmi nyelvnek és ennek nyelvi normájának, hiszen a nyelvi minta kialakulásában az igény meghatározza az egész társadalom érintkezését. A nyelvi szabály kialakulása lassú folyamat, amely kihat helyesírási, hangtani, alaktani, azaz formai, sőt tartalmi jelenségekre is: szókészleti, frazeológiai, mondatszemantikai, stilisztikai nyelvi vonatkozás-

ban. A kötet írója már régen foglalkozik ezzel a fokozatosan kristályosodó normarendszerrel. Nagyszerű könyvében, a „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk" címűben már megállapítja, hogy a XVI. század második negyedében megindult a folyamat, és a múlt század közepére tendenciáiban már kialakult a magyar nyelvi sztenderd. Jelen füzet betölthetné megállapításai alapján és a témában eligazító, tudós gondolkodásra nevelő jellege miatt egy nagyszerű tankönyv szerepét is.

A tanulmányban képet kapunk a magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) korszakolásáról is. Történetiségében vizsgálva a kérdést, felvetődik, hogy milyen módszerrel lehet tükrözni a nyelvi norma kialakulását. Többek között érdekes módszertani szempontból a kulcsjelenségek figyelembevétele, azok vizsgálata: „a nyelvi (hangtani, alaktani) elemek", „az írás- és nyelvhasználati jelenségek", olyanok, amelyek „a vizsgált korban és szövegekben ingadozást mutatnak önmagukon belül, és amelyek eltérnek a mai nyelvi sztenderdtől" (25).

Ebben a „nyelvi életrajzban" végigkövethetjük a kezdetektől (a XVI. század húszas évei előtt) a mai napig a nyelvi sztenderd fejlődését. A könyv írója szerint a XX. században: „Valami új kezdődik a kulturális életben" ... „Vagyis Magyarország igyekezett bekapcsolódni Európa vérkeringésébe" (38). Ez hatott nyelvünk állományára, és így lehet, hogy „sok irányú és erősen terjedő változásnak vagyunk tanúi a kiejtés, a beszéd, ha tetszik: a hangos stílus területén." (41). Ugyanakkor figyelnünk kell arra, hogy negatív tendenciák is észrevehetőek nyelvünkben. Feladatunk „a norma, a normák, a normalizálódás ügyét lehetőleg mindenki számára megnyugtatóan rendezni és az így kapott eredményt érvényesíteni a történeti és a jelen kutatásban" (43) — összegzi gondolatait a szerző.

A második tanulmány a Stílus és stilisztika. Az előző részhez logikusan kapcsolódik. Az utóbbinak is megvan a normarendszere. Meg kell azonban különböztetnünk ezt a sztenderdet az előbbitől, mert bár közel van a központi (nyelvi) normához, de „távol is van, mert ebbe a stílusfajtába bekerülhetnek a nyelven kívüli elemek is meghatározott stilisztikai célból" (47). Szemléletes a példa ennek a gondolatnak az igazolására: József Attila Tiszta szívvel című versének felidézése.

A továbbiakban SZATHMÁRI ISTVÁN elemzi a nyelv és stílus viszonyát és a stílusértelmezéseket. A gazdag szakirodalomból mai nyelvtudósaink megidézése emelkedik ki és saját kutatótevékenységének nem egy kiváló munkája.

Egyetlen példával illusztrálja a szépirodalmi vagy művészeti stílust, illetve a stíluselemzést, Ady Sóhajtás a hajnalban című versének elemzésével. Minta lehet ez a sokoldalú, finom megközelítés (69–76).

A történeti áttekintés után nehéz kérdéssel zárul a füzet: Válságban van-e a stilisztika? A vélemények ütköztetését elolvasva az olvasó úgy érzi, hogy addig, amíg ilyen képviselői vannak a modern értelemben vett funkcionális stilisztikának, mint a tanulmány írója, a felelet egyértelmű.

A záró rész a magyar költői-írói stílus történetéről szól. A benne felsorolt szakirodalom útmutató jellegű mindenkinek, aki ezzel a kérdéssel foglalkozni szeretne.

Álljon e recenzió befejezéseként az az igényesség, amit SZATHMÁRI ISTVÁN „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk" című könyvében megfogalmazott 1968-ban. Állásfoglalása ma sem változott, munkásságának következetes célkitűzései érvényesek erre a mostani könyvre is: „Annyit összefoglalásként megállapíthatunk, hogy immáron önállósultnak mondható nyelvészeti diszciplinánk számára a leghasznosabbak azok a tanulmányok, amelyek a jól megválasztott forrásokat a magyar irodalmi nyelv vizsgálata célkitűzéseinek megfelelően, a kialakított sajátos módszerekkel, elmélyült, részletező pontossággal dolgozzák fel." (22). A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései című, fent bemutatott kötet is ilyen.

B. PORKOLÁB JUDIT

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, **Leíró magyar szövegtan.**
Osiris Kiadó, Budapest, 1999. (509 lap)

Ha megtekintjük SZIKSZAINÉ NAGY IRMA itt bemutatandó (tan)könyvének több mint húsz lapra terjedő — bár nem teljességre törekvő — irodalomjegyzékét, meggyőződünk arról, hogy a néhány évtizede kialakult szövegtan szakirodalma, ezen belül magyar szakirodalma is rendkívüli mennyiségi és minőségi eredményeket hozott létre; magyar viszonylatban már monografikus feldolgozások (tegyük hozzá: a bibliográfiában természetes módon nem szereplő, mert kiadatlan disszertációk), két magas szintű periodika (Szemiotikai Szövegtan, Officina Textologica — mindkettő PETŐFI S. JÁNOS szellemi irányításával), konferenciaanyagok, számtalan résztanulmány mutatják a szövegtan kutatóinak aktivitását. A bibliográfiai tételek körében azonban magyar szerzőtől származó összefoglaló igényű munka alig van, egyetemi-főiskolai tankönyvként és a tanártovábbképzésben kézikönyvként hasznosítható mű pedig nem is született SZIKSZAINÉ NAGY IRMA munkáját megelőzően.

A szerző tehát úttörő munkára vállalkozott; feladatának nehézségét fokozta, hogy a szövegtani kutatások koncepciója, elméleti alapja, módszere, ennek megfelelően terminológiája rendkívüli sokféleséget mutat, sőt még abban sem mindig egyeznek meg a szerzők, mi is tartozik voltaképpen a szövegtan tárgyához vagy egyes részterületeihez.

A kötet — tankönyv mivoltának megfelelően — nem új elmélet kidolgozására törekszik, nem is ez a feladata; a nemzetközi és a magyar szakirodalomban kialakult eredményeket kívánja rendszerbe foglalni, összegezni. Mivel az egyetemi tankönyvek az illető diszciplína kézikönyvének is minősülnek, ennek a követelménynek is eleget tesz SZIKSZAINÉ NAGY IRMA nagy terjedelmű munkája: valóságos tezaurusza a szövegtannak, minden fontos, említésre méltó fogalmat és eredményt magába foglal. Áttekinthető, logikus rendszert ismerünk meg belőle, jóllehet az irányzatok és a feldolgozott részeredmények nem könnyen illeszthetők egymáshoz. Az is érdeme a szerzőnek, hogy megmutatja a szövegtan magyar kutatóinak önálló, a nemzetközi irányzatok követésén túl is mutató, termékeny és megtermékenyítő gondolatait. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA széles tájékozottsága azonban nem pusztán szakmánk e területét fogja át: az elméleti tételek bemutatására megválasztott szövegek — akár teljes szövegművek, akár rövidebb-hosszabb részletek — rendkívül széles skálán mozgó szépirodalmi, szakirodalmi, publicisztikai stb. szemelvények, a régitől a legmodernebbig, páratlan alapossággal és stílusérzékkel elemezve. Az olvasó elgondolkodik, hogyan tudott a szerző ilyen olvasottságra szert tenni.

E sorok írója, aki maga is oktat szövegtant, vitathatná a kötet rendszerének némely részletét. Azonban végigolvasva a terjedelmes munkát, megerősödik az a véleménye, hogy a szövegtani fogalmak egyik vagy másik fejezetbe való besorolását nem lehet mereven meghatározni. A könyvből az derül ki, hogy szerzője nézete szerint a grammatikai, szemantikai és pragmatikai tényezők hármassága valósítja meg a szövegösszefüggést, de tudja, hogy ez a három tényező csak elméletben különíthető el, a valóságban összefonódik.

A Szövegtan = textológia = szövegtudomány című fejezet DEME LÁSZLÓ szövegmeghatározását idézi, majd reális látásmóddal mutatja be a „szövegtanulmányozás általános elméletének elnevezései"-t, az elnevezések előnyös és hátrányos oldalát. A *textológia* terminust — bár azt az irodalomtudomány is lefoglalta más értelemben — a *szövegtan* szinonimájaként használja. Őszintén feltárja ez a fejezet mindazokat a nehézségeket, amelyek a szövegtan tudományrendszertani helye, elméleti keretei, terminológiai sokfélesége folytán adódnak. Megállapítja: a szövegtan integratív, inter-, sőt multidiszciplináris tudomány; mára már kialakult leíró, történeti és alkalmazott ágazata. Itt a leíró szövegtan nyer teljességre törekvő kidolgozást, de a könyv több fejezete fontos szempontokat tud adni az alkalmazott szövegtanhoz. A szöveg fogalmáról szólva pontosan elhatárolja a valódi szöveget a „nem szövegektől", az antiszövegtől, a töredékektől, az agrammatikus szövegektől. Tudja, hogy „egy nyelvi jelsorozat" szövegként való értelmezése függ a befogadótól, a szövegjellemzőktől, a kommunikatív helyzettől. Csak ilyen értelemben fogadható el, hogy a „mondat formájú szólás" szöveg, pontosabban szöveg lehet, a fenti tényezők érvényesülésével.

A textualitás fejezete a szövegértékűséget, ennek nyelvi és nem nyelvi jellemzőit és a szövegösszefüggést tárgyalja. A szerző meggyőződése, hogy a szöveg nem okvetlenül mondatok kapcsolata, azaz egy mondat is lehet szöveg: a szövegértékűséget nem a terjedelem, hanem a „minőség" határozza meg. Itt elkelne annak kiemelése, hogy a mondat megléte azonban kötelező, a mondat univerzális szövegelem. Ez a fejezet tárgyalja a szövegösszefüggés kérdéskörét, sokféle szöveg elemzésével mutatja be a szövegszervező erő fajtáit, fokát, erősségét, az utalás irányát, hatósugarát, a lineáris és globális összefüggés eszközeit, jeleit stb. Külön szeretném kiemelni a Mészöly Miklós-szövegrészlet igen szemléletes, világos elemzését a lineáris típusú szövegösszefüggés bemutatására, hozzátéve, hogy a „jobbára grammatikai" (65. l.) eszközök mellett a legtöbb szövegben — ebben is — ugyanolyan vagy még nagyobb fontosságúak a lineáris kapcsolat megteremtésében a szemantikai, pragmatikai tényezők, mint a grammatikaiak. Szintén kitűnő a Pilinszky-versrészlet elemzése (65. l.) a globális szövegösszefüggés illusztrálására. Az összefoglalásba azonban belevenném a pragmatikai elemeket a felsorolt strukturális, stilisztikai, akusztikai eszközök mellett. Szépirodalmi szövegek vonatkozásában a befogadó műveltsége, érzékenysége, interpretációs gyakorlata dönti el, hogy mennyire tartja összefüggőnek az olvasott művészi szöveget. Ezért talán a posztmodern szövegekkel kapcsolatban sem laza szövegösszetartó erőről, hanem sajátos poétikai szabályok szerinti szövegalkotásról van szó.

Gyakorlati szempontból is hasznos A szöveg akusztikuma című fejezet, annál is inkább, mivel a bölcsészképzésben az élő, az elhangzó beszéddel való foglalkozás igen esetlegesen fordul elő, holott napjainkban megnő ismét a hangzó beszéd jelentősége. A szöveg írott formáját kifejtő fejezet azzal ad többletet a téma korábbi, főként stilisztikai szempontú tárgyalásához képest, hogy minden ide vonatkozó tényezőt és elemet szövegszinten értelmez. Korunkban egyre fontosabb a szövegek multimediális jellegének felismerése, indokolt tehát a multimediális szövegek külön fejezetben való tárgyalása, hiszen egyre erőteljesebb a nyelvi és a nem nyelvi jelek „egymást erősítő hatása" (126. l.). A jövő szövegtanai bizonyára még nagyobb teret fognak biztosítani — a művészi alkotások bizonyos típusainak multimedialitása mellett — a gyakorlati céllal létrejött (reklám-, publicisztikai stb.) szövegek vegyes jelszerveződésének. (Örülhetünk a magyar kifejezésnek: *vegyes jelszerveződésű szöveg*).

A szöveggrammatikai fejezet egyrészt a mondategységen és a szövegmondaton túlmutató grammatikai eszközök, másrészt a szövegrész mint jelkomplexum szintaktikai kötöttségeinek vizsgálatára vállalkozik, beleértve a morfológia szövegtani vetületét is. A fejezet összefoglalása egyértelműen azokat a szöveggrammatikai eszközöket sorolja fel, amelyek túlmutatnak a mondathatáron. Úgy gondolom, gyakorlati szempontból előnyös volna itt is egyértelműsíteni a *mondat, szövegmondat, mondategész, mondategység* terminusok használatát. A fejezet

részletesen foglalkozik a mondat- és szöveggrammatika szétválasztásának kérdésével, a konnexitás kifejezőeszközeivel, nagyon pontosan bemutatja a személyes és a mutató névmások konnexiós szerepét, differenciálja a proformákat és használatukat stb. Nem tartom viszont ide tartozónak, azaz szövegtani szerepűnek a határozott névelők generikus értelművé tett főnevek előtti és egyéb nem szövegbeli utalást segítő, valamint az *az* mutató névmás ún. témaismétlő kitételét.

A szövegszemantika fejezete jól átgondolt rendszerbe foglalja a jelentés szövegszintű kérdéseit, tárgyalja a szöveg szemantikai lehetőségeit, a kohézió fajtáit, a cím szerepét stb.; sok helyen utalva arra a kétségtelen tényre, hogy a szemantikai és a grammatikai vonatkozások aligha válnak el egyértelműen a szövegben. A szemantikai progressziónak — tapasztalatom szerint — a szokásosnál tágabb értelmezését adja azzal, hogy bizonyos retorikai alakzatokat (párhuzam, részletezés, közbevetés) is ide sorol. Fontosnak tartom, hogy (HADROVICS LÁSZLÓ nyomán) felhasználja a szövegbeli utalásokban nagyon is találó *tartalomváró* és *tartalomadó* fogalmakat, illetve szakszókat. Alaposan kifejti a mellérendelő összetett mondat tagmondatainak és a független mondatoknak egymáshoz kapcsolódásában megnyilvánuló hasonlóságokat és különbségeket.

A szövegpragmatikai fejezet részletesen foglalkozik annak elméleti forrásaival (JAKOBSON, HYMES, GRICE és mások ismert tételeire hivatkozva), majd a szerző felhasználva a nyelvről való gazdag ismereteit, taglalja a sikeres kommunikáció pragmatikai feltételeit, ezek közé sorolva az aktuális mondattagolás témakörét. Szívesen olvastam volna az implikációnak és a pragmatikai előfeltevéseknek az előbbiekhez hasonló részletességű kifejtését.

A szöveg szerkezeti egységeinek megítélése, a szövegstruktúra fajtái, az egységeknek makro- vagy mikroszerkezetbe sorolása egyik vitatott kérdése a szövegtannak. (A szerkezeti egységeket újabban tovább differenciálják a makro- és mikroszint közé a medioszintet is beiktatva.) SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a mellett a klasszikus álláspont mellett dönt, mely szerint az antik retorikák hármas osztása — bevezetés, tárgyalás, befejezés — a szöveg makroszerkezeti egységei (ezek megléte vagy hiánya természetesen szövegfajta- és terjedelemfüggő), majd finom rendszerezéssel elkülöníti a mikroszerkezeti egységeket: szövegmondat, mondattömb, konstrukciótípus, bekezdés. Bemutatja, hogy a különféle szövegtípusokra milyen sajátos szövegtagolás jellemző, különös részletességgel tárgyalva a szónoki beszéd szokásos szerkezeti felépítését. Megjegyzem, hogy a BÉKÉSI IMRE alkotta konstrukciótípus-fogalomnak a tömbtől, a bekezdéstől való megkülönböztetése érdekében határozottabban ki lehet mondani, hogy ezekkel ellentétben a konstrukciótípusnak meghatározható logikai viszonyokon alapuló szerkezeti felépítése van, s ez a logikai kapcsolásmód nagyobb terjedelmű szövegegységek (bekezdések, fejezetek stb.) között is létrejöhet.

Főként a magyar szakirodalomban kialakult (vagy ott már ismertetett) szövegtipológiai rendszereket foglalja össze a következő fejezet, világossá téve a

bonyolult kérdéskört. A szimultán és a szukcesszív mondat különbségének gyakorlati bemutatása, a beszélt és az írott szöveg összevetése igen szemléletes, bár a beszélt szövegre nézve egyre kevésbé érvényes az évtizedek múlásával az időhöz, helyhez kötött jelleg. Az pedig, hogy az írott szövegben főként kijelentő mondatok találhatók, általánosan nem lehet érvényes, legfeljebb az értekező, közlő, fejtegető prózára. Fontos fogalmakat tisztáz A szöveg stílusa című fejezet; a kötetbe kerülését indokolja, hogy a stílus szövegsajátság.

A szövegek közötti összefüggés témájának a következő fejezet az első ennyire összefoglaló igényű, világos, részletező voltában is tömör rendszert nyújtó feldolgozása. A lehetséges összefüggéseknek igen finoman differenciált típusait írja le, némely típus csak igen részletes elemzéssel különíthető el a másiktól, illetve egy-egy bemutatott szöveg több típusba is besorolható volna (Márai Sándor Halotti beszéd című költeményét az architextualitásra hozza példának, ugyanakkor jellegzetes intertextuális megoldások is felfedezhetők benne).

A hypertextualitás körébe szívem szerint besorolnám például az epikai művek drámai műfajúvá való átdolgozásait, a radiális szövegösszefüggéshez pedig talán bizonyos verseskötetek, naplók, maximagyűjtemények, aforizmagyűjtemények elemi szövegei is odasorolhatók.

Miként a szónoki beszéd jellemzése, a szövegalkotást taglaló fejezet is retorikai szempontú és feldolgozású.

A szövegbefogadás elméleti keretét PETŐFI S. JÁNOS, GADAMER, LANGACKER, KOCSÁNY PIROSKA, TOLCSVAI NAGY GÁBOR munkáira való hivatkozás adja, majd az interpretáció típusainak gyakorlati és szövegfajták szerinti leírása következik.

Az elméleti fejezetek után páratlanul alapos és tévedhetetlenül pontos „textológiai szempontú" szövegelemzések következnek, jó pedagógiai érzékkel adva mintát az egy szempont alapján, két szempont együttes érvényesítésével és komplex módon végzett elemzésre. Kitűnő gondolat a betűrendes elrendezésű textológiai fogalomtár, pontos és világos értelmezések segítik a szövegtani fogalmak közötti eligazodást. Ezt a már említett gazdag irodalomjegyzék, majd pontos név- és tárgymutató követi.

Nem győzöm eléggé hangoztatni, hogy a leírtakon kívül számos eredeti gondolat megvalósításával segíti a szerző a hatalmas anyag áttekintését, tanulhatóságát. Ilyen például a fejezetek elején a témához kapcsolódó fogalmak szemléletes rendszerbe állítása, a fejezetek végén összefoglalások, vitakérdések, az alapfogalmak ismételt kiemelése, a fejezeteken belül megjelenő táblázatok stb. Irodalomjegyzék nemcsak a kötet végén, hanem az egyes fejezetek után is található, ezzel is segítve a részletkérdésekben való tájékozódást. Szép és sokat mondó, hogy Juhász Gyula Anna örök című költeményét több fejezet zárásaként, az adott témához kapcsolódó szempontok felhasználásával elemzi a szerző.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA kiválóan használható kézikönyvet alkotott a szövegtant elsajátítók és a szövegtant oktatók számára. Didaktikus, anélkül, hogy egyszerűsítő vagy leszűkítő volna. Tartalmi és formai igényessége azt jelenti, hogy tiszteli olvasóit, s az olvasó is tiszteletre méltónak tartja szakmai műveltségét, alaposságát.

V. RAISZ RÓZSA

CZETTER IBOLYA, **A stílus és a formák.**
(Tanulmányok a nyelvművész Márai Sándorról).
Szombathely, 1999. (156 lap)

A sokasodó monográfiák és tanulmányok után az olvasó ezzel a kötettel olyan tanulmánygyűjteményt vehet a kezébe, amelyben a szerző Márai Sándorról nem irodalomtörténészként, hanem stilisztaként szól. Emiatt hiánypótló ez a mű, hiszen elvétve akad olyan írás, amely Márai stílusát boncolgatná.

Ebben a könyvben CZETTER IBOLYA nyolc tanulmányát azzal a céllal gyűjtötte egybe, hogy feltárva Márai stílussajátosságait, nyelvművészete sokarcúságában megbúvó rejtett egységét, illetve nyelvszemléletének meghatározó vonásait, kiegészítéseket tegyen, adalékokat nyújtson a művész életművének megítéléséhez, és egyben reagáljon is a Márait érő támadásokra: modorosság jellemzi-e; Krúdy-epigon-e.

A szerző az előszavában — mint mondja — több felől tart tükröt Márai roppant gazdagságú életművéhez. Egyrészt azzal, hogy az író legkülönbözőbb műfajú írásait elemzi: naplót, verset, regényes életrajzot, publicisztikai írást, regényt. Vizsgálatai végkövetkezetései ennek alapján így hangzanak: „A sok műfajban egyaránt értékeset alkotó, elsősorban mégis a szépíróság mellett lándzsát törő Márai egységes életművet hagyott maga után. Publicisztikáján gyakorta »átütött« a napló-, illetve a regényíró stílusa, gondolatvilága, rendre ugyanazok a témák foglalkoztatták egyiket, mint a másikat, a zsurnaliszta nem tagadhatta meg a szépírót, a szépíró viszont nem titkolhatta a publicistát" (75).

Maguknak a tanulmányoknak a témaválasztása is sokszínű, mivel mindegyik írásban a szerző más-más szempontból közelít az életműhöz: hiszen egyik Márainak a napló műfajban tetten érhető nyelv- és stílusszemléletét tárja fel; a másik verskötet és regény alapján szókészlettani tanulságokat von le; majd publicisztikai írásokban a szövegalkotás és a retorizáltság jegyeit elemzi; a következő Krúdy Szindbádjának stílusimitációját fedi fel; megint másban összehasonlí-

tó stíluselemzést végez Renard és Márai naplója között; végül az ismétlés gondolatalakzatainak funkcióit vizsgálja a Márai-oeuvre-ön belül.

Látszólag tehát az egymást követő írások között nincs szerves kapcsolódás. Valójában — ahogy a szerző is írja — „A láthatatlan folytonosság a művek formavilágát, a formakultúrát, a poétikai, stilisztikai jellemzőket előtérbe helyező szemléletmódban rejtőzik" (9–10). Egységessé teszi tehát a kötetet a szerző szemléletmódja, amely a megújult, kiszélesedett funkcionális stilisztika eredményein alapul, de figyelembe veszi a kognitív, szociointerpretációs stilisztikák eljárásait, megközelítéseit is a nyelvi, poétikai, stilisztikai jellemzők vizsgálatakor.

Az első tanulmány (Vallomások a nyelvről. Márai nyelv- és stílusszemlélete a Naplók alapján) a napló műfajban alkotó Márai nyelvfelfogására kíván visszakövetkeztetni, és azt kimutatni: volt-e Márainak kifejtett nyelvfelfogása; „konfesszióiban miképp tükröződnek a nyelvelméleti elgondolások" (18); a „nyelvre és a stílusra vonatkozó nézetek mely irodalmi és nyelvhagyományokhoz, nyelvfelfogásbeli elődökhöz és modellekhez kapcsolódnak" (14). CZETTER IBOLYA végkövetkeztetése erről így hangzik: „A nyelvhez [...] nem szakavatott nyelvészként, hanem az írástudó művész érzékenységével és felelősségével közelített" (14); érdekelték a nyelvvesztés, nyelvválság problémái; nyelvkoncepciójának tápláló forrásai Humboldt, Wittgenstein, Ortega, illetve Kosztolányi voltak.

A második, rövidebb írás („... a szavak igézetén múlik minden..." Márai első verseskötetének szókészlettani tanulságai) azt kutatja: milyen összefüggések mutathatók ki az ifjú Márai és a költői mintaképek stílusa, szóhasználata között. A szerző a lexikai eszközök stílusfunkcióját ún. átfogó reflektorozással, a felhasznált szavak több szempontú vizsgálatával, többek között szóstatisztikai adatokkal bizonyítja be az induló művész alkotásaiban, feltárva stílusgyökereit, a Nyugat költőinek hatását.

A kötet harmadik dolgozata szintén szókincsvizsgálat (A polgári életforma szókincse az Egy polgár vallomásai alapján), és azzal a szándékkal íródott, hogy bemutassa: egy epikai alkotás szóhasználata „miképp tükrözi tartalmában és szellemében a tündöklléstől a bukásig eljutó polgári életformát" (56). CZETTER IBOLYA megállapítása szerint a nagyító alá tett regénynek a szókészlete alapján „nem csupán Márai családjának, rokonságának életvitelével, hanem sorsuk rajzán át a háború előtti, tipikusan felvidéki életformának meggyőző képével ismerkedhetünk meg" (65). Nagyon jól látja a szerző: a regényben felsorolt tárgyak amellett, hogy rangjelző értékűek, a család ízlés- és érzelemvilágát is tükrözők, leginkább „a burjánzó szószerkezetekben, az alaptagok többszintű bővítményeivel nyerik el hiteles funkciójukat: a nyelv a kifejezés bonyolultságával tetézi a pompát" (59). Ez a kitétel is cáfolja a tanulmánykötet szerzőjének azt az elejtett megjegyzését, amely szerint „a forma mint a grammatikától füg-

getlen, a jelentés szintjével, a tartalmi szerkezettel összefüggő entitás azért is jelentős, mert szerves része a kifejezett tartalomnak" (10), mert épp a szerzőtől idézett nyelvi anyag alapján a forma nem független a grammatikától.

A kötet következő dolgozata a „Szövegalkotás és retorizáltság a Búcsú című publicisztikai írásban" címet viseli. A személyes érintettség okán konfessziós jellegű, közvetlen hangnemű publicisztikai írás elemzésekor CZETTER IBOLYA újból megfogalmazza a napló- és regényíróként számon tartott Márairól többször hangoztatott igazságot: „Nincs éles választóvonal az újságíró és a szépíró között, inkább a szándék érvényesítéséből, a retorizáltság mértékéből, a beszédmód jellegéből adódnak az eltérések; egyéb szempontból szervesen illeszkedik publicisztikája a meghatározó műfajokhoz" (66).

Az „Ékesszólás az Eszpresszóban" című fejezet egy Márai-tárcát, az „Eszpresszó"-t teszi vizsgálat tárgyává a nyelv használata felőli megközelítéssel és azzal a felfogással, amely szerint a nyelv „adekvát leképezése a magatartásformának, a világról való gondolkodásnak" (78). Az elemzett Márai-mű lényegét mint társalgásba rejtett ékesszólást a retorizáltságában lehet legjobban megragadni. Ezt teszi CZETTER IBOLYA is, kimutatva a szónoki beszéd kompozíciójában, érvelésmódjában a klasszikus retorika meggyőzésre törekvő argumentatív és reflexív szövegtípusának eszközeit.

A szerző „A szemfényvesztés regénye" címet adta annak a tanulmányának, amelyben egy Márai-stílusbravúr, a „Szindbád hazamegy" alapján az összehasonlító stilisztika módszerével élve Krúdy és Márai stílusa közös és eltérő jegyeinek szembesítésére vállalkozik. A tanulmányíró a stílusimitációt létrehozó sajátosságokat a következőkben fedezi fel: régies, ritka használatú szavak és archaizáló szerkezetek; fiktív jellemző erejű nevek; többszörösen összetett mondatok kígyóként tekergőző, laza, szétesö konstrukciójú melodikus mondatfolyamai; hangulatidéző, atmoszférát teremtő képek (ezen belül részletesen foglalkozik a jellegzetesen Krúdyt idéző hasonlattípusokkal).

A következő tanulmánynak is az összehasonlító stilisztika tárgykörébe vágó témát választ a szerző. „Diáriumok párbeszéde" címmel megkísérli egybevetni Jules Renard és Márai Naplóját, ezzel két nyelv, két alkotó azonos műfajba tartozó egy-egy szövegének stiláris megoldásait fejtegeti. Szemléletesen állítja párhuzamba idézetek sorának bizonyságával Márai és Jules Renard hasonló nyelvszemléletét, láttatva azt, hogy a megfogalmazottak hátterében milyen nyelvesztétikai, ízlésbeli indítékok, sőt világszemléleti okok állnak. Ezenkívül a tanulmányíró a két naplónak mint szöveg- és stílustípusnak pragmatikai keretben történő modellálására törekszik, kiemelt szerepet szánva a megformáltság módjának. Ebből adódóan először a nyelven kívüli, majd a nyelvi sajátságokkal foglalkozik. Mindent összevetve megállapítja: „...a két *Napló típusában* rokon. Renard »elrejtett tengerszem«-e — ha láthatatlanul is — bőségesen táplálta Márai »folyamát«. Igazolja ezt a fentiekben már kifejtett nyelv- és stílideál, a

lételvek és az írói gyakorlat összefonódása, az intenzív formák iránt mutatott kivételes fogékonyság, a narrációs módszer megválasztása" (130).

A kötet utolsó tanulmánya (Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989 c. művekben) szintén az összehasonlító stilisztika módszerével készült, hiszen a szerző Márai első és utolsó Naplóját kognitív, pragmatikai keretben végzett kontrasztív vizsgálatnak veti alá. Arra keresi a választ, „hogyan szerveződnek az ismétlések és ismétlésszerkezetek a szövegkonstrukció egységeiben mint részegészekben, hogyan függ össze integrálódásuk a szöveg nagyobb komponenseinek gondolkodásmódjával, miként válnak a szerkezeti összetevők a szövegértelem alkotóelemeivé" (135), vagyis a forma funkcióit kívánja feltárni azzal, hogy a megformáltságból adódó stílustulajdonítás lehetőségeire figyel, miközben a stílust mint a szövegre jellemző megformáltságot és értelemösszetevőt a szövegszintű alakzatokban ragadja meg.

CZETTER IBOLYA tanulmánykötete stilisztikai tárgyú írásaival meg tudta valósítani célját: be tudta vezetni az olvasót Márai írásművészete sajátos jellemzőinek világába. A szerző elméleti és módszertani kultúráját bizonyító, a funkcionális stilisztikai és kognitív, pragmatikai elméleti alapon születő stíluselemzések és összehasonlító stilisztikai vizsgálatok mellett még stíluselméleti kérdések is helyet kapnak a tanulmányokban. Mindezen erények miatt a stilisztikai szakirodalom egy érdekes kötettel gazdagodott.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Magyar dialektológia. Szerkesztette KISS JENŐ. Írták: BALOGH LAJOS, FODOR KATALIN, HEGEDŰS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. (454 lap + 40 melléklet)

Ez a munka — mint már terjedelméből is látszik — több, mint a hagyományos értelemben vett felsőoktatási tankönyv, amire a kiadó „Osiris tankönyvek" jelzése utalna. Az egyetemi tankönyvek, jegyzetek terjedelmét valaha rendeletek szabályozták: egy heti 1–2 órás tárgy anyaga nem haladhatta meg a 8–12 ívet. Így születhetett meg fél évszázada BÁRCZI GÉZA 39 oldalas Fonetikája vagy KNIEZSA ISTVÁN 29 oldalas helyesírás-története. Nagyobb teret csak a több féléves alapstúdiumok kaphattak. Szerencsére ezek az idők már messze vannak: sorozatban jelennek meg a félezer oldalas „tankönyvek", amelyek valójában kézikönyvek, mert nem egyszerű kompilációk, hanem a tudományterületet mély-

ségben és szélességben feltáró, recens kutatásokat közlő kötetek. Világos, hogy ezek feldolgozása oktatótól és hallgatótól más módszert kíván.

Jó hagyományt követ a „Magyar dialektológia" abban is, hogy nem egy szerző, hanem kollektíva a megalkotója, melynek úgyszólván minden tagja élvonalbeli kutatója a témakörnek, bírálóul pedig olyan kitűnő munkatársakat sikerült találni, mint PÉNTEK JÁNOS, aki az erdélyi nyelvjáráskutató iskola, illetőleg SZABÓ JÓZSEF, aki a nyelvjárásszigetek avatott kutatója. KISS JENŐ nemcsak szerkesztője, anyag- és szerkezetmeghatározója a kötetnek, hanem fő szerzője is: a terjedelem nagyobbik fele az ő munkája — ahogy erről a címlap verzójáról tájékozódhatunk. Őt dicsérik az elméleti fejezetek: az általános nyelvészeti, szociolingvisztikai alapozások, a kutatási és anyagfeldolgozási módszertan taglalása, a hazai és külföldi szakirodalom számontartása stb.

Jól teszi KISS JENŐ, hogy mindjárt az elején megmagyarázza, miért nem maradt meg a tárgykör hagyományos „nyelvjárások, nyelvjárástan" megnevezése mellett a kötet címében: „A mai dialektológia nemcsak azt vizsgálja, ami területi alapon tagolódik a nyelvben és a nyelvhasználatban, hanem azt is, hogy a területi alapú tagolódást hogyan differenciálja a társadalmi rétegződés" (10). Ez a szemlélet ugyan a magyar nyelvjáráskutatásnak mindig is erős oldala volt, de a szociolingvisztika önálló tudománnyá fejlődése indokolja, hogy a vele dúsított nyelvjárástant műszói megjelölés tekintetében is elkülönítsük több évszázados előzményeitől. A társadalmi szempontoknak fontosságát a nyelvjárásvizsgálatban CSŰRY BÁLINT már a huszadik század elején hangoztatta, VÉGH JÓZSEF a harmincas években szorgalmazta. BENKŐ LORÁND 1981-ben ezt írta: „További szemléleti-módszertani követelmény, ami a változásvizsgálattal persze együttjár, s amire már utaltam: a szociolingvisztikai szempontoknak az előtérbe kerítése. Tehát a beszélők társadalmi, művelődési, foglalkozási, életkori stb. helyzetéből, meghatározottságából következő nyelvi produktumoknak a vizsgálata, az itteni különbségeknek a fölmérése, előtárása. És természetesen az úgynevezett szituációnak a vizsgálata..." (DialSzimp. 22). Helyes és örvendetes, hogy KISS JENŐ ebben a kettős kötődésben látja a dialektológia feladatrendszerét.

Sok évtizedes oktatói rutin tükröződik abban a tagolásban, ahogyan a könyv anyagát a tartalomjegyzék bemutatja (a római számokkal jelölt fő fejezetek után zárójelben utalok az alfejezetek számára): I. Bevezetés (2): 7–22; II. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások (5): 23–56; III. A dialektológia (10): 57–174; IV. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata (7): 175–256; V. A magyar nyelvjárások a 20. század második felében (5): 257–408; VI. Válogatott irodalom: 409–36; VII. Függelék (3): 437–94.

Látható: a bevezető és a két zárófejezetet nem tekintve a kötet négy nagy fejezetben tárgyalja anyagát. Az egyes részeken belüli keresést könnyíti, hogy a fejezetek a fentinél részletezőbb tartalomjegyzékkel kezdődnek: például az V.

fejezet részletes tartalomjegyzéke három és fél oldalt tesz ki. Ez a „kétszintű" tartalomjelölés segíti egyrészt a nagy egész egybenlátását, másrészt a részletek kinagyítását.

Minden arab számmal jelölt alfejezet végén hármas tagolású „záradék" van. Az első felsorolja a fejezetben tárgyalt alapfogalmakat, a második feladatokat jelöl ki, a harmadik a „Továbbvezető irodalom". Az alapfogalmak csak címszószerűen vannak felsorolva, meghatározásuk sem itt nem szerepel, sem a fejezet szövegében nincs definíciószerűen kiemelve visszakeresés céljából. Hasznát abban látnám, ha a hallgató maga kísérelné meg a meghatározásukat a fejezet ismételt áttanulmányozása alapján (a tárgy tanárai bizonyára rájönnek, hogy ez lehet az igazi „feladat"). A feladatok nem könnyűek: lényegi, olykor több kötet elolvasására és feldolgozására késztető tudományos teljesítményt kívánnak, de épp ezért kitűnő lehetőséget nyújtanak záródolgozati, szakdolgozati vagy akár doktori vizsgafeladati munkához is. A továbbvezető irodalom nem a fejezet forrásaira utal, ahogyan azt a régi egyetemi tankönyvekben találhattuk. Itt főleg külföldi iránymutató, illetőleg a legújabb hazai részkutatásokra vonatkozó címeket találunk. A régebbi magyar szakirodalom képviselete itt gazdagabb is lehetne.

Ez utóbbi gondolat hozhat elő egy további sort. A tankönyv imént idézett tartalombemutatásából az is kitűnik, hogy nincsen külön fejezet a magyar nyelvjáráskutatás történetéről. Ez pedig a korábbi egyetemi tankönyveknek szinte kötelező tárgya volt. Jellemző, hogy KÁLMÁN BÉLA első egyetemi tankönyvében (A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951) a 28 oldalnyi szövegből több mint öt oldalt tesz ki „A magyar nyelvjárástudomány vázlatos története" című fejezet. (Ez a munka a jelen kötet bibliográfiájából is hiányzik.) Arról persze szó sincs, hogy KISS JENŐ és munkatársai negligálnák a magyar nyelvjáráskutatás évszázados eredményeit. Az egyes fejezetekben nem kevés utalás van korábbi magyar eredményekre; a nyelvföldrajz története és annak eredményei pedig példamutatóan alapos kifejtést kaptak (JUHÁSZ DEZSŐ). Ugyanakkor az a benyomásunk, hogy a névvel, évszámmal való hivatkozásoknak körülbelül fele a közelmúlt kilencvenes évekre utal. Pedig a magyar nyelvjáráskutatás több évszázados múltja megérdemelné a számontartást, sőt, szociolingvisztikai felismerések tekintetében sincs szégyenkeznivalónk az európai mezőnyben; inkább dicsekedhetnénk elődeinkkel. Vannak nálunk nyelvészeti diszciplínák, melyeknek képviselői szeretnék „a múltat végképp eltörölni", mert egyrészt nem ismerik, másrészt nem férne össze saját „újszerűségükkel". Kár lenne, ha a magyar dialektológia mai és holnapi művelői ezt a felfogást kívánnák követni.

El kell azonban ismerni, hogy a témakörnek ilyen gazdag, színes, összefüggésekben való bemutatására nyelvtudományunkban mindeddig nem volt példa. Igaz ez már a dialektológiának a nyelvtudomány egyéb területei közé való beillesztésére, általános nyelvészeti hasznosságára, az anyanyelvoktatással való

kapcsolataira nézve is. Csak azt sajnálhatjuk, hogy számos felsőoktatási intézményben ez a tárgy nem minden magyar szakos hallgató számára kötelező, legfeljebb úgy, hogy két-három másik tárgy egyikeként felveendő, vagyis könnyen kikerülhető. Miközben a tanári pályán minden magyartanár szembesül a tanítványainak nyelvjárásosságával, esetleg azt stigmatizáló magatartásával, a tájnyelvi sajátságok felismerését, használatát érintő nyelvhelyeségi vonatkozásokkal, szépirodalmi művek nyelvjárásosságát stíluselemként való értékelés kérdéseivel. Nagyon fontos lenne tehát, hogy a dialektológia minden magyartanár számára kötelező tananyag legyen. Egy jó évtizede készült már egy szakképzési tárgyminimum, amely ezt a tárgyat minden magyar szakosnak kötelezően előírta volna, az azonban az íróasztalfiókokban halt el, a tárgy pedig áldozatául esik az egyes intézmények „autonómiájának": vagy előírják vagy nem.

Az első fontos tartalmi kérdésben, a nyelvváltozatok felosztásában megnyugvással láthatjuk, hogy a kötet önmérsékletet tanúsít. Hazai szakirodalmunk az utóbbi évtizedekben kissé túlhabzott a felosztási kísérletekben: olyan sok szempontot igyekezett figyelembe venni (műfajiság, beszélt vagy írott forma, szituativitás stb.), ami a felosztást szinte áttekinthetetlenné tette. A kötet megelégszik az angol hármasság (regional dialect, social dialect, standard dialect) nyomán kialakult hazai felfogással (területi változatok, társadalmi változatok, normatív változatok). Szerencsés a műszóválasztás is: *regiolektusok, szociolektusok, standard* (27., reméljük, ez utóbbi, latinos-németes formát nem szorítja ki az angolos *sztenderd*). A nyelvjárások és a köznyelv szembesítésében jól használható szempontsort alkalmaz a fő jellemzők megragadásához (42–3). Ugyanez mondható el a nyelvjárási változatok használati szerepköreiről is.

A kötet két elméleti problematikájú fejezete, a III. (A dialektológia) és a IV. (A regionális nyelvhasználat és vizsgálata) fejti ki az ide tartozó széles ismeretanyagot, mégpedig úgy, hogy a harmadik fejezet a területiséggel, nyelvjárási vonatkozásokkal foglalkozik, a negyedik pedig elsősorban szociolingvisztikai kiindulású. Az előbbi tárgyalja a dialektológia feladatköreit, a nyelvjárások osztályozását, a nyelvjárásleírás módszertanát, a nyelvföldrajz nemzetközi és magyar eredményeit. A területiséget tágabban értelmezve és a modern irányzatokat is sorra kerítve szó esik a városi dialektológiáról, illetőleg az alkalmazott dialektológiáról az anyanyelvoktatás szempontjából. A fejezet végén összefoglalást olvashatunk a nyelvjárási anyaggyűjtés feladatairól és módszeréről is.

A negyedik fejezet a regionális nyelvváltozatok társadalmi helyzetét, rétegződését, megítélését, presztízsét, a köznyelvhez és a regionális köznyelviséghez való viszonyát, változási folyamatait taglalja.

A dialektológia feladatköreiről szólva előre bocsátja, hogy a hagyományos felfogású „földrajzi dialektológia" helyett a felfogása szerinti modern dialektológia „vizsgálati tárgyának tekinti a nyelvnek nemcsak területi, hanem a területiben a társadalmi tagolódást is (szociodialektológia)" (63). Ezt annál is inkább

helyeselhetjük, mert a magyar dialektológia, amióta csak létezik, mindig különlegesen érzékeny volt a társadalmi vonatkozások iránt. Hogy ez a felfogás mennyire modern, azt jól érzékelteti a nemzetközi dialektológiai kongresszusok témaköreinek az elmúlt évtizedre visszatekintő bemutatásával (68–9).

Érdekes és tanulságos a nyelvjárások felosztásának alapelveiről (területi, tipológiai), az osztatok számáról, a megnevezések változatairól szóló fejtegetés. A korábbi két osztatú tagolást (helyi nyelvjárás, nyelvjárástípus) a tankönyv három osztatúra változtatja: helyi nyelvjárás, nyelvjáráscsoport, nyelvjárási régió. A közbülső kategória elválasztása nem lesz könnyű (a kötet példaként a csallóközi, göcseji, kalotaszegi nyelvjáráscsoportokat említi). A helyi nyelvjárást eddig sem mindenki egyetlen település jelenségeként értelmezte, így az elhatárolás ezen oldalon sem könnyű. Még nehezebb lesz a „csoportot" és a „régiót" precízen elkülöníteni akár a fonémaszámok, akár az egyéb jelenségek mennyisége felől közelítünk hozzájuk. És még egy szó a megnevezésekről. IMRE SAMU nyomán a kötet a területi alapú osztályozás helyett a tipológiai alapúra épít. Kérdés: akkor miért használ területre utaló műszókat, miért veti el a tipológiára utalókat? Nem lehetett volna a három egységet helyi nyelvjárásnak, nyelvjárástípusnak, illetőleg a középsőt nyelvjárási altípusnak nevezni? A *nyelvjáráscsoport* mint műszó nem szerencsés, mert éppen nem az összetartozást, hanem a csoporttagok eltéréseit emeli a tudatba. A *régió* szónak viszont kezd túlságosan sokféle jelentése lenni, például államhatárokon és nyelveken túllépő gazdasági-politikai értelemtől a regionális köznyelv jelentésének felébredéséig, ami szintén nem vág egybe az itteni nyelvjárási régió fogalmával. Mindazonáltal a műszók majd meggyökeresednek, pár évtized, és a régiek feledésbe süllyedésével közhasználatúakká válnak, nem ébred fel az osztályozási szempont és az egységnevek kettős háttere.

Újszerű és rendkívül hasznos a nyelvjárásleírás módszertani kérdéseivel foglalkozó alfejezet. Eddig szinte csak szórványosan esett szó a modern nyelvleírási módszereknek a nyelvjáráskutatásban való alkalmazhatóságáról, itt most rövid, de széles látókörű összefoglalást olvashatunk e kérdésről.

A nyelvföldrajz általános kérdéseivel, illetőleg a magyar nyelvföldrajz eredményeivel foglalkozó két alfejezet főleg a történetiség részletes bemutatásával és adatgazdagságával tűnik ki az általában elméleti és szinkrón alapállású gondolatmenetből. A városi dialektológiáról szólva a debreceni iskola BÁRCZI által művelt témakörét bővíti ki a kötet a szociolingvisztikai szempontok érvényesítésével. A városi nyelv társadalmi árnyaltságáról egyébként már a CSŰRY-iskola debreceni cívis nyelvi kutatásai is képet adtak. A kvantitatív és számítógépes dialektológia új, érdekes területei a diszciplínának: igazi értékei akkor meggyőzőek, amikor tömeges és hiteles nyelvjárási vagy nyelvváltozati adattárak (szógyűjtések, nyelvjárási atlaszok) feldolgozását vállalják. A nyelvjárási anyaggyűjtésről szóló alfejezet, mint a harmadik nagy fejezet lezárója jól mutat rá a

kérdésnek nemcsak fontosságára, hanem összetett gyakorlati és elméleti bonyolultságára is: azokra a szociokulturális körülményekre, amelyektől függ a gyűjtés, adatrögzítés anyagának hitelessége, illetőleg a nyelvjárási alapréteget színező, módosító hatásokra.

A regionális nyelvhasználat társadalmi kérdéseinek vizsgálata a kötetnek talán legfontosabb, a szociolingvisztikai szemléletmódot érvényesítő, az eddigi tankönyvekben legfeljebb érintett kérdéseket tárgyaló fejezete. A nyelvjárási nyelvhasználat történeti értékeinek és társadalmi megítélésének korábbi és mai felfogása, a nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás kérdései itt nyernek magas színvonalú összegzést dialektológiánkban. Csak sajnálhatjuk, hogy az itteni gondolatok magyar előzményeiről utalásszerűen sem esik szó: például DEME LÁSZLÓnak a magyar nyelvjárások szemléletét a középkortól áttekintő összegzését vagy KÁLMÁN BÉLÁnak a nyelvjárási gyűjtés múltját bemutató tanulmányát (A magyar népkutatás kézikönyve. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. 1949) a bibliográfia meg sem említi. A szinkrónia valamivel rugalmasabb kezelése — mint a nyelvföldrajzi fejezetben — itt is jó lett volna. Persze, a terjedelem szorítását is meg kell érteni, csak fáj, ha múltbeli értékeinket említetlenül hagyjuk, mert a tanulóifjúság így tudomást sem szerez róluk.

Külön is érdemes aláhúzni néhány gondolatot a taglalt kérdések közül. A nyelvjárási atlaszok problematikájánál például azt, hogy nemcsak a mondattani jelenségek vizsgálatára nehezen alkalmazható, hanem az újabban felmerülő jelentéstani vizsgálatokéra is. Azt, hogy egy településen egy (táj)szónak mely jelentései ismertek, valójában csak tömeges vagy teljes kikérdezéssel lenne eldönthető. Az életkorok, nemek, foglalkozások, iskolázottság, olvasottság, érdeklődési körök, vallás és még ki tudja hány tényező játszik szerepet egy-egy jelentés ismeretében. S mindezek nem is mind helyhez, nyelvjáráshoz köthető tényezők, az eredmény tehát nem nyelvjárást tükröz. A szkepszis tehát nagyon is indokolt (116 kk.).

A nyelvjárási anyaggyűjtésről nem először olvashatjuk itt BALOGH LAJOS összegzését (157 kk.). Tudjuk is, hogy hiteles adattár rendkívüli gondosságot kíván már a külső körülmények, de főleg az adatközlők kiválasztása tekintetében. Nem véletlen, hogy a nagy magyar nyelvatlasz gyűjtői a kiszállás első napján tapogatózó, ismerkedő beszélgetéseken kóstolgatták, kik lesznek a hiteles adatközlők, s csak másnap vették elő a kérdőíveket. (A divatos szociolingvisztikus „kérdezőbiztosok" ilyesmivel nemigen fecsérelik idejüket.) Nagy kár, hogy a BALOGH által felsorolt adatfelvételi jegyzőkönyv követelményeinek a tankönyv későbbi fejezetében közölt szövegek gyűjtői szinte semmiben nem tesznek eleget.

A regionális nyelvhasználat vizsgálatában — negyedik fejezet — részletes áttekintés található a befolyásoló tényezőkről: a regionális nyelvhasználat és az életkor, a nemek, a településtípusok, a foglalkozás, az iskolázottság, a vallás, a

beszédhelyzet hatásáról. Érdekes, de aligha szerencsés, hogy az életkorok szerinti tagolás szinte szerzőnként eltérő szakirodalmunkban: van két, három, négy vagy több nemzedéket megkülönböztető tanulmány, s a határok eltérései lényegében összehasonlíthatatlanná teszik a szembesítést. A felekezeti eltérésekben magam nemigen hiszek: ahol ilyen van, többnyire másodlagos, leginkább belső nyelvjárás-telepítés van a háttérben: másunnan érkezett vagy más anyanyelvű lakosság csoportjai állnak szemben a helybeliekkel, őshonosokkal. Szervetlen, de hasznos, hogy ide került egy gondolatsor a határainkon kívüli kisebbségi nyelvjárásokról, s külön a moldvai magyar nyelvjárásokról (196–9).

Kitűnő fejtegetéseket olvashatunk a nyelvjárási tudatról és tudatosságról, a nyelvjárási érték önkéntes feladásáról, a köznyelv dominanciájának elismeréséről, s a nyelvjárásiasság szégyenléséről és kerüléséről, ami hovatovább általános társadalmi magatartásformává válik.

Örömmel látom, hogy a tankönyv a „regionális köznyelviség" fogalmát elemzi, nem törekszik merev regionális köznyelveket elkülöníteni, illetőleg kreálni. A jelenségnek a változási folyamatokban, azok vizsgálatában van elsődleges szerepe. Fiktív regionális köznyelvek művi létrehozás ellen magam már húsz évvel ezelőtt tiltakoztam (Nyr. 1981: 323), félve a határon kívüli magyar nyelvváltozatok esetleges leválasztásától. Sajnos eredménytelenül.

A tankönyv ötödik nagy fejezete — JUHÁSZ DEZSŐ munkája — a magyar nyelvjárások leghagyományosabb kérdését, a nyelvjárások területi felosztását tárgyalja. Ezen a téren a BALASSA és SIMONYI tagolását szinte egy évszázadig tanította a közoktatás és a felsőoktatás. Ennek egyik oka az volt, hogy IMRE SAMUnak a nagy nyelvatlasz adattárára építő 1971-es nagy munkája a túltagolás következtében didaktikailag igen nehezen feldolgozható volt. Az itteni tankönyvnek ez a fejezete igen szerencsés kézzel nyúl a hiteles és pontos adatokra építő IMRE SAMU-felfogáshoz, de ugyanakkor redukálja a területi egységek számát: a korábbi nyolc helyett tíz „nyelvjárási régiót" különítve el. (Az elnevezésben és a tagolásban közvetlen előképét KIRÁLY LAJOSnál vélem felismerni: A magyar nyelv könyve. Szerk. A. JÁSZÓ ANNA. 1991. 521–58.) A módszeres tárgyalás, a hangtani, alaktani és egyéb jegyek bemutatása után mindenütt elégséges hosszúságú szövegmutatvány segíti a tárgyalt terület nyelvjárásának gyakorlati megismerését. Kár, hogy a felvétel körülményeit és adatközlőit a gyűjtők nem dokumentálták (a követelményeket megismerhették volna több korábbi helyről, például BALOGH LAJOS 1993-as munkájából). Talán az sem lett volna rossz, ha a kötethez lemezen mellékelik a szövegeket (a költségek emelését a diákoknak tankönyvsegély pótolhatta volna). A viszonylag rövid (257–316), de talán legtöbb konkrét tanulnivalót összegző fejezet végén szervesen következik a nyelvjárásszigetek problémáit felvető néhány oldal, BALOGH LAJOS munkája.

A további alfejezetek a nyelvjárási jelenségek összegző áttekintései: hangtani (FODOR KATALIN), illetőleg alaktani, mondattani és szókincstani vizsgálata (HEGEDŰS ATTILA). Ezek persze csak korlátozott mértékben támaszkodnak a tárgyalt tíz nyelvjárási régió közvetlen adataira: szerzőik nem azonosak, tárgyalási alapjuk szélesebb körű, gyakran nemzetközi a szakirodalom is.

A szövegmintákra utalva már megjegyeztem az adatközlők előírt adatainak hiányát. Nagyobb gondom is van velük. Szép törekvés, hogy tanszéki kirándulásokon részt vevő hallgatók magnetofonfelvételeit használják. Ez azonban nem garantálja azt, hogy a célba vett régió legjellegzetesebb települését sikerüljön szemléltetni. Magam például, aki a szatmári nyelvjárást anyanyelvemként ismerem, CSŰRY nyomán számos jelenségét vizsgáltam, a kötetbeli szövegben (294–5) nem ismertem rá nyelvjárásomra. Ennek egyik oka az lehet, hogy ez a „nyelvjárási régió" nagyon tarka, számos „csoportot" tartalmaz, és a tivadarfalvi helyi nyelvjárás számos olyan sajátságot mutat, amely a szamosháti főcsoporttól erősen eltér. Szerencsétlen a szöveg megválasztása is: a kendermunkához sem a kérdező riporter, sem az adatközlő nem értett, így a tartalom csak a munkamenet törmeléke. Ráadásul az adatközlő szégyellhette nyelvjárását, mert az *é-2* fonémát az esetek túlnyomó többségében a köznyelvinek érzett *é-1* fonéma valamelyik változatában realizálta. Csak remélhetem, hogy a többi szöveg tipikusabb és nyelvjárásosabb.

A nyelvjárások hangrendszereit tárgyaló fejezet elméletileg IMRE SAMU nyomán rendszerez. Itt megint azt kell mondanom, hogy saját nyelvjárásomra nézve már eddig is bizonyos kétségeim voltak például a nyitódó és záródó diftongusok egyidejű jelenlétének bizonygatásával kapcsolatban. Az *é-1* és *é-2* fonémákkal nincs bajom, hiszen ezeknek jól kimutatható nyelvtörténeti előzményük van, amely különbség bennük megjelenik. Vitathatónak tartom viszont az *ó-1* és *ó-2,* illetőleg az *ő-1* és *ő-2* megkülönböztetését. Az *ó-2 uo,* illetőleg az *ő-2 üö* realizációja az esetek túlnyomó többségében a zártszótagi *l, r, j* nyújtó hatásának (ami egyszersmind zárulással is jár) fonetikai eredménye. Feltevésem szerint a *foarkas, Gyoarmat, üördög*-féle diftongusokban túlnyomórészt az *a, ö* fonémák asszociatív hatására megnyúlt változatainak tovább módosult realizációit láthatjuk, nem egy *ó, ő* fonémáét (ez utóbbiak tipikus realizációja a záródó diftongus: *óu, őü*). Azt sem tudom, szükséges-e a hosszú *ā, ē* hangokat önálló fonémaként számontartanunk, hiszen nevük „polifonémikus" hang, tehát két fonémát reprezentáló hangváltozat az *-l* pótlónyúlásának eredménye. Minde kétségek csak arra jók, hogy rámutassunk: érdemes lenne a hazai és külföldi fonológiai kutatások fényében a nyelvjárási fonémarendszereket is újragondolni.

Az alaktani, mondattani és szókészleti nyelvjárási jelenségek áttekintése talán egyszerűbb és színesebb, hálásabb téma is, mint a hangtaniaké. HEGEDŰS ATTILA rövid, világos, jól áttekinthető összegzéseit adja ezeknek a kérdéseknek. Kimeríteni az itteni kérdéseket nem lehet: például a nyelvjárási képzőállomány

gazdagságát reménytelen lenne részletezni. Külön elismerést érdemel a mondattani kérdések viszonylag bő tárgyalása: e téren a legtöbbet a kötet szerkesztőjétől és egyik lektorától tanulhattunk. A tájnyelvi lexikológia és lexikográfia legfontosabb kérdései gazdag szakirodalmi utalásrendszerrel zárják a fejezetet.

A „Válogatott irodalom" főfejezet (409–36) után még terjedelmes „Függelék" fejezet következik a mellékletek lelőhelyeiről, mutató a földrajzi nevekről, illetőleg tárgymutató. A 40 darab, 50 oldalnyi melléklet a kötet szinte minden fejezetéhez tartalmaz tanulságos látni valót. Külön köszönet illeti a szerkesztőt, hogy a kartonált borítók belső oldalán két színes térképet ad az olvasónak: „Magyarország népei a XI. században" (KNIEZSA ISTVÁN és GLASER LAJOS tervezése. — Zavaró, hogy az irodalomjegyzékben KNIEZSA e műve 2000-ben való megjelenésre utal, de valószínű, hogy az 1938-as, Szent István Emlékkönyvbeli munkáról van szó). A hátsó borító belső oldalán hasonló színes térkép van: „Magyar nemzetiségűek a Kárpát-medencében" (az 1989–1992. évi népszámlálások alapján készítette SEBŐK LÁSZLÓ).

KISS JENŐ és munkatársai rendkívül értékes kézikönyvvel ajándékozták meg a főiskolai, egyetemi hallgatóságot és a szaktudomány művelőit. A területi és társadalmi kölcsönhatásokban vizsgált tudományterület, a szociodialektológia friss szemléletű, a hagyományos és modern nézeteket egyesítve bemutató összegzése mindannak, amit e tudományterület művelői hosszú idő alatt felhalmoztak. Az oktatás és kutatás évtizedekre szóló segédeszközt kapott a megismeréshez és a továbbfejlődéshez, megújuláshoz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

SZABÓ JÓZSEF–[SZ. BOZÓKI MARGIT], **Koppány menti tájszótár.** Szekszárd, 2000. (248 lap)*

A tájszótárakról (is) akkor nyilatkozhatunk érdemben, ha megvizsgáljuk, megbízhatóak-e a benne közölt adatok, illetőleg hogy a szótár lexikográfiai megoldásaival mennyiben segíti elő tudományos kérdések megválaszolását (leíró adekvátság, lexikográfiai követelmények). Nyilvánvaló: minél professzionálisabb egy szótár, annál inkább megfelel ezeknek a követelményeknek.

Nézzük a Koppány menti tájszótárt először a leíró adekvátság szempontjából! SZABÓ JÓZSEF nagy tudású és tapasztalt hivatásos dialektológus, aki tájszó-

* A társszerző SZ. BOZÓKI MARGIT neve — SZABÓ JÓZSEF kiegészítő közlése szerint (vö. MNy. 97: 126) — lemaradt a könyv címlapjáról. *(A szerkesztők.)*

tári kérdésekben több ízben is hallatta véleményét, aki tisztában van a nyelvjárási anyaggyűjtés kérdéseivel s a tájszótárírás elvi és gyakorlati problémáival. Ami a gyűjtés körülményeit illeti: szülőfalujában, Nagykónyiban szülei, rokonai, ismerősei körében, a számára minden szempontból jól ismert otthoni közegben gyűjthette anyanyelvjárása szavait. DEMÉnek „A nagykónyi nyelvjárás" című monográfiáról írott lektori véleményében megfogalmazottak maradéktalanul érvényesek ebben az esetben is: „anyaga nem a helyi nyelvjárásba beletekintő, hanem a belőle kinövő tudós által hitelesített, szolíd ismeretanyag". A gyűjtésben kitűnő partnere volt a néprajzban még otthonosabban mozgó SZ. BOZÓKI MARGIT, felesége, ld. MNy. 2001: 126. (Ld. tőle: Az emberi élet sorsfordulóinak szokásai és hiedelmei három Koppány menti községben. Szekszárd, 1989.) A gyűjtés a Nagykónyival szomszédos Értényben és Koppányszántón is folyt. Ez utóbbi közeg szociokulturális értelemben a nagykónyival nagyrészt megegyezett. A nagykónyi, tehát az otthon végzett gyűjtés azonban érthetően mélyebbre hatolt (vö. ehhez SEBESTYÉN: DialSzimp. I, 195). Ezt az is igazolja, hogy a csak Nagykónyiból adatolt szavak száma lényegesen felülmúlja a csupán a másikakból adatoltakét (ld. alább). Minthogy tapasztalt gyűjtőkről, kiváló dialektológusról és a néprajzban otthonos munkatársról van szó, nincs kétségem afelől, hogy az adatok megfelelnek a leíró adekvátság követelményének. A gyűjtők szakmai és széles körű helyi ismeretei és tapasztalata, a vizsgált kisközösségbe való kulturális és emberi beágyazottsága a biztosíték rá. A gyűjtés alaposságát mutatja egyebek mellett az, hogy a szótárban számos esetben találkozunk az élőnyelvre oly jellemző alakváltozatokkal. (Ez a szótár egyik fontos pozitívuma; ld. például: **forszíroz** *farcéroz ~ farcérull, forszéroz ~ forszérull,* **gége** *~ gege ~ giga,* **konzerv** *kondzërv ~ kondzërva,* **pisztoly** *pisztó ~ pisztol ~ pisztoj,* **sparhelt** *~ sporhelt ~ porhelt,* **stelázsi** *~ tëlázsli ~ tëlázsi.*) Illetőleg hogy érdekes, tanulságos archaizmusok is — a szótörténészek, etimológusok külön örömére — szép számmal előfordulnak (ld. például *füente, hófujátok, húgyik, huncfut, pintér, nyűgös*), a szócikkek alapos, informatív néprajzi „betétei"-ről nem is beszélve.

A néprajzi háttér dicsérendően nagy figyelmet kapott. Ezért a pusztán a lexikai tényekből kihámozhatókat jóval meghaladó módon közvetít a szótár megbízható s pontosan leírt néprajzi információkat a hagyományos paraszti gazdálkodás nagyrészt eltűnt világából. Ld. például *a boszorkány, búzaszentelés, kasza, kaszás, kottyolás, kötél, móring, lúg, lyukaskalács, nyársdugás, nyomtatás, ónyaöntés, pörkölttorta, tutyi, újmenyecsketánc, zab* szócikkét. A néprajzi szempont következetes alkalmazása egyértelmű pozitívum, követendő gyakorlat.

A szótár megjelenése azon puszta tény miatt is örvendetes, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodást tükröző tájszókészlet visszaszorulása, sőt feledésbe merülése e gazdálkodásmód, létforma eltűnésének természetes következményeként igencsak felgyorsult. S e szótár még ennek a létformának a jellemző szavait

tartalmazza, tehát tovatűnő, illetőleg részben már el is tűnt szavakat őriz meg. Mert igaz, amit DEME írt: „A hagyományos nyelvjárások ... csak az ajkakon, csak az agyakban élnek; s amit nem rögzítünk belőlük kellő időben, azt hordozóikkal együtt átadtuk az enyészetnek" (DialSzimp. I, 191).

A gyűjtésről jó lett volna némileg részletesebb tájékoztatást adni. Például arról, hogyan használták föl a bevezetőben (9) említett szótárakat. Ha ugyanis kikérdezték volna az említett szótárak tájszavait, akkor e tájszavak Koppány menti tájszótárbeli hiánya azt jelentené, hogy a három faluban a gyűjtés idején nem ismerték őket. SZABÓ JÓZSEF levélbeli közléséből tudom, hogy nem kérdezték ki a bevezetőben említett szótárakat. Ha azonban olyan tájszóra bukkantak e szótárakban, amely ismerősnek tűnt számukra, de nem volt a három nyelvjárásból följegyzésük róla, akkor aktív indirekt gyűjtéssel tisztázták, ismerik-e a kutatópontjaikon őket, s ha igen, milyen alakban és jelentésben.

Lexikográfiai szempontból is megbízható szótárról van szó. (A szerkesztés egyedül SZABÓ JÓZSEF munkája.) Néhány észrevétel — a jövendő tájszótárakra gondolva — azonban megokoltnak tűnik. SZABÓ JÓZSEF maga reflektál két lexikográfiai kérdésre, megokolva mintegy kritikai észrevételeket kiváltható eljárását (uo.). Az egyik a szavak társadalmi érvénye megállapításának és jelölésének problémája. Szögezzük le: a szociális érvény megállapításának és (valamilyen formában való) jelölésének az elvárása hivatásos dialektológus számára egy ideje már evidenciaként kezelendő. Nos: SZABÓ JÓZSEF a legarchaikusabb szavak esetében gyakorta megnevezte (a *Megj.* rövidítés után), hogy csupán néhány idős adatközlő használja őket. Hogy itt voltaképpen meg is állt, annak az az oka, hogy nem tudtak a gyűjtők annyi időt a terepen tölteni, amennyi a teljes szóanyagnak az egyidejűség szempontjából való megbízható minősítéséhez szükséges lett volna (a gyűjtés harminchat éven át tartott). Tehát a körülmények kényszerítő hatására kellett lemondani a szóban forgó elvárás teljesítéséről. E tényt sajnálattal vesszük tudomásul, mert így kisebb a szótár nyelvtudományi felhasználhatósági értéke, de tudván azt, hogy a korrekt megoldás egyedül ez volt.

A példamondatok közlésében (erre is van reflexió a bevezetőben: i. h.) SZABÓ JÓZSEF bőkezűbb, mint több más tájszótáríró. Elmondhatjuk, hogy a „Koppány menti tájszótár"-ban közölt példamondatok döntő többsége olvasói szemmel nézve is jó példamondat, ugyanis nemcsak a nyelvjárási szóhasználatot és stílust érzékeltetik híven, hanem a falusi környezetet, a hagyományos paraszti mentalitást és szokásrendet is. Úgy vélem azonban, a mellett kevés érvet lehet felhozni, hogy példamondatok szükségesek volnának az alaki tájszavak mellé is (az alaki tájszavak megszűrésére ld. újabban ZILAHI: MNyj. 35: 72).

A szótár használóinak gyors tájékoztatása és a más szótárakkal való egybevetés megkönnyítése, azaz a tájszótárban közölt adatok felhasználása, feldolgozása érdekében — úgy gondolom — célszerű lett volna valahogy jelölni, kiemelni a valódi tájszavakat. Ennek hiányában egyetlen dolog marad: a szótár olvasója

saját kompetenciájára támaszkodva ítéli meg a szükséges esetekben a szavak nyelvváltozatbeli státusát (ezt számos esetben meg tudja tenni a tévedés kockázata nélkül, de korántsem minden esetben), vagy az Értelmező kéziszótárhoz fordul a számára bizonytalan esetekben (ez a követendő út).

Abban egyetértés van már, hogy a szavak köznyelvi és tájnyelvi voltának az eldöntésében az Értelmező kéziszótár a legjobb mércénk. A tájszavak címszavasításában, tehát köznyelvesített formájuknak a meghatározásában az Új magyar tájszótárt javaslom követni. (Erre persze csak akkor van mód, ha a kérdéses tájszó vagy valamely változata, származéka megvan az ÚMTsz.-ban.) Nyomós érvek szólnak e mellett. Ugyanis az ÚMTsz. az az általános tájszótár, amely a legtöbb regionális lexémát (és állandó szókapcsolatot) tartalmazza, ennek következtében pedig e szótár szerkesztőinek volt legnagyobb rálátása a különböző tájszavak és változataik összefüggésére, tehát nekik volt a legtöbb lehetőségük a címszavasítás megnyugtató elvégzésére. Az ÚMTsz. címszavasítási gyakorlatát követve nem **blinckézés, kepéll, kiüszékel, külüfejű, küttölös (vászon, zsák), üszékcsuta** és **zsvártli** lenne a címszó a „Koppány menti tájszótár"-ban sem, hanem **pilinckézés** (l. ÚMTsz. **pilincke** a.), **kepél** (l. **kepél**[1] a.), **kiízékel** (l. **ízék** a.), **gülüfejű** (l. **gülüszemű** a.), **kittelyes** (l. **kittelyes** a.; vö. ném. *Kittel*) **ízékcsuta** (l. **ízékcsuta** a.) és **svártli** (l. **svártli** a.). S miért lenne ez fontos? Mert ez az eljárásmód jobban biztosítja a tájszók és tájszóváltozatok közötti könnyebb és gyorsabb tájékozódást, mint az eddigi, teljesen egyéni, nem ritkán ad hoc jellegű gyakorlat.

Az utalások a tájszótárakban különösen fontosak, ugyanis az (adott nyelvjárásban nem kompetens) olvasó intuíciós alapon nem tud tájékozódni. Nem tudhatja tehát azt sem, hogy nagy valószínűséggel melyik címszó alatt talál speciális nyelvjárási alakokat, jelentéseket. A szóban forgó szótárban a szóalak-összetartozás utalózása következetes, alapos (**rehoma** l. *reuma,* **réf** l. *rőf,* **rőtöget** l. *rejteget,* **rosszul** l. *elrosszul,* **sindő** l. *zsindely,* **sum** l. *svung*). Mind a tilde használatára és az *l.*-lel (= lásd) való utalózásra, mind a néprajzi és az egyéb természetű észrevételekre *(Népr.* és *Megj.),* valamint a frazeológiai, szófaji és stílusminősítésekre, nemkülönben a forrás (ti. a települések) megjelölésére vonatkozó tájékoztatás világos (8–10, 12), s a követett gyakorlat is pontos. A *Vö.*-vel történő utalózás három esetben fordul elő: a) bizonyos, többnyire azonos szócsaládba tartozó szinonimák jelölésében *(karingalódik* Vö. *keringelődik),* b) tőalak és táji jelentésű igekötős alak összetartozásának jelölésében *(kapál* Vö. *bekapál)* és c) a címszóban megjelölt témakörhöz kapcsolódó tartalmat jelölő szavak esetében *(húsvéthétfő* Vö. *kókányolás).* A szinonimák *Vö.*-vel való elvszerűen következetes jelölését (a *cemende, dáma, rüfke* egyaránt jelent 'rossz erkölcsű nő'-t, még sincs utalás egymásra egyiknek a szócikkében sem) azért is hiányolom, mert SZABÓ JÓZSEF „A nagykónyi nyelvjárás" című monográfiájában (Szekszárd, 1986. 240–255) kitűnő fejezetet szentelt a nyelvjárási (nagykónyi) szinonimák-

nak, s ott számos rövidebb-hosszabb szinonimasort meg is említ, például: *gaborgyás ~ szekszóniás, dinkós ~ féküllős ~ galahüttyös* (246, 247). Ezeket a szótárban is jelölni kellett volna.

Bizonyos esetekben az alakváltozatok használatbeli kötöttségei jelezve vannak (például **gerinc** a.). Az esetek többségében azonban nem. Ez azért sajnálatos, mert nagy a valószínűsége annak, hogy az alakváltozatok nagy része között van több-kevesebb használatbeli különbség. Dialektológiai tapasztalatok alapján úgyszólván kizárható, hogy mondjuk a *pisztoly* (föntebb idézett) három változata azonos használati körű volna (a *pisztó* egyértelműen archaizmusnak tűnik).

A szótár előszavában olvassuk, hogy eredetileg nagykónyi szótár megírását tervezte SZABÓ JÓZSEF, azonban „A nagykónyi nyelvjárás" című, párját ritkítóan gazdag példaanyagú monográfia megjelenése után elégségesnek ítélte a tájszótár elkészítését (6, 9). Nyilván a kezdeti adatgyűjtői célkitűzésnek, illetőleg gyakorlatnak a „maradvány"-a az, hogy a tájszótárban kivételesen előfordulnak a köznyelvivel teljesen megegyező szavak is szócikkesített formában (például *len*), hogy a szótár az ilyenkor szokásosnál nagyobb arányban tartalmaz minimális eltérést mutató alaki tájszavakat, úgyszintén szócikkesítve (például *egyikmásik, enyém, éppen*), nem ritkán példamondatok kíséretében *(csalán, kieszel, menyecske, piac)*. A szótár — anyagát tekintve — természetesen ezzel sem lett sem rosszabb, sem értéktelenebb, épp ellenkezőleg. A lexikográfiai következetlenség kérdése azonban fölmerül. Az alaki tájszavakhoz véleményem szerint azért nem érdemes csatolni sem szófaji jelölést, sem jelentést (*agronómus, cement, csikk, csokoládé, demizson, lekvár, mozi, sekrestye* stb.), mert ezek az információk a köznyelvi megfelelő fölidézésével automatikusan rendelkezésünkre állnak. Fölöslegesnek vélem a szófaji minősítést és a jelentésmegadást akkor is, amikor alaki tájszóhoz kötődő állandó szókapcsolat közlése a cél (ld. például *dinnye, dió, mosolyog, stiglic* a.). Ami ezekben az esetekben magyarázandó, az nem az (egyébként is érthető) alaki tájszó, hanem a táji frazeologizmus, amelyben az alaki tájszó előfordul (természetesen az állandó szókapcsolatok sem maradnak jelentésmegadás nélkül a szótárban).

A Koppányi tájszótárban örvendetesen sok frazeologizmus van, többnyire alaki tájszavakhoz kapcsolt szócikkekben. Ha bármely néven nevezendő okból a szótárak írói nem vállalkoz(hat)nak a táji frazeologizmusok önelvű leírására, s a szótárban való közlésük mellett döntenek, akkor célszerű megadni azoknak a címszavaknak a betűrendes lajstromát, amelyeknek a szócikkeiben az állandó szókapcsolatok közöltetnek. De még praktikusabb megoldás volna a frazeologizmusoknak külön, a vezérszavak betűrendjében való közlése, kiegészítve az ilyenkor elvárható mutatóval. Ugyanis a táji frazeologizmusokkal is úgy vagyunk, mint a tájszavakkal: ha nincs meg az adott nyelvjárásbeli kompetenciánk, fogalmunk sincs, melyik címszó, melyik szócikk alatt érdemes kereskednünk.

A regionális szótárak és a regionális tájszótárak több-kevesebb következetességgel, illetőleg mélységben általában jelölik, ha egy-egy köszó a gyűjtési területnek csak bizonyos pontjairól adatolható (ld. például SzamSz., OrmSz., Bodrogközi tájszótár). Ezt a föltétlenül követendő gyakorlatot követi a „Koppány menti tájszótár" is. Külön jelölve van ugyanis a szótárban, ha egy-egy szó vagy jelentés a vizsgált három faluból csak egyben vagy kettőben él(t). Ez lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy milyen szókészleti különbségek vannak egymással érintkező helyi nyelvjárások között. Minthogy pedig ilyen jellegű célzott vizsgálatok magyar nyelvterületen még nem folytak, érdemes volna a szótárból kiindulva, de térben tágítva a vizsgálatot utánanézni a kérdésnek, keresve persze a különbségek okait is. Nagykónyi szóként van jelölve például *a bubolaitök, cühel, elsíbol, göszpi, gulyás* (jelentése), *halisztok, hurkatáncolás, kaszirva, kaszirbáll, kaszirváll, keszkenő, kisszövőszék, kupáll, lungó, lungóskodik, nádra, sompaprika, telleg, tilángli, tüskeribizli, tyúkmonyas pörc, riskó, verbungol, zuptüre, zselic, zsibog,* koppányszántóinak a *bucsér, fehércseléd, karónyakú, kipalol, vakzáptojás* s a *vakar, vakaró* egy-egy jelentése, érténvinek pedig a *kusztora, sarabull, venyics.* Nagykónyiban és Koppányszántón használják a következőket: *buckó, venyicse, venyige, zsibbog,* Nagykónyiban és Értényben a *tüskepecsenyé*-t, Értényben és Koppányszántón a *tüskeszőlő*-t 'egres', a *pörc*-öt 'töpörtyű' jelentésben, míg az utóbbi szót Nagykónyiban 'sült szalonna' jelentésben használják. Csak nagykónyi szavakként vannak jelölve a nyilvánvalóan német eredetű *áncvájra, auf, cájg, coford, hájzli, vártepiszli, verbung, vercájg.* A magyarázat itt egyértelmű: Nagykónyiban a 19. század utolsó harmadában mintegy 200 német ajkú lakos élt, míg a két említett szomszédos község színmagyar lakosságú volt (8). Kézenfekvő tehát, hogy a szomszédos nyelvjárások közötti lexikai különbségeknek gyakran településtörténeti (s házasodási szokásokra visszavezethető) okai vannak.

A Koppány menti regionális tájszótár megjelenése igencsak örvendetes. Leletmentő szerepe, adatainak megbízható volta, a néprajzi szempontnak a következetes érvényesítése, valamint több szempontú és irányú felhasználhatósága (nyelvtudomány, néprajz, művelődés- és helytörténet) teszik fontossá. Mint élőnyelvi szótár a tudomány számára új adatok tömegét rögzíti, s teszi könnyen hozzáférhetővé. A szótárban közölt számos alakváltozat jól mutatja az élőnyelv variabilitását (e tekintetben jobb mindegyik elődjénél). A szótár tudományos értékét növeli az a körülmény, hogy Nagykónyi nyelvjárása a legalaposabban leírt, feldolgozott nyelvjárások közé tartozik (SZABÓ JÓZSEF munkásságának köszönhetően). Így a tájszótárban közölt anyag kutathatóságának horizontja tágabb, mintha csak ez szótár állna rendelkezésünkre a vizsgált nyelvjárásból.

KISS JENŐ

SZABÓ JÓZSEF, **Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok.**
Körös Főiskola, Békéscsaba, 1999. (423 lap)

Ha a huszadik század magyar nyelvjáráskutatásának történetére gondolunk, elsőként a debreceni CSŰRY BÁLINT népnyelvkutató iskolája jut eszünkbe. A második hullám a Magyar nyelvjárások atlaszának nagy nemzedéke, akik talán az utolsó pillanatban rögzítették a hagyományos magyar nyelvjárások alaprétegének akkori, azóta sok szempontból megbomlott állapotát. Új, harmadik hullám, sajnos, nem alakult ki, sőt, azt mondhatjuk, a dialektológia defenzívába szorult itthon is divatos, de sematizáló szerkezetvizsgálati iskolák nyomulása során. Talán segíthet a nyelvjáráskutatás újra felemelkedésében az, hogy a sematizmussal szembeforduló, a nyelvet belső változataiban vizsgáló szociolingvisztika felfedezi a hasonló szemléletet régóta érvényesítő nyelvjáráskutatás értékeit, s a két szemlélet kölcsönösen megtermékenyíti egymást. Mindenesetre: a nyelvatlasz utáni nyelvjáráskutatók szinte mindegyike törekszik a nyelvjárási jelenségeket a szociolingvisztika fő szempontjai szerint is szemlélni és értékelni. Külön örömünkre szolgálhat, hogy vannak olyan dialektológusaink, akik ilyen modern szemlélet alapján vállalják egy-egy helyi nyelvjárásnak mély és sokoldalú feltárását. Ilyen például KISS JENŐ tanulmánysorozata Rábaköz nyelvjárásáról, illetőleg SZABÓ JÓZSEF Nagykónyi tájnyelvének leírására vonatkozó számos munkája. SZABÓ JÓZSEF itteni munkájának címében joggal jelenik meg a szociolingvisztikára utalás. Szerencsére azonban az *és* kötőszó nem azt jelzi, hogy külön kezeli a két tudományterületet, hanem azt, hogy nyelvjárási kutatásai közben folyamatosan és tudatosan törekszik a nyelvjárási jelenségek használatában mutatkozó társadalmi befolyásoltság megfigyelésére és rögzítésére.

Tanulmánykötet összeválogatására sokféle ok késztethet egy kutatót. Kisebb egyetemi tanszékek oktatói kényszer-polihisztorok: az oktatás gyakran négy-öt diszciplína előadására kényszeríti őket, s ha lelkiismeretesek, mindegyik terület szakirodalmát olvassák, problémáihoz hozzászólnak. A publikálási lehetőségek és felkérések sokszor igen eltérő helyekre vetnek egy-egy tanulmányt — évkönyvek, vegyes tartalmú szemlék, szűk körben terjedő konferencia-kötetek, emlékkönyvek stb. —, ahol nehezen lelhetők fel a téma kutatói számára. Joggal törekszik a kutató, hogy közös kévébe kösse az egynemű termést, megkönnyítse a hozzáférést a szakterület művelőinek.

Van persze kockázata is az efféle törekvésnek. Egyik a tanulmányok időbéli széthúzódása. Hiszen a szakirodalom fejlődik, s a korábban kelt tanulmány nem reagálhat az utóbb megjelent még oly fontos kutatásokra sem, s a gyűjtelékes kötet olvasója hiányolhatja a reagálást — vagy csak az első megjelenés dátumának megkeresése után érti meg a hiány okát. Egyenetlenséget okozhat az is, hogy az eltérő publikációs helyek más-más mennyiségű és jellegű szakirodalmi

hivatkozást viselnek el, amiből a gyűjteményes kötetben egyenetlenségek következnek. Kérdés az is, mit tegyen a szerző, ha közben megváltozott a felfogása, esetleg új adatokra bukkant a témához. SZABÓ T. ATTILA gyakran kettős évszámot jegyzett gyűjteményes köteteinek egyes tanulmányai alá, jelezve, hogy az első megjelenéshez képest átdolgozott, új adatokkal bővített, esetleg rövidített változatot közöl újra. Gond lehet a gyűjteményes kötetre való hivatkozással is. Ha egy felhasználó egy téma kutatásának történetét akarja áttekinteni, a gondolat fejlődésének időrendjében halad. Ha a gyűjteményes kötet évszámát veszi alapul, elsikkadhat, hogy a szerző a gondolatot esetleg évtizedekkel korábban fejtette ki, megzavarodik az időrend logikája. Ezek a kockázatok azonban eltörpülnek a koherens kutatási anyagot kínáló gyűjteményes kötetek előnyei mellett.

SZABÓ JÓZSEF a kötet előszavában szerényen nem a szakterület kutatóit tekinti célközönségnek, hanem a főiskolai és egyetemi hallgatók tudományos érdeklődését akarja kielégíteni: a magyar szakos hallgatók nyelvészeti fölkészültségének elmélyítését, kutatás-módszertani ismereteik gyarapítását, hivatástudatuk formálását tűzi ki céljául (6).

A vaskos kötet hat nagy fejezetében összesen 28 tanulmány sorakozik, világos tematikai tagolásban. Az első fejezet „Néhány elméleti-módszertani kérdés" címmel hét tanulmányt foglal magába (8–141). Olvashatunk a nyelvjárási anyaggyűjtés, szövegfelvétel, hangrögzítés módszereinek fejlődéséről, a lejegyzés során előbukkanó mondatelhatárolási nehézségekről, a nyelvjárási alapréteg folyamatos módosulásáról a köznyelv hatására, a nyelvjárásszigetek fogalmáról, alakulásmódjairól, jelentős részben a szerző nagyszabású monográfiájának kutatási eredményei alapján. Kissé elütő tárgyú, de kitűnően megírt, és sok kutatástörténeti, kutatás-módszertani kérdést mutat be az *ö* hang eredetét és az *ö*-zés elterjedését vizsgáló tanulmány. A fejezetnek talán legfontosabb részei a nyelvjárásszigetekkel foglalkozó írások: ezekről a magyar dialektológiai szakirodalomban SZABÓ JÓZSEF írta a legalapvetőbb eredményeket: erről szóló monográfiájának részei a témakörben megkerülhetetlenek.

Itt és a további fejezetben is fontos technikai adalék a tanulmány első megjelenésének pontos megjelölése a tanulmány végén.

A kötet második nagy fejezetének címe: „Nyelvjárás és iskola" (142–89). Az itteni négy írás azokra a tapasztalatokra reagál, amelyet a szerző még mint középiskolai tanár szerzett a tanulók nyelvjárásszemléletéről: lekezeléséről, olykor kigúnyolásáról. E felfogással szembefordulva mutatja fel legjobb íróink, költőink szövegeinek népnyelvi stíluselemeit Arany Jánostól napjainkig. Joggal marasztalja el azt a felsőoktatási, pedagógusképzési szemléletet is, amely a magyartanárokat nem készíti fel az iskolák többségében rájuk váró nyelvjárásos tanulói beszéd helyes kezelésére. A népnyelv lexikális értékeinek bemutatásához BÁLINT SÁNDOR nagyszerű „Szegedi szótár"-ának anyagából válogat ki sok értékes szemléltető példát.

Óvatosságra inti az olvasót, hogy e fejezetben a 145. és 153. oldalak között hibás a lapszámozás. Pontosabban a lapszámozás jó, csak összehordáskor zavarodott meg a rend: 145–150–147–152 stb. Ellenőriztem: a hiba nem korlátozódik az én példányomra.

„Nyelvjárás és irodalom" címet visel a kötet harmadik nagy fejezete (190–243). Az itt olvasható négy írás a szerző szlovákiai, pozsonyi egyetemi vendégtanár korszakából származik. Az ide tartozó általános kérdéseken túl — mint a tájnyelvi jelenségek szépírói felhasználásának kérdései — főleg a mai szlovákiai magyar írók műveiben fellelhető nyelvjárásiasságok elemzését találjuk. Duba Gyula, Gál Sándor, Kulcsár Ferenc szövegeinek elemzése mellett történeti távlatot kap a kérdés azáltal, hogy vizsgálja a szerző ZALABAI ZSIGMONDnak Baróti Szabó Dávid műveiből való válogatását is. A Barótitól közreadott több mint négyszáz vershez írt szómagyarázatokban és utószóban ZALABAI jó elemzésben mutatja be az erdélyi születésű, de több mint két évtizedet Kassán, Virten és más felvidéki helységekben töltő Baróti szókincsének sajátos keveredését.

A tanulmányok ideiktatását az is indokolja, hogy többségük pozsonyi kiadványokban jelent meg (Új Dunatáj, Irodalmi Szemle), amelyek hazai intézményekben kevéssé lelhetők fel.

A nyelvjárási szókincs elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik a kötet negyedik fejezete: „Szókészleti kérdések, szó- és szólásmagyarázatok" (244–314). Szó esik ebben a nyelvjárás szókincsének változásáról a gazdasági élet, illetőleg a köznyelvi hatások következtében. Terjedelmes tanulmány mutatja be, hogy a szerző szülőföldjén, a monografikusan is feldolgozott Nagykónyiban hogyan él egymás mellett az archaikus, visszaszoruló, az általánosan használt, illetőleg a köznyelvből frissen behatoló szóanyag: *böllenkëdik — incselkëdik — ellenkëdik; kösztülődik — cühölődik — készülődik* stb. Az oldalakon át folytatódó táblázat (269–77) a szerző rendkívül alapos és mély ismereteiről győzi meg az olvasót. NYÍRI ANTALra hivatkozva kitér az egy-egy nyelvjárásból hiányzó köznyelvi vagy más nyelvjárási szavak kérdésére is. Felsorol jó néhány olyan szót is, amely helyett a nagykónyi nyelvjárás más használ: *bögöly (bangócs), csűd (nyigér), csűr (pajta)* stb. Ennek az újabban főleg BALOGH LAJOS nyomán divatba jött felfogásnak magam nemigen tulajdonítok jelentőséget: inkább furcsállom, ha egy település negatív tájszótárát próbálja valaki összeállítani. CSŰRY BÁLINT már 1936-ban tucatnyi olyan szót, szólást sorol fel, amelyek a köznyelvben vagy más nyelvjárásokban előfordulnak, de a szamosháti nyelvjárásból hiányoznak (A népnyelvi búvárlat módszere 14). Ennek azonban a köznyelv kialakulása szempontjából tulajdonít jelentőséget. Egy negatív helyi tájszótárhoz nem is lenne elég csak a köznyelvi szókincset átszűrni, számításba kellene venni más területek teljes szókincsét is — ami nyilvánvalóan megoldhatatlan feladat. Egy helyi „hiányszótár" összeállításához nemcsak egy helyi teljes szótárra lenne

szükség, hanem a teljes köznyelvi és sok más teljes nyelvjárási szótárra, amelyek alapján a „hiány" listázható lenne.

Érdekesek még ebben a fejezetben SZABÓ JÓZSEFnek azok a fejtegetései is, amelyeket a tautonimák mivoltáról olvashatunk a *saraboló* megnevezéseinek áttekintése kapcsán. A tautonimát IMRE SAMU nyomán úgy különíti el a szinonimától, hogy az egy fogalomnak különböző nyelvjárásokban való megnevezése, a szinonima pedig egy nyelvközösség párhuzamosan használt szóeleme.

Színes és szórakoztató a nyelvjárási szólásmagyarázatok sora. Könnyű műfajnak látszik, pedig korántsem az: sok utánajárás, helyszíni gyűjtés, tájszóismeret, szótörténeti, néprajzi, tárgyismereti háttér alapján lehet csak megkísérelni a ma már gyakran elhomályosult eredetű szólások felderítését.

A többéves pozsonyi vendégprofesszorság és a nyelvjáráskutatásban már aktívan művelt szociolingvisztikai gyakorlat vezették SZABÓ JÓZSEFet az ötödik fejezetben megcélzott problematikához: „Küzdelem anyanyelvünkért Szlovákiában" (315–57). A szociolingvisztikának magyar szemszögből nézve egyik legfontosabb kérdésköre a nyelvpolitika, azonbelül a kisebbségek nyelvi helyzete, az anyanyelv elsajátításához és gyakorlásához, az anyanyelvi szocializáció intézményeinek rendszeréhez, az államnyelvhez való viszony sok nehéz gondja.

SZABÓ JÓZSEF rámutat: a magyar nyelv helyzete Szlovákiában Trianon óta rendezetlen, a magyar nemzeti kisebbség gazdasági, politikai, társadalmi és különösen nyelvi érvényesülése máig megoldatlan gond. A társadalmi hátrányos helyzetűség nyelvhasználati vonatkozásait az utóbbi években egyre több szlovákiai magyar értelmiségi: író, költő, tudós meri kötetekben is megfogalmazni, mint ZALABAI ZSIGMOND (A hűség nyelve. 1987; Magyar jeremiád. 1995). Sajnos, Beneš szelleme, a magyarság kollektív bűnösségének tétele és kollektív joghátránya ma is eleven, s hovatovább ez az egyetlen közös nevező, amelyre a politikusok a szlovák nemzeti identitást alapozzák. Joggal tarthatunk tőle, az a primitív nacionalizmus, amely legszívesebben megismételné a magyarság kitelepítését, még sokáig fogja akadályozni a kisebbségi nyelvek egyenjogúságának érvényesülését, talán még az Európai Unióba való beépülés után is.

Az anyanyelvi tudat, magyarságtudat és magyar nyelvhasználat kérdéseit az ifjúság körében, tanítványai, a magyar szakos egyetemisták körében vizsgálja SZABÓ JÓZSEF. A válaszokat összegezve megállapítja: „Többen aggódnak a magyar nyelv jövője, sorsa miatt, és félve tekintenek az anyanyelvre rátelepedő szlovakizmusokra, melyeknek terjedését — főként az egyes szakmák estében — napjainkban nemigen lehet megakadályozni... Az egyik diák szomorú példaként említi: néha előfordul, hogy egyes szlovákoknak nem tetszik, ha magyar szót hallanak, sőt arra is van példa, hogy a magyarul tudó elárusító a magyarul hozzáforduló vevőnek szlovákul felel vissza..." (349). Sajnos, ilyen élményünk szinte mindnyájunknak van, s csak az mondhatjuk: bizony Európa még nagyon messze van.

A gyűjteményes kötet utolsó, hatodik fejezete: „Kitekintés a külföldi dialektológia néhány kérdésére" (358–423). Az itteni öt tanulmány a szerzőnek németországi, finnországi és luxemburgi tanulmányútjai során szerzett tapasztalatairól számol be. A magyar dialektológia mindig törekedett tanulni a külföldi kutatásokból. CSŰRY BÁLINT Németországba küldte egyik kiváló tanítványát, NAGY JENŐt, aki terjedelmes tanulmányban számolt be tapasztalatairól. A másik CSŰRY-tanítvány, BAKÓ ELEMÉR a finnországi tapasztalatokat hozta haza és értékesítette munkásságában. Jó nyomon haladt tehát SZABÓ JÓZSEF. Szükség is van rá, hogy sok évtizedes kényszerű elzártság után a ma tudósai ismét körülnézzenek az európai dialektológiában, mérjék fel a kutatási területeket és módszereket, hozzák haza a tanulságokat, építsék ki a kapcsolatokat. Az úti beszámolók gazdagon adatolva mutatják be az eredményeket, neveket, könyvcímeket sorolnak, amelyeknek ismerete előnyére válhatik az új kutatónemzedéknek.

Meggyőződésünk, hogy SZABÓ JÓZSEF könyve teljesíti feladatát: magas színvonalú, mégis olvasmányos ismereteket közvetít célzott közönségéhez, a főiskolai és egyetemi magyar szakos hallgatósághoz. Nemcsak a nyelvjárástan legfontosabb kérdéseivel ismerteti meg az érdeklődőket, hanem képet kaphatnak egy nagy pedagógiai érzékkel megáldott, didaktikailag is jól tagoló tudós terepmunkában gyakorlott gyűjtési, feldolgozási módszereiről is. Talán legnagyobb hasznát a doktoranduszképzésben részt vevők látják majd, ahol az elméleti és gyakorlati-módszertani vonatkozásoknak egyaránt jó szolgálatot tehet. Haszonnal forgathatják a nyelvjárástan fiatal oktatói és kutatói is, hiszen a tanulmányok a vizsgált témakörökben minta gyanánt szolgálhatnak az elméleti felkészítésben és gyakorlati megformálásban.

A magyar nyelvjáráskutatók hálásak lehetnek a békéscsabai Körös Főiskolának a gazdag tartalmú, sokoldalúan hasznosítható kötet megjelentetéséért.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Language contact in East-Central Europe. Multilingua 19–1/2 (Special Issue). Edited by MIKLÓS KONTRA. Walter de Gruyter, Berlin, 2000. (195 lap)

A nyugati társadalomtudósok a kultúra és a nyelvek terén is meglehetősen tájékozatlanok Kelet-Közép-Európát illetően — derül ki KONTRA MIKLÓSnak a Multilingua különszámához írt előszavából. A globalizáció és az egységesülő Európa korában mindez meglehetős visszatetszést szül a kelet-európai kutatók körében. Ezért is érezhette nagy kihívásnak KONTRA MIKLÓS, hogy RICHARD J.

WATTS, a Multilingua című, kultúrák és nyelvek közötti kapcsolatokkal foglalkozó nemzetközi folyóirat főszerkesztője az 1996-os cardiffi Szociolingvisztikai Szimpóziumon felkérte őt egy Kelet-Közép-Európával foglalkozó különszám megszerkesztésére. A Multilingua KONTRA szerkesztette különkiadása a kelet-közép-európai nyelvi kapcsolatokról nyolc tanulmányt és hat ismertetést tartalmaz. Az ismertetések főleg az érintett területnek a nyugatiak által nem beszélt nyelvein megjelent fontosabb kiadványairól szólnak. A tizenhat szerző tíz országból való, nyolc nemzetiséghez tartozik. A szerkesztő és a szerzők szándéka az előszó szerint az, hogy nyugati kollégáikkal hiteles forrásból megismertessék Közép-Kelet-Európa nyelveit és azt, ami ezek mögött van.

A kötet első két tanulmánya a szerb–horvát különválás nyelvi következményeit mutatja be a két fél szemszögéből. DUBRAVKO ŠKILJAN „From Croato-Serbian to Croatian: Croatian linguistic identity" [A horvátszerbtől a horvátig: horvát nyelvi identitás] című írásából kiderül, hogy a mai horvát nyelvészeti közvélemény szerint az a ma elfogadott nézet, hogy a horvát nyelv nem azonos a szerbbel, nem a nyelvben a két nép különválása óta bekövetkezett változásokra reflektál, hanem korábban pusztán a szerb ideológia miatt vallották azonosnak (ezt jelezte a szerbhorvát terminus is) a két nyelvet. ŠKILJAN viszont nem tartja valószínűnek, hogy minden nyelvész a jugoszláv propaganda áldozata lett volna, és a változó megítélés okait a horvátok attitűdváltozásában, illetve a horvát nyelvpolitikában keresi. A horvát nyelvi identitás körül vizsgálódva megállapítja, hogy a nyelvi identitás gyakran felmerülő nominalista meghatározása (vagyis hogy maga a nyelv neve biztosítja egy nyelv identitását) és a teljesen indokolt szubsztanciális (genetikai, pragmatikai és tipológiai) megközelítés mellett egyre erősebb a horvát nyelvészek részéről az axiologikus irányzat, vagyis a nemzeti nyelvnek a herderi értelemben vett szimbolikus felfogása. ŠKILJAN megkérdőjelezi ennek a problémamentességét, és arra a következtetésre jut, hogy a horvát-szerbtől a horvátig vezető utat nem annyira nyelvi tények, mint inkább politikai és ideológiai elképzelések kísérték.

MILORAD RADOVANOVIĆ a „másik oldalt" mutatja be „From Serbo-Croatian to Serbian" [A szerbhorváttól a szerbig] címmel. Írását történeti áttekintéssel kezdi a szerb nyelvi norma kialakulásától, ismerteti a nyelv különféle elnevezéseit (szerb, szerb vagy horvát, horvát vagy szerb, szerbhorvát, horvátszerb, horvát, bosnyák, montenegrói), illetve különféle tendenciákat, melyek szerepet játszottak ebben a folyamatban. Bemutatja a volt és a jelenlegi Jugoszlávia nyelvi megosztottságát, melynek eredménye a két- és többnyelvűség erős jelenléte. A mai jugoszláv nyelvpolitikával kapcsolatban megállapítja, hogy míg Koszovóban gyakorlatilag nem működik, a Vajdaságban viszont széles körben elfogadott és alkalmazott törvényi szabályozás létezik. A szerb nyelv főbb változásait két nagyobb tendencia köré csoportosítva mutatja be RADOVANOVIĆ, ezek a balkanizálódás és az európaizálódás. Az előbbi például nyelvtani változásokban érhe-

tő tetten, míg az utóbbi elsősorban a szókincs területén, illetve a funkcionális stílusok fejlődésében. A nyelvi tervezést illetően egymást követő lépésekből (választás, leírás, előírás) álló, metaforikusan körként felfogható folyamatról beszél, mely a szerbhorvát esetében két évszázados együttélés után a szelekció szegmensénél nyílt ki a horvát nyelvet illetően, s a deskripció, preskripció, elaboráció szegmensénél bezárult a szerbbel kapcsolatban.

„On non-self-evident relationships between language and ethnicity: How Germans do not speak German, and Czechs do not speak Czech" [Nem magától értetődő kapcsolatokról a nyelv és az etnikai hovatartozás között: a németül nem beszélő németek és a csehül nem beszélő csehek] címmel JIŘÍ NEKVAPIL a csehországi német lakosság helyzetét és a csehekkel való együttélését vizsgálja. A tanulmányban, mely harminc idősebb adatközlővel készített interjún alapul, az etnikai és a nyelvi hovatartozás kérdése kap központi szerepet. A szerző ezek alapján az alábbi hat lehetséges esetet vizsgálja: a csak németül, németül és csehül, illetve a csak csehül beszélő csehekét, továbbá a csak németül, németül és csehül, illetve a csak csehül beszélő németekét. A szerző megállapítja, hogy a német kisebbség nyelvi helyzete a második világháború után a következő séma szerint alakult: németül beszélnek, majd németül és csehül beszélnek, végül csehül beszélnek. Az 1989-es változások óta azonban a német nyelv felértékelődése tapasztalható, bár ez (az interjúk tapasztalata szerint) nem befolyásolta a vizsgált etnikai folyamatokat.

Két írást is találunk a kötetben, mely a szlovákiai magyarság helyzetével foglalkozik. JULIET LANGMAN és LANSTYÁK ISTVÁN tanulmánya „Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority" [Nyelvi alkudozások Szlovákiában: a magyar kisebbség nézetei] címmel általunk, magyarok által jól ismert szituációt vizsgált. A tanulmány diskurzuselemzésen alapul, felvázolja a magyar–szlovák politikai és etnikai konfliktusokat, illetve Dél-Szlovákia helyzetét, ahol a magyarság többséget alkot. A vizsgálatokat három dél-szlovákiai helység magyar lakossága körében végezték. Három, az említett konfliktussal kapcsolatos mítoszt, és a magyarok részéről ezekre adott reakciókat járják körül a szerzők. A mítoszok a következők: 1. a magyarok nem tudnak és nem akarnak szlovákul beszélni; 2. a szlovákok Dél-Szlovákiában elnyomott helyzetben vannak, nyelvük veszélyeztetve van; 3. a magyarok nem beszélhetnek magyarul nyilvános helyen. A vizsgálatok alapján megállapítják, hogy a fennálló szlovák ideológia iránt nem tapasztalható erős ellenállás, s a két etnikum konfliktusa kibékíthetetlen, mivel ugyanannak a társadalmi valóságnak különféle észlelésein alapul.

SIMON SZABOLCS és KONTRA MIKLÓS a „Slovak linguists and Slovak language laws: An analysis of Slovak language policy" [Szlovák nyelvészek és szlovák nyelvtörvények: a szlovák nyelvpolitika elemzése] című írásukban ugyanerre a problémára hívják fel a figyelmet, csak éppen a szlovák nyelvpoli-

tika vizsgálata felől közelítve. Bemutatják a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről szóló 1990-es törvényt, illetve a magyar és a többi kisebbségre nézve rendkívül kedvezőtlen 1995-ös új szlovák nyelvtörvényt, mely kiváltotta az Európai Unió kritikáját, és széles körű tiltakozást eredményezett jogászi és nyelvészi körökben. A szerzők megállapítják, hogy a szlovák nyelvpolitikában jelentős szerep jutott egyes szlovák nyelvészeknek, ezzel kapcsolatban elemzik többek között JAN KAČALÁnak a szlovák nyelvről és a nemzeti identitásról szóló könyvét, melynek eszméi a nyelvi diszkrimináció alapjául szolgáltak, s mely részben a szlovákságnak azon a szerzők számára abszurdnak tűnő félelmén alapul, hogy a magyarok asszimilálhatják őket Dél-Szlovákiában.

„The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia" [A magyar nyelv szociolingvisztikai rétegződése Kárpátalján] című tanulmányukban CSERNICSKÓ ISTVÁN és FENYVESI ANNA megállapítják, hogy nincs igazán információnk arról, hogy a többnyelvűség hogyan befolyásolta a magyar nyelvet Kárpátalján. Egy nagyobb, a határainkon túli magyarokkal foglalkozó szociolingvisztikai kutatás részeként 1996-ban felmérést végeztek a kárpátaljai magyarság körében, azon előfeltevésekkel, hogy 1. más a nem sztenderd formák elfogadottsága; 2. máshogyan ítélik meg a nem sztenderd formákat; 3. kölcsönös összefüggés van bizonyos társadalmi és nyelvi változók között. A vizsgálat résztvevőinek bizonyos nyelvtani formák helyességét kellett megítélniük, illetve maguknak képezni bizonyos alakokat. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy egyes társadalmi változók függvényében ugyan, de a vizsgált személyek általában gyakrabban elfogadták vagy használták a Magyarországon nem sztenderdnek minősített alakokat, mint az anyaországban. Megfigyelhető a szláv nyelvi hatás is olyan esetekben, mint pl. a *kiírat* (újságot) *előfizet* helyett (vö. *выписать*).

PLÉH CSABA és BODOR PÉTER „Linguistic Superego in a normative language community and the stigmatization–hypercorrection dimension" [A nyelvi szuperegó egy normatív nyelvközösségben és a stigmatizációs–hiperkorrekciós dimenzió] címmel bizonyos nem sztenderd szerkezetek megítélését vizsgálták a magyar nyelvközösségben. Nyelvünkben bizonyos morfofonológiai variációk némelyikét (suksükölés, *én tudnák*-féle alak, a *-ba/-be* inessivusi használata) a normatív nyelvészet, illetve az egyén *nyelvi szuperegó*-nak nevezett egyfajta ellenőrző tudata hibásnak ítéli, stigmatizálja, s ennek eredményeképpen ezek használatát a köznyelv kerüli, sőt gyakran hiperkorrekció tapasztalható velük kapcsolatban. A jelenség mögött olyan tényezőkre világítanak rá a szerzők, hogy a beszélők ideális, egyértelműen megfeleltethető forma–jelentés párokra törekszenek, másrészt hazánkban a nemzeti identitástudat kialakítása már régóta a nyelvművelő szemléletű nyelvészet mindenhatóságát jelenti, illetve azt, hogy emiatt az iskolai nyelvtantanítás középpontjában is egyfajta nyelvi norma tudatosítása áll, melynek következtében a társadalom a sztenderd változatoktól való eltéréseket megbélyegzi, s a műveletlenséggel azonosítja. Így alakul ki az egyén-

ben egy olyan internalizált nyelvi szuperegó (felettes én), egy belső cenzor, mely ügyel sztenderd nyelvhasználatunkra, ám a szerzők figyelmeztetnek az elfojtott dolgok felszínre törésének lehetőségére.

SÁNDOR KLÁRA „National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization" [Nemzeti érzés vagy felelősség: a csángó nyelv újraélesztésének esete] címet viselő írása a magyarság egy speciális, mert elszigetelt és gyakorlatilag teljesen nyelvet váltó részével, a moldvai csángókkal foglalkozik, s bemutatja, hogy a magyarok és a csángók közötti nyelvi és kulturális különbségek miatt miért ítéltetett bukásra nemrég egy olyan, egyébként is kellő körültekintés nélkül megszervezett program, mely csángó fiatalok magyar nyelvű oktatását célozta. A tanulmány vázolja a csángók elszigetelődésének és elrománosodásának történetét, kiemelve, hogy a többség csak románul beszél, de a kevesek által használt, az anyaországbelitől egészen külön utakon fejlődött magyar nyelv sem jelent számukra megfelelő kommunikációs eszközt a magyarság többi részével való kapcsolatukban, s hogy nemhogy magyar identitástudatuk nincs, hanem évszázadok alatt kialakult kisebbségi komplexusuk van a romániai magyarsággal és a románokkal szemben is. A szerző rávilágít, hogy a csángók „megmentésére" tett kísérletek egy olyan mítoszból születnek, mely feltételez egy bennük immár régóta nem élő magyar identitástudatot, s épp ezért nincs már jogunk beavatkozni a csángók életébe, legfeljebb segíteni jobb életkörülményeik kialakításában a nyelvi és kulturális pluralizmus jegyében.

A kötet igazán színvonalas és a nyugat-európai nyelvészek számára kiváltképp tanulságos tanulmányait olvasva leginkább azt sajnálhatjuk, hogy a térség nyelvi kapcsolatainak bemutatása bizonyos tekintetben egyoldalúra sikerült: a nyolc tanulmányból öt a magyar nyelvvel foglalkozik, ebből is két tanulmány a magyar–szlovák kapcsolattal, ráadásul mindkettő magyar nézőpontból mutatja be a kérdést, míg a szerb és a horvát nyelv hasonlóan kényes viszonyát például mindkét szemszögből. Hasznos lett volna tehát, ha további nézőpontokat, illetve további nyelvi kapcsolatokat is bemutatott volna a kötet.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

A. MOLNÁR FERENC, **Anyanyelv, vallás, művelődés.** AESz-füzetek 4. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 1999. (114 lap)

A. MOLNÁR FERENC ismertetendő könyve korábban már megjelent tanulmányokból, cikkekből álló válogatás. A kis könyv legtöbb írása régi költészetünk,

nyelvünk olyan szavaival, kifejezéseivel foglalkozik, amelyek mára már nehezen érthetők vagy félreérthetők, és tudományos szempontból is magyarázatra szorulnak. Mint a kötet címéből is kitűnik, az írások három téma köré csoportosulnak: az egyházi nyelvben és a szépirodalomban előforduló, bibliai eredetű szavak és kifejezések magyarázatai, az első magyar szövegemlékeink vitatott kérdéseihez fűződő fejtegetések, végül pedig Balassi műveivel kapcsolatos szó- és szólásmagyarázatok.

A tanulmányokat, cikkeket olvasva azt tapasztaljuk, hogy egy-egy gondolat, egy-egy mára már elhomályosult jelentésű régi szó vagy kifejezés hosszan foglalkoztatja a szerzőt, s témáira olykor vissza-visszatér, újabb tanulmányaiban is példák sorával erősítve meg a korábban elmondottakat. „A Biblia és a magyar nyelv" című írásban több olyan szót, szólást és kifejezést sorol fel, amely a Biblia nyelvéből vált közismertté. Ebben a rövid írásban megfogalmazódik néhány olyan gondolat is — az Ady verseiben felbukkanó „bibliás ihletettség" vagy a *siserehad* szóösszetétel eredete —, amelyeket később önálló cikkben fejt ki. Az „Ifjú szívekben élek" című Ady-vers kapcsán arra mutat rá a szerző, hogy a „Szent, mint szent sír s mint koporsó, kemény" sorokban hogyan tükröződik az ifjúkori kettős vallási élmény: a református kálvinista hagyományok, iskolák és a katolikus iskolák hatása. A „mint koporsó kemény" a Vizsolyi, a Károlyi-féle Biblia egy kifejezése, amelyben a *koporsó* 'sír, halál' jelentésű, és amit már Ady sem igen érthetett pontosan, különben nem használta volna előtte a *szent sír* szerkezetet. Ez utóbbi pedig Krisztus sírjának a katolikus templomokban húsvétkor való kiábrázolására vonatkozhat (i. m. 47–50).

Hasonlóan részletes magyarázatokkal világít rá a szerző a református énekeskönyvben előforduló, mára már elavult vagy megváltozott jelentésű szavak régi jelentésére: *ural*, rég. 'úrként, uraként tisztel', *tudomány* 'tanulság, tanúbizonyság', *tetem* 'csont ', *es(i)k* 'leborul valaki előtt', *engedelmes* 'megbocsátó', *megenged* 'megbocsát, elengedi a bűnt', *hiedelem* 'oltalom', *kétségbeesik* 'kételkedik', *gyámoltalan* 'támasz, segítség nélküli' (i. m. 11).

„Az Ez esztendőt megáldjad... kezdetű újévi énekünk eredetéről és szövegéről" című tanulmány és a „Jól értjük-e a Himnusz első sorait?" című írás témája szintén azonos gondolatkörhöz kapcsolódik, hiszen Kölcsey Himnuszának első sorai MÉSZÖLY GEDEON és mások szerint összecsengnek az újévi népi rigmusokkal. A. MOLNÁR FERENC szerint azonban az újévi köszöntőben („És a puszta helyek is Bőséggel, :/: Halmok áhítozódnak Víg kedvvel...") víg kedvről és minden bizonnyal anyagi javakról, bőségről, bő termésről van szó, és csak távoli párhuzama ez a Himnusznak, amelyben viszont a *jó kedvvel* valószínűleg 'kegyesen, szerető indulattal', a *bőséggel* pedig 'bőven, bőségesen' jelentésű (i. m. 15.). A *jókedv* vagy *jó kedv* szónak, szerkezetnek már az 1300-as évektől jelentkezik a protestáns egyházi nyelvben szórványosan még ma is élő jelentése, amelyet a nyelvtörténeti szótárak is számon tartanak: 'kegyelem, kegy, szeretet-

teljes indulat, jóakarat' (i. m. 20). A Jókai-kódexben szereplő és a latin *benevolus* 'jóakaratú' szónak megfelelő *jókedvű* adattól kezdve számos más nyelvemlékből, énekből és különböző egyéb művekből vett példákkal gazdagon adatolva bizonyítja a szó fent megadott jelentését (i. m. 20–6). S bár a *jókedvvel* a *megáld* ige vonzataként *-vel* ragos, mégis inkább módhatározói jelentésben 'kegyesen, kegyelmesen, szerető jóindulattal' szerepel a Himnuszban (i. m. 25); a *bőséggel* szót pedig 'bőven' jelentésben gyakran használják együtt a *kegyelem, irgalom* szóval; vö. 1526: „Az te nagy és *bővséges* irgalmasságodból az ő imádságukat kegyességgel meghallgatván" (SzékK. 161) (i. m. 26).

Az „Isten áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőséggel" sorok tehát a szerző szerint azt jelentik, Kölcsey arra kéri az Istent, hogy a magyarságot kegyesen, kegyelmesen (szeretetteljes indulattal) és bőségesen áldja meg. Mindezt többek közt arra értheti, hogy a Himnusz, alcíme szerint is, a magyar nép zivataros századaira tekint vissza, s benne Kölcsey mintegy visszahelyezi magát a múltba; és nyelvileg is archaizál (i. m. 27).

És hogy ma is gyakran ismétlünk, mondunk vagy éneklünk olyan szavakat vagy kifejezéseket, amelyeknek pontos jelentését nem ismerjük, vagy nyelvtani szerkezetükön nem gondolkodunk el, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az apostoli hitvallásban előforduló *halottaiból* szó, amely a hiszekegy „szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból* feltámada, felméne mennyekbe..." szövegrészletéből kiválva kelt önálló életre. Petőfinél például a következőképpen: „Iluska porából nőtt ki az a rózsa, / Így *halottaiból* őt föltámasztotta". Itt a szó jelentése 'halálból, halálából, holt állapotából' (i. m. 29). A szó jelentése és grammatikai alakja közötti kapcsolat azonban rendhagyó. A *halottaiból* szóban szereplő birtoktöbbesítő jel ugyanis nehezen magyarázható meg, ha úgy értelmezzük, hogy Krisztusnak vagy másnak a halálából, holt állapotából való feltámadását fejezi ki. A. MOLNÁR meggyőzően bizonyítja, hogy a *halottaiból* szó először a *pokol, poklok* szóval alkotott birtokviszonyt; tehát a jelentése az volt, hogy Krisztus a pokol halottaiból, azaz halottai közül támadt fel (i. m. 32). A *pokol*-nak ugyanis a régi nyelvben volt 'alvilág; holtak hazája' értelmezése is. A mondat szószerkezeteinek egymáshoz való viszonyában bekövetkezett változását az szintén segítette, hogy a hiszekegyet soronként tagolva mondták. Ezzel magyarázható, hogy a birtokos jelzős szószerkezet (a *poklok halottai*) tagjai eltávolodtak egymástól, s a későbbiekben Jézus nevéhez — akire az előző tagmondatok vonatkoznak —, kapcsolták a *halottaiból* szót (i. m. 35).

A kötetbe foglalt tanulmányok másik nagy csoportja az első szövegemlékeinkhez fűzött magyarázatokat tartalmazza. A Halotti Beszédnek és első magyar versünknek, az Ómagyar Mária-siralomnak egyes szavait mind a mai napig nem sikerült megfejteni. E rejtélyek közé tartozik az ÓMS két sora: „Tuled ualmun [ɔ: ualnum] [ɔ: ualnam] de num ualallal, / hul yg kynzaʃʃal, / Fyom halallal", amelyet sokan próbáltak magyarázni, köztük NÉGYESSY, MÉSZÖLY, PAIS,

A. KÖVESI MAGDA és BENKŐ LORÁND. BENKŐ magyarázatát, „Tőled el kell válnom (elválnám), de nem ily szörnyű valósággal [?], (de nem ily szétszakítással [?]), amikor így kínoznak (hogy így kínozzanak), fiam, halállal" (ÁrpSzöv. 61) A. MOLNÁR ugyan a korábbinál reálisabbnak gondolja, mégis más megoldást tart valószínűnek, mert a *valál* szó 'valóság' jelentésére nincs adat. Véleménye szerint a *valál* 'élet' jelentésű szó illene a versbe (i. m. 60), s ezt rokon nyelvi és nyelvtörténeti adatokkal is alátámasztja annak bizonyítására, miszerint „a Mária-siralmaknak szinte állandó eleme, hogy Mária, esetenként többször is kérve, azért könyörög, hadd haljon meg a fiával együtt, vagy először őt, az édesanyát öljék meg" (66).

A Halotti Beszéd megfejtetlen *feȝe* szavával más írásaiban részletesebben foglalkozott a szerző. Itt azonban ismét arra mutat rá idegen nyelvi példák segítségével, hogy a *halál* és a *pokol* szinonimákból álló szópár lehet, amely a HB „eſ levn halalnec eſ puculnec feȝe eſ mend w nemenec" szerkezetben is így szerepel, tehát „és lett Ádám a halálnak és a holtak hazájába (birodalmába) szállóknak az ősapja, és az ő egész fajtájának (is)" (70).

„A második magyar vers" című írásban pedig a Laskai-kódexbe 1433-ban bejegyzett ötsoros magyar vers és a Thewrewk-kódexben található ima közötti hasonlóságra hívja fel a figyelmet. Ezt az először napilapban megjelent észrevételét éppen nemrégiben terjedelmes tanulmányban dolgozta ki a szerző. (Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. NytudÉrt. 148. sz. Bp., 2000. 68 l.)*

A kötet végén Balassi verseiből és Szép magyar komédiájából való szavak és szólások magyarázatát olvashatjuk, így a *ferge, szentjánosbogár, veszek!, veszék!, jajveszékel, vezekel, veszekedik, malomban hegedül, rostában hord vizet, jégen rak házat, hálóba esik, késő sütve, köpi a markát, nyakán csüng, összekap guba göndörrel, szárnya alól, szeget szeggel* stb.

A. MOLNÁR FERENC szófejtései, a mikrofilológiai módszerrel is végzett, aprólékos szövegelemzései gazdagítják és pontosítják nyelvtörténeti ismereteinket. Mindig meggyőző példaanyaggal illusztrálva tárja elénk egy-egy szó mára már elhomályosult jelentését, a mai beszélő számára furcsának tűnő szerkezeteket.

Talán az újabb nemzedék is szívesebben olvas olyan régi verseket és prózai szövegeket, melyeket az itt felsoroltakhoz hasonló, a megértést könnyítő jegyzetekkel látnak el.

A. MOLNÁR FERENC tanulmánykötete az irodalom- és művelődéstörténet számos érdekes részletét villantja fel, s egyúttal ráirányítja a figyelmet arra is, hogy irodalmunk milyen kimeríthetetlen tárháza anyanyelvünk gazdagságának.

RÉVAY VALÉRIA

* Az erről készült ismertetést ld. alább. *(A szerkesztők.)*

A. MOLNÁR FERENC, **Két régi magyar ima az oltáriszentségről. (A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben).** Nyelvtudományi Értekezések 148. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. (68 lap)

Ennek a tanulmánynak az értékét a szerző utolsó, zárómondata világítja meg találóan: „Laskai Demeter sorai öt és háromnegyed évszázad távolából tanúskodnak arról, milyen lehetett az a nyelv, vallásos érzület és művelődési kör, amelyet mi is megörököltünk" (62). A feltáráshoz vezető út jelentős állomása ez a kötet.

A két párhuzamos imaszöveg kapcsolatainak felfedezése, olvasatuk, értelmezésük, forrásaik kutatása, stiláris értékelésük izgalmas filológiai kérdéseket sejtet. Egymással összevetve sorsuk, helyzetük — a természettudományok kifejezését alkalmazva — d i v e r g e n s nek tekinthető:

a) a Laskai Sorok vendégszöveg egy latin kódexben; a magyar tudományosság 1982 óta ismeri; 1433-ben írták le (korábban vagy ekkor keletkezett); Dalmáciában őrzik;

b) a Thewrewk-kódexnek r é s z e a 245. lapján található ima; a kódex 1531-ből való; 1843-ban fedezték fel; 1854 óta az Akadémiai Könyvtár őrzi.

P á r h u z a m o s jellegű a két imaszöveg. K o n v e r g e n s a tartalmi azonosság, és feltehetően forrásaik is közösek.

A. MOLNÁR FERENC több, korábbi dolgozatát foglalta össze és fejlesztette tovább ebben a tanulmányában. Számos felvetődött kérdésre sikerült meggyőző magyarázatot kapnia, eredményesen vizsgálta a latin előzményeket, és a további kutatások útját is megjelölte. Munkájának felépítése logikus, következetes; feltevéseit, állításait imponálóan gazdag példaanyag támogatja. A bevezető, kutatástörténeti áttekintésben a Laskai Soroknak nevezett nyelvemlék (a továbbiakban: LaskS.) felfedezésének, tanulmányozásának körülményeit foglalja össze: a horvát KRSTO STOŠIĆ figyelt fel rá, s említette meg 1933-ban egy zágrábi folyóiratban. Ez a tény azonban Magyarországon ismeretlen maradt. A dalmáciai Šibenik ferences kolostorában őrzött „Liber Demetrii de Lasko" elnevezésű latin kódex 1433-ból való ötsoros magyar vendégszövegét HOLL BÉLA 1982-ben találta meg újra, s 1984-ben részletesen ismertette. A. MOLNÁR csak szerényen utal arra, ő fedezte fel és írta meg először azt, hogy a ThewrK. 245/123. lapján a LaskS.-kal párhuzamos szöveg van. A két imával több alkalommal MÁTAI MÁRIA is foglalkozott, de — mint A. MOLNÁR megjegyzi — szempontjaik részben eltérőek. A. MOLNÁRt elsősorban a két szöveg párhuzamai, formulái, a latin megfelelőkhöz való viszonyuk, illetve az olvasat, az értelmezés kérdései foglalkoztatják, valamint az Oltáriszentség tisztelete a középkori Magyarországon és annak nyelvi emlékei. S ebből következően kutatja a hajdani egyházi írásbeliség és szóbeliség összefüggéseit.

A. MOLNÁR bemutatja a LaskS. betűhív átiratát (ehhez vö. a kódexlap fakszimiléjét is a 38. lapon), majd gondos, minden részletre kiterjedő hangtörténeti indokolással, példák felsorakoztatásával alátámasztva közli az ima olvasatát; s esetenként helyesírás- és jelöléstörténeti megállapításokat is tesz. Ezután sort kerít a szöveg értelmezésére (14–8). Szóról-szóra, szószerkezetről-szószerkezetre haladva, kódexbeli idézetek sokaságával, latin megfelelésekkel támogatja érveit; szükség szerint teológiai magyarázatokkal, fejtegetésekkel kiegészítve. A *tegedet miltathlan ymadlak* szerkezettel kapcsolatban csak a formulák tárgyalásakor (49) szól arról, hogy ez összefügg a kafarnaumi százados szavaival (Máté 8/8).

Jelentés- és művelődéstörténeti vonatkozásai miatt is kiemelkedő az *életnek kenyere* s a *kérlek és unszollak* szerkezetek vizsgálata, és így az imaszöveg hátteréből megvilágítható a régi szertartásokra támaszkodó eskü és a halál idejére való felkészülés imaváltozatainak számbavétele is.

A következő fejezet HOLL BÉLA korábbi vizsgálatait kiegészítve a LaskS. latin megfeleléseit veti egybe egymással és a magyar szöveggel. Ezt követően a LaskS. vers mivoltát bizonyító érveket sorakoztatja fel a szerző. Ezek: a sorokba való rendezés, a sorok azonos szótagszáma, a belső rím és az ismétlődő, párhuzamos részek. Ebben a szakaszban talán többször is lehetett volna hivatkozni HORVÁTH JÁNOS két alapvető művére: „A magyar irodalmi műveltség kezdetei"-nek „A kolostori irodalom nyelve és versformái" című fejezetére és az ő „Rendszeres magyar verstan"-ára, továbba még talán a latin filológus „IFJ." HORVÁTH JÁNOSnak a latin prózaritmus kérdéskörével foglalkozó tanulmányaira is. („A magyar irodalmi műveltség kezdetei" c. HORVÁTH-műre egyébként az itteni említésen kívül A. MOLNÁR másutt többször is utal.) A 26. lapon idézett „valóban költői szépségű versszerű ima", melyet ma is Úrfelmutatás után mondanak, Szent Ignác fohászai címen a katolikus imakönyvekben most is szerepel (Magyar-latin misszálé. 1944; Hozsánna. 1988), s a hagyomány nyelvileg átformált továbbélését mutatja. Ugyanez az ima például egy 1877-ben jóváhagyott (egyházilag engedélyezett) német imakönyvből:

Die Seele Christi heilige mich,
Der Leib Christi nähre mich,
Das Blut Christi tränke mich,
Der Seite Wasser wasche mich...

(Ein katholisches Andachtsbuch für Alle. Winterberg, Druck u. Verlag v. J. Steinbrenner. 132. — a saját példányomban „Andenken von B. Pest 1883. 20. 8." bejegyzéssel).

Pontosabb megfogalmazást igényelt volna a 27. lapon a következő mondat: „... az oltáriszentség az áldozáskor az istentisztelet, a mise központi része". A szentmise egyes részeinek sorrendje: a kenyér (ostya) felajánlása — átváltozta-

tás — Úrfelmutatás — áldozás. A további fejtegetések — a laikus megítélése szerint — gondosak, körültekintőek, filológiai szempontból kifogástalanok, indokoltan óvatosak a szöveg datálását illetően.

Szerteágazó összefüggéseket sejtet és a LaskS.-kal kapcsolatban is további kutatásokra ösztönözheti a vizsgálódót az anyanyelv szerepe az egyházi szertartásokban. Az A. MOLNÁRtól már korábban idézett 1515-ös veszprémi zsinat SOLYMOSI LÁSZLÓ által kiadott határozatai s az „Uram, nem vagyok méltó..." kezdetű, a Máté 8/8-ra épülő ima szép elemzései is jelzik az anyanyelvnek az egyházi szertartásokban betöltött és egyre erősödő szerepét (ld. 31, 49–51). Ennek a ténynek nem csupán egyháztörténeti, de nyelvtörténeti jelentősége is van.

A szerző a mise liturgiáját tárgyalva ide iktatta a Credóban is meglévő *halottaiból* szóhoz fűződő megállapításait, feltevéseit is (32–3). Ez csak tömör összegzése a másutt részletesebben kifejtett nézeteinek (A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban *(halottaiból):* A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS. Szeged, 1999. 121–32). Ez az írás felépítésében, módszerében, széles filológiai hátterével és meggyőző fejtegetéseivel a kötet legkiemelkedőbb tanulmányainak egyike.

A következőkben A. MOLNÁR a LaskS. és a ThewrK. párhuzamos szövegét mutatja be, veti egybe, és közli a fakszimiléket is (38–9), majd sort kerít — a talán legérdekesebbnek tekinthető — összehasonlító stilisztikai vizsgálatra (40–6). Kódexekből idézett példákkal, középkori latin himnusz-szövegekkel kiegészítve sorra veszi a jellegzetes szerkezeteket: *Krisztus teste, édesség ~ üdvösség ~ idvesség* stb. A magyar szövegekben halmozás, a jelzős szerkezetek bővítése figyelhető meg. Ez a kutatóktól tipikusnak tekintett bővítési módszer az ismétléssel és a fokozó értékű jelzőkkel együtt retorikai eszközként — ezt én teszem hozzá — a szóbeli előadás szolgálatában a figyelem fenntartását és az emlékezetbevésést is szolgálta (vö. H. F. PLETT, Einführung in die rhetorische Textanalyse[4]. 1979. 33 kk).

Hasonló, jelentéstani, szóhasználati egybevetéseket foglal magában a két imádság formuláit, sajátos kifejezéseit vizsgáló fejezet. Ezek a szerkezetek, fordulatok hosszú, különleges utat tettek meg. Amikor a kutató elindul egy adott korhoz és részben nyelvhez is köthető szöveg felől; keresi a párhuzamokat, majd tovább haladva az előzményeket (latin, esetleg görög vagy héber szövegek) vizsgálva különféle források nyomára bukkan. Ezeket vehették át, alakították az imák, énekek, kódexek írói és másolói a saját nyelvükre a középkor századaiban; szabadabban fordítva, mint a szigorú (fordítási) szabályokhoz kötött bibliai szövegeket, mintegy belecsempészve-lopva a korabeli „világi" szóhasználat elemeit is. Fáradságos, lépésről-lépésre haladó, tapogatózó ezek kutatása: források egybevetése, a latin szövegek gyakran még nem is tisztázott kapcsolata a magyar kódexek fordulataival. És — s ez talán még érdekesebb — a fordulatok tovább élése, a változatok gyarapodása, szerteágazása; majd újbóli felbukkanása protes-

táns imákban-énekekben és „beépülésük" a világi költészetbe — azaz: az irodalom nyelvének alakításába. Mindezt a sok türelmet igénylő, mikrofilológiai munkát sok invencióval, mintaszerű gondossággal végezte A. MOLNÁR FERENC (vö. a *méltalant — méltass; halálom idején; élő kenyér; örök öröm; kérlek és unszollak; lelkem, testem tisztítsad* formulák, sajátos kifejezések tárgyalását).

Az olvasó szerény észrevétele: ezeket a jelentéstörténeti, stilisztikai szempontból fontos és értékes megállapításokat talán tömöríteni is lehetett volna, hiszen egyes részleteik már a tanulmány elején felbukkannak (a LaskS. értelmezése, latin párhuzamai c. részekben).

Úgy vélem, a dolgozat értéke nem csupán a felfedezés, a gondos feltárás, a mikrofilológiai munka, hanem az is, hogy hangsúlyozza és tovább erősíti azt a véleményt, amit többek között HORVÁTH JÁNOS vallott: a régi magyar egyházi írásbeliség mellett — és annak talán előzményeként — jóval gazdagabb és kiterjedtebb volt az egyházhoz köthető speciális szóbeliség is. S ez a világi irodalom nyelvének előmunkálataként annak alakításához, majd csiszolásához is vezetett.

A felsorakoztatott gazdag bibliográfia is A. MOLNÁR FERENC alaposságát dicséri. Kutatásait — ezt szintén hangsúlyozzuk — mindvégig a tudós elfogulatlanságával, tárgyilagosságával végezte.

HORVÁTH MÁRIA

JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, **Balassi-szótár.**
Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. Debreceni Egyetem BTK
Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2000. (622 lap)

A XX. század elején jelent meg az első olyan magyar munka — Mikszáth Kálmán írói életművének nyelvéből —, amely írói szótárnak tekinthető (RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., 1910). Tudománytörténeti időmérték szerint is sokára, 1972-ben — ténylegesen 1973-ban (BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Bp., 1979. 95) — követte ezt a Juhász Gyula líráját feldolgozó szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Bp., 1972). A Petőfi Sándor-i teljes életmű szótárának kiadása ugyancsak ekkortájt indult megfelelő elméleti előkészítés és a korábbi (nemzetközi) tapasztalatok alapján (PSz. I, 7). Arany János Toldijából is készült szótár (PÁSZTOR EMIL, Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Bp., 1986), Katona József egy drámájából szintén (BEKE JÓZSEF, Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szó-

készlete. Kecskemét, 1991). A Balassi-szótár — a kiadvány saját rövidítése szerint: BalSz. — készítőinek tolla alól került ki a Csokonai Vitéz Mihály színműveinek nyelvéből készített szövegszótár és adattár (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, Csokonai szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. Debrecen, 1993). Megemlítendő még a Jókai Mór műveinek kiadásához készült írói szótár is (BALÁZS GÉZA et al., Jókai-szótár A–K, L–Z. Bp., é. n.).

JAKAB LÁSZLÓ és BÖLCSKEI ANDRÁS munkái már bő két évtizede a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár"-nak nevezett sorozatban jelennek meg, vagyis kizárólag képletesen értendő, hogy tolluk alól kerülnek ki e munkák. Erre azért érdemes kitérnünk, mert részben magyarázatul szolgál az írói (és nem csupán írói) szótárak örvendetes sokasodására, hiszen a századunk vége felé használható technika a korábbiakhoz képest rendkívül meggyorsítja a szótárírás rabszolgamunka jellegű részét. Az írói szótárakról írt monográfiájában BENKŐ LÁSZLÓ még arról ír (102–6), miféle kérdéseket jelent, hogy a gépeknek nincsenek írásjeleik, nem tudnak különbséget tenni kis- és nagybetűs írás között, hogy különféle nehézségekkel jár az adatoknak lyukkártyára való áttétele stb., sőt példát mond arra is, hogy a korabeli (1960 utáni évekbeli) gépi feldolgozással is hét évbe telt egy konkordancia-szótár elkészítése. Napjainkra a számítógépekkel végzett munkának az efféle hátrányai teljesen megszűntek, illetőleg számos új lehetőség született az ilyen tevékenységekben, amelyek révén a szótárkészítésben bizonyos előnyös változások is tapasztalhatók. Mindenesetre a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár" — amelyet JAKAB LÁSZLÓ szerkeszt — 1978 óta, a Jókai-kódex ábécérendes adattárának megjelenése óta őrzi a sorozatnévben a *számítógépes* szót bizonyára a (debreceni) hagyomány miatt, hiszen a régi, cédulázásos eljárással aligha van értelme hozzálátni efféle munkának. (A debreceni, számítógépet használó nyelvészek immár maguk is meg-megemlékeznek a számítógépes ősidőkről; jelesül Jakab Lászlóról PAPP FERENC: MNyj. 38: 323–4.)

A BalSz. nem a kritikai kiadást, hanem a Szépirodalmi Kiadónál 1986-ban megjelentetett verskiadást és ugyancsak e kiadó által 1990-ben kibocsátott „Szép magyar komédia" szövegét használja. Ezeknek a kiadásoknak a használatához indoklásul az ECKHARDT SÁNDOR által szerkesztett kritikai kiadás óta eltelt csaknem fél évszázadnyi idő Balassi-filológiájának fejlődését, illetőleg az újabb, KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA által gondozott, már-már kritikai kiadással fölérő, gondos, megbízható és következetes szövegközléseit említik (6–7). A teljes Balassi-szókincs feldolgozása érdekében a szótárhoz két függelék tartozik, ezekben a költő leveleinek, illetőleg két fordításának (Füves kertecske, Tíz okok) szóalakmutatóját adják közre. A leveleket STOLL BÉLA 1974. évi kiadása alapján, a fordításokat (nem lévén frissebb, illetőleg átírásos megjelenésük) a kritikai kiadás alapján dolgozták föl.

A feldolgozás jellegéről szólva a szerzők elmondják, hogy a BalSz.-t írói értelmező szótárnak szánták, vagyis Balassi Bálint szavainak, kifejezéseinek, az általa használt szólásoknak a jelentését határozták meg, stilisztikai minősítésektől eltekintettek. A szócikkekben megadják a jelentés mellett a szófaji besorolást, jelzik az esetleges idegen szavakat és a szó előfordulásának számát.

Maguk a szócikkek három részből állnak. A szócikkfejben olvasható a címszó szófaja, továbbá az előfordulások száma. Az idegen szavaknak — nem tudhatni, miért — nincsen meg a szófaji minősítése, viszont eredetüket (úgyszintén előfordulási számukat) közlik. Ezután következik a jelentés vagy jelentések megadása, végül szerepelnek azok az adatok, amelyek az előző részben nem szerepelnek. Utalnak e részben arra is, ha a szó összetétel, illetőleg igekötős változata vagy változatai vannak. Vannak a szótárnak utaló szócikkei is, amelyek a szótár használatát természetesen nagy mértékben segítik.

Címszóként szerepel minden egyszerű, összetett és képzett szó, tehát a ható ige, a szenvedő ige, a segédige, az igenév és a többi általában mai helyesírással írva (8). Hogy kitűnjék Balassi nyelvének egyéni jellege, általában megtartják a szótárírók a Balassi által használt (írás)alakzatokat, legalábbis a forrásként használt kiadványokéit, hiszen ezek némelyike a költő szöveganyagában csak így van meg, vagyis ezeknek ismeretében keres(het)i a szótárhasználó. Ezzel kapcsolatban azt írják, hogy a forrásszöveget kiadók „mikrofilológiai munkájának eredményeképpen a rekonstruált szöveg megközelíti a költő műveinek eredeti hangalakját". A „hangalak" kifejezés itt nehezen fogható el, hasonlóképpen a Csokonai-szókincstár előszavában sem: „A címszavakat mai helyesírással közöljük, megtartjuk azonban az írótól használt hangalakot" (JAKAB–BÖLCSKEI CsokSz. I, vi). — Általában tehát a mai köznyelvi alak utaló címszó lesz, például a *selejt* utal a *slejt* ('dísztelen, egyszerű' jelentésű, egyetlen előfordulású) szóra. Ha a címszó alapalakja több változatban is megvan, a változatokat a szócikkfejben tüntetik fel *(boldog ~ bódog)*. Ha szükségesnek látszik, ezekben az esetekben is alkalmaznak utalószavakat. Nagyon hasznos, hogy az összetett szavak utótagjaira is utal a szótár, kívánatos volna — és nem csupán a BalSz.-nak — azt a gyakorlatot követnie a különféle fajtájú összetett szavakkal kapcsolatosan, amelyet KÁROLY SÁNDOR dolgozott ki (RMGl. 23–5). Külön címszóként szerepelnek a személyraggal vagy más ragokkal állandósult főnevek, névmások, határozószók, ragos igealakok, továbbá a mutató névmások határozóragos alakjai.

A szavak jelentésének megadása, mint írják a szerzők, körülírással van meghatározva, vagy ritkábban szinonimával, s a szó egy vagy több példamondatban van szemléltetve. A szöveghelyek számok segítségével kereshetők vissza, megadják a versek számát a használatos kiadásban és a verssor számát is. Külön jelzik (K betűvel), ha a Szép magyar komédiára vonatkoznak a számjelek,

ugyancsak utalnak a komédia nyomtatásos töredékére (N betűvel). Minderről és egyéb részletekről alapos eligazítás olvasható a kiadványban (7–15).

A szótári rész előtt még a szókincs gyakorisági megoszlásáról talál hasznos adatokat az olvasó. 4735 szó fordul elő 38 267 adatban. Több táblázat áll a felhasználó rendelkezésére. Közlik a gyakorisági intervallumok összehasonlítását (1241 előfordulással az *az* névelő áll az első helyen, ezek az előfordulások százalékban 3,2439). Egyébként egyetlen egy *ez* névelő is van, tehát összesen 1242 e névelők száma. Megtalálható a szavak gyakoriságának eloszlási mutatója (abszolút és halmozott gyakorisági értékekkel), a szófajok szerinti megoszlás. Az imént említett névelőkhöz véve az *a* névelőket (94 db) és az *egy* névelőket (123 db) 1459 a névelők összes száma, amely tehát négy különféle szónak az előfordulásaiból adódik össze. Külön táblázat mutatja a kettős és hármas szófajú szavak adatait, illetőleg az idegen szavak előfordulásait (görög, latin, lengyel, német, olasz, török; ne feledjük: reneszánsz költőnk a magyaron kívül hat nyelvet beszélt). — A szövegszintaktika megszabja a mondatalkotás bizonyos eljárásait, amelyek pedig a szóhasználatban jelentenek némi szabályosságot a gyakoriság tekintetében. Ezért követi az abszolút gyakoriság második helyén a névelőket a *hogy* kötőszó 676 adattal, míg harmadik a *nem* módosítószó/mondatszó (a BalSz. műszavait követem), negyedik az *én* névmás (658), ötödik az *s* kötőszó (602), hatodik a *ki*[2] vonatkozó névmás (581) stb. Az *én* névmás negyedik helye önmagában is figyelemreméltó, azt jelzi, hogy nem szövegszintaktikai okok, hanem nyelvi kommunikációnak egyik alaptényezője, az ún. feladó mint a beszédesemény egyik tényezője szab meg, az sokasítja meg előfordulását. Részben az első személyre irányuló líra sajátsága is megmutatkozik ebben, amely az emotív funkcióval szorosan összefügg (vö. ROMAN JAKOBSON, Hang — jel — vers. Bp., 1969. 223). Bizonyos mértékig az elmondottakat erősíti meg az a tény, hogy Petőfi Sándor életművében az *én* névmás a tizennyolcadik a gyakorisági listában (PSz. IV, 785). Egyébként Petőfi nyelvhasználatában az első hat leggyakoribb adatszámot az *a*[2] névelő, az *s*, a *nem*, a *hogy*[2], az *és* vezeti. Csokonai Vitéz Mihály színműveiben — melyekben nyilvánvaló az első személyben való beszéd — ötödik helyen van a gyakorisági listában az *én* névmás 1365 előfordulási adattal (JAKAB–BÖLCSKEI, CsokSz. 580). Némi összevetésül: a XX. század második felének magyar szépprózájából készült szótárban az *én* névmás a 3410 szuperlexéma között 19 rang értékű, eloszlási százaléka (diszperziója): 95,45 (FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF, A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977. Bp., 1989. 6).

A szótárban 4735 szó szerepel, ezeket 38 267 adatból dolgozták föl, 2282 szót írt le ezek közül egyszer Balassi, 760-at pedig kétszer, ezek az összes szó hatvan százalékát adják, mindezeknek példamondatai a szótárban a szavaknak csaknem minden előfordulását bemutatják.

A szótár számos olyan egyszer előforduló szóról ad jelentést, mint amilyen például a *füremedt* 'felfrissült' („Mert fáradság után *füremedt* tagokat, Szép harmatos fűvel hízlalod azokat"); a *ferge* 'bolond, eszét vesztett' („Legyek *ferge* rabja, bátor ne szolgája, csak szinte el ne vessen!"); a *haba* 'megháborodott, kába' („s mint egy *haba,* úgy járnék az mezőn széllyel"); *berce* 'hirtelen, bolond', ECKHARDT SÁNDOR (Gyarmathi Balassa Bálinthnak Thirsisinek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekrül szép magyar comoedia. Jegyzetek. Bp., 1960. 114) szerint 'buta?' („Bár ne félts, nem oly *berce*!"); *jungáta* 'sajtféleség' („jő az sok veszél fejemre, mint az sok légy az *jungátára*"), *kunyorál* 'jár vki után, hogy megtudjon tőle valamit'; *nyúlcímerecske* 'a nyúl mellrésze'; *söle* indulatszó „Haja, haja, söle!". — Ezekből számos szót tárgyal A. MOLNÁR (NytudÉrt. 83. sz. 378–85; MNy. 72: 308–20; 429–35; MNy. 74: 399–413; MNy. 75: 383–4, 504–12, MNy. 76: 508–12). Ezeknek a szavaknak nagyobb része jelentéstani és egyéb kérdéseket vet föl, a körültekintő értelmezések ellenére marad a nyelvtörténésznek kutatnivaló, például a *jungáta* jelentése sem bizonyos, élelmiszer volta ugyan nem kétséges a SzT. adata szerint sem, de ezen szótár jegyzete is figyelmeztet a bizonytalanságra: „*jungáta* '?' 1710 k.: a bálmost, botsajtot, *jungátát,* édes tejet igen szerettem [BethÖnél. 130]. Noha hangalakjára és szövegkörnyezetére nézve román eredetű kölcsönszónak látszik, a román szótárakban nem leljük, és a [Dicţionarul Academici Române] köteteit szerkesztő kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkaközösségének nyelvészei sem ismerik e szót." (A *botsajt* egyébként nem lelhető föl a szótár eddig megjelent köteteiben.)

A mai olvasónak hasznosak az efféle értelmezések is: *korpáz* 'szid' („ne *korpázz,* jó asszonyom"); *legel* '[el]emészt' („Dühötöd mérgeddel, kit szerelem *legel*"); *legelő* 'tápláló' („sok vitézt *legellő* [kiterjedt sík mező]"). Egyébként az utóbbi két példa is mutatja, hogy az igeneveket a szótár külön címszóként tárgyalja, a főnévi igeneveket is (vö. *megy, menni; megindul, megindulni; meginni*). BENKŐ, Az írói szótár. 131 szerint „természetellenes volna", ha a főnévi igeneveket különválasztanánk az alapigétől. Bizonyos stilisztikai vizsgálatok esetleg járhatnak el így, vö. BÜKY, Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Bp., 1989. 199 (A *futni* főnévi igenév használati helyzetei [Füst Milán lírájában]), bár J. SOLTÉSZ KATALIN szerint ez sem elegendő indok a szétválasztásra, „A melléknévi igenév gyakran, a határozói igenév olykor önálló lexéma lehet, de a főnévi igenév sohasem külön lexikai egység, hanem a nyelvtani paradigma egyik tagja" (BÜKY, uo. 200–1). Egyébként a segédigék a BalSz.-ban ugyancsak külön szócikket kapnak, abban az esetben is, ha meg is vannak főigeként, például „*fog*^{1} i"és „*fog*^{2} si".

A BalSz.-ban számos helyen az idézetek révén az olvasó elé kerül a költő képalkotása, képalkotási módszere. Az egyszer előforduló *kong* 'szól' példaanyaga: „Ím, az nagy szerelem miatt búsult lelkem már szinte haraggá lett…

Azért *kong* jajszóval, zúg fohászkodással szegény, nyugalma helyett"; a **lélek harang* alapmetafora folyatása: **a lélek kong* (vö. XX. századból: „S feljött a nap, *kongott* a láthatár, majd megrepedt." Füst Milán: Emlékezetül). — A szintén egyszer szereplő *liszt* 'porrá tört anyag' példaszövege: „Mely csoda gyötrelem ez, hogy a szerelem búmra most malommá lett, Hol gabonáját engemet, szolgáját szép Celiával őrlet, Siralmam patakja az kereket hajtja, kin *lisztté* létig töret"; e teljes kép alapmetaforái: **siralmam patak* — **a szerelem malom* — **én, a szép Celia szolgája vagyok a malomban a gabona* — *„Siralmam patakja az [malom]kereket hajtja, kin [Celia] lisztté töret"*. A *tűz* szócikkében olvasható: *„Tüzet rak vki szivében:* szenvedélyt/szerelmet kelt" (s versidézet: „fekszik heverve Régen én szüvemben, csak tüzet rak benne"). Petőfi nyelvhasználatában is megvan a szenvedély kifejezésére szolgáló *tűz*-képzet: „A juhásznak ... Szerelem *tüze* ég fiatal szivében" (PSz. *tűz* 6. a.), „e szív, örök *tüzével,* Istenséged szent oltára lesz" (i. h.); s megint egy XX. századi felhasználás azt is mutatva, mennyire más szenvedély, érzelem kifejezésére szolgálhat a *tűz* főnév: „S ti éjszaka örvényei s fekete *tüzei* szivemnek" (Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse). — Talán nem érdektelen a *liszt* főnévre visszatérni, minthogy érelmezése ('porrá tört anyag') aligha szerencsés, erre a szóra a PSz. 'finom gabonaőrlemény'-t ír, bányászati műszóként lehet „Ált. porszerűen apróra, porrá tört, zúzott, mállott anyag" (ÉrtSz. *liszt* 2. a.). A Balassi-képben szereplő *malom* értelmezése a BalSz.-ban: „2. Vízimalom berendezése, amely a kenyérmagvakat őrli", s a bemutató idézet ugyanaz, mint a *liszt* szócikkében lévő, nem is szólva arról, hogy a költő meg is írja a szövegdarabban lévő metaforákban, hogy miről van szó.

Természetesen a szókincsbeli különbségek mellett nemritkán a mai magyar nyelv grammatikájához képest is találhatni különbségeket. Az *úgymond* ige például tizenegyszer fordul elő a szótár szerint, s mindannyiszor 'így szól(t)' jelentésben (példaképp: „Mondd meg, *úgymond,* uradnak, hogy ha szinte érthetetlen is, ugyan nem leszek azért világa-veszett, ugyan lészen azért szép szeretőm"). A kódexek korától a mai napig is ez ennek az igealaknak a jelentése, noha (szintén a kódexek korától) megkezdődött a mondatszóvá alakulása 'úgyszólván' jelentéssel (mai használatáról részletesebben: BÜKY: MNyj. 38: 78–89).

A Függelékben van elkülönítve az a gyakorisági szótár, amely a költő verseiből és a „Szép magyar komédiá"-ból készült (469–81). Ebben a leggyakrabban előforduló 1101 szó felsorolása található meg. A gyakorisági helyen kívül a szófaj és az előfordulások száma is megtalálható. A lista természetesen jól használható stíluselemzési és műelemzési célra, hiszen a tartalmi viszonyokat nem jelölő, ún. funkciószavak gyakorisága mellett a kutatás rendelkezésére állnak — kiegészítve a II. számú táblázat adataival (amely a 17–8. oldalakon található) — a nagyobb hírértéket hordozó és kisebb előfordulási számú tartalomszavak, ame-

lyek azt a kognitív anyagot hordozzák, amelyből a Balassi líra (és a „Szép magyar komédia") felépül.

Ugyancsak függelékként közlik Balassi Bálint leveleinek már föntebb említett szóalakmutatóját (483–545) és a „Füves kertecske"-ét, továbbá a „Tíz okok"-ét, pontosabban az azokból Balassi által fordított részekéét (547–621). Ebben a szóanyagban szerepelnek a Balassi Bálint által használt titkosírással írott szavak is, így például *dqbzaqh* = pénzemet, *qsu* = egy, *tczzmx* = hozzák.

A BalSz. értékes tagja a lassacskán gyarapodó-gazdagodó hazai írói szótáraknak, remélhető: eljut a közép- és felsőfokú oktatás résztvevőihez és a régi magyar irodalom olvasóihoz és kutatóihoz.

BÜKY LÁSZLÓ

BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, **Sárospatak határának helynevei.** A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 33. sz. Sárospatak, 1997. (288 lap). KOVÁTS DÁNIEL, **Az abaúji Hegyköz helynevei.** A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei IV. Sátoraljaújhely, 2000. (335 lap)

ÖRDÖG FERENC a földrajzi nevek gyűjtéséről és kutatásáról szóló összefoglalásában már a IV. magyar névtudományi konferencián arról tudósított, hogy „hazánkban nincs olyan megye, amelyben ne gyűjtötték volna össze a földrajzi neveket, illetőleg, ahol ne foglalkoznának összegyűjtésükkel, vagy legalábbis ne terveznék azok összegyűjtését és kiadását." (MNyTK. 183. sz. 31). Ennek az országos névgyűjtő mozgalomnak VÉGH JÓZSEF volt az apostola. Az 1997-ben megjelent „Sárospatak határának helynevei"-t neki ajánlották a szerzők. KOVÁTS DÁNIEL ugyanis az ő iránymutatása szerint kezdte meg a sátoraljaújhelyi járásban a földrajzi nevek gyűjtését, majd a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei gyűjtés megszervezését. A földrajzi nevek gyűjtése azonban ennél korábban, már az 1940-es évek második felében megindult KOVÁTS DÁNIEL jóvoltából, aki az 1960-as évek második felétől a sátoraljaújhelyi járás földrajzi neveinek, a Hegyköz településeinek névtani feltárásával foglalkozott. A munkába a III. országos ifjúsági honismereti tábor egyik szekciója, valamint a sárospataki főiskola honismereti szakkörösei is bekapcsolódtak: az élő nevek összegyűjtésének céljából terepmunkát végeztek. Ilyen előzmények után vált a gyűjtés az országos mozgalom részévé. Az 1970-es évek közepén KOVÁTS kijegyezte a sátoraljaújhelyi levéltár kéziratos térképeiről a történeti helyneveket, majd közel harminc évvel később terepmunkával bővítette a körvonalazódó névállományt.

Nehézséget jelentett, hogy az 1960-as–1970-es évek adatközlői közül sokan már nem éltek az 1990-es években. „Az abaúji Hegyköz helynevei" (a továbbiakban: Hegyköz) végül 2000-ben jelenhetett meg. A másik ismertetendő munkát KOVÁTS DÁNIEL BALASSA IVÁNnal társszerzőségben jelentette meg. BALASSA IVÁN CSŰRY BÁLINT tanítványa volt, aki első publikációját névtani témából tette közzé „Szerep helynevei" címmel. 1956-ban a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója lett, s ekkortól kutatta főleg a 17–18. századi Sárospatakra és a zempléni református egyházmegyére vonatkozó forrásokat. KOVÁTS és BALASSA 1994-ben döntötték el, hogy egymástól függetlenül összegyűjtött névanyagukat egyesítik. Ennek eredményeként készült el a „Sárospatak határának helynevei" című munka (a továbbiakban: Spatak).

A két kiadvány egyszerre történő bemutatását az indokolja, hogy Sárospatak határának egy része és az abaúji Hegyköz települései földrajzilag érintkeznek egymással. S még érthetőbb eljárásunk, ha tudjuk, hogy e könyvek állomásai annak a végcélnak, hogy „a bodrogközi *Hosszú-rét*-től a Zempléni hegység északi végpontján, a magyar–szlovák határon emelkedő *Nagy-Milic*-ig terjedő összefüggő terület" történeti helynévi adatai összegyűjtessenek és kiadassanak (Hegyköz 5). E munkálatok közbülső állomásai voltak az alábbi kiadványok is: BALASSA IVÁN, „Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században" (Miskolc–Sárospatak, 1994), NAGY GÉZA, „A magyarországi Bodrogköz földrajzi nevei" (Pácin, 1994), valamint KOVÁTS DÁNIEL, „Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában" (A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei III. Sátoraljaújhely, 1998) című forráskiadványa, illetve e sorba illeszkedik KOVÁTS készülő műve Sátoraljaújhely és környéke helyneveiről (vö. Hegyköz 5–6).

E munkák azonos szerzői szándékkal készültek: azzal a céllal, hogy a két terület lehetőleg minden helyneve benne legyen a kiadványokban, de a nevek összes előfordulásának bemutatása nem volt célja a gyűjtőknek. Megfigyelhető, hogy míg a Hegyköz településeinek neve(i) egészen a 11–12. századig visszavezethetők, addig a települések külterületi és belterületi neveire többnyire csak a 19–20. századból találunk adatokat. Ennek egyik oka az lehet, hogy a főként családi levéltárakban fellelhető rendkívüli mennyiségű forrás feldolgozása egy ember számára nehéz vállalkozás, másrészt a feldolgozott források meghatározzák, hogy milyen névtípusra vonatkozó feljegyzéseket találunk bennük nagyobb számban.

A helynevek és a hozzájuk fűződő információk összegyűjtésével és rendszerezésével talán teljesül a szerzők vágya, hogy visszajuttassák oda a tudást, ahonnan való. De nemcsak a helyi lakosságnak szólnak a könyvek, hanem más érdeklődőknek is. A különböző tudományágak képviselői további helytörténeti, néprajzi, gazdaságtörténeti, névtani elemzéseket végezhetnek a feldolgozott adatokat hasznosítva. Az adatgyűjtést és azok közzétételét SZABÓ T. ATTILA szelle-

misége hatotta át abban az értelemben, hogy ő a magyar földrajzi neveknek nagyobb területi egységre kiterjedő, teljességre törekvő, módszeres összegyűjtését fogalmazta meg célként és végezte el jó néhány területre vonatkozóan mintát adva ezzel kortársainak és az utókornak. A nagyobb területi egységre kiterjesztett vizsgálat szándékáról már szóltunk, a teljesség igényének megvalósításáról és a gyűjtés módszeréről még nem. A szerzők a történeti, a közelmúltból való és a mai, élő nevek összegyűjtésére egyaránt törekedtek. Gazdag forrásanyagot használtak föl Sárospatak határának és a Hegyköz történeti helyneveinek búvárlatához. Évtizedekkel ezelőtt megkezdett gyűjtőmunkájukat folyamatosan végezték. Tekintettel voltak a sárospataki határnak a bodrogközi tájegységgel való érintkezésére, s ezáltal a Bodrogköz és az azzal tájilag összefüggő Szabolcs megyei Rétköz névadására; valamint az abaúji Hegyköz szomszédos településeinek névadására (pl. a szlovákiai Alsónádasd, Alsómislye, Eszkáros vagy az elpusztult Derzstelke, Rátka, Rednek stb.), mivel azok kölcsönösen befolyásolhatták egymást (Spatak 6). Ezt bizonyítják az írott emlékek, a nyomtatott források és a terepmunkák alkalmával összegyűjtött szóbeli adatközlések is. Több szócikkben is találunk erre utalást (Spatak: *Alsó-Havas, Cser alja, Cserje, Dedej, Kacsa-tó, Korong*[2]*, Ravasz-homok, Rókás, Varjas* stb.; Hegyköz: Hollóháza külterületén *Nádasd,* Füzérkajata külterületén *Rednek, Rednek-kút, Rednek-patak* stb.).

BALASSA IVÁN és KOVÁTS DÁNIEL az írott emlékek közül Sárospatak határára vonatkozóan városi jegyzőkönyveket, protokollumokat, telekkönyvi iratokat, periratokat, összeírásokat, a zempléni református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveit, vegyes iratokat, urbáriumokat, az „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez" című helytörténeti folyóirat 1895–1928 közötti, Patakra vonatkozó közleményeit és a Pesty Frigyes-féle országos helynévgyűjtés vonatkozó adatait tekintette át; a nyomtatott források közül pedig a sárospataki és a zempléni periodikákban, helyi kiadványokban megjelent adatokat, 1567–73 közötti dézsmajegyzék-kivonatokat, 17. századi urbáriumokat, 18–19. századi összeírásokat és számos egyéb munkát (ezek jegyzékét a 23–34. oldalakon találjuk). Az abaúji Hegyköz névállományát urbáriumokból, összeírásokból, a Károlyi-levéltár állományából, kataszteri iratokból, kéziratos térképekről, a 19. század közepéről, második feléből való birtokvázlatokból, egykori egyházlátogatások följegyzéseiből, lelkészi és tanítói díjlevelekből, 1933–1947 közötti faluszemináriumi gyűjtések kéziratairól, az 1970-es évek gyűjtéseinek felvételi lapjaiból, katonai felmérések nyomán készült térképlapokról, illetve erdészeti térképekről merítette KOVÁTS (25–34). Mindemellett mindkét alkotás elkészítésekor mások — többnyire kéziratos formában hozzáférhető — gyűjtéseit is felhasználták a szerzők.

A vizsgált területek sajátossága, hogy az egykori Zemplén vármegyében fekvő Sárospatak is és az abaúji Hegyköz is határos volt más vármegyékkel. Sárospatak határa terjeszkedése révén Abaúj és Szabolcs vármegyét érintette, míg a Hegyköznek abaúji és zempléni részét különböztették meg. Ezek a tényezők

nehezítették a gyűjtés és az anyag körülhatárolását. Végül a szerzők — vállalva a nehézségeket — Sárospatak határát a telekkönyvinél tágabban értelmezték (Spatak 9). Bevonták a gyűjtőmunkába a 15–20. század folyamán Sárospatakkal egyesített (Végardó, Bodroghalász) és a belőle kivált (Hercegkút, Károlyfalva, Györgytarló, Makkoshotyka), valamint a feltehetően elpusztult (pl. *Kengyel, Abahomok, Ágóc*) településeket is. Sőt a szomszédos településeknek Patak határával érintkező területeit is vizsgálták, mivel a források szerint azokat patakiak is használhatták, és mert „a királyi, földesúri birtokok mindig a város határán túlra terjeszkedtek" (uo.). Bár a Hegyköz határait a természet szabta meg, az I. világháború után az ide számító települések területi bővülése figyelhető meg, s ez a tájegység nevének differenciálását indukálta. A korábbi szűkebb területet ma Felső-Hegyköznek, az utóbb hozzáértett részeket pedig Alsó-Hegyköznek nevezik (Hegyköz 8). KOVÁTS DÁNIEL 18 hegyközi település földrajzi neveit tárja elénk történeti szótárában. Mivel a tágabb Hegyköz egykori zempléni falvai történelmük során Abaújhoz tartoztak hosszabb-rövidebb ideig, bekerültek a szótárba (Vilyvitány, Felső- és Alsóregmec, Hosszúláz stb.). A szerző a földrajzilag a Hegyközön kívül eső Vágáshuta névanyagát is megvizsgálta, mert felismerte, hogy gazdasági kapcsolatai — melyek a névadásra is hatással lehettek — a Hegyközzel jelentősek voltak. Ugyanakkor Széphalom névanyagát — mivel az ma már közigazgatásilag Sátoraljaújhely város része, s így a készülő kötetbe szervesebben beleillik — kihagyta (Hegyköz 10).

A „Sárospatak határának helynevei"-ben az adatokat egységes szempont alapján dolgozták föl a szerzők. A forráskritikát és saját véleményüket egymással egyeztetve az adatoktól elkülönítve tüntették föl. „Az abaúji Hegyköz helynevei"-t KOVÁTS egyedül dolgozta föl, de munkáját nagyon sokan segítették, akiket meg is nevez az egyes fejezetek elején. Családtagjainak ajánlja a könyvet, a munkában való részvételüket és támogatásukat ekképp köszönve meg.

A kiadványok felépítése jórészt azonos: a Bevezetés, Forrásaink, rövidítések részeket a Térképek követik. A szerzők a 18. század végétől egészen napjainkig készült térképeket használtak fel. Ezek között csak levéltárakban található kéziratos térképek, valamint katonai, kataszteri, turistatérképek, egyaránt előfordulnak. A legtöbb térkép 1 : 25 000 méretarányú, de vannak ennél kisebb és nagyobb felbontásúak is. A térképeken fellelhető helyneveket indokolt esetben erős forráskritikával illették a szerzők (Spatak 8). A helynevek szótára mindkét alkotásban a legterjedelmesebb rész. Ehelyütt célszerű szólnunk a szócikkek felépítéséről. Mindkét könyv szócikkeinek szerkesztője KOVÁTS DÁNIEL volt. A szerkesztő személyének és szemléletének azonosságával is magyarázható, hogy a szócikkek szerkezete mindkét kiadványban azonos, következetes, ezáltal könnyen áttekinthető. Ugyanakkor a szócikkek elrendezése a vizsgált területek jellegéből fakadóan eltérő. Az egyik esetben egyetlen város külterületének helyneveit teszik közzé, a másik esetben pedig a Hegyközt alkotó 18 önálló község bel-

és külterületi helyneveit egyaránt. Ennek megfelelően az utóbbiban a szótári rész 18 fejezetre tagolódik, azokon belül pedig először a településnévre vonatkozó szócikkeket, majd a település belterületi és külterületi neveit találjuk betűrendben. A közszói elemek mutatója, értelmezése szintén megtalálható mindkét műben. Mivel az abaúji Hegyköz névadására érezhetően hatással volt a környező szláv etnikum, valamint a Felső-Magyarországról bevándorló szlovák, kárpát-ukrán telepesek, a szlovák közszói elemek mutatója méltán szerves része az abaúji Hegyközről szóló munkának. Végül a települések mutatója a könnyű eligazodást szolgálja. Egy-egy közbülső oldalon további térképeket, légifelvételeket, fényképeket találunk, amelyek elmélyítik a könyvek amúgy is gazdag ismeretanyagát.

A továbbiakban a szócikkek belső elrendezését tekintjük át. Ennek részletezését az indokolja, hogy a szerzők a másutt szokásos közzétételi formákhoz képest több újítást is bevezettek, amelyeket újszerű tipográfiai megoldásokkal is hangsúlyozni kívántak.

A címnév a név köznyelvi vagy köznyelviesített alakja. Ezt követik azok az adatok, amelyeket az adatközlőktől gyűjtöttek a kutatók. A kiejtés szerint írt formákat ■ jel vezeti be. Mellette feltüntették a név *hová?* kérdésre felelő toldalékos alakját. Ezáltal lehetővé tették a helyhatározó ragok sokszínűségének és kapcsolódási típusainak kutatását. Ezt követően a történeti adatokat találjuk • jellel bevezetve, időrendben felsorolva, azonos forrásban pontos vesszővel, forrásonként | jellel egymástól elválasztva, minden esetben megjelölve magát a forrást is. A név tőalakját dőlt betű mutatja. Ebben az egységben időrendi sorrendben kapnak helyet a Pesty-féle adatok P-vel jelölve. A térképekről gyűjtött anyag ❑ jel után található. A szerzők a # jelet követő római vagy arab szám feltüntetésével utaltak arra a térképre, amelyen lokalizálható az adott földrajzi név. A lokalizálásban sokat segített a szerzők helyismerete, a helyi adatközlők tájékoztatása és a sok-sok feldolgozott térkép (Spatak 7). ■ jel után információkat kaphatunk magáról a helyről, nevének etimológiájáról, népi magyarázatáról, illetve a helyszíni régészeti kutatások eredményéről (Spatak: *Apró(-)homok, Baksahomok, Szent Vince* stb.). Itt közlik a szerzők saját megjegyzéseiket: utalnak a párhuzamos névadásra (Spatak: *Kengyel*), a tapadásos jelentésváltozásra (Spatak: *Keskeny*), a címszó tulajdonnévi szerepének vitathatóságára (Spatak: *[Parlag-földes], [Pataki erdők], [Pataki határ];* felhívják a figyelmet a téves leírásra (Hegyköz: Vágáshután *Nagypad*), a téves olvasatra (Spatak: *Dyokoy, Gyíknyelő, Kökény, Retel pataka, Szulyód;* Hegyköz: Pusztafaluban: *Hegyese* stb.), az olvasat problematikusságára (Spatak: *Viceor* [?]; Hegyköz: Hollóházán *Priszda [?] Bresesek [?]*), a téves azonosításra (Spatak: *Mondor-ér-szug* és *Mongor;* Hegyköz: Alsóregmecen *Izrai-féle földek* és Pusztafalu határában *Izra-tó* környéke, Bózsván a *Senyői erdészház* és *Senyői-vadászkastély*), a denotátum azonosságára (Spatak: *Fösvény ere torka* azonos *Sövény (Sovány)-ér*-rel; *Apró-*

nyárfás Apró-nyárjas-sal; Hegyköz: Vágáshután *Hosszú-patak Kovácsvágási-patak*-kal), a homonim nevekre (Spatak: *Bodzás*[1–2], *Ciróka* [1–2], *Újpatak*[1] azonos *Kispatak*-kal, *Újpatak*[2] azonos *Józseffalvá*-val), a többjelentésű nevekre (Spatak: *Kenderföldek* a., b., *Körtvélyesi-tó* a., b., a név(elem) helyi speciális jelentésére (Spatak: *Érfő, Gémes-tó, Haraszt, Macskaszaros, Sarjú-homok* stb.; Hegyköz: Felsőregmecen *Csapás*), a címszó helynévi alakváltozataira (Spatak: *Dedej, Kedel, Nyár* stb.) stb. A tárgyalt helynév más nevekkel való kapcsolatára a ➨ jelet követően találunk utalást.

Utoljára e könyvek hiánypótló jellegét hangsúlyozzuk. Mivel a szóban forgó földrajzi területek helyneveinek közzététele előzmények nélküli, értékük felbecsülhetetlen. A szerzők feldolgozási módszere is példaértékű a helynevekkel foglalkozók számára.

R. TOMA KORNÉLIA

BÍRÓ FERENC, **Körösladány helynevei.** Körösladányi Hely- és Népismereti Dolgozatok 1. Líceum Kiadó, Eger, 1999. (177 lap)

Adatokban igen gazdag, módszeresen megszerkesztett kiadvány jelent meg BÍRÓ FERENC tollából, amely a Békés megyei nagyközség, Körösladány történeti és mai helynévanyagát dolgozza fel.

Mint a szerkesztői előszóból megtudjuk, a kiadvány első kötete a körösladányi önkormányzat által tervezett helyismereti sorozatnak, melyben szándékuk szerint a település helyismeretét és -történetét részterületenkénti feldolgozások megjelentetésével kívánják közkinccsé tenni, távlati célként akár egy összegző monográfia létrehozásának reményében is. A sorozat szerkesztői BÍRÓ FERENC és MEZŐ ZSIGMOND. A bevezetőben megismerkedhetünk Körösladány nagyközség elhelyezkedésével, földrajzi viszonyaival. Mivel a falu közvetlenül a Sebes-Körös mellett épült, életét, történetét erősen meghatározta a folyó közelsége. Ezért a földrajzi viszonyok bemutatása részletesen kitér a korábbi, a folyó- és belvízszabályozások előtti állapotokra is a korabeli forrásokból vett idézetek közreadásával (10–12), a szabályozási munkálatok ugyanis gyökeresen átformálták a táj arculatát. Mindez első pillantásra inkább helytörténeti, helyismereti, mintsem névtani tanulságokkal szolgálhat, viszont már ezekben az idézetekben is sok helynévvel találkozhatunk, és az olvasó közelebb kerülhet a dolgozat vizsgálódásainak tulajdonképpeni tárgyaihoz.

A kötet forrásjegyzékéből (14–23) kiderül, hogy hatalmas anyagot dolgozott fel a szerző, számos nyomtatott forrást (okmánytárakat, lexikonokat, helységnévtárakat, tanulmányokat), levéltári és irattári dokumentumokat, térképeket. A teljességre törekedve igyekezett az összes történeti nevet összegyűjteni. A szóbeli neveket illetően adatközlőitől egyrészt az 1960-as években végzett gyűjtés idején kapott tájékoztatást, másrészt az 1980-as évek második felében. A kötet helynévanyagának gyűjtése 1989-ben zárult le, de az 1991-es utcanév-változtatások eredménye, illetve több új belterületi név is szerepel a kötetben.

Az Adattár összeállításában a szerző HAJDÚ MIHÁLY „A Csepel-sziget helynevei" című munkáját igyekezett követni. Ennek megfelelően törekedett például a legrégibb közlés megtalálására, illetve felvett olyan neveket is, melyek laza szerkezetűek vagy körülírásos formák, amit névélettani szempontok indokolhatnak, hiszen ezek később valódi helynevekké fejlődhettek. Az adattár több részre tagolódik, a felosztás területi alapon történt. Először a déli határrész, majd a belterület, aztán az északi határrész térképével és neveivel ismerkedhetünk meg, végül következik a lokalizálhatatlan történeti nevek tára. A lokalizálhatatlan történeti neveken belül is találunk felosztást, a déli külterületre, a belterületre, majd az északi külterületre vonatkozóan, végül a teljesen lokalizálhatatlan nevek következnek. Az egyes területrészekhez térképeket is mellékel a szerző, melyeken a névvel jelölt helyek az Adattár számozásának megfelelően számokkal jelölve találhatók.

Az Adattár (25–151) névcikkei tehát nem alfabetikus sorrendben következnek egymás után, hanem a helyjelölő sorszámokkal kezdődnek az egy hely egy szám elve alapján, majd a térképi számozás sorrendjében adja közre a szerző az adatokat, az adat előtt évszámmal, magát az adatot a forrásnak megfelelően betűhíven közli, forrásjelzettel ellátva. A névtudomány mellett egyéb tudományágak kutatóira is gondolva a konkrét helynévi adaton kívül egyes névcikkekben egyéb történeti adatok is találhatók az adott helyre vonatkozóan, sőt ha az a vizsgált név életére vonatkozik, akár hosszabb terjedelmű idézetet is közread a kötet. A népnyelvi alakok lejegyzése fonetikus, megadja a *hol?, hová?, honnan?* kérdésre felelő alakokat is, és a szerző megjegyzései, magyarázatai, illetve az adatközlők véleménye, népetimológiai megjegyzések csatlakozhatnak az adatközléshez. Végül a térszínformára, gazdasági jellegre utaló rövidítések következnek.

A kötet Adattára magának a nagyközségnek az elnevezésével kezdi a nevek közreadását (27–9). A településnévi adatok a déli határrész neveinek tárán belül találhatók, ami helyett talán szerencsésebb lett volna, hogy a község nevét és a 2. sorszámmal szereplő folyónevet *(Körös ~ Sebes-Körös)* külön sorolja fel, hiszen egyik sem sorolható kizárólagosan a község valamely területrészéhez. A községre vonatkozó első névadat az 1222/1550 évszámmal jelölt *Nadan.* Az adatokat végignézve kiderül, hogy a történeti anyagban előforduló *Nadány (~*

Nadan ~ Nadam ~ Nadany), Ladány (~ Ladan), sőt *Ludány* alakok sokáig váltakoznak egymással, sőt még a népnyelvi használat is őrizte a századelőn a *Nadány* változatot. A *Körös* előtag pedig 1564-ben jelenik meg először a településnévben. A helység nevének több korábbi etimológiai magyarázatát is közli a névcikk, például egy 1855-ből való megjegyzés szerint „Elnevezése Ázsiából kihozottnak látszik, miután zsidó s chaldeus nyelven mind *Ladány* mind *Nadány* annyit tesz, mint hüvely, tok" (28). Ezek mellett természetesen a FNESz. névfejtését is ott találjuk. Sajnálatos azonban, hogy kimaradt a felhasznált irodalomból MEZŐ ANDRÁS „Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz" című munkája, mely címszóként tartalmazza a község nevét. A település folyójának a neve először 1282/1896 évszámmal szerepel *Keres* formában, a *Sebes* jelző pedig először 1728-ban bukkan fel mellette (29).

Az Adattár intézményneveket, objektumelnevezéseket is közöl *(Új Barázda Tsz, Blau Lajos vas- és edényboltja, Állami Mezőgazdasági Népállomás),* továbbá rengeteg birtokos jelzős, tanyára történő utalást *(Csontos János tanyája, Gubós Földi Imre tanyája),* amit a helytörténeti és esetleg a személynévtani mellett leginkább névélettani szempontok indokolhatnak, hiszen sokszor nehezen tekinthetők ezek valódi helyneveknek.

A kötet végén betűrendes mutató segíti a tájékozódást (152–76), ami különösen körültekintő módon egy-egy helynek nemcsak a különféle neveit tartalmazza, hanem morfológiai, illetve írás- vagy kiejtésbeli változatokat is feltüntetett. További nagy erénye a mutatónak, hogy benne nemcsak a teljes névalakokat, hanem a névrészeket és a névelemeket is megtalálhatjuk.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

Alsófehér megye. Szabó T. Attila Történeti Helynévgyűjtése 1. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és JANITSEK JENŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2001. (204 lap)

Sok évtizedes gyűjtőmunka eredménye lát napvilágot e most induló sorozattal, mely SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtését tartalmazza. Sajnálatos tény, hogy a hallatlan értékű anyag teljességre törekvő és rendszeres megjelentetésére a szerző életében nem kerülhetett sor. Az ő 1987-ben bekövetkezett halála óta további másfél évtizednek kellett eltelnie az első kötet megjelenéséig (ennyi időt vettek igénybe a hagyaték körüli munkálatok, az anyag Buda-

pestre szállítása, a mintegy 35 doboznyi cédula rendszerezése), és ki tudja, mikor fejeződhet be a teljes anyag kiadása.

SZABÓ T. ATTILÁnak szívügye volt a helynévgyűjtés, a jelenkori anyag összegyűjtése éppúgy, mint a történetié. Ez az a kutatási terület, melyet szinte egész életében művelt, és ahol nemcsak kiemelkedő eredményeket ért el, hanem napjainkig ható módszereket is kidolgozott. Azt követően, hogy az 1930-as évek elején érdeklődése a helynevek felé fordult, szinte évente jelent meg ilyen témájú tanulmánya vagy önálló kötete (1946-ig, amikor az ilyen jellegű kiadványok közzétételi lehetősége végképp megszűnt Romániában). Ezenkívül több cikkben szólt a helynévkutatás módszereiről, szükségességéről, felhasználhatóságáról. Közismert tény, hogy még fő műve, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár" megteremtésének gondolata is a helynévtörténeti célú mindennapos levéltári munka során fokozatosan alakult ki. (Egyébként már a SzT. adatai közé is bekerültek helynevek, olyanok, amelyek kapcsolhatók a címszóban megadott közszóhoz.)

A levéltári kutatást SZABÓ T. ATTILA az erdélyi publikációs lehetőségek lezárulása után sem hagyta abba, sőt mint „Az »Erdélyi helynévtörténeti adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése" című cikkében írta, munkaereje és munkaideje jelentős részét a történeti helynévanyag gyűjtésének szentelte (MNy. 54: 503–9). Kutatásaihoz főként romániai levéltárak iratanyagát vette alapul, de — mint akkor kifejtette — gyűjtése korántsem tekinthető lezártnak, mert ő egyéni munkával a levéltári anyagnak csak egy töredékét dolgozhatta fel. Az összegyűjtött hatalmas mennyiségű adat révén azonban előbb említett cikkében már az általa megálmodott helynévtörténeti sorozat, az „Erdélyi helynévtörténeti adattár" tervéről számolhatott be. E most induló sorozat elrendezésében ezt a tervet követi, azaz a neveket közigazgatási egységenként (egykori megyénként, székenként) rendezi kötetekbe, az egy megyéhez tartozó anyag pedig települési egységenként csoportosítva, a felhasznált források időrendjében szerepel.

Egy-egy szócikk belső szerkezete hasonló a még SZABÓ T. ATTILA által elrendezett és kiadásra előkészített adattárakéhoz (Kalotaszeg helynevei, Gyergyói helynevek, Dés helynevei stb.), azaz tartalmazza a településnév történeti előfordulásai mellett a település határában található rétek, patakok, erdők, szántók, legelők neveit, illetve minden rájuk vonatkozó, tulajdonnévnek is tekinthető körülírást szövegkörnyezettel együtt. Az egyes helynevek (a feldolgozott cédulaanyaghoz hasonlóan) az oklevélrészletekből nincsenek tipográfiailag kiemelve, mondván: a kutató feladata megállapítani a névtest terjedelmét, elválasztani a közszavakat a tulajdonnevektől.

A szerkesztők követik SZABÓ T. ATTILA gyakorlatát abban is, hogy az eredeti oklevélbeli írásképet megőrizve teszik közzé az anyagot. Arról említést tesznek a kötet bevezetőjében, hogy ennek rekonstruálása a hagyatékot képező kéziratos cédulaanyag alapján nem mindig volt egyszerű feladat, de arról nem szól-

nak, hogy az eredményt az eredeti oklevelekkel egybevetették-e, márpedig ez a filológiai megbízhatóság érdekében talán kívánatos lett volna.

Végezetül néhány szót érdemes ejteni a kötetnek a magyar nyelvészeten, illetve névtanon kívüli hasznosíthatóságáról, alkalmazhatóságáról. A szócikkeken végignézve azt láthatjuk, hogy a részben román lakosságú települések adatai között számos román név is található. Így az anyagnak ez a része minden bizonnyal a román nyelvtudomány szempontjából is különlegesen figyelemre méltó. Másfelől a közzétett és még ezután közzéteendő anyag aligha nélkülözhető egyebek mellett a magyar–román nyelvi kölcsönhatásra vonatkozó vizsgálódásban. Ezenfelül csak helyeselni lehet a szerkesztőknek a bevezetőben vázolt azon elképzelését, hogy az egész anyagot digitális formában is elérhetővé teszik. Ez mindenképpen hozzá fog járulni a gyűjtött helynévanyag jobb felhasználhatóságához.

BÉNYEI ÁGNES

VÖRÖS OTTÓ, **Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata.** MNyTK. 211. sz. Budapest, 1999. (58 lap + 14 térképmelléklet)

A magyar névtudományt régóta foglalkoztatja a földrajzi, különösképpen pedig a vízrajzi köznevek problémája. A 19. század végén már PESTY FRIGYES felhívta a figyelmet Magyarország régi vízrajza megírásának fontosságára, s ennek megfelelően a kezdeti feldolgozások elsősorban történeti szempontúak voltak és a tulajdonnevekre irányultak. Úttörő jelentőségűnek tarthatjuk STRÖMPL GÁBORnak azt a vállalkozását, amelynek eredményeképpen 1929-ben az egész magyar nyelvterület vízrajzi közneveit közzétette. Az újabb mérföldkövet a vízrajzi köznevek kutatásában SZABÓ T. ATTILA „A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse" (Kolozsvár, 1942) című tanulmánya jelentette, melyben nem az egész magyar nyelvterületnek, hanem annak csupán egy kis részének vízrajzi szókincsét kívánta feltérképezni, ám ezt a teljesség igényével szerette volna elvégezni. A vízrajzi köznevek feldolgozását a későbbiekben megtaláljuk olyan munkákban is, melyek egy-egy tájegység névanyagát mutatják be. Így például BENKŐ LORÁND (A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK. 74. sz.) és KÁZMÉR MIKLÓS (Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz.) is külön fejezetet szentelt a vízrajzi köznevek felsorolásának és értelmezésének. INCZEFI GÉZA Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Bp., 1970) című monográfiája is foglalkozik e kategóriákkal, KÁLNÁSI ÁRPÁD a helynevek tipológiai elemzésén be-

lül kerít sort a vízrajzi köznevek nevekbeli szerepének tisztázására (Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. 152–57).

A vizek a természetnek viszonylag állandó alakulatai, így a megnevezésükre használt köznevek is régóta használatosak, gyarapodásuk egyes felfogások szerint nem jellemző a nyelv szókincsére (vö. INCZEFI, i. m. 77). A nevek nagy része ma is őrzi az évszázadokkal ezelőtti világot, mert a táj és az ember kapcsolatának változásával nem mindig jár együtt a név módosulása is. Ennek ellenére meglepő, hogy — noha mint láthatjuk, vízrajzi szókincsünk régóta foglalkoztatja a névkutatókat —, meglehetősen hiányos képünk van a magyar nyelv vízrajzi köznévkészletéről.

A nyelvföldrajzi vizsgálatoknak szintén nagy hagyománya van a nyelvészeti irodalomban. Legutóbb JUHÁSZ DEZSŐ foglalta össze a kérdéskört, és megállapította, hogy a nyelvföldrajzi kutatás legeredményesebben a hangtani és a lexikai, ritkábban az alaktani és a szemantikai vizsgálattal foglalkozik (Szójelentéstan és nyelvföldrajz: Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp., 2000. 135). A szóföldrajzi vizsgálat nem tartozik ugyan a szorosabban vett névtan területéhez, a helynevek nyelvjárási sajátosságai azonban lehetővé teszik, hogy ebből a szempontból is vizsgálat alá vonjuk őket. Különösen áll ez a földrajzi köznevekre, melyek gazdag adatolhatósága megelőzi szinte minden más szócsoportét. Igaz ez a mai nyelvre, hiszen helyneveink jó része tartalmaz ilyen elemeket, de érvényes a régebbi korokra vonatkozóan is, mivel például már a korai ómagyar korból is bőven vannak helynévi adataink. KÁLMÁN BÉLA az Árpádok korában 770 víznévben mutatott ki 'folyóvíz' jelentésű szót (NytudÉrt. 58: 344–350), TÓTH VALÉRIA ugyanebben az időszakban az ország egy összefüggő, kilenc megyéből álló területén megvizsgált csaknem 800 névadat 74%-ában talált földrajzi köznéveket (MNyj. 35: 122). A mai névanyag bemutatására is történtek kísérletek: KÁLMÁN BÉLA az *ér — patak* izoglosszáját rajzolta meg Zala megye területén (i. m. 346), KÁLNÁSI ÁRPÁD szatmári térképlapokat közölt az ottani vízrajzi köznevekről (Benkő-Eml. 321–326), PESTI JÁNOS a *ság, ség, séd* dunántúli előfordulásait vizsgálta meg a Dél-Dunántúlon (NÉ. 12: 32–53).

VÖRÖS OTTÓ munkájának számos szakirodalmi előzménye van tehát, amelyek eredményeit a szerző jól ismeri. Dolgozata az eddigi kutatások összegzésének is felfogható, bár a szerző ezt különösebben nem hangsúlyozza.

Meg kell említenünk más oldalról azt is, hogy a munka szoros kapcsolatban áll az országos helynévgyűjtő-mozgalommal, amely még az 1960-as években célként jelölte meg a teljes magyar helynévállomány összegyűjtését és közzétételét. A munkálatok Vas megyei részébe VÖRÖS OTTÓ gyűjtőként, közzétevőként és ellenőrzőként egyaránt bekapcsolódott, sőt tanulmányokat is közölt a gyűjtőmunkához kapcsolódóan. A konkrét nyelvi anyagot feltáró munkák hitelét erősíti és ezen keresztül értékét is emeli, ha a vizsgálatot végző szakember anyanyelveként ismeri az adott nyelvjárást, birtokában van az ott használatos

szókincsnek. A helynevek esetében az efféle kompentenciát gyakran persze nem lehet számon kérni, de mint látható, VÖRÖS OTTÓ tudományos pályája, előélete alapján maradéktalanul megbízhatunk nyelvi anyagismeretében.

A vizsgált névmennyiségről azt állapíthatjuk meg, hogy az egy névfajtába — itt a víznevekébe — tartozó megyényi helynévállomány még kezelhető mennyiségű adatot nyújt, ugyanakkor már alkalmas lehet általános megállapítások levonására is. Az Ajkai járásra és a göcseji vízrajzi köznevekre vonatkozó vizsgálatot, amelyet szintén elvégzett a szerző, egyfajta kontrollanyag elemzéseként foghatjuk fel. VÖRÖS OTTÓ Vas megye helynevei között több mint négyezer olyan nevet talált, amelyben 90 különféle vízrajzi köznév található. Az Ajkai járás és Göcsej 15 ezer nevében csaknem ugyanennyi vízrajzi köznév fordul elő, mintegy 2000 névben. A vizsgálat az adott területen teljes kutatópont-hálózatra támaszkodik, és a kontrollanyag bevonásával — lehetőséget adva az összehasonlításra — az eredmények új megvilágításba kerülnek.

VÖRÖS OTTÓ munkája eredetileg kandidátusi értekezésként készült el 1995-ben, a bírálatok és a vita alapján a szerző módosított a kéziraton, s a kész művet 1999-ben az MNyTK 211. számaként vehettük kézbe. A disszertáció címét (Vízrajzi névelemek onomatodialektológiai vizsgálata) a bírálók javaslatára „Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálatá"-ra módosította. Talán célszerű lett volna legalább az alcímben megjegyezni azt, hogy mely térséget vizsgálja a szerző, mert ennek híján az olvasó általánosabb érvényű várakozással kezdi forgatni a könyvet.

A vízrajzi köznevek gyakorisága már önmagában is indokolja a beható vizsgálódást, ám e szócsoport maga is rendkívül összetett rendszert alkot. Sokszor nehéz eldönteni egy-egy elnevezésről, hogy a vízrajzi nevek közé tartozik-e, és ha igen, ott milyen alcsoportba sorolható. Nem véletlen, hogy többféle osztályozás született már e rendszer leírására, ami annak bizonyítéka, hogy egyáltalán nem könnyű a vízrajzi neveket egységes kategóriák szerint elkülöníteni.

A dolgozat öt fejezetben tekinti át a vizsgált kérdéskört. Az első három fejezet (Bevezető; Kitekintés; Helynév, jelentéshordozó alapelem, szóföldrajz, névföldrajz) a munka célját, tudománytörténeti hátterét és a terminológiai kérdéseket tárgyalja. A negyedik fejezet (Víznevek és vízrajzi nevek) tekinthető a munka központi részének, az ötödik pedig (Általános tanulságok és eredmények) rövid összegzést ad. Kissé aránytalannak tűnik, hogy az első három rész terjedelme csaknem megegyezik a központi egységével. A bevezető részek feszesebb szerkesztéssel, összevonásokkal talán hatékonyabban készítenék elő az új kutatási eredmények taglalását.

Mint minden névkutatónak, VÖRÖS OTTÓnak is gondja a pontosan rögzített és egységesen használt terminológia hiánya. Ennek megfelelően az általa érintett kérdések kapcsán megpróbál rendet tenni e területen. Sajnos, úgy tűnik, nem mindig sikerrel. Nem tartjuk ugyanis szerencsésnek a *helynév* és a *földrajzi név*

fogalmának szétválasztását, és az előbbinek a mikrotoponimiával való azonosítását. Itt jegyezzük meg, hogy e terminusokról legutóbb BENKŐ LORÁND nyilatkozott, aki — más kutatók megengedő álláspontjától eltérően — a *földrajzi név* és a *helynév* szinonim használatát sem tartja kívánatosnak, és a *helynév* alkalmazását javasolja a kutatóknak (MNy. 94: 254). Hasznosak viszont VÖRÖS OTTÓnak a vízrajzi köznevek körülhatárolására tett javaslatai: vízrajzi köznévnek azokat a szavakat tekinti, amelyek közszói jelentése a víz munkájával, az ember, a gazdálkodás és a víz viszonyával, továbbá az általa létrehozott felszíni képződményekkel kapcsolatos (32).

VÖRÖS OTTÓ — mint láttuk — Vas megye több mint négyezer víznevében 90 különféle vízrajzi köznevet talált, amelyeknek összesen 117-féle jelentését tudja bemutatni. A tárgyalt szavakat jelentéscsoportokként elkülönítve találjuk meg a könyvben. Így aki például az *árok, fok* vagy *sánc* jelentésére kíváncsi, kénytelen minden csoportban megnézni, vajon szerepel-e ott, és ha igen, milyen jelentésben. Megítélésem szerint érdemes lett volna — akár külön fejezetként — szócikkszerűen, a szótárakban szokásos módon bemutatni a közneveket, az egyes jelentéseket elkülönítve egymástól, így már első pillantásra láthatóvá válna, melyek az egy-, illetve a többjelentésű köznevek. Ezáltal az utalások rendszere is egyszerűsödne.

Az egyes névelemtípusok gyakorisági vizsgálata során a szerző megállapítja, hogy a leggyakoribb a *kút*, a *tó* és az *árok*. Az eredmények magyarázatában történeti szempontokat is figyelembe vesz, ám ezek többnyire ötletszerűek, történetileg nem mindig kellően megalapozottak. Nem tudni például, kinek az állításával vitatkozik, amikor azt írja, hogy „nem igazolható, hogy a *patak* talán a *jó* vagy a *folyó* rovására terjedt volna el ilyen általánosan" (49).

Szóföldrajzi vizsgálat nemigen képzelhető el térképek nélkül. Vas megye vízrajzi közneveinek ábrázolásához VÖRÖS OTTÓ 14 informatív térképet készített. Az elsőn a megye népességét szemlélteti, jelölve a horvátok, németek és szlovének által lakott területeket. Számos térkép mutatja az egyes vízrajzi köznevek elterjedését. Az *árok* térképlapján jól látható, hogy a 'vízelvezető' jelentés a megye egész területén előfordul, míg a 'bánya' jelentés a déli vidéken gyakori, és csak szórványosan bukkan fel a 'völgy' és a 'patak' jelentés. A *folyóvíz* kifejezésére 11 különböző vízrajzi köznév használatos a megyében, és a térképen első ránézésre is jól elkülönülnek a gyakoribbak (pl. *patak, víz*) a ritkábban használatosaktól (pl. *séd, határpatak*). A 13. térképlap összefoglaló jelleggel 12 hangutánzó és onomatopoetikus név (pl. *csorgó, kuruttyó, zúgó*) előfordulásait szemlélteti. VÖRÖS OTTÓ maga is megjegyzi, hogy a befektetett munka kevéssé tükröződik ezen, mivel viszonylag kevés adatot mutat a térképlap. Valószínűleg technikai okok miatt nem tünteti fel a domborzati viszonyokat, és használja ugyanazokat a szimbólumokat eltérő színben.

VÖRÖS OTTÓ munkájával példát adott egy megye meghatározott földrajzi közneveinek feldolgozására. A szerző folytatásra biztatja olvasóit, a szinkrón és a történeti anyag vizsgálatára, valamint a nem magyar népesség névanyagának bevonására. Vele együtt reméljük, hogy hamarosan újabb feldolgozások kerülnek ki a már eddig is bőven összegyűlt helynévtárak anyagából, és e kutatások eredményeképpen idővel átfogó képünk lesz a magyar nyelvterület földrajziköznév-állományáról.

NEMES MAGDOLNA

A magyar jelnyelv szótára. Szerk. LANCZ EDINA.
Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, Budapest, 1999. (265 lap)

Örömmel üdvözöljük „A magyar jelnyelv szótárá"-t, amely a nyelvtudomány egyik, kevéssé kutatott területén jelent hiánypótló kiadványt. Ilyen jellegű kezdeményezés volt már Magyarországon, a „Siketek képes jelszótára" (Hallássérültek Országos Szövetségének fordítói munkaközössége, Bp., 1985).

E munka többszörös átvétel, hiszen alapjául a Siketek Világszövetségének GESTUNO című szótára szolgál, amelyet a német hallássérültek beszédfejlesztő tagozata dolgozott át. Így a magyar változat jelkincsében a nemzetközi és a német jelnyelvre támaszkodott, ennek okán a hazai siketség sosem érezte igazán sajátjáénak. A LANCZ EDINA jelnyelvkutató által készített szótár tehát fontos mérföldkő a magyar jelnyelv tudományos elismerésének és a siketek nyelvi kisebbségként való elfogadásának útján.

A jelszótár a halló emberek számára készült a szerzői szándék szerint. Olyan egészséges emberek számára, akik jól feltalálják magukat, amikor egy vak emberrel kerülnek kapcsolatba, hiszen tudják, miként segíthetnek, mert elegendő a megállóba érkező busz számát megmondani vagy átkísérni őt a zebrán. Ám sokan zavarba jönnek, ha siket emberrel találkoznak. A siket ember ugyanis egy olyan különleges nyelvi és kulturális közösségben él, amely a hallók számára első pillanatban az örök csend birodalmának tűnhet. A jelnyelvszótár annak lehet a kulcsa, hogy a hallók megérthessék az „ujjak táncát", és eltűnjön az idegenkedés.

LANCZ EDINA munkája több, mint szótár. A bevezetőben megismerteti az olvasót a siket és nagyothalló különbségével, figyelmezteti a hallássérültek által pejoratívnak tartott *süket* szó kerülésére, és bevezeti a jelnyelvi alapismeretekbe. Örvendetes, hogy eloszlatja azt a tévhitet, miszerint a jelnyelv a beszélt magyar

nyelv jelekkel kifejezett formája. A jelnyelvi mondatszerkesztés markáns különbsége a magyar nyelvétől nyelvészeti szempontból is igen érdekes lehet. A lényegretörő és információban bővelkedő bevezetés jól használható a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvészeti alapozó képzésében is.

A jelnyelv legkisebb nyelvészeti egysége a cheréma, azaz a kézforma. Ez az osztályozó a szóalkotás kulcsa. Ezen alapegység segítségével a már közhasználatúvá vált jelek mellett korlátlan számú újabb szóalak képezhető. A szótár rendezőelve a cherémákra épít. Elkülöníti és csoportosítja az egyes kézformákat, amelyeket grafikusan is megjelenít. A megkülönböztetés eszközéül számokat és betűket választ.

Az osztályozók mellett feltünteti azok funkcióját, és szemléletes példákkal teszi őket érthetővé. Például:

> Kézforma: F.
> Funkció: vékony, könnyű tárgyakra és azok megfogására utaló osztályozó.
> Példa: zene (vonó), virágot szed, kávét iszik, tű, zokni, ing.

A jól átgondolt csoportosítás megkönnyíti a szótárhasználatot, és lehetővé teszi a kétirányú keresést is. Visszakereshető egy adott szó jelnyelvi megfelelője, illetve egy jel jelentése egyaránt.

A szótár minden jeléhez videokamera és számítógép segítségével vágott képkockákat társít a szerző. Ez a fajta technika ebben a speciális szótárműfajban elengedhetetlenül szükséges, hiszen a jeleket írásban megjeleníteni, a különféle mozdulatok egyidejűsége miatt lehetetlen. Emellett természetesen igen hasznos a kivitelezést segítő írásos magyarázat.

Szemléletes keresztmetszete ez a munka a magyar jelnyelvnek. A szerző mégis mentegetőzik a bevezetőben, mert az eredeti elképzelés szerint egy átfogó nagyszótárt szeretett volna készíteni. Biztató ígéretet kapunk azonban a folytatásra, amely terjedelmében felülmúlja majd a jelenlegit, illetve ismertetni fogja a regionális változatokat is. A mostani kiadás 750 jelre szorítkozik, és ezek is csupán a budapesti nyelvváltozatban szerepelnek. Öndefiníciója szerint egy átlagos műveltségű, középkorú városi siket jelkincsét dolgozza fel, szleng, szakmai zsargon és régies hatású jelek nélkül.

A szótár azokat a hallókat célozza meg, akik szívesen elsajátítanák a siketek jelnyelvét a zavartalan kommunikáció érdekében. Jól feldolgozható anyaga lehetővé teszi, hogy szükség esetén segítőtárs legyen siketek és hallók között (rendőrségen, orvosnál stb.). Mégis kerékkötő gátja lehet önkéntelenül is az átgondolatlanul válogatott jelanyag. Hiányzik például a szótárból a *rendőrség* és a *hivatal* jele. (A *hétfő* jelének hiánya talán csak figyelmetlenségből ered.) Nem található meg az *audiológia* sem, noha itt végzik a nagyothalló és siket emberek hallásvizsgálatát, és itt kaphat a beteg hallókészüléket. Szerepelnek viszont a *kompatibilis*, a *kompetens*, a *laikus*, az *illusztráció* szavak, amelyek a siketek előtt

szinte teljesen ismeretlenek. Az iskolai tantárgyak közül szerepel a *történelem,* hiányzik viszont a *matematika* vagy a *biológia.* Megtalálható a *szociológus* foglalkozásnév, nincs viszont *jeltolmács.* Fellelhető a *média* kifejezés, ellenben a *fax*-ot hiába keressük, pedig igen hasznos segítség a halláskárosodott emberek számára.

Mindezek persze egy úttörő kezdeményezés gyermekbetegségei, nem szabad tehát szigorúan megítélnünk őket. Néhány hiba azonban javításra szorul. Téves az *egér* állatnév és az *Eger* városnév azonos jellel való meghatározása. Nem szerencsés összevonni az *iskola,* valamint az *egyetem* és *főiskola* három különálló jelét, illetve a *leves* és az *Afrika* egymástól szintén igen jól elkülönülő jelnyelvi megfelelőjét.

Talán érdemes lett volna a régi, még a Hallássérültek Országos Szövetségének égisze alatt megjelent, alap- és középfokú kommunikációs tanfolyamok tankönyveinek jelkincsét feldolgozni szótárformában. Természetesen igaz, hogy más műfajt képvisel egy jelnyelvi tankönyv, mint egy azonos témájú szótár, ez esetben azonban sok apró hibát kerülhetett volna el a szerkesztő, ha visszanyúl a jól bevált oktatókönyvhöz.

Mindezek ellenére köszönet illeti LANCZ EDINÁt és munkatársait, hogy vállalták ezt a roppant nehéz, de nemes feladatot, amely közelebb viheti a hallókat a hazai siketség társadalmához. Bizakodva várjuk a szótár bővített változatát.

MELIS SZILVIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 243–274

DEBRECEN
2001.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Debreceni erdészeti és vadászati szókincs

I. Erdészet

ákác 'akácfa'
ákácos 'kisebb akácerdő'
ákcsonk 'a levágott faágnak a törzsön maradt kiálló része'; *ákcsonk nélküli gajjazás* 'a törzs felnyesése úgy, hogy csonk ne maradjon'
ákfa 1. 'vékonyabb ágakból álló faanyag' 2. 'vékony gallyakból álló tüzelő'
áktisztulás 'a fatörzs alsó részén levő ágak leszáradása'
alátelepitéi̯s 'öreg fák alá fiatal csemeték ültetése'
alátítfa 'a fatelepi rakodótéren a facsomó alá helyezett fa; ászokfa'
alé 'egyenes erdei nyíladék'
almafa 'gyümölcsfa'
angolperje 'fűféle'
apadík 'a fa feldolgozás utáni csökkenésének mértéke'
apritéi̯k 'felaprított hulladékfa'
apritéi̯ktermelő̱ gép 'a kivágott fa darabolásánál és kérgezésénél keletkező hulladékokat felaprító gép'
aranyeső̱ 'díszcserje'
árbó̱ucákác 'egyenes törzsű, kevés ágat növesztő akácfa'
árutér 'fatelepen a készáru elhelyezésére szolgáló rész'
ászokfa = alátétfa
átfekvő̱ mag 'olyan mag, amely kikeléséhez két v. több év szükséges'
átlalóu̯ 'fából v. vasból készült subler, amely a fatörzs átmérőjének megmérésére szolgál'
bábaseprü 'faágak között keletkező elágazó képződmény (fagyöngy, fakín)'
bagdaru 'két guruló talpon álló daru a vasúti rakodón'
bakhátas erdő̱si̯téi̯s 'vizenyős területeken az eke által létrehozott ormókra történő faültetés'
bálványfa 'egyfajta díszfa'
bárányüröm 'fűféle; főleg szikes területen található'
bárdolás 'a rönk szekercével vagy baltával történő megmunkálása'
befülled 'a faanyag gomba hatására elszíneződik'
berkenye 'fa- és cserjefajta'
bisalma 1. 'birsalmafa' 2. 'ennek termése'

bocfapuska 'bodzából készített játékszer'
boddzafa 'cserje'
borboja 'cserje'
boróu̯ka 'a fenyőfélékhez tartozó cserje'
botolóu̯füzes 'olyan fűztelepítés, amely a gallyak termelésére szolgál'
bozóu̯tirtás 1. 'az alsó szinten levő cserje eltávolítása az erdőből' 2. 'a kivágott erdőterület megtisztítása a cserjéktől'
böhönc 'erősen elágazó fa'
bőu̯rdeszka 'egyik oldalán domború deszka, széldeszka'
bütü 'a farönk mindkét vége'
bütümetszet 'a farönk vége mindkét oldalon'
capin 'farönkfordító horog'
cincér 'rovar, amely a faanyagot és az öreg, nedvrekedt beteg fákat rágja'
csávázás 'az elvetendő mag fertőtlenítése'
csemete 'magról kelt fiatal fásszárú növény'; *burkolt gyökírzetü* v. *főu̯dlabdás csemete* 'vmilyen edényben nevelt csemete, amelyet az edényben levő földdel együtt ültetnek el'; *csupasz gyökírzetü csemete* 'földlabda nélkül ültetendő csemete'; *karóu̯ gyökerü csemete* 'egyenes, kevésbé elágazó gyökere van'
csemetekert 'kertszerű terület, ahol szakemberek magról termesztik a fákat'
csemeteültetőu̯ 'csemeteültetést végző erdőmunkás'
csemeteültetőu̯-gép 'a facsemeték kiültetésére szolgáló, kerekeken mozgó gép'
csemetís 'az a terület, ahol magról termesztik a fákat; csemetekert'
cserzőu̯kíreg 'bőrcserzésre használt rendszerint tölgyfakéreg'
csimaz 'lófféreg, lótetű'
csipkebogyóu̯ 'a vadrózsa termése, hecsedli'
csirakípes mag 'életképes mag, amelyből kikel a növény'
csirakípessíg 'a mag életképessége'
csiranövíny 'magról kelt csemete'
csörgőu̯fa 'útmenti díszfa'
csúcshajtás 'a legfelső hajtás'
csúcsrügy 'a hajtás legfelső rügye'
csúcsszáradás 'a fa csúcsának elszáradása'
darabol 'a kidöntött fát több darabra vágja'
darabolás 'a kidöntött fa több részre vágása'
darabolóu̯ 'a kidöntött fa darabolását végző munkás'
dijóu̯ 1. 'diófa' 2. 'ennek termése'
donga 'hordó készítésére szolgáló, megfelelő méretre vágott hajlított deszka'; *fürészel donga* 'fűrésszel kivágott donga'; *hasitod donga* 'baltával kivágott donga'
dorong 'tíz cm-nél vékonyabb faanyag'
doronk-tüzifa 'hengeralakú, l–1,20 m hosszú tűzrevaló fa'
döntís 'a fa kivágása'; *irányitod döntís* 'fakivágás, amikor a dőlés irányát hajkolással meghatározzák'
döntőu̯ík 'a fa kidöntésére használt rendszerint vasék, amelyet a hajkba baltával bevernek'
dugványozás 'gyökér nélküli szárrész földbe szúrása'
dücskőu̯ 'a kivágott fa földben maradt tőrésze'
dücskőu̯zik 'kiszedi a kivágott fa földben maradt tőrészét'

dücskőűzís 'a kivágott fa ottmaradt tőrészének a kiszedése'
elegyarány 'a fafajták százalékos megoszlása'
elegyes erdőű 'különböző fafajtákból álló erdő'
eletyfa 'az erdő főállományának növekedését elősegítő fafajta'
előűálomány 'fiatal korú erdő, amelyet később a célállomány növekedésének elősegítése végett gyérítenek'
előűcsirásztatás 'az elültetendő mag előzetes kicsíráztatása'
előűerdőű = előállomány
előűhasználat 'a nem véghasználatig fenntartandó faegyedek kitermelése'
előűkezelís 'a csírázás előkészítése: áztatással, csávázással, dörzsöléssel stb. készítik elő az elvetendő magot'
erdeji feltáróűut 'az erdőrészletek megközelítésére szolgáló út'
erdeji rakodóű 'a faanyag tárolására szolgáló terület az erdőben'
erdísz 'erdészeti szakiskolát végzett, képesített szakember'
erdőű 'vadon növő v. telepített fáknak és a köztük levő más növényeknek egységes tenyészetet alkotó nagyobb tömege'
erdőűápolás 'az erdő gondozása, kapálás stb.'; *kösztes erdőűápolás* 'olyan ápolási forma, amikor a csemetesorok között mezőgazdasági növényt termelnek'
erdőűápolóű 'fiatal ültetvényt kapáló munkás'
erdőűbecslís 'az erdő fatömegének átlagolással v. egyedi felvétellel történő felmérése'
erdőűfelujitás 'makkvetéssel, csemetéről v. sarjról történő erdősítés'
erdőűfolt 'fél hektárnál kisebb, szabálytalan alakú facsoport'
erdőűlegíny 'fiatal erdész szakember'
erdőűmírnök 'egyetemet/főiskolát végzett szakember'
erdőűmívelís 'a fatermesztéssel kapcsolatos mindennemű erdőgazdálkodási tevékenység'
erdőűsáv 'négy méternél szélesebb, hosszan elnyúló erdőpászta'; *hóűfogóű erdőűsáv* 'főleg út, vasút mellé telepített erdő, amely a szélhordta havat felfogja'; *mezőűvídőű erdőűsáv* 'a széltől védi a termőterületet'
erdőűsitéís 'erdőtelepítés'; *befejezett erdőűsitéís* 'további pótlás ültetése nem szükséges'
erdőűsülcsíg 'egy adott területen belül az erdő nagysága százalékban kifejezve'
erdőűtársulás 'az erdőtulajdonosok szövetsége'
esőűbeálóű-kunyhóű 'eső ellen védelmet nyújtó, rendszerint fából készült erdei építmény'
évgyürü 'a fatörzs keresztmetszetén látható körök egyike, a likacsgyűrűs fákban az évenkénti növekedést mutatja'
ezüsfa 'szikes területen élő fafajta'
fa 1. 'magas növésű, csak bizonyos magasságban ágat, lombot növesztő növény'; *igíretes fa* 'olyan fa az erdőben, amely ipari feldolgozásra alkalmas lesz, a véghasználati korig meg kell tartani; javafa' 2. 'kivágott fa' 3. 'faanyag' 4. 'tűzifa'

faálomány 'egy adott erdő fáinak összessége'; *etyszintü faálomány* 'az erdő fáinak koronája azonos magasságban helyezkedik el'

fadöntőű 'a fát kivágó erdőmunkás'

fafajösszetítel 'az erdő állományát alkotó fafajok aránya'

fafeldóugozás 'a kitermelt rönk adott célra történő formálása'; *elsőüdleges fafeldóugozás* 'a rönkből deszka, gerenda, palló stb. készítése'

fagyal 'cserje'

fagyérzékeny 'olyan (fa), amely megsínyli a fagyot'

fagyérzékenysíg 'a fa fagytűrő képessége'

fagyléc 'a fa törzsén a fagy következtében keletkező benőtt repedés'

fagyöngy 'fehér bogyójú növény, amely a fa ágain élősködik, elszívja a fanedvet'

fagyrepedís 'a fa törzsén fagy következtében keletkező repedés'

fakin 'sárga bogyójú növény, amely a fa ágai között növekszik, a fa vízkészletéből táplálkozik'

fakitermelís 'azon munkák összessége, amelyekkel az erdő v. az erdő egy részének faállományát hasznosításra kivágják'; *egísségügyi fakitermelís* 'a beteg v. sérült törzsű fák eltávolítása az erdő állományából'

fásitás 'faültetés (parkban, bel- és külterületen)'

faválasztík 'a kivágott fából készített termékek közös neve'

fázsdugvány 'a faág elfásodott részéből készített, szaporítást szolgáló ágrész'

fejesfa 'koronájától évente megfosztott fa'

fejesfa termelési mód 'bizonyos magasságban a fa ágait levágják, és az azokból növő gallyakat évente leszedik (fűz)'

fejvídőüsisak 'fadöntésnél használt fejfedő'

feketedijóu 'fafajta; termése ehetetlen'

feketefenyőü 'fenyőfajta'

fenyőü 'tűlevelű, örökzöld fa'; *erdeji fenyőü* 'fenyőfajta'

feküfa 'az állományban korábban kidűlt száraz fa'

felnyes 'a fatörzs alsó részéről levágja a gallyakat'

feltáróu ut 'az erdei munkavégzést elősegítő út, a járművek közlekedését szolgálja'

ficfa 'fűzfa'

fijatalos 'fiatal erdő'

fogatos közelitőü kerékpár 'lóhúzta szállítóeszköz, amellyel a kivágott törzset a vágástérre viszik'

fogóufa 'különböző vegyszerekkel preparált fa, amelyhez a fákat károsító rovarok hozzáragadnak'

fojóunövedík 'az erdő éves növekedését mutató fatömeg mennyisége területegységre vonatkoztatva (m^3/ha)'

forgács 'a fa faragásakor, gyalulásakor keletkező hulladék'

fosznideszka 'egy collnál vastagabb deszka; palló'

főüálomány 'az erdő legtovább megtartandó, leghasznosabb fái'

főüdlabda 'a csemete gyökereivel kiemelt, s rajta hagyott föld'

főüdlabdás ültetís 'a csemete ültetése a gyökereken hagyott földdel együtt'

főütfúróu 'csemete ültetésére használt kézi v. gépi eszköz'

furnír 'bútorok burkolására használt, nemes faanyagból készült vékony lemez'; *hasitot furnír* 'vízszintesen vágott lemez'; *hámozási/kiselt furnír* 'a kés körbe vágja, hámozza le a lemezt a rönkről'; *madárszemü furnír* 'olyan furnér, amelyen szemhez hasonló rajzolatok vannak, pl. a juharoknál'

furnírhámozóu̯ gép 'furnérlemez készítésére használt gép, amely körbe vágja, hámozza le a lemezt a rönkről'

furnírhasitóu̯ gép 'furnérlemez készítésére használt gép, amely hasít'

furnírlemez 'két v. több réteg furnérból összeenyvezett falap'

furnírrajzolat 'a furnér felületén mutatkozó mintázat'

furnírrönk 'olyan rönk, amelyből furnért készítenek'

fülledíkeny fafaj 'könnyen befülledő, főként puhafafajta'

fülledís 'a faanyag gomba hatására történő elszíneződése'

fűríszáru 'a rönkből fűrészeléssel előállított faanyag'; *lékszáraz fűríszáru* 'levegőn több hónapig hővel kezelt faanyag'

gajfa 'öt cm-nél vékonyabb levágott oldalágakból összerakott faválaszték'

gajjaz 'a fa törzséről a gallyakat eltávolítja'

gajjazás 'a fatörzs felnyesése'

gajjazóu̯ 'a gallyazást végző munkás'

gajjazóu̯fűrísz 'a gallyak levágására használt fűrész'

galagonya 'cserje'

gelicsán 'gledícsia, tövises fa'

geszkorhadás 'gombásodás következtében előálló károsodás a gesztben'

geszt 'a fa belső, holt, feldolgozásra legalkalmasabb része'

gesztenye 1. 'vadgesztenyefa' 2. 'szelídgesztenyefa' 3. 'mindkettő termése

gesztenyefa 1. 'vadgesztenyefa' 2. 'szelídgesztenyefa'

gesztesedik 'a fa belső része telítődik, tömörödik'

göcs 'eltávolított v. leszáradt ág helye a fa törzsén'; *benőu̯t göcs* 'az ág faszövettel benőtt helye'

gömbákác 'akácfából kinemesített díszfa'

gyantacsapolás 'a fa törzsén V alakú bevágást csináltak, ezen keresztül folyik le a gyanta egy edénybe'

gyantászás = gyantacsapolás

gyéritís 'erdőritkítás, a középkorú v. idősebb erdőből a nem kívánatos egyedek kivágása'; *alsóu̯szintü gyéritís* 'magasság szerint az alászorult és a főállományt támogató fák eltávolítása'

gyertyán 'gyertyánfa'

gyükéi̯r 'a fának a földben szétágazó része'

gyükéi̯ralávágás 'a csemetekertben a csemete gyökérzetének az alját levágják a bojtos gyökér kialakítása végett'

gyükéi̯rfísülís 'a kivágott fák bentmaradt gyökereinek gépekkel történő eltávolítása'

gyükéi̯rkárositóu̯ 'gombafajta v. rovarféle, pl. cserebogár pajor'

gyükéi̯rszaggatás 'sarjaztatásnál a gyökerek elvágása, hogy új hajtás keletkezzen'

hajk 'a fa kidöntésének irányításához baltával v. fűrésszel készített bevágás a fa törzsén'

hajkalap 'a hajk alsó vágáslapja'
hajkmagasság 'a hajkalap és a hajktető közötti távolság'
hajkol 'hajkot vág a fa törzsén'
hajkolás 'hajk vágása a fa törzsén'
hajktetőű 'a hajk felső vágáslapja'
háncs 'a fakéreg elhalt külső része'
hasápfa 'hasított kb. 1–1,20 m hosszú tűzifa'
hásfateja 'a hársfa virágjából készített tea'
hárs 'hársfa'
hasitóúík 'rönkfa széthasítására használt eszköz'
hásztáji erdőű 'tanya közelében levő erdő'
hecsedli 'csipkebogyó, a vadrósza termése'
hóúbogyóú 'cserje'
hóúdöntís 'amikor a rárakódott nagy mennyiségű hó miatt gyökerestül kidől a fa'
hóúfogóúpalánk 'a szélhordta hó felfogására használt kerítés'
homokfuvás 'futóhomokos területeken a szél által összehordott homokhalom'
hornyolóúkís 'horony készítésére használt gyaluszerű kéziszerszám'
horony 'fába vájt kis keresztmetszetű barázda'
hosszufa 'szálfa, teljes hosszában gallytalanított fa'
hosztolás 'a fatörzs feldarabolásakor a darabok hosszának kijelölése'
hosztolóú 'az a munkás, aki a hosztolást végzi'
hosztolóúrud 'egyméteres mérőrúd, amellyel a kivágott rönk hosszát mérik'
hóútörís 'amikor a rárakódott nagy mennyiségű hó miatt eltörik a fa törzse'
hullámtéri erdőű 'a folyó hullámterén levő erdő'
íger 'égerfa'
ílőűfakíszlet 'az erdőben lábon álló faállomány összes fatömege'
jappánakác 'fafajta, szofóra'
javafa 'olyan fa az erdőben, amely ipari feldolgozásra alkalmas lesz, a véghasználati korig meg kell tartani'
jegenyefa 'magas nyárfa'
jegenyetőűgy 'sudár növésű tölgyfafaj'
jelzőűkalapács 'olyan, mint egy balta, különféle jelet lehet vele a fába ütni, (általában a bütübe)'
jóúlétierdőű = üdülőerdő
juhar 'juharfa'
kányabangita 'cserjefajta '
kecskerágóú 'erdei cserje'. *Egyenes, mint a nyil, a legjop szalonnasütőű nyárs ebbül van.* Fajtái: *bibircses kecskerágóú, csikos kecskerágóú.*
kereszvágóúfürísz = kétnyelű fűrész
kétnyelü fürísz 'két ember által húzott fűrész'
kihozatal 'a rönkből készíthető ipari fa mennyisége'
kilátóúhej 'pihenőhely az üdülőerdőben'
kirándulóúerdőű 'főként a bakancsos turisták részére fenntartott erdő'
kíreg 'a fának leválaszható külső burka'
kíreglakóú rovarkártevőű 'a fa kérge alatt élő károsító rovar'
kírekfekíj 'gomba okozta károsodás a fa kérgén'

kírgezís 'a fakéreg baltával történő lehántása'
kírgezőű 'a fakéreg lehántását végző munkás'
kírgezőűgép 'a fakéreg lehántására szolgáló gép'
kisírőűfafaj 'az erdő főállományának növekedését elősegítő fafaj'
kocsányostőűgy 'tölgyfajta'
kopogóűbogár 'a holt fában a faanyagot károsító bogár'
korona 'a fa lombozata'; *sudarlóűs* v. *zászlóűs korona* 'magas törzsű fa koronája'
koronaalakitás 'a fa koronájának szabályozása'
kökíny 'cserje'
körfürészlap 'fűrészfogakkal ellátott kerek acéllemez, gép forgatja, a hozzányomott fát elvágja'
kőűris 'kőrisfa'
kösztes termík 'az elültetett csemetesorok között termesztett mezőgazdasági termék'
közelitís 'a fa szállítása a kivágás helyéről a vágástérre (lóval, géppel)'; *lovas közelitís* 'lóval történő anyagmozgatás az erdőben'
közelitőű kerékpár = fogatos közelítő kerékpár
középerdőű 'olyan sarjerdő, amelynek szálerdővé történő alakítása folyamatban van'
láperdőű 'mocsaras területen levő erdő'
léc 'faipari termék; nem szélesebb a vastagsága kétszeresénél'
legelőűerdőű 'a legelőkön levő erdőfoltok, amelyek a jószág pihenését szolgálják'
léggyükér 'szabadon álló gyökér; hullámtéri erdők fái rendszerint ezzel a vízből is szerzik a tápanyagot'
lénija 'erdei út, nyiladék'
licijum 'cserje'
likacs 'a víz és a tápanyag szállítására szolgáló edénynyaláb a fa törzsében'
likacsu: gyürüs likacsu fa 'olyan fa, amelynek törzsében évenként nő évgyűrű'; *szórt likacsu fa* 'amelyben nincs évgyűrű'
lilaákác 'akácfajta'
lípvesszőű 'madárfogásra használt csalétek
lóűger 'fatelep'
lomsátor 'az erdő fáinak sátorként szétterülő lombja'
lonc 'cserje'
lucfenyőű 'fenyőfajta'
lúfireg 'a csíracsemetét károsító rovar'
lútetű = lóféreg (csimaz)
madárbirs 'birsfajta'
mag 'a fák egyik szaporító szerve'; *líha mag* 'csíraképtelen mag'
mágja '(fél)kész faáru szabályos alakú csomója'
mágjaalátít 'a (fél)kész faáru alá tett ászokfa'
mágjáz '(fél)kész faárut különböző formában és mértékben összerak; rakásol, sarangol'
mágjázás 'a (fél)kész faáru csomóba rakása; rakásolás, sarangolás'; *kézi mágjázás* 'kézi munkával végzett csomóba rakás'
mágjázot faanyag 'máglyába rakott faanyag'
makcsávázás 'a vetőmag vetés előtti vegyszeres kezelése'

makk 'tölgynek/bükknek a termése'
makpergetís 'a fenyőmagnak a tobozból való kinyerése'
makpergetőű berendezís 'a fenyőmag tobozból való kinyerésére használt gépi szerkezet'
maktermőű faállomány 'magas korú, jól fejlett fák alkotta erdő'. (Makktermésüket összegyűjtik.)
maktermőűkípessíg 'a fa makktermelésének színvonala'
makvetís 'a makk előre elkészített gödrökbe helyezése és betakarása'
megered 1. 'az elültetett mag kikel' 2. 'az elültetett csemete megfogan'
megeredís 'az elültetett mag/csemete kihajtása'
megeredísi kípesség 'csíraképesség'
mélegelőű 'olyan terület, ahonnan a méhek a méz/virágpor begyűjtését végzik', (pl. repcetábla, napraforgótábla)
mellíkálomány 'az erdő főállományának kiszolgálására való fák'. (Korábban kitermelik.)
menedíkház 'erdei építmény, ahová a turisták vihar elől behúzódhatnak'
metyfa 'a cseresznyével rokon erdei gyümölcsfa'
míjszántóű-eke '70 cm mélyre v. mélyebbre is leereszthető, rigolírozásra használt ekefej'
mízesfa 'fafajta, Evodia'. (Virágjának nagy mézhozama van.)
mogyoróű 1. 'mogyoróbokor' 2. 'ennek a termése'
mulcs 'talajtakaró szerves anyag, kéregből, forgácsból készül'. (A kiszáradás ellen takarják vele a talajt.)
nedvreket fatörzs 'a nedv nem jut fel a fa csúcsáig, a fa csúcsa elszárad'
nemesnyár 'a nyárfa egyik fajtája'
nevelőűvágás 'fiatal kori erdőritkítás, erdőtisztítás'
növedík 'az erdő növekménye'; *fojóű növedík* 'az erdő egy évi növekménye (m^3/ha)'
növínytársulás 'talajszíntű növények együttélése'
nyiladík 'egyenes, mesterséges úton létrehozott, szélesebb üres pászta az erdőben'
nyir 'nyírfa'
orgona 'díszcserje'
orgonabokor 'díszcserje'
orgonafa 'nagyobbra nőtt orgona'
ormóű 'az eke által összeborított földsáv'
ostorfa 'keményfafajta'
ostorménbangita 'cserje'
őshonos fafaj 'adott területen eredetileg tenyésző fafajta'
pajor 'a cserebogár álcája; gyökérkárosító, csimaz'
pallóű 'egy collnál vastagabb deszka; fosznideszka'
papirfa 'kitermelt puhafa, papírkészítésre használják'
paraléc 'a fa oldalán kidudorodó edénynyaláb'
parkerdőű 'belterületen v. a belterület közelében levő, a lakosság pihenését szolgáló erdő'
párosan szárnyalt levél 'kétoldalt párosan nőtt levelek (pl. akác) '
pászta 1. 'erdősáv' 2. 'üresen hagyott sáv az erdőben'
pereszlen 'a fenyőfélék törzsén körben elhelyezkedő évente növő gallyak'
pikírozás 'a csíranövények kiültetése'
plankács 'a kivágott fa megmunkálására használt széles fejű fejsze'

platán 'platánfa'
portáldaru 'két guruló talpon álló daru' (pl. a vasúti rakodón)
pöszmíte 1. 'egres' 2. 'ezt termő cserje'
pöszmítebokor 'pöszmétetermő cserje'
rakásol 'szabálytalan méretű aprított fát különböző formában és méretben összerak'
rakásolás 'különböző méretű és formájú facsomók összerakása'
rakásolt faanyag 'csomóba rakott faanyag'
rakatol 'szabályos facsomókat összerak'
rakatolás 'szabályos facsomók összerakása'
rakodóűlap 'falap, amelyre a szállítandó árut rakják'
rakonca 'a jármű (vagon, teherautó, szekér) két oldalának magasítására szolgáló rúdfa'
részleges talajelőűkíszitís 'nem az egész területet szántják fel az erdőtelepítés céljára'
revesedís 'a fatörzsén különböző színben jelentkező gomba által okozott károsodás'; *veres/kík revesedís* 'vörös v. kék színű gombásodás a fa törzsén'
rezgőűnyár 'nyárfafajta'
ribiszke, ribizli 1. 'cserje' 2. ennek a termése'
ribiszke-, ribizlibokor 'cserje'
rigolirozás '70 cm mélyen v. mélyebben történő talajforgatás, az altalaj kerül felülre'
rostálás 'magpergetés után a mag tisztítása'
rönk 'kör keresztszelvényű, bütüvel rendelkező vastag faanyag'; *hámozási rönk* 'furnérkészítésre előkészített rönk'
rönkvágóű keretfűrísz 'a rönköt hosszában vágó gépi fűrész'
rudas korú erdőű 'fiatal, de már ipari feldolgozásra is alkalmas fákból álló erdő'
sarang '(fél)kész faáruból szabályos méretekben összerakott farakás
sarangol '(fél)kész faárut csomóba rak'
sarangolás '(fél)kész faáru csomóba rakása'
sarangolóű 'a sarangolást végző munkás'
sarangolt fa 'csomóba rakott (fél)kész faáru'
sarj 'a kivágott fa tuskójáról v. gyökeréről kinövő hajtás'
sarjaztatás 'a kivágott erdőterületen a bentmaradt gyökérről v. tuskóról történő erdőfelújítás'
sarjburjánzás 'a fa tövénél keletkező hajtások tömege'
sarjerdőű 'tuskóról/gyökérről felújult erdő'
sítaerdőű 'a parkerdő egyik fajtája'
sítaösvíny 'erdei gyalogút'
som 1. 'somfa' 2. 'ennek a termése'
stancol 'a göcsöt kivágja a faanyagból'
stancolás 'a göcs eltávolítása a faanyagból'
subler = átláló
sudarlóűs fa 'egyenes, jó növésű, magas fa'
sudarlóűsság '⟨a fatörzs⟩ egyenessége'
suháng 'a csemetekorból kinőtt fiatal fa, amelynek még nincs szabályos koronája'

szakál 'a fa kidöntésekor keletkező, a tőből kiálló facsonk'
szálerdőű 'magról v. ültetéssel létrehozott erdő'
szálfa 'teljes hosszában legallyazott fa'
száradík 'erdőben álló v. kidőlt kiszáradt fa'; *lábon álóu száradík* 'kiszáradt, de a helyén álló fa'
száritás 'a nyers ipari fa különböző eljárásokkal történő szárítása'; *természetes száritás* 'levegőn történő szárítás'
száritóukamra 'a nyers fa szárítására szolgáló helyiség'
szeder 1. 'cserje' 2. 'ennek a termése'
széldeszka = bőrdeszka
széldöntíses fa 'a szél által gyökerestül kicsavart fa'
szelelís 'magpergetés után a mag tisztítása'
széltöríses fa 'a szél által kettétört törzsű fa'
szijács 'a fatörzs külső, élő része a kéreg alatt'
szijácskorhadás 'a fa élő részének pusztulása'
szil 'szilfa'
szofóura 'japánakác'
szomorufüz 'lelógó ágú, lándzsás levelű fűz'
szürkenyár 'a nyárfa egyik fajtája'
talajelőükíszitís 'a terület felszántása erdősítés céljából'; *gödrös talajelőükíszitís* 'az elültetendő fák részére gödröket készítenek'; *pásztás talajelőükíszitís* 'sávonként történő szántás (köztük kimarad vmennyi szántatlan terület)'; *tejjes talajelőükíszitís* 'az erdősítendő teljes terület megmunkálása'
talajfuróu 'csemete ültetésére használt kézi v. gépi eszköz'
talfa 'talpfa, a vasút részére készített faválaszték'
talfatelitís 'a talpfának rendszerint petróleumszármazékkal történő átitatása tartósítás céljából'
tamariska 'cserje'
tarvágás 'az erdő teljes kivágása (a tuskó a földben marad)'; *tucskóuirtásos tarvágás* 'az erdő kivágásakor a tuskót is kiszedik a földből'
tenyíszcsúcs 'a gyökérnek a növekedő része'
térgörbesíg 'a rönkfa többirányú görbesége'
terpesz 'a fa tőrészének föld feletti kiszélesedett része'
tetejezís 'a fatörzs végének levágása'
tiszafa 'fenyőfajta'
tisztitás 'fiatal erdő ritkítása, egyes nem kívánatos egyedek kivágása'; *egísségügyi tisztitás* 'a beteg/sérült fák eltávolítása az erdőből' *felszabaditóu tisztitás* 'az értékesebb fák fejlődése érdekében egyes fák kivágása'
tőü 1. 'a fa töve 2. 'a kivágott fa földben maradt tuskója'; *tőü melletti felkíszitís* 'közvetlenül a kivágás helyén történő rakásolás, sarangolás'
tőügy, tőütyfa 'tölgyfa, erős, magas törzsű, hosszú életű fa'
tömörköbmíter 'a köbméterbe rakott fák között nincs légtér'
törökmogyoróu 'mogyoróbokor, a termése nem ehető'
törstisztulás 'a fatörzs alsó részén levő ágak leszáradása főként fenyőknél'
törzsvillásodás 'a fatörzs koronaszint alatti kétirányú elágazása'

tuja 'örökzöld díszfa v. bokor'
tultartot faálomány 'idős állomány, amely már nem növekedik'
tuskóu, tucskóu = dücskő
tuskóurobbantás 'a tuskózásnak az a formája, amikor robbantással távolítják el a földben maradt tuskót'
tuskóuzás, tucskóuzás = dücskőzés
tuskóuzik, tucskóuzik, = dücskőzik
tuskóuzs döntís 'csörlővel kihúzzák a fát tövestül'
tüzdelís 'a csiranövények kiültetése'
tüzifa 'tüzelésre használható faanyag'
tüzvédelmi pászta 'az erdőtűz továbbterjedését megakadályozó üres, felszántott terület'
útkisírőüfa 'útmenti fa'
útkisírőü fásítás 'útmenti fasor-, facsoport- v. erdősávtelepítés'
üdülőüerdőü 'nem a fatermelést, hanem az emberek pihenését szolgáló erdő'
ültetís 'csemeteültetés'; *íkásóus ültetís* 'az ásót leszúrják, s mellé teszik a csemetét, amikor kihúzzák az ásót a föld visszahullik, a földet az ásóval a csemetéhez szorítják'
ültetísi hálóuzat 'a szabályos csemetetelepítésben a fák egymástól való távolsága'
ültetőüfa 'fadarab, amellyel az elültetendő csemete helyét kifúrják'
ültetőüfuróu = földfúró
vackor 'vadkörtefa gyümölcse'
vadalma 1. 'vadon tenyésző almafa' 2. 'ennek a termése'
vadgesztenye 1. 'vadgesztenyefa' 2. 'ennek a termése'
vadróuzsa 'cserje'
vágásfordulóu 'fafajtól függő kitermelési idő'
vágáskor 'az erdő kitermelésének ideje; *biológiai vágáskor* 'az állomány fejlődése megszűnt, az erdő fái nem növekednek tovább'
vágásrís 'a kidöntésre kerülő fán ejtett rés'
vágástér 'az a terület, ahol az erdő kitermelése folyik'
vákáncsos 'erdőtelepítő munkás, aki addig művelte az erdőt, míg be nem állt'. (A köztes termék az ővé lett.)
vákáncsos erdőüápolási móuccer 'az elültetett csemetesorok között mezőgazdasági növényt termelnek'
választíkolás 'a rönk alkalmassági besorolása'
varjutövisbenge 'cserje'
várományos fa 'ipari feldolgozásra alkalmas fa, idő előtt nem szabad kivágni'
vatkörte 1. 'vadkörtefa' 2. 'ennek gyümölcse'
vatszőüllőü 'cserje'
véderdőü 'vmilyen védelmi célra ültetett erdő'
veresfenyőü 'fenyőfajta'
veresgyürüsom 'som egyik fajtája'
verestőügy 'a tölgy egyik fajtája'
vetőübarázda 'ebbe szórják a makkot, majd befedik'
vezírhajtás = csúcshajtás
V-fa = várományos fa
víkonyfa = gallyfa
zőüddugvány 'a faág élő csúcsából készített szaporító anyag'
zsindej 'fából főleg tetőfedésre hasítással v. fűrészeléssel készített fedőanyag'

aggancs 'a hím szarvas/őz fején levő szarvszerű csontos képződmény, amely évenként leválik, és egy-egy ággal gyarapodva ismét kinő'; *hullott aggancs* 'a vad által levetett agancs'; *nyársas aggancs* 'az egyéves bika/bak egyenes agancsa'; *aggancsot levet* 'a vad évente lehullatja agancsát'; *páratlan (ákszámu) aggancs* 'egyik agancsszáron kevesebb ág van, mint a másikon'; *paróu̯kás aggancs* 'torznövésű agancs'

aggancság 'az agancs elágazó kinövései'

aggancsfelrakás 'agancs képződése'

aggancsgyöngyözís 'az agancsszáron levő apró kidudorodások, amelyek az agancs értékét növelik'

aggancsos 'agancsot hordó, viselő ⟨állat⟩'; *aggancsos vad* 1. 'őzbak' 2. 'szarvasbika'

aggancsróu̯zsa 'az agancs tövén levő gyűrűszerű kidudorodás/kinövés'

aggancsszár 'az agancs főága'

aggancstisztitás 'az a folyamat, amikor az állat a kifejlett agancsáról a bőrszerű réteget fához dörzsölve eltünteti'

aggancsváltás 'az új agancs évente történő kifejlődése'

aggatík 'a vadász által viselt, fémkarikákkal ellátott szíj, amelyre az elejtett madarat akasztja'

ágvíg 'az agancs ágainak vége'

agy 'a vadászfegyver vége'

agyarpár 'a vadkan kinövő két szemfoga' (trófea)

alom 'a szőrmés ragadozók szaporulata a fészekben'

anyaálat 'idősebb nőstény vad'

apróu̯vad 'vadon élő kisebb madár v. négylábú állat'

áttelel 'vad átvészeli a telet'

baggida 'fiatal hím őz'

bagzás 'a nyúl párzása'

bagzik 'a nyúl párzik'

bak 'az nyúl/őz hímje'

baknyul 'hím nyúl'

barátréi̯ce 'vadkacsafajta'

barcog 'a dámbika párzási ingertől hajtva erős hangot ad'

barcogás 'a dámvad párzásának ideje'

barcogóu̯hej 'dámvad párzási helye'

barcogóu̯teknőü 'földbevájt mélyedés, amelyben a dámbika barcog'

barkácsol '(főként őzre) kocsiról vadászik'

barkácsolás 'gyalogos v. kocsiról történő vadászat'

barkás aggancsu 'olyan ⟨őzbak, szarvasbika⟩, amelynek tavasszal, nyár elején még bőrben van az agancsa'

beálóu̯hej 'az a hely, ahol a szarvas, dámvad eszik'

becserkel 'széllel szemben gyalogosan megközelíti a vadat'

becserkelís 'széllel szemben a vad gyalogos megközelítése'

becserkísz = becserkel

beetet 'vaddisznót táplálék kiszórásával egy megadott helyre szoktat'

beetetís 'vaddisznónak egy megadott helyre szoktatása táplálék kiszórásával'

belezőükampóu̯ 'az elejtett vad testéből ezzel szedik ki a belet'

belövís 'találat helye a vad testén'; *belövísi nyilás* 'ua.'
bendőű 'a kérődzők gyomra'
bevadászot kutya 'vadászásra betanított kutya'
bezápul 'a megtermékenyített tojás megromlik, nem kell ki'
bika 'a szarvas hímje'
billenőűcsövü fegyver 'lehajtható csövű vadászpuska'
bokrászás 'keresővadászat'
bokrászik 'az erdei növényzet takarásában a vadat megközelíti'
boritás 'takarás; vadrejtő sűrű növényzet'
borjaddzik '⟨szarvas⟩ ellik'
bornyu 'fiatal szarvas'
borszkotoréik = borzvár
borszkutya = kotorékeb
borzvár 'a borz föld alatti fészke'
boszorkánygyűrü 'az őz párzás idején történő körbejárásának a földön megmaradt nyoma'
böffen 'szarvas rövid, szaggatott hangot hallat'
bőűg 'a szarvasbika párzási ingertől hajtva erős, elnyújtott hangot ad'
bőűgís = bőgőszezon
bőűgőűszezon 'a szarvas párzásának ideje'. (Kb. szeptember közepétől két-három hétig tart.)
böjtiréice 'vadkacsafajta '
búg 'a vaddisznó párzik'
búgás 1. 'a vaddisznó párzása' 2. 'a vaddisznó párzási ideje'
busírozás = bokrászás
busírozik = bokrászik
céilgömb 'a vadászpuska csövének végén levő, a célzást szolgáló része'
cigánkacsa 'vadkacsafajta '
cigányríce = cigánykacsa
cvikk 'két szalonka repülése'
csahol 'vadászkutya szaggatottan ugat'
csaholás 'vadászkutya hangja'; *álőűra csaholás* 'a sebzett vadat a kutya megállásra kényszeríti, és jelzi hollétét'
csali 'csalétek'
csalikacsa 'vadkacsavadászaton a tóra kihelyezett gumiból, fából stb. készült kacsafigura'
csalimadár 'T-alakú fára kikötött v. kosárban kihelyezett bagoly' (a ragadozómadarak igyekeznek megkaparintani, és közben lelövik őket)
csalisíp 'sivítós hangot adó síp, amellyel a vadat a vadász elé csalják'
csalítek 'ragadozók beetetésére szolgáló étek'
csapa = vadváltó
cserkel 'vadat megközelít'
cserkelís 'a vad megközelítése'
cserkelőűösvíny 'kiépített, megtisztított ösvény, ahol hangtalanul lehet a vadat megközelíteni'
cserkíszik = cserkel
cserkíszőűösvíny = cserkelőösvény
csörgőűruca 'vadkacsa'
cserreg 'a szarka csörgő hangot hallat'
csibe 'a fogoly/fácán kicsinye'
csiga 'a muflon fején levő csontos képződmény, szarv'
csőűsin 'a vadászfegyver csövén végighúzódú fém rátét, a célzás segédeszköze'
dagonya 'vaddisznók vizes, sáros fekvőhelye'
dagonyázik '⟨vaddisznó⟩ sárban hűsöl'
dám = dámvad

dámagancs 'dámbika agancsa'
dámbika 'hím dámvad'
dámvad 'lapátos agancsú szarvasféle állat'
díbol '⟨vaddisznó növényt⟩ letapos'
disznóu̯ 'vaddisznó'
disznóu̯falka 'vaddisznók kisebb csapata'
disznóu̯hajtás 'vaddisznóvadászaton a vaddisznók hajtása a vadászok elé'
disznóu̯les 'erdőszélen, réten épített magasles, ahonnan vaddisznóra vadásznak'
disznóu̯vacok 'vaddisznó fészke'
dögre esik 'a lelőtt vad azonnal elpusztul'
dörzsölőu̯fa 'ágmentes fatörzs, amelyhez a vad dörgölődik'
duplapuska 'kétcsövű vadászfegyver'
dürgéi̯s 'párzás idején a fajdkakas által adott hang és az általa végzett tánc'
dürgőu̯hej 'a fajdok párzóhelye'
dürrög 'a fajd párzik'
egeréi̯szöjv 'védett ragadozómadár'
elágazás 'az a hely, ahol az agancs több ágra válik szét'
eldőu̯l '⟨a lelőtt vad⟩ holtan a földre esik'
elejt '⟨vadat⟩ lelő'
eléi̯tartás 'futó/repülő vad elé lövés'
elhullik '⟨vad⟩ vmi miatt elpusztul'
ellábal 'meglőtt vad lábán elmegy'
ellik '⟨őz/szarvas⟩ ivadékot világra hoz'
előu̯agy 'vadászfegyver nyaka'
elvackol '⟨apróvad⟩ elrejtőzik a fészekben
elvet '⟨vad⟩ agancsot elhullat'
esik 'meglőtt vad összeesik/leesik és elpusztul'
etetőu̯ = vadetető
fácán 'tyúknagyságú madár'
fácánhajtás 'fácánvadászaton a fácánok felreptetése'
fácánkokas 'a fácán hímje'
fácános 'olyan terület, ahol sok fácán él'
fácánoz 'fácánra vadászik'
fácántelep 'az a telep, ahol az összegyűjtött fácántojást kikeltetik, és a kis fácánokat egy ideig nevelik'
fácántoll 'a fácánkakas hosszú farktolla'
fácántyuk 'nőstény fácán'
fajd 'a tyúkalakúak rendjébe tartozó madár'
fajtkokas 'a fajd hímje'
fajtyuk 'nőstény fajd'
falka 'vaddisznók kisebb csapata'; *falkába verőu̯dik* 'kis csapatban együtt jár'
fedís 'álcázás'; *fedízsbe* 'bokrok/cserjék védelme alatt'
fegyver 'vadászpuska'
fegyverbelövís 'a fegyver hordásának beállítása'
fegyvercsőu̯sin 'a vadászpuska csövének tetején levő sín, amely az irányzást segíti'
fegyverpofadík 'a vadászfegyver tusának kiképzett oldalrésze'
fegyverzár 'a puska része, amely az elsütést gátolja'
fejdísz 'a szarvas/őz agancsa, a muflon csigája'
fekvís 'a vad pihenőhelye'
felderit '⟨kutya⟩ kiszimatolja a vad tartózkodási helyét'
felgajjaz 'a fácán este felszáll a fára/cserjére, hogy a róka ne érje el'
felgajjazás 'a fácánnak a fára történő felülése'

felkelt '⟨kutya vadat fészkéből⟩ kiűz'
felrijaszt '⟨kutya vadat fészkéből⟩ kiűz'
felver '⟨kutya vadat fészkéből⟩ kiűz'
fesztelenit 'a fegyver felhúzott elsütő szerkezetét leereszti'
fiszek 'madár/kisebb vad lakóhelye'
fiszekajj 'szaporulat ⟨szárnyasoknál⟩'
fiszekhagyóu̯ 'már önállóan repülni tudó ⟨madár⟩'
fiszkel '⟨madár⟩ fészekben tartózkodik/költ'
fogjászik 'fogolyra vadászik'
fogoj 'barnásszürke tollazatú, csapatokban élő madár'
fogojjéi̯rce 'a fogolymadár nősténye'
fogojkokas 'a fogolymadár hímje'
furat 'a vadászfegyver csövében levő csavarodó horony'
gácsír 'a vadkacsa hímje'
gajjaz 'a fácán éjszakára felül egy fára'
gajjazóu̯fa 'fácánok éjszakai nyugvóhelyéül választott fa'
gerezna 'ragadozóállatok lenyúzott bőre'
gida 'mindkét nemű kis őz'
gojóu̯írett 'kilövésre alkalmas ⟨vad⟩'
gomb 'agancskezdemény'
gunár 'a vadliba hímje'
gyilkos 'nyársas őzbak v. szarvasbika'
gyöngy 'az agancsrózsán v. az agancsszáron levő gömbölyű csontképződmény'
gyöngygojóu̯ 'nagyobb serét'
gyűrüzís 'vad madár lábára megfigyelés céljából gyűrű erősítése'
hajt 'vadat felver és megadott irányba terel'
hajtás 'a vadaknak a vadászok felé terelése'
hajtóu̯ 'az a személy, aki a vadakat felveri, és a puskások felé tereli'
hajtóu̯sor 'a hajtók sora'
hálóu̯zás 'hálóval történő nyúlbefogás'
háncs 'finom szőrrel borított bőr az agancson'
hántásnyom 'a szarvas agancsáról ledörzsölt háncs nyoma a fán'
hápog ' ⟨vadkacsa⟩ hangot hallat'
hátsóu̯ág 'az agancs hátul levő ága'
héjjakosár 'az a kosár, amelybe a héját csaléteknek belekötik, a ragadozó madarak rászállnak, s közben lesről lelövik őket'
horcíj 'hordszíj; ezzel akasztják vállra a fegyvert'
hullatík 'vadállatok ürüléke'
hullik '⟨agancs⟩ leválik a koponyáról'
húz '⟨madár(csapat)⟩ repül'
húzás '⟨madár(csapat)⟩ repülése'
hüvej 'a lőszer töltetének a tokja'
ismétlőüfegyver 'lövéskor újratöltő puska'
ivadík 'az állat utóda'
ivar 'állat neme'
ivararány 'hím és nőstény vadak egymáshoz való aránya'
ivarírett 'szaporodásra képes ⟨vad⟩'
jerkemuflon 'nőstény muflon'
kacsa 'vadkacsa'
kacsasíp 'a vadkacsa hangját utánzó síp'
kacsázik 'vadkacsára vadászik'
kajtat '⟨vadászeb⟩ keres, kutat, felver'
kajtatóu̯eb 'olyan kutyafajta, amely felveri a vadat'
kakas 'a fegyver elsütést szolgáló része'
kakatol '⟨fácánkakas⟩ hangot ad'
kan 'vadkan'

kapitális 'szép trófeájú ⟨vad⟩'
kapszli 'gyutacs'
kegyelemlövís 'a sebzett vad kivégzése'
keltetőűház 'az az épület, ahol az összegyűjtött fácántojást kikeltetik, és a kis fácánokat egy ideig nevelik'
kenőűfa 'az a fa, amelyhez a szarvas az agancsát dörzsöli'
keresőűvadászat 'gyalogosan kutyával a vad felkutatása'
kéirőűddzőű 'kérődző állatfajta' (őz, szarvas)
kihajt '⟨kutya⟩ vadat fészkéből kizavar'
kinigli 'üregi nyúl'
kíreghántás 'sérülés a fa kérgén; a vad agancsával ledörzsölte a kérget'
kíregrágás 'sérülés a fa kérgén; a nyúl rágta le a kérget'
kitör '⟨vad⟩ kiszalad a körből a körvadászaton'
kivált 'a vad takarásból kilép'
kivírzik '⟨megsebesített vad⟩ elvérzik'
kopóű 'vadászkutyafajta'
korona 'az agancson a középág fölött elhelyezkedő ágak összessége'
korrog 'a szalonka hangot ad'
korrogás 'a szalonka pisszegésszerű hangja'
kotor 'a fajdkakas/pulykakakas párzás előtt jellegzetes mozgást végez'
kotoréik 'ragadozó vadak föld alatti fészke'
kotoréikeb 'tacskó, kis termetű fokszi v. korcs' ⟨a kotorékból a rókát/borzot kihúzza⟩
kotoréikvadászat 'a vadnak fészkéből kutyával történő kihajtatása, majd lelövése'
köjkezik '⟨ragadozó vad⟩ szaporodik'
költőűpár 'madárpár, amely együtt fészkel és együtt neveli az utódokat'
körvadászat 'a puskások és a hajtók záródó kört képeznek, amelyen belül marad a vad'
kötíny 'az őzsuta világos hátsó része'
kőűtőűterület 'az a terület, ahol a vadmadarak költeni szoktak'
közéipág 'az agancs középső részén levő ág'
krúgat 'a daru hangot hallat'
kutya 'vadászkutya'
lefojt '⟨kutya vadat⟩ megfojt'
lehánt '⟨szarvas háncsot agancsról⟩ ledörzsöl'
lelövís 'vad lövéssel történő elejtése'
lelű '⟨vadat⟩ agyonlő'
lénijázik 'a vadászok során végiglő'
les 'leshely, lesállás'
leskunyhóű 'gallyakból épített kunyhó, amelyből repülő ragadozókra vadásznak'
leszárnyaz 'a találattól a madár szárnya eltörik, a madár leesik, de nem pusztul el'
letojik 'madár lerakja a tojásait'
letör '⟨puskacsövet⟩ lehajt'
levadász 'kilövi az összes vadat egy területen'
levadászás 'egy területen az összes vad kilövése'
levet '⟨vad agancsot telente⟩ lehullat'
lezsgödör 'kb. 1 m mély gödör, amelyben a vadász várja a vízimadarak v. ragadozó madarak feltűnését'
liba 'vadliba'
libázás 'vadászat vadlibára'
libázik 'vadlibára vadászik'
lilik 'vadlibafajta'

lilikel '⟨vadliba⟩ hangot hallat'
lőűálás 'a vadász helye a vadászaton'
lőűdíj 1. 'vadászaton kisegítő munkát végző személyek bére' 2. 'vadvédelmi feladatot ellátó személyek díjazása'. (Pl. lelőtt ragadozómadár lábáért, kóbor kutya orráért kapott pénz.)
lőűjegyzík 'a lelőtt vadak listája'. (Készíthető egy-egy vadászat után, lehet egy társulat egész évi kimutatása v. egy adott vadász által kilőtt vadak listája.)
lövedík 'vadászpuskából kilőtt tárgy'; *lövedík bemeneteli nyílása* 'az a hely, ahol a golyó a vad testébe fúródik'
lőűvilágosság 'biztonságos lövésre elegendő fény'
lúd 'vadliba'; *nyári lúd* 'vadlibafajta'
lű '⟨vadász⟩ célzott lövést ad le'; *befele lű* 'körvadászaton a kör belseje felé lő'; *karikára lövi a nyulat* 'a meglőtt futó nyúl a találattól gurul'; *kifele lű* 'körvadászaton a körön kívülre lő'
madárgyürüzéűs 'vmilyen kutatási célból gyűrű elhelyezése a madár lábán'
madárodu 'korhadt fában található fészkelésre szolgáló üreg'
magasles 'létrával ellátott, több méter magas kilátó, amelyről a vadat lelövik'
makkol ' ⟨vaddisznó⟩ makkot eszik'
makkoltat 'makkal etet'
makkoltatás 'makkal történő etetés'
makog 'nyúl rövid, halk, szaggatott hangot hallat'
málinkóű 'rigó'; *aranyos málinkóű* 'sárgarigó'
mandzsetta 'bőrkarika, amelyet a héja v. uhu lábára erősítenek, ennek segítségével kötik a héjakosárba'
másotfűbika 'második éves szarvasbika'
meg'gyűrüz 'gyűrűt erősít a madár lábára'
meglű 'vadat lövéssel eltalál'
megmozdit '⟨hajtó, kutya⟩ vadat fészkéből felver'
mekserítez '⟨vadat⟩ söréttel rosszul talál el, az állat elmegy'
moslíkkeverőű 'gyenge minőségű serétes puska'
muflon 'erdei vad'
mufloncsiga 'a muflon szarva'
muflonjerke 'nőstény muflon'
nagyvad 'nagytestű vad ⟨pl. szarvas⟩'
nászrepüléűs '⟨szalonkánál⟩ párzás idején a hím hajtja a tojót repülés közben'
nászruha 'a fácán ékes tollazata párzás idején'
nyalatás 'sónyalatás'
nyársas 1. 'elágazás nélküli, kis terpesztésű agancs' 2. 'ilyen agancsot viselő őzbak, szarvasbika'
nyom 'a vad lába után visszamaradt rajzolat'; *a kutya felveszi a nyomot* 'a kutya követi a vadat'
nyul 'hosszú fülű, karcsú testű rágcsáló állat'
nyulas 'olyan ⟨terület⟩, ahol sok nyúl él'
nyulászik 'nyúlra vadászik'
nyulfi 'fiatal nyúl'
orvadász 'vadorzó; engedély nélküli vadász'
orvadászat 'vadorzás; engedély nélküli vadászat'

önetetőű 'olyan berendezés, amelyben a takarmány automatikusan kerül a vad elé'
őű̱ssíp 'őzbak előcsalogatására használt síp'
őű̱ssuta 'nőstény őz'
őű̱szhívás 'síppal v. emberi hanggal, füttyel az őzbak előcsalogatása'
őű̱szhívóű̱ síp = őzsíp
összecsipog 'a szétszéledt fogolycsapatot az öreg madarak összehívják'
őű̱z 'páros ujjú kérődző vadállat'
őű̱zbak 'az őz hímje'
őű̱zgida 'mindkét nemű kis őz'
patron 'töltény'
pisszeg = korrog
pisszegés = korrogás
pofadík 'a puskatus kidudorodó oldalrésze'
puska 'vadászfegyver'; *merev csövü puska* 'amelynek a csövét nem lehet letörni'; *vegyes csövü puska* 'kétcsövű, golyós és sörétes csővű fegyver'; *leteszi a puskát* 'abbahagyja a vadászatot, nem vadászik többé'
puskasor 'vadászaton a vadászok által alkotott sor'
ráhajtás 'a vadak hajtása a vadászok felé'
rapsic 'orvvadász'
rapsickodik 'engedély nélkül vadászik'
ravasz 'puska része; elsütő billentyű'
ré̱ice = vadréce
remetekan 'idős, egyedül élő vadkan'
retesz 'puska része; fegyverzár'
revír 'az a körlet, ahol a vad leéli életét'
riglizé̱is 'terelő vadászat' (a hajtóvonal oldalán is állnak vadászok)
rigyet '⟨szarvasbika⟩ üzekedési hajlamát kifejezi'
rigyetéi̱s '⟨szarvasbika⟩ üzekedési hajlam kifejezése'
rigyetőű szarvas 'üzekedni akaró szarvasbika'
rijaszt 'az őz fütyülő hangot ad ⟨veszély esetén⟩'
rijasztás 'az őz veszélyt jelző hangja'
róu̱ka 'vörös bundájú ragadozó vadállat'
róu̱kafíszek = rókakotorék
róu̱kakotorík 'róka föld alatti fészke'
róu̱kasíp 'a róka hangját utánzó síp'
róu̱zsa 'az agancs töve' (sok gyöngy van rajta)
ruca = vadréce
rudli 'őzcsapat'
sallang 'dísz a tölténytáskán'
sebágy 'megsebzett, kimerült vad fekvőhelye'
sebvír 'a lőtt sebből folyó vér'
sebzé̱is 'a vad megsebesítése lövedékkel'; *halálos sebzé̱is* 'a vad lelövése'; *sebzé̱is jelzé̱ise* 'a lövedék becsapódásakor a sebzett vad által mutatott mozdulat'
serít 'sörét'
serítes 'söréttel töltött ⟨patron⟩'; *serítes puska* 'söréttel töltött patronnal működő vadászfegyver'
serte 'a vaddisznó szőre'
sintéi̱r 'gyepmester'
síp 'vadhívó eszköz, amely a vad hangját utánozza'
sóu̱nyalatás 'a vadak részére só kirakása'
sóu̱nyalatóu̱ 'az a hely a vadetető mellett, ahova a takarmánysót kihelyezik a vadak részére'
suta 'nőstény őz/szarvas'

sutagida 'fiatal nőstény őz'
süldőű 'egyéven aluli vaddisznó'
szajkóu 'mátyásmadár'
szalm 'a szalonka beleinek ehető része'
szalonka 'vándormadár'
szalonkasíp 'a szalonka hangját utánzó síp'
szalonkázik 'szalonkára vadászik'
szaporulat 'a világra jött és életben maradt utódok összessége'
szár 'az agancs alsó része'
szarvazsbika 'szarvas hímje'; *íret szarvazsbika* 'az agancsnövekedés maximumát elért szarvasbika'
szarvazsbornyu 'fiatal szarvas'
szemág 'az agancs első, előreálló kinövése'
szóuróu 'vaddisznók etetőhelye, ahová eledelt szórnak'; *szóuróun vadászik* 'magaslesről etetőhelyén lövi a vaddisznót'
szűkitéis 'a fegyvercső végének leszűkítése a sörétösszetartás érdekében'
takarás 'vadrejtő sűrű növényzet'; *a bika takarázsba van* 'a bika nem látszik, mert a növényzet eltakarja'
taposóuvadászat 'vízivadra töténő vadászat'
tár 'a fegyvernek az a része, amelyben a töltényeket helyezik el'
teritéik '⟨vadászat után⟩ a földre egymás mellé rakott lelőtt vadak összessége'; *éives teritéik* 'az egész évben elejtett vadak összessége'; *teritéikre hoz* '⟨nagyvadat⟩ elejt'
teritéis 'a sörétes puska szórása; a sörétek elhelyezkedése egységnyi körön'
terpesztéis 'az agancsszárak egymástól való távolságának mértéke'
tipor 'a fácán párosodik'
tisztitóufa 'az a fa, amelyhez a vad az agancsát dörzsöli, hogy a bőr lemenjen róla'
tojóu 'nőstény vadkacsa/vadliba'
torkolattűz 'a puska elsütésekor észlelhető villanás szürkületben'
toronyfácán 'magasan repülő fácán'
tőükéisréice 'vadrécefajta'
töltéinyűr 'a puska része, ahova a töltényt teszik'
töret 'végtisztesség az elejtett nagyvadnak; a szájába zöld gallyat v. az agancsára zöld ágat helyeznek'
tőüt 'töltényt helyez a puskába'; *zsebbül tőüt* 'hogy gyorsabban lőhessen, a zsebében tartja a töltényeket'
tróufeja 'az elejtett vad agancsa, agyara stb. mint emléktárgy'
tróufejás vad 'olyan vad, amelynek agancsát, agyarát stb. emlékbe elteszik'
tróufejabirálat 'az elejtett vad agancsának, agyarának stb. értékelése'
túrás 'vaddisznó által feltúrt terület'
tusa 'a vadászpuska agya'
túzok 'nagy testű, pulykánál nagyobb madár'
tűz 'lövés'; *tűzben rogy* 'az eltalált vad felugorva összeesik és azonnal elpusztul'
tyuk 'nőstény fácán/fajd'
uhu = 1. 'bagolyfajta' 2. 'csalimadár'
uhukosár 'kosár, amelybe a csalimadarat kihelyezik'
utánkeresés 'a megsebzett vad felkutatása a vércsapán'
utóubőügís 'a bőgési idény után az elkésett párzási inger jelzése'
ünőü 'nőstény szarvasborjú'

ünőübornyu 'nőstény szarvasborjú'
ütőüszeg 'a puska része'
üzekedik 'az őz párosodik'
vacok 'nyúl, vaddisznó stb. fészke/fekhelye'
vad 'vadállat'; *vídet vad* 'olyan vad, amelyet nem szabad lelőni'; *a kutya ájja a vadat* 'megközelíti és jelzi a vad helyét, de nem riasztja fel, amíg nem kap parancsot'
vadász 'rendszeresen vadászó személy'; *vasárnapi vadász* 'alkalmi vadász, ritkán vadászó személy'
vadászat 'a vad felkutatása és elejtése'; *csoportos vadászat* 'több személy közös vadászata'; *egyéni vadászat* 'egy személy egyedül vadászik'
vadászik 1. '⟨ember⟩ vadat felkutat és megöl' 2. '⟨ragadozó⟩ eleven állatot felkutat, megöl és elfogyaszt'
vadászkunyhóu 'ágakból épített leshely'
vadászmester 'a vadászat vezetője'
vadászösvíny 'a vadgazdálkodás céljait szolgáló, mesterségesen készített keskeny út az erdőben'
vadásztarisznya 'vállra akasztható, fedőlappal ellátott táskaféle'
vadászterület 'olyan terület, ahol vkinek joga van vadászni'
vadázbakóu 'vadásztarisznya'
vadbefogás 'vadak elfogása hálóval'
vadbúvóu 'sűrű, bozótos hely, ahol a vad meghúzódik'
vaddisznóu 'erdőben, mocsaras területen élő, nem kérődző, páros ujjú patás állat'
vaddisznóuhajtás 'vaddisznóvadászat'
vadetetőü 'az a hely, ahova a vadaknak takarmányt helyeznek ki'
vadliba 'a házi lúd nagyságát megközelítő vízimadár'
vadorzás 'engedély nélküli vadászat'
vadorzóu 'engedély nélkül vadászó személy'
vadőür 'a vad gondozásával, őrzésével megbízott alkalmazott'
vadréice 'vízimadár, vadkacsa'
vadrejtőü sűrü = vadbúvó
vadruca = vadréce
vadváltóu 'az a hely, ahol a vad a takarásból kimegy'
váltóu = vadváltó
vathordóu szekéir 'az elejtett vadakat szállító szekér'
vatkacsa = vadréce
vatkacsahúzás 'vadkacsák repülése'
vatkamra 'olyan terület, amelyen nem vadásznak'
vatkan 'a vaddisznó hímje'
vatkár 'vadállatok által okozott kár'
vatkárelháritás 'vetemények, fiatal erdő megvédése a vadak kártételétől'
vatsűrü = vadbúvó
vatszámlálás 'vadak számlálása ⟨földi v. légi úton⟩'
vemhes 'magzatot viselő ⟨nagyvad⟩'
véircsapa 'vérnyom, amit a megsebzett vad hagy maga után'
véircsapázóu kutya = véreb
véireb 'vérnyomot követő kutya'
véirjel 'a megsebzett vad által hagyott vérnyom'
vetísi lud 'vadlibafajta'
vetísi varnyu 'varjúfajta'
villás 1. 'olyan agancs, amelynek két ága van' 2. 'olyan vadállat, amely agancsának két ága van'
viriböl '⟨vadkacsa⟩ az iszapban kutat'
visszarak '⟨öreg szarvasbika⟩ agancsnövekedése megáll, visszafejlődik'

viziszárnyas 'vizen élő madár'
vizsla 'vadászkutyafajta'
vonalhajtás 'amikor a hajtók egyvonalban haladnak'
zárdugattyu 'a puska része'
zsákolás 'körhajtásban két vadász között hagyott nagyobb hely, ahol a vadak kitörhetnek'
zsiger 'a vad belső, nemesebb szervei'

BOTOS GÉZA

Szerteágazó beszélgetés családról, életről, halálról
(Keleti palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Felsőnyárád)

Hogy mongyàm nek^{ëd}? Kilenc éves vót Ilonkà [az adatközlő lánya], *mikor àz uràm mëkhàlt, utànnà én ànyukàjékkàl mindig ëggy ... ëggyüt vótunk, ëggyüt műveltük à fődeket, ëggyüt dógosztunk, ëggyüt vótunk, szóv^{àl} szàsz szàzàlékig. Én it làktàm, àz bisztos, ők meg àmottàn úgyë, àpukàvàl. Màn àkkor àz inàsok* [itt 'fiútestvérek'] *fér... mëgnősűltek, mind à hàrmàn, ëggyik Dövénybe, à màsik Kurityàmbà...*

(Feri ment Dövénybe?)

Fëri mënt Dövémbe, Làjos Kurityàmbà, úgyë, Gyulà mëg ... Sàjókàzàról vëtt el ëggy özvegyàsszont. No mostàn ők ... ideházà építkësztek, nem tudom, hànybà, mer màn àsz nem tudom, hogy mikor vót ... No oszt ànyukàjék úgyë, nyócvànnégyig ... nyócvànnégybe hàlt mëg àpukà, igën ... nyócvànnégyig ők csàk ketten vótàk, de nàppàl én mindig ot vótàm, én fősztem ottàn, mëg szóvàl mindën-mindënt én lättàm el, ànyukà úgyë, dógozott ő is még àkkor, mer még bírtà màgät, de àzér ëggyüt ... ëggyüt dolgosztunk. No àkkor én nyócvànnégy ... négybe àpukà mëkhàlt, utànà osz màr én szàsz szàzàlékig ott vótàm ... mindik. Csàk éjjel jàrtàm házà. Màr — hogy mongyàm nekëd, vàgy négy-öt éftűl osz mà nem is hàlok ithon, csàk nem montàm sënkinek. [Teljesen halkan és érthetetlenül mond néhány szót, majd újra az anyjáról beszél.]

Érelmesszesëdést kàpott úgyë, ő sokàjig ijjen, ijjem mindënféléket, nem àsz mondom, hogy bolondokàt beszélt, mer àz ... àz bisztos, hogy nem. De eszt à régijeket, eszt à régi uràkàt, Szëmmiklósit meg ... Petőjéket meg ... mijjen, mit tudom én, ki vàm, pedig ...

([Kisházi?)

Mmit tudom én? Ezëket ő mind-mind emlëgettë mindég, mindég, àkkor elkesztë nekëm, hoty ki làkik à ... àhol most Csépànyék, ottàn izéjék làktàk në ...

([Hidasi?)

Szàrkà ... ék, igën. No onnàttó[l] elsoroltà egészen Hegedűsik, hogy kik [lák] ... kik ... de à régijeket, nem à mostànijàkàt. No de hāt úgyë, rāhàttàm, hàgy mongyà ... Mer hāt ijjenëket beszélt. Utānnà oszt úgyë, mindég rosszàb, mān vàty két éftűl mindég rosszàb, rosszàbb [vót]. Úty hogy nem vót ő beteg, mer fājdàlmà neki nem vót, orvos nem këllëd, gyótyszërt ëty szëmet be nem vëtt [...] *Úty hogy oszt ő úgyë, csàk vót, fëlvót ő, kijārkālt àz udvàrrà úgyë, görbebottàl mëg mindën, de — hogy mongyàm nekëd, mā dolgozni oszt nem bírt vàgy, vàgy négy-öt éftű[l]. Mān ő csàk gyöt-mënt, mëg sokàt [beszél]. Lëült à fojosórà, oszt àzon à kis fojosón, oszt ő úty kijàbālt, hogy még àz útrà is elhàlläccott. Szégyëltem is elejintë, tudod, hoty hāt ijjenëk ... ijjenëk vànnàk. No de hāt eszt nem vót mit szégyëlni velë, mer, mer úgyë, hà ez vót à betekség[ë]? Mostàn osztàn, hogy à hàlālāt, eszt oszt nem vārtuk ëggyātàjjān.*

(Éjszaka ahogy aludt?)

Éccàk[à]? Àz éjjelt nàppàllā tëttë. Mā ő nàppàl àlut, mer én tudod, hol it vótàm à kerbe, hol ot vótàm, hāt be-beszàlàdosztàm én, mer szintë mindën órābà, félórābà, hoty këll-ë neki vàlàmi vàgy, vàgy mi bàjà, vàn-ë vàlàmi bàjà? No de ëggy, ëggy — hogy mongyàm nekëd, vàgy ëty-két éftől mār, mār ő àz észàkāt nàppàllā tëttë. Úty hogy ő éccàkà engëm nem hàgyott àludni. Ő ... úty képzeld el, mind àhogy én beszélëk most itten nekëd, őneki ëty përcig à szājà be nem ālt. De nem bolondokàt, hoty, hogy vàlàmi hüjeségët, hogy àttúl én féltem vónà, vàgy vàlàmi, csàk eszt à régi dolgokàt mind, mind, hogy ő tüdőcsúcs-hurudbà vót gyerëkkorābà, àz ànnyà jà Jézus kúttyāho hortà àz orvosho, meg mit tudom én mi ... no ijjenëket.

(Hol volt a Jézus kútja?)

Hāt én nekëd nem tud[om]. Miskócon ... vàlàhol [nevet] *Miskócon.*

(Pedig ezt milyen jó lenne tudni!)

Àz Àvàs àlàtt ... Àz Àvàs àlàtt ... Àz Àvàs àlàtt. No osztàn úgyë, ijjenëket beszélt. Sokàt szëmvedtem velë. Sokàt, no. [...]

(Hányban született Lidi néni?)

Ezërkilencszāzbà.

(Milyen Lidinek hívták?)

Elszàbó Lídijà.

(Akkor így rokonok L. Szabó Imréék!)

Hāāt! Unokàtestvérëk vàgyunk, mer àz Imre àpjà mëg ànyukāmnàk àz ànnyà [valójában az anyja] *mëg Csërnàjiné ... të ismerted à Vāsārtérën ... no ő is, mëg Nàgy Jānosné à Fëlvégbe ...*

(Akkor Szedlákné Csernai Bözsi?)

Onokàtestvérëk.

(A Lidi néni szüleit hogy hívták?)

Szàbó Pāl, Elszàbó Pāl, àz ànnyāt mëg Lovàs Erzs^{inek} [...] *Ő Jākfàlābú*^{l} *szārmàzot, Jākfàlābú*^{l}, *ot vótàk Lovàsok, osz kimëntek àzok Àmerikābà ... ànyukānàk ki is vittek ët testvérjét, Ferencët, à legnàgyobbikàt, à nàdnéném, mā útyhogy nàgyànyāmnàk bisztos testvérjë vót àz, és àkkor kivitettë, oszt àzok ot mëv vàlàmi ... ki*^{n} *tüdőbàjbà vót, nem tudom oszt ... elkàptà, osz mëg is hàlt, fijàm.*

(...)

Hāt àz^{ok} *...Àpunàk meg à csàlāggyà, fijàm, hāt àzok mëg mind it vànnàk à fàlubà. Sāndor bātyām vót, ismerted? Tót Sāndor.*

(...)

Mëk ki vót még? Mëg ... Szàbóné, Szàbó Jānosné, mār àz Imre ànnyà.

(Hallottam, hogy a Tótok rétjén szüretelnek. A Tótok rétje miért kapta a nevét?)

Hāt àz àzér Tótok réttyë, fijàm, hogy ottàn à Tótoknàk soknàk vót szőlejë. Tudod, nekünk is, àz utānunk vàgy àz előttünk vàlónàk is, mer nekünk ... àz én előttem vàlónàk órijāsi nàty szőlejë vót, úty hogy ...

(Mi az az előttem való?)

Úty hogy à nàgyàpām, ànnàk à nàgyàpjà, mëg ànnàk megint à déd^{nà}*... Úty hogy à régi öregëk à szőlőbe tàrtószkottàk, nem oàn* [!] *idő vót, mind most, oszt àkkor ijjen — hogy mongyàm nekëd? — àmibe szilvāt àszàlnàk, ijjen mit tu*^{do}*, fűszfàból csinālták, à régi öregëk ... Nekëm esz mā soroltāk, mer mā nem ismertem àzokàt, hogy ot tàrtószkodott éjjel-nàppàl.*

(...)

Hāt përszë, hāt përszë. Bisztos ijjem borhāszfélë vót, oszt àkkor àz előt mëg vótàk ijjen szārítójài neki, de sok-sok, úty hogy àz én nàgyàpāmnàk à nàgyàpjānàk vót vàgy hàt vàty hét holt szőlejë, úty hogy Csërnàji Màgdijék, Tàtràijék, Imre Làjosék, Odrej Pistà, às së tudom, hoty kiskik vëtték mëk tűlünk à szőlőket, nà értëd? Mer mi mān nem bírtuk osztàn, mān nem àz én àpām, hà még àpunàk àz àpjà. Nem bírtà dolgozni, oszt így mindík keveseb, keveseb màrát nekünk. De így is vàn nekünk két hold à Szārhëgyën, Gyuszinàk mëg àzon fëlűl két hold à māsik hëgyën, à kàzàjin. Mongyuk, àhol à mijenk vót, esz Szārhëgynek nevesztük, àhol à Gyuszijé vàn, mār àsz Tótok réttyë. Hāt hogy osztàn eszt mér neveszték így, így külön is, nem tudom.

(...)

À Rimà-telep àkkor épűlt, szóvàl àkkor csināltāk àszt à kolónijākàt odà [...], *és àkkor nekünk kijārtàk à Szārhëgyre ... onnàn ... szilvāt szëdnyi. Mink kimëntünk à szekerrel, ponyvāt tëttünk à szekerbe, à kolëszbà, és àkkor úc cëttük à szilvāt, àmi nekik këllëtt, àszt ők szëtték sàjātosàn, és àkkor vitték. És kivittük à vékāt, oszt úgy mértük àszt à rëngeteg szilvāt. Úty hogy csillébe ... hortuk hàzà ... à szilvāt. Mām most ez nincsen. El is àttunk belűlë. Nem is hàsznāl .... mer kivàgdossāk mā most à fāt.* [...] *De nàt terűlet vót àz, órijāsi* ^{nágy} *... Csàk à*

szilvāsunk töb mind ëty hold. [...] *Jà? El is àttung belűlë, de viszont hàttunk is më̦g. Vàgy két hold megvàn mān közözsbe Làjossàl, àz öcsémmel, à ku*[rityānyivàl.] *Mer oszt* [oszt] *àpukà, tudod, elosztottà esztet, àmi oszt el nem kelt, vàgy el nem àttàk, esz oszt àpukà hàsznāltà sok évën kërësztűl. De osz mikor mār ő is kezdëtt idősödni, hogy nem bírtà dolgozni, àkkor oszt àsz montà, hogy no gyerëkëk, ém mā szétosztom à szőlőt. Ennek mą̄ vàn körűlbelűl vàty húsz évë. Hà nem több. Oszt àkkor mā úgy ëggyesztünk, hogy àkkor Làjos, illetve Gyuszi meg Fëri màą̄ ràggyon à kàzàjibà, ott is szintén ugyànànnyi terűlet vót, két holdon fëlűl, mind à Szārhëgyën nekëm mël Làjosnàk. Oszt àkkor à felë à Làjosé vót, à felë mëd ... de en nem beültetëtt szőlő vót. Ez —* [hogy mondgy...] *— szāntók vótàk, csàk ëgy részi vót beültetve, mā nem tudom, hān néccögöl, à kàzàjibà is, më̦g itt is. De osztān Fëri nem hàsznāltà Dövémbűl, hà ātàttà Gyuszinàk. Még àbbà àz időbe röktön à közjeddző*[né] [...]

(A Kővágón nem volt szőlőjük?)

Ot nem vót. [...] *Főgyünk vóót! À jākfàlusi hàtārbà, itten në, nem is tudom, hą̄ hold. Àsztàt nem tudom. De ot vót. Elvëttë à téësz. Útyhogy ànyukānàk vàn à ... nevin, mer ő ālt oszt à téëszbe, àpukà, tudod, àkkor bānyābà jārt, àmikor à téësz mëgàlàkúlt, és àkkor ő nem írt àlā, hànem ànyukām. Osz mostàn ... màjt hà tësz..., még nem vótunk közjeddzőnél së úgyë, më̦g még à tànācs së vót lëm, mer így gondolom, hogy à tànācs intézi màjd à terepëltű*[l] [!], *tudod, hogy mi vàn à nevén, és àkkor màjd ők is lëgyönnek, hogy oszt ëggyesztetnek ... hà mink mëgyünk à közjeddzőhöz, ottàn osztàn tovābb osztozzunk màjd à főddel minnyājàn, hoty hà kàpunk értë vàlàmit, de eddig még nem kàptónk semmit së.* [...]

(Lidi néni mindig itthon volt?)

Ő nem do[l]*gozot fijàm, nem, ne*[m]*. Màjd à téëszbe is mā mikor beālt, mā idős vót úgyë, mān àkkor őt munkābà ne̦m vëtték, hànem kàpott ezër ... hāromszāsz? forintot* [...], *úty hogy osztàn e... ennyit kàpott ő, de à fődér sëmmit, sëmmit, ëggyātàjjān nem kàpot. Së visszà nem igényëltük, mint māsok úgyë, àz erdő, eszt-àszt visszàigényëlni. Nekünk* [nem] *... De hāt ki dolgozzà, fijàm. Én mān nem bírom. Én à màgàmét is othàttuk, à szőlőt. Mā nem művejjük.*[...] *Othàggyà mā most mindenki, rëngetegën othàggyāk.*

(Sokan mentek szüretelni.)

Hāt, nem ojjàn sokà̦m, fijàm, mer mā csàk àz ö... , még àhol él àz àpà, értëd? Még ottàn mongyuk, csinājjāk. Mer mink is csināltuk àddig, míg szëgén nàgyàpà [élt]*. Még vàgy négy évë hàtytuk ottàn. De àkkor àzér is hàtytuk ottàn, hogy àz én vőm nàgyon mëkhàràgudot, mer ő nem iszākos embër úgyë,* [ő] *hivàtāsos tiszt, oszt àkkor ... őneki tudod, hogy àz oànnàk* [!] *nem nàgyon lëhet. Nem is ö ... szokot rā së, még àf fijàm, së nem kāvézik, së nem iszik, së nem cigërëtā... Më̦g ő së. Nālunk sënki nem cigërëtā*[zik]*. Útyhogy ... ő osztàn úgyë, àmikor ott àkàrtuk hàgyni,* [hāt] *kimëntünk mink à szüretre, mer igą̄ szép szőlőnk vót. Sok borunk vót. De elàttàm mindég. Hàtvàn forintér? ... ëgy litert! Oszt mënnyit*

küszkött^{em}. *Vëgyem à vëtyszërt, à kötőlékët, àkkor ... , hà kigyöttek szombàton, veszekëttünk ràjtà, hogy fijàm, gyerünk, mā mindënki kötöt, mindënki kàpālt, gyerünk, à mijenk vàn úcs csàk, no í... ijjenëk vótàk. No oszt mikor legutójārà osz mëntünk vónà mā szüretre, mā nem úty, hogy mí..., mink àszt nem àkàrtuk tovāp hàsznālni! Csàk mëntünk à szüretre ezelőt vàgy hārom évvel ..., hāt híttuk à szüretëlőket, Àndrejcsik Pàli szoktà hàzàhordàni úgyë, àz àutójāvàl. No összöhíttàm à szüretëlőket. Előttë vàló nàp mëkfősztem, lëvàgdostàm à tyúkokàt mëg mindën. No, rëggel indúljunk. Hāt Jākfàlābú*^{l} *is vót Fërinek à fijà, àzok csàlāq dostú*^{l} *szoktàk lënni. Fërijék Dövémbűl úgyë, Làjosék Kurityānbú,* ^{szóvà} *csàk így à csàlād összögyöttünk úgyë, mëk hāt még à szomszédokàt híttuk osztàm* ^{mëg}. *Nà, kimënnyünk fijàm, à kocsikkàl, hāt ... àsz mo... à kis mëny, à jākfàlusi àsz mongyà, hogy, nénnyë, mā ők mëntek lëfelë* [...], *nénnyë, mā it mëkszüretëltek. Mëg à fenét, mondom, hāt hogy gondolod, hāt még mozs gyövünk, mondom. De még mink pàkoltunk, mer à mi kocsinkbà vót à holmi, àmit ki këllët ... ki vittünk. Hām mëgyünk lë fijàm, hāt mān àkkor mëkszëtték nekünk à drāgà jó szőlőket, à ... Nem ismerëd úgy*^{ë}, *à konkojokàt, mëg àmi jó vót, àmi përgős vót, à novà, mëg eszt à sàvànyú gàmérokàt, àszt mind mëkhàttà. De àszt nem ëccër csinā*^{l}*tà, àki csinā*^{l}*tà, esz töpször esténkint. És nem is ëgyedűl, mer àzér szüretëlni ëgyedűl* [...] *no oszt àsz montà à vőm* [...] *àzótà osz nem is ....*

(Kiderült, hogy ki volt?)

Neeem! Neem! Ààsz kiderűlni? Neem!

(Beszéljen még az édesanyjáról! Sokat beszélt a régi dolgokról?)

Igën, igën. Észàkāt nàppàlānàk tëttë, úgyë. De oszt ő vót, vót szëgém, vót, vót, úgy à ... Ojją jó vót, míg élt, hogy ... àzér csàk elbeszélgettünk néhà, $^{tudod\text{-}ë}$. *Én ot fősztem mëg, mëg mindënt ot csināltàm. De jó vót nàgyon. És àkkor, hogy éccàkà beszélgetët, mān eszt oszt mëkszoktàm. Elejintë nàgyon rosz vót,* ^{tudod}, *mindig mëkszóligàttàm, hogy ànyukà, hàggyà mār àbbà, hāt én nem tudok pihenni, tuggyà, hogy nàppàl dolgozok, éccàkà pihenni kéne, hāt ... tessék mā* ^{à}*bbàhàgyni. Elhàttà vàty két përcig, utānà oszt* [...] *De utānà rāgyöttem, kār is szóligàtni, mer úgyis hijābà. No oszt àkkor nem is szóligàttàm úgyë, ő montà à màgàjét, én mëg hol àluttàm, hol nem, de mijjen àlvās vót àz?* [...] *Éccàkà elejintë sokājig fëljārt bizony à hāzbà, oszt àkkor mënt vón à spàjzbà, àkkor ... àszt vëttem észre, hogy mer én àzon à kis heverőn feküttem tudod à spàrhét*^{nā}, *hogy mā à spàrhétot fogdossà. No mondom, ànyukà, hāt mé nem fekszik* ^{lë}, *àkkor lëhet, hogy elszunnyàttàm ëcs csëppet, tudod, csàk àrrà ébrettem, hogy ot vàn. No mondom, ànyukà, hāt mé nem fekszik mā ... vàgy àlszik? Nem szólt ő àrrà semmics csë. Meggyútottàm à villànt, mer úgyë, ot vót mellettem à kàpcsoló, fël së këlët kelni ... Fijàm, meggyútottàm à villànt, ő osztàn à hejére mënt. Mëg úgy is vót, hogy éccàkà töpször lëkelt à vécére, de visszàmënt. Szóvàl ez nem mindig vót, hoty, hogy gyött-ment à hāzbà, ez csàk időközönkint. No és àkkor ő, hotyhà villànyt gyútottàm úgyë, ő visszàmënt à hejére. Mëg úgy is vót, hogy nem is*

këllët villànt së gyútàni, besüttek à ... àz úccàji villànyok àz àblàkokon à szobābú[l] is mëg àz udvàrtú[l] is, oszt àkkor elég vilāgos vót à konyhānk, oszt ő hejére is tudot mënni. De osz mār mostàn àz utóbbi időbe bizony mā segíteni këllët, hogy ë... lëvëgyem à vécéjére. De lëkelt, útyhogy mém mikor utójārà vàsārnàp kigyöttek Ilonkàjék, osz mongyà neki, hogy no, màmà, àsz mongyà, ithon vàgyunk. Jó vàn, fijàm. No, közbe mondom neki, hogy ànyukà! Teccik kérni ... vàlàmit? Àsz mongyà, hogy àggyàl ëcs csep kólāt. Mer à kólāt nàgyon szerettë, ... kólāt. No, àttàm neki kólāt, àkkor vót citromos tëjājà főve, màj később àvvàl is kínāltàm, de mā àrrà ... go... gondoltàm, hogy előttë vàgy, vàgy ojjàm māsfél héttel ... nem ëvëtt úgy. Mer őneki kimondot jó étvāgyà vót... ëty féllitër kàkàót rëggel, mëk Szepesinű[l] mindën nàp àjig ... tàrtot ki neki à litër tej. Este ëty féllitër kàkàó, rëggel ëty féllitër kàkàó. Ehë hortàm zsemjét vàgy kiflit neki, vàgy mār mostàn oszt rāszoktunk erre à kerek kënyérre, mer àsz montà, hogy à zsemjének szívós à hàjà. Nem tuggyà mëgënni. [...] *Oszt rāszoktunk erre à kerek kënyérre, àszt hortàm osztàn, àvvàl ëttë. Ebédëlni mër rendësen ebédël, de mondom nekëd, hoty sokàt. Igàz, hogy māsfél hét ótà mindig keveseb, kevesebbet ëvët mā. No mondom, mā ànyukà nem mëgyë ki à télbű, mondom. No osz mikor, hogy Ilonkàjék is ki-kigyöttek, mondom is Ilonkānàk, no fijàm, mā mondom, ànyu nem vàlàmi jól vàn, kevesebbet ëszik. Nem fāj neki sëmmijë, nem pànàszodik, montàm, hoty híjjuk à doktor uràt lë. Àsz montà, hogy minek, mikor nem vàgyog beteg. Hāt oszt nem mertem, de hāt oszt utójjà felë, montà Ilonkà, mikor mā mëg is hàl délbe, no ànyu, àsz mongyà, àzér csàk híd lë à doktor uràt, mer mit mond, àsz mongyà, hogy még lë së hívod ... hozzā. Hāt mondom, úgyis lëssz àz, màj hónàp* [...] *fëlmëgyëk ëggyel, bejelëntëm, oszt àkkor màjd à rendëlés utān* [...] *Ez így vót, hogy màjt hétfőn lëgyön. No, de nem gondoltuk, hogy mëkhàl, mer rëggel, mikor én fëlkeltem, szombàton nem tuttàm neki āgyàt húzni, mer úgyë, hétën hústàm neki āgyàt, még vót úty, hoty kéccer is ...*

(...)

És àkkor vàsārnàp rëggel, mëg àmikor én fëlkeltem, de mondom, Ilonkàjék izs gyönnek ki, hāt fëlkelëk jókor. Fël is keltem öt óràkor, fijàm, tüzet ràktàm, bemelegítëttem à konyhāt, àkkor őt lëvëttem à vécéjére, illetve lë ... csàk emeltem, mer ő még, még lë tudott ālni. Még így ült në, lektöbbet në [mutatja] *àz āgyon. Mondom, őt tëszëm rendbe, oszt àkkor màjd úgy àz āgyāt. No így is vót, hogy őt mëmmozsdàttàm, mëkfésű[l]tem, tisztāt àttàm rā, fijàm, kombinét, hālókàbātot ... Ott ült, no mondom, mos mā, ànyu! Mëk teccik rëggelizni, àddig odàdom à kāvéjāt, mím mëkcsinālom àz āgyàt. Mer mindig úty szoktà, rëggel ezën àz āgyon ... ittà mëg à kāvéjāt. Hāt ... úgyis vót, én úgyë, àz āgyàt fëlhústàm neki, tisztà lepedőt, tisztà nejlont, eszt-àszt csināltàm úgyë, àz āgyāt mëkcsināltàm, visszàfekütt. Oszt közbe én, mondok, kigyöttek Ilonkàjék, ő osztàn csināltà, ő is, én is úgyë, délelőtt, de el is fogàttà. Màjd ... àsz mongyà dél felë Jānos, mā kész vót àz ebédünk, hogy ànyukà, tessék mëgebédëltetni màmāt hà-*

màràbb, àsz mongyà, màj mink ebédëlünk utánnà. No így is vót úgyë, mëkterítëttem à szobábà, őt én mëgebédëltettem àddig ... de mär vàgy ëty pär kànällàl hàgyot belűlë, hogy àsz mongyà, mā neki nem këll. No jól vàn, ànyukà, nem këll. Lëtëttem àz àsztàlrà, fijàm, bemëntem én is ebédëlni hozzājok, mire szëttem àz üres tānyérokàt összę, pedig nem ojją̄ sogbà telt, mär ő hàlot vót.

Oszt àkkor sëmmit, hogy, hogy, hogy ő ... ő jàjgàtot vónà, vàgy, vàgy sóhàjtot vónà, vàgy në ... szóvàl el së tudom képzelni, nem hàllottunk sëmmit. Csàk mikor lëtëttem à konyhābà à tānyérokàt, àkkor ... no, szólok visszà Ilonkàjéknàk, hàllgàssàtok mā, hisz mā à ... màmà mëm mëkhàlt. Ugrālnàk fël, hāt mā hàlot vót. Mā àkàrmics csināltunk velë ...

(Nem lélegzett? Vagy miből vette észre?)

Nem. Nem. Àbbúl vëttem észre, hogy à tānyért lëtëttem, mer mindig àv vót, tudod, à ... izém, nàgyon gongyāt viseltem, Āgikà, hogy mindig rānésztem. értëd, mostàn hālókàbāt nem vót ràjtà. Oszt àpukà is így hàlt mëg. Hogy ő is, neki is mā nem mozgott à pizsàmàkàbāttyà. Oszt neki së. Mondom, hàlgàssàtok mā, mā ànyu mëkhàlt. Hāt ... gyönnek ki, szàlàdnàk ki, kàpjāk fël, më... emelik à fejit, de mär végë ...

(Mit kell csinálni egy ilyen helyzetben, hogy meghal valaki vasárnap délután?)

Hāt, idefigyel' ... még àz à jó, hoty telefonom vàn. Oszt úgyë, mingyār à vőm ... ő ... nem segítëtt àz őtöszködésbe, mām mikor őtösztetni këllëtt ...

(Mibe öltöztetik a halottat?)

À lekszëb ruhājābà ... [...] Elké ... Előkészítëttë, bizony. Ijjen dobozbà vót neki në, fijàm, à kombibét, bugyogó, hàrisnyājà, még àho à gumi úgyë, mer még ők nem hàrisnyànàdrāgot hàsznātàk, hà gumit. Fijàm, ez mind, zsepkendőjë, ālkötőjë, neki ez mindëm, mindëm be vót ràkvà szépen.

(Állkötőt honnan vettek?)

Hāt ijjen új pàtyolàtot nyír-tunk el, ëggy ijjen szélëset, në, tudod, ëggy, ëggy ijjen hosszúsāgút, në, ëggy, ëggy izé ... egy ànyàgból, ëggy ijjen pàtyolàt ànyàgból, de újàt.

(Ő csinálta meg magának?)

Ő bizony! Mā évekkel ezelőtt! Mā nem most. Mā évekkel ezelőtt.

(Megmondta, hogy hol van?)

Hāt nyílvān! Hāt àz dobozbà ālt neki à szekrénybe, ëty hejën, mindën íty sorbà, në. À ruhājāt mëg úgye, ő àszt mëgmontà, hogy mibe tëgyük.

(És mit kellett ráadni?)

Ëgy nàgyon szép szövetruhāt ... Kendőt, pë... àz is bennë vót dobozbà.

(Cipő?)

No, még àv vót, oszt Jānos àsz mongyà, hogy mār mikor fel vót őtösztetve, mā gyöttek értë, hogy viszik ki à temetőbe ...

(Kivel mosdatták és öltöztették?)

Mondom, hogy Ilonkà, én ... mëg à zonokām, à Jānos, àsz fijàm, mëkfoktà így àszt à hàlottàt, në, oszt így emelte fël, në, mink meg àlàttà mëkcsināltuk úgyë, ... lepedőt ... terítëttünk àlā, tudod, oszt àkkor úty tëttë őtet szépen visszà. Ilonkà eligàzgàttà àlàttà így à ruhāt, elsimogàttà, szóvàl ijjenëk vótàk. No oszt àkkor ... màj mongyà Jānos, hogy ànyà, én úgy tudom, hogy cịpő is këll à lābārà. Vàn neki, mondom, két pār is, àmit hordott is, mëg vàn ëgy vàdonàtúj is itt à dobozbà, në. Ki is hosztàm, āttörűltem még egy rongyàl, màjd gyönnek à ... értë, hogy mā viszik ki à ... hullàhāzbà ...

(Ki jön érte?)

Hāt à vālàlàt ... à hàlott ... à temetkëzési vālàlàt. [...] *Jānos oszt ő ithon vót úgyë, ő mindënfelë telefonālt, tudod? Telefonālt először à ... zügyelletës orvosnàk, mer ànnàk këllët lekhàmàràbb gyönni. Utānnà telefonālt à temetkëzési vālàlàtnàk ... De szàkàtt àz eső nàgyon. à kocsi mën nev vót ithon, mer à jānyt mëv vinni këllëtt à hāromórās vonàthoz Miskócrà, mer àz mëg mā visszà Pestre. Mer Jānos csàk àz éccàkābà mënt visszà. Mer ő is iskolān mostàn ... mëg à jāny is. No, őt elvittë, kocsi nem vót. No most hogy mënny... Mongyà à temetkëzési vālàlàt, hogy gyerünk lë, oszt vālàsszuk ki à kosz°... koporsót, mëm mëg à kellékëket, oszt àkkor ... ők fëlgyönnek, oszt viszik is ki ... à hàlottàt.*

(Ez vasárnap is megy?)

Vàsārnàp is, röktön történt ez. Jānos úgyë ... àz ügyellet mingyā fëlgyött ... àz orvos ... àz úgyë, mëgnésztë, àsz montà, hogy mos mā lëhet rendël... szkëdni úgyë, à temetkëzési vālàlàtnàk. No, àkkor odà lëszólt mëgint úgyë, no, esz szàkàtt àz eső, nem tuggyunk lëmenni kivālàsztàni, röktön kűdöt kocsit értünk. Mer montuk, hogy à kocsink, à mijenk nincs ithon, Miskócrà këllët neki visszàmënni, hāt mondom, nem tuggyunk mënni kivālàsztàni. Àzonnàl mëgy à kocsi, àsz montà. Gyött is à kocsi értünk, fijàm, Ilonkāvàl lëmëntünk, Jānos ithon màràtt, ű mënt à, vàgy telefonālt à pàp..., pàpnàk Ràgājrà, igën. Àkkor ... mink fëlgyöttünk úgyë, minket visszà is hozott. Kivālàsztottuk, visszàhozott, utānnà elgyött à izéjért në, à hàlottér, mer àsz montà, hogy àkkor most nem tuggyà kivinni, mer még Szuhàkāllóbà hàlt mëg à ... nem tudom mijem pàp ... à görög pàpnàk àz édësànnyà, hāt ... àszt is ki kël vinni à temetőre, de mā àsz hàmàràb bejelenkëzëtt, hāt mā à mijenket nem tuggyà keddën két órākor temetni, csàk ëggy órākor, mer àz jelenkëzët hàmàràbb. Oszt àrrà à nàprà, kedre, négy vót neki, ennek à hàlotti vālàlàtnàk. No osztàn ... így ...

(A vállalat mit csinál a temetésen?)

Ők kiàssāk à sírt, fijàm, ők be is húzzāk, mëg mindënt mëkcsinālnàk à vilāgon, sëmmi segíccség nem këll nekik.

(A koszorúkat is ott lehet megrendelni?)

Hāt ... ott is lëhet mëgrendëlni, csàk mink nem rendëltünk, mer .... Szégyëltem is ëty kicsikét, mer àzér, hogy mëkkérdësztë Làci, hoty hāt, no, teccënek-ë koszorókàt rendëlni. Hāt mondom, në hàràguggyon, Làci, nem tuggyunk ... itten

rendëlni, mer Āgikà ... rokony. Mëk különben is szomszédok vàgyunk, hāt így gondoltuk, hoty hāt inkāb ... àkkor ötűlë. Úty hogy így. Hāt osz szégyëltem így utólàg, mer lëgàlāb ëggyet këllët vónà ...

(Ágika kicsoda?)

Itten në, izé në, Feledi Bërtinek à feleségë. Itten, ànyujék, Nétijék, oszt úgy ők.

(...)

No osztàn Āgikātól rendëltünk mink ... koszorókàt, koszorót, Ilonkà is, én is, mëg oszt à rokonsāg is, mindënki, mindënki. [...] *No, osztàn én mondom, ők oszt késű ... fëlgyöttek àkkor ők ... ëty fél órà múlvà ...*

(Szép koszorúk voltak? Miből csinálták?)

Élőbűl. Nàgy, àszt. Á lekközelebbi, Gyuszijék, Làjosék Kurityāmbà mëg à Fëri feleségë mëg à Fëri onokājà mëg Editke, mā à Gyuszi jānyà mëg à fijà, mer mā úgyë, őnekik is vànnàk ... nàgyok, nős, mëg Editke is férnél vàn Kurityāmbà, mān két gyerëkëk vàn [...] *Mëg rëngeteg élő koszoró vót.*

(Milyen virágból?)

Pirosz szëkfű, mëk piros rózsàbimbók, ijjenëk në, csokrok is, koszorók is. Á mijenk oszt ojjàn vót, hogy à koporsó tetejin végig vót. Lëhosztà Āgikà à koporsót, àz izét, à temetőrűl, à koporsótetőt, mām mikor ànyukāt kivitték, mer osz mikor minket hàzàhozott, hāt àsz montà, nem tud minket vàgy à hàlottàt mos kivinni, mer Szuhàkāllóbà kël neki mënni, de ëty fél órà múlvà it lëssz. Itt is vót, mān kivittë ànyukāt, mān àkkor à koporsóbà, értëd? Ottàm mëg úgyë, à hullàhāzbà vàn ëggy ... izé në, fàgyàsztó, hogy mér tëszik belë, hāt ijjenkor mos hívës vàn, nem úgy, mind nyāron. De mindëggy. Àszt osztàn betëtték à fàgyàsztóbà, mer vàn ëggy ijjen ... mű koporsóàjj, tudod, ëggy ijjen plé, vàgy mit tudom én. No, oszt àbbà betëtték à fàgyàsztóbà. [...] *Utānnà osztàn mikor à temetés nàpjān vót, ezek oszt elgyönnek hàmàràbb úgyë, illetve ez vàsārnàp történt à temetés ... vàgy à hàlott, de à ... sírt hétfőn āstāk ki, hétfőn ki is lët, no, keddën szintén visszàgyöttek úgyë, mā előttë, mielőtt à temetés vót, oszt àkkor lërendësztek ottàn mindënt, kihosztāk ànyut, mëk szépen mëkcsināltāk à ràvàtàlt.*

(...)

Hāt àz ëtyhāz osztàn úgyë, telefonālt Jānos, à vőm ... fënt Ràgājbà, osztàn délutān szom..., vàsārnàp este hàt órārà rendëlt à ... pàrókijārà bennünket, hogy màj mëbbeszéljük à dolgokàt. Ott osztàn ātàttuk à búcsúsztàtót neki ... oszt ...

(Van énekes búcsúztató?)

Nincsen énekës mān, eddig vóót, eddig vóót, csàk ennek nincsen mos mār. Ez mā à māsodikàt temettë, ànyut, mer először Göncit temettë, utānà mëg ànyut, mer ez új pàp, oszt ő csàk ëgybe vëszi àz egészet, négy gyerëk, négy mëny, vàgy hārom mëny mëg à jānyà mëg àz onokāk mëg ennyi onokà, ennyi dédonokà.

(Nem név szerint?)

Neem, neem. Esz nem ics csināltà à kis pàp, à mijenk.

(...)

Ümm, esz csàk à pàp mongyà. Pedig mész Szuhàkāllóbà mëntünk à kāntorér is, mer àz is ojjàm problémās vót, igën sok utānà vàló jārās vót ànyukānàk, mer Ràgājbà këllëtt à pàpnàk telefonālni úgyë, ott àvvàl intészkëdni, àkkor Szuhàkāllóból rendëltük à kāntort, àzér mënni këllëtt, àszt vinni këllëtt ... visszà, de àsz montà, hogy ő igę̈ szépen tud énekëlni mëg igę̈ szép énekët, rëngetegët énekël, de ű à búcsúsztàtót nem tuggyà mëgírni. Őneki mindig ez à régi kis pàpírt, àmit [...] *mëg ez úgyë, kibővítëttë, àmit, àmit ... mer nem bővítëttük mink àszt ojjàn nàgyon, hogy mit tudom én mënnyit, csàk úgyë, à részletëket irkāltà fël Ilonkà, oszt àkkor így gondoltuk, hogy màjd ű kibővíti, mint à mijenk is kibővítëttë ezëk előtt.*

(Honnan tudják meg a faluban, hogy halott van?)

Hāt hàràngoznàk, fijàm, rëggel mingyā [...] *Hāt még el këllët mënni mëgint à hàràngozóhosz, hogy úgyë, hą̄ hàrànkszót àkàrjunk, mennyit rendëljünk. Ëty hàrànkszó hàtszāsz forint. Àkkor hànyàt rendëjjünk. Àkkor mā, mikor mëkhàlt vàsārnàp ëggy óràkor, àkkor mān nem hàràngoznàk, mer mār úgyë, délbe hàràngosztàk vónà, de ... mivel mā délutān hàlt mëk, hāt így mā vàsārnàp nem hàràngozot, hànem hétfőn rëggel, hétfőn délbe, mëk keddën rëggel mëk keddën es..., délbe, mëg mikor temették. Öt hàrànkszó vót, de ez tízet jelënt, mā montàm is nekëd, mer úgyë, két hàrànk szó*[1] *ëccërre ...*

(Azt tessék elmagyarázni, hogy harangoznak férfinak, nőnek?)

Úty, hoty hà nő hàl mëg, àkkor ëggy, ëggy, ëccër húzzà, no, hogy mongyàm ... ëgyvéktébe. De hà férfi hàl mëg, àkkor mëkszàkíjjà, és àkkor két ... rézbe húzzà. Hāt tuggyuk, hoty férfi.

(És ha gyerek?)

À gyerëknek is ugyànígy.

(...)

Përszë, mi à ... hozzātàrtozójà kimëgyën egy órāvàl hàmàràb, mëg oszt vànnàk àsszonyok, àkik imātkoznàk, énekëlnek.

(...)

Nincsen kórus, csàk úgy à vàllāsos, kàtóli... , mer ànyukà kàtólikus vót, à kàtólikus àsszonyok úgyë, idejébe kimënnek, ëggy órāvàl hàmàràb, vàgy úgyë, [...] *mejk hogy, oszt àkkor mā it elkezdik àz énekët ...*

(...)

Vànnàk ők sokàn, sokàn, sokàn [...] *Përszë, tuggyāk àz énekët, hogy ojjànkor mit këll énekëlni, oszt szép énekëket* [...] *És àkkor mëgérkezik à pàp úgyë, àkkor ők úgyë, àbbàhàggyāk, és àkkor à pàp úgyë, fëlgyön, oszt imātkozik, énekël, beszëntëli, oszt àkkor utānà mā mikor elimātkoztāk, àkkor el szokott ..., àkkor à kāntor elköszön. elkezd ëty szép énekët ... és àkkor mëkfogjāk àzok à ... temetkëzési vālàlàt négy emberë, oszt àkkor kiviszik à kinti àsztàrrà, oszt ... égnek àzok à fākjāk, tudod, mëg à gyertyāk is à pàp előtt is ... ëggy, ëggy àsztàlterítő is fëlterítve. Odà mëgint külön csokrot hétszāsz forintér csinālt Āgikà, àsz belë szoktāk dobni à sírbà. Àsz külön csinājjāk ...*

(Ki dobja be?)

Hāt ott àzok à hàlottàs embërëk [...] *Hāt àkkor osz mā mikor végzëtt à kāntor is, mëg à pàp is, àkkor oszt úgyë, à négy embër ... fëlemeli. Àlātojjāk à rudàt. Nālàtok is úgy vàn?*

(Igen.)

Oszt úgy viszik ki. Oszt ot rātëszik úgyë, osz ot még énekëlnek, imātkoznàk à kāntor is, à pàp is, osz beszëntëli.

(...)

De osz még àki àzon kívűl tëttë vàty hozott, àz osztàn mā csàk úgy, àhogy hússztāk, úgy dobāltāk befelë. Először, àmíg nem hússztāk, csàk lëengedni ... Mār mā most nem dëszkāznàk nālunk à temetőbe. Igę rosz temetőnk vàm, mer szàkàdozik à temető. Így ālnàk à sírok, në. [Mutatja.] *Fúróséké, à vàskerítés így āl, à fejfāt elvitték mind à kettőt* [...]. *Úty hogy nincs. Nàgyon sokàt elvittek à temetőbű. Nà osztàn ezëk előt meg úgy vót, hogy à bānyà àdot, tudod, fāt, oszt àkkor kiācsoltāk, értëd? Lëdëszkāsztāk. De mā most nem àd à bānyà, mijótà új bā... gàzdājà vàn. Àzótà oszt à bānyà nem àt sëmmit, de à temető szàkàdozik. Úty hogy osztàn lëengették, rātëtték eszt à pàplànt. Nālàtok is àz vàn!?*

(Nem tudom.)

Hāāt, tudot, hogy mi à, úgy nész ki, mint ëgy dunnà, às së tudom, mi vàm bennë, néty sàrkā vàn, ijję hosszú zsinór vàn, osz lëengedik à koporsórà, àki közepire mëgyën, àki mongyuk bódbà ['oldalsó bolthajtás alá'] *mëgyën, àhom még à sàjāt gàzdājà vàgy à hozzātàrtozójà tësz ojjàn àjtóféléségët, tudod, hoty fël në* [...] *hozzā. De tudot, hogy àpukà mā Jākfàlvà felë vót àbbà jà sírbà. À mellettë vàló sír àz uràm, ő mék Kurityānnàk vàn. Úty hogy ànyukà à közepire mënt, ém mëm màjd mëgint à māsiknàk à közepire. Hāt àzér këllët, tudod, nem ... dëszkānk nem vót ... ojjàn erős dëszkānk, hànem ijen pàplànt hàsznālnàk mām most mindég.*

(Az a neve?)

Hāt ... àz à nevë. Én úgy gondolom, hogy àz à nevë, pàplàn. És àkkor àsztàt rāengedik, oszt úty húzzāk be. Hāt àz àzér vàn, gondolom, hogy nem zuhog. Bàrcikān is vótàm, Rusznyāk kërësztàpāmàt ismerted? Jolikà néninek à férjét?

(Ismertem, csak azt nem tudtam, hogy a Giza néni keresztapja volt!)

Jàà, igen àv vót nekëm. És àkkor à temetésën vótunk, ott is osztott à sír. Mer àbbà mā Kondorné àsszony is bennë vót, mer őt it temették el, de innet ātvitték Bàrcikārà, mer Jolikà nénijék ot vëttek hāzàt [...] *És àkkor őt odàvitték, oszt kërësztàpāmàt is àbbà tëtték, még mostàn kërësztànyāmàt is. Úty hogy mind à hārmàn ot vànnàk. Ot lāttàm először ijję, ijjem pàplànfélëségët.*

(Amikor behúzták, 'betemették' a sírt, mi történik?)

Àzutàn osztàn rāràkjāk à koszorókàt, ez à négy embër. Ennek àdogàssāk úgyë, mān à fàlubelijek.

(Fejfa van?)

Vàm, përszë, nekünk vàm mā, àddig is vót lë..., be is vàm̨ fëdve ... [...] *Mā nekünk nem këll, mer mā megvàn à keret, tudod? Nekünk mā mëvvàn à keret. Àhol új sírt āsnàk, ottàn négy gödröt* (?) *szúrnàk à néty sàrkārà, hoty tuggyāk mëk, hoty hol à szélë. De mān nekünk ez nem këll.*

(...)

(A koszorúkat ki viszi el a sírhoz?)

Esztet? Á ... à népek. Mindënki felvëszi, àz embërëk ('férfiak') *mëk kettőt is* [...] *Vālogàtās nélkűl. Àmëddik csàk vàn, így vàn, àmëddik csàk vàn ottàn à fődǫ̈, àsszonyà, embërjë, ők àsztàt mind ... fogjāk, osz ki is viszik.*

(Milyen sorrendben rakják fel a kész sírra a koszorúkat?)

Ne..j, dehogy vą́ Nyārādon sorrend, àf fenét vàn. Összë-visszà ràktāk ott à sírokrà, mëg à gyëpre, mëg mindę̈ hovà, mer úgyë, nem tuttāk hovà. És àkkor, mikor mā behúsztāk, ànyut lëengették, behúsztāk úgyë, àz embërëk, àkkor àsztān àdogàttāk àz embërëk ànnàk à négy embërnek, oszt àkkor ők szépen ràktāk.

(Mi van a szertartás végén?)

Hāt àkkor osz nālunk ojjàn à szokās, hogy vą́ két embër, àki mëg vàm bízvà, hogy à kàpunāl — àz jóvàl hàmàràb lëmëgyën, mer osz mār úgyë, nem vārjà mëg mindënki, hogy behúzzāk míg szāsz szāzàlékig —, hà ... àz tuggyà, hogy mikor këll neki mār othàgyni à sírt, és àkkor elmëgy à kàpuho^{z} ... Ezëk előtt úgy vót, hogy még ëty kosār sütemény is vót vàgy ijję̨ sós vàlàmi, de ... most mār erről lëszoktàk, és àkkor két liter bort demizsonbà visznek ki pohārrāl ëggyütt kosārbà úgyë, oszt àkkor úgy öntözgetik à ... [...] *Jàjj à nőket is kínālgà..., àki megisszà, megisszà, àki nem, nem.*

(Odamennek az emberek a gyászoló családhoz, és mit mondanak?)

Mongyà, hoty hāt üdvözletëmet àdom, vàgy részvtëmet àdom, ki mit mond.

Adatközlő: Nagy Lajosné Tóth Gizella. Felsőnyárádon született 1924-ben, és egész életében a faluban lakott, hosszabb időt nem is töltött más helyen. Archaikus, a keleti palóc nyelvjárási sajátosságok használatában igen következetes a beszéde. Zárt *ë*-zése, illabiális *à*-zása és a labiális *ā* használata hiánytalan és hibátlan. Előadása élénk, kifejező, nagy hangközöket használ, tempója, hangereje igen változó.

A felvételnél csak az adatközlő és a felvételt készítő volt jelen.

A felvételt 1993. október 16-án készítette és lejegyezte:

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIX, 275–282

DEBRECEN
2001.

MEGEMLÉKEZÉSEK

Búcsú Kovács Istvántól

(Óbást, 1915. április 1.—2001. április 30. Debrecen)

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának és Magyar Nyelvtudományi Intézetének nevében szomorú szívvel búcsúzom Kovács István nyugalmazott docensünktől, oktatótársunktól, barátunktól.

Kovács István egy Nógrád megyei kis magyar faluból, a Trianonnal Szlovákiába szakított Óbástról érkezett a debreceni egyetemre. Éppen akkor, amikor Csűry Bálint akadémikus professzor körül kiformálódott a ma már legendás debreceni népnyelvkutató iskola, amely a nyelvjárások vizsgálatát szorosan összekapcsolta a népélet komplex szemléletével, a tárgyi és szellemi néprajzzal, a népi műveltség egészével.

A magyar–francia–szlovák nyelv és irodalom szakos Kovács István lelkesen kezdte gyűjteni szülőföldje népnyelvi jelenségeit, hiszen családja, földműves rokonsága ideális adatközlők sokaságát jelentette. Így jelent meg a Csűry alapította Népnyelvkutató Intézet évkönyvének első kötetében első nagyobb terjedelmű munkája: „Szógyűjtés a visszatért Óbástról" (Magyar Népnyelv 1939: 139–64). Két év múlva, 1941-ben meghalt Csűry Bálint. Emlékére országos népnyelvi gyűjtési pályázatot szerveztek: ennek első helyezettje is Kovács István lett. Sorra jelentek meg nyelvjárási tanulmányai: „A középső palócság *e* hangjai" (uo. 1940: 15–28), „Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben" (uo. 1941: 156–88) stb. Tervbe veszi egy palóc népnyelvi teljes szótár összegyűjtését is, mintának tekintve Csűry Bálint máig legjobb Szamosháti szótárát.

De: ember tervez... Az egyetemi diploma megszerzése után finnországi ösztöndíjat nyert, de a háborús helyzet miatt egy idő múlva visszarendelték. Újonckiképzés, frontszolgálat, menekülés, hadifogság következik, miközben az egyetemen megszűnik a Népnyelvkutató Intézet, évkönyvét is csak úgy tudja új-

raindítani Bárczi Géza, hogy a címében a „gyanús" *népnyelv* szót *nyelvjárások*-ra cseréli.

Kovács István szépen indult tudományos kutató pályája egy évtizedes bizonytalankodás után akkor látszik újra egyensúlyba állni, amikor 1952-ben a Kossuth-díjat nyerő Bárczi Géza egész tanszékével Budapestre települ, és a debreceni tanszékre Kovács Istvánt tanársegédnek javasolja. Óriási energiával lát munkához: sok órát tart, több jegyzet írásában részt vesz, újragondolja tudományos terveit.

Mielőtt azonban újra lendületbe jöhetett volna tudományos tevékenysége, a minisztérium államközi egyezmény keretében Prágába, majd Pozsonyba küldte magyar lektori, illetőleg vendégtanári feladatra. A pozsonyi egyetem magyar tanszékén többféle tantárgyat oktatott, sok magyar nyelvművelő tanulmányt, cikket írt, szervezte a szlovákiai magyartanárok továbbképzési tanfolyamait, sőt általános és középiskolai magyar és szlovák nyelvkönyvek írásában is részt vállalt.

A tervezettnél jóval hosszabbra nyúlt pozsonyi kiküldetés után csak 1961-ben tudott hazatérni Debrecenbe, akkor sem a magyar nyelvészeti tanszékre. Széleskörű nyelvtudását — a szlovák és a francia mellett németül, finnül, csehül és oroszul is tudott — a szlavisztikai intézetben és az általános nyelvészeti tanszéken használták ki: nyelvórákat tartott, évkönyveket szerkesztett. Csak 1972-ben térhetett vissza eredeti helyére, a magyar nyelvészeti tanszékre.

A tanítás mellett nagy kedvvel vetette bele magát ismét a tudományos kutatásba. Talán Csűry Bálint nyelvjárás-történeti kísérleteinek hatására kiválasztott egy terjedelmes 16. századi kéziratos nyelvemléket, Zay Ferenc egy történeti memoárját (Az Landor feyrwar El wezessenek oka E woth Es Igy Essewth), és elkezdte annak teljes mélységű feldolgozását. Eredményeit tanulmányok sorozatában publikálta a nyelvemlék *ö*-zéséről (Magyar Nyelvjárások 1966: 47–80), zárt *í*-zéséről (uo. 1968: 43–55), a névelőhasználatáról (uo. 1971: 87–108), paleográfiai sajátosságairól (uo. 1973: 89–112), helyneveiről (uo. 1975: 75–99) stb., összesen mintegy 11 nyomdai ív terjedelemben. Önálló kötetben, kísérő tanulmánnyal közzétette a nyelvemlék hasonmását és betűhű olvasatát kritikai szövegkiadásként (Opera Facultatis Philosiphicae Universitatis de Ludovico Kossuth Nominatae 6. Debrecen, 1982).

Kovács Istvánnál melegszívűbb, emberségesebb munkatársat, tanárt elképzelni is nehéz lenne. Az intézet és a kar körein túl az egész egyetem ismerte, mivel nyelvtudása, szervezőkészsége alapján hosszú ideig ő látta el az egyetemi szakszervezeti bizottságban a külföldi csereüdültetések felelősének feladatát. Százak köszönhették neki a Szlovákiában, Németországban, Csehországban, Litvániában, Bulgáriában stb. eltöltött kellemes nyaralásokat. Mindig mindenkivel önzetlen, megértő, segítőkész atyai jóbarátként viselkedett.

1980-ban bekövetkezett nyugdíjaztatása óta már 21 év telt el. Az ifjabb nemzedék tagjai már nem tudják, ki volt ő. Munkáit olvasva azonban ma is tanulhatunk tőle. Emlékét nem felejtjük el.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Bakó Elemér emlékezete
(1915–2000)

Életének 85. évében 2000. október 5-én az Amerikai Egyesült Államokban elhunyt Bakó Elemér, Csűry Bálint tanítványa, munkatársa, szellemi örökségének ápolója és fáradhatatlan közvetítője.

Bakó Elemér 1915. november 18-án született a bihari Hencidán, ahol édesapja a község főjegyzője volt. Iskoláit szülőfalujában, majd 1933–1938 között a debreceni Református Tanítóképzőben és a Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–német szakán végezte. Itt került kapcsolatba a Magyar Nyelvészeti Tanszék professzorával, Csűry Bálinttal, akinek tanítványa, majd tanársegéde lett. Csűry felismerve tanítványa tehetségét 1936-ban Lipcsébe, majd 1938-ban Helsinkibe küldte ösztöndíjas tanulmányokra, hogy megismerkedve a korszerű nyelvjárási kutatási módszerekkel és a modern fonetikai vizsgálatokkal, tanszéki munkatársaként segítse a népnyelvi kutatást. Bakó Elemér 1935–1938 között a debreceni egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén gyakornok, 1938–1944 között Csűry Népnyelvkutató Intézetében tanársegéd, közben 1940–1944 között gimnáziumi tanár, 1943–1944-ben egyetemi magántanár volt. Az igéretesen induló és már fiatalon jelentős eredményeket hozó tudományos pálya a második világháború után azonban más irányt vett. Bakó Elemér 1944-ben amerikai hadifogolyként Németországba került. 1947 és 1951 között a müncheni egyetemen tanított magyar és finn nyelvet, finnugrisztikát, emellett egyházi főgondnok és lapszerkesztő is volt. 1951-től az USA-ban élt, 1958–60 között a New York-i Columbia Egyetemen adott elő finnugrisztikát. 1952-től 1985-ig nyugalomba vonulásáig a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban dolgozott magyar szakelőadóként, szakkönyvtárosként, illetve a könyvtár kelet-európai gyűjteményének vezetőjeként.

Bakó Elemér 1937-ben, alig 22 évesen szerzett doktori fokozatot a debreceni egyetemen Hangtani tanulmányok című értekezésével. Joggal írhatta róla 1938-ban Zsiray Miklóshoz címzett levelében Csűry: „Tőle sokat várok népnyelvi kutató munkánkban" (KISS JENŐ: MNy. 97: 118). Valóban, már első írásaiból a

népnyelv ügye iránt elkötelezett fiatal tudós képe rajzolódik ki előttünk. A Hangtani tanulmányok mellett A finn népnyelvkutatás (1939), Csűry Bálint élete és munkássága (1941), A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere (1943), A finn népnyelvkutatásról (81–111), illetve az akkor újnak számító hangfiziológiai vizsgálatokról (ANTTI SOVIJÄRVIvel: Adalékok a magyar és a finn nyelv rövid és hosszú *i-*, *ü-* és *u* magánhangzóinak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához: MNny. 2: 29–46) című tanulmányait említhetjük ebből a korból. Tanítványként, gyakornokként, majd tanársegédként Bakó Elemér tevékeny résztvevője volt annak a küzdelemnek, amelyet professzora folytatott a népnyelvkutatás elismertetéséért, intézményessé tételéért. Magától értetődő, hogy az intézet működéséről írt első beszámolóban (MNny. 2: 273–6) többször olvashatjuk a nevét: így például Csűry és néhány tanítványa, köztük Bakó Elemér a népnyelvkutatás programjának népszerűsítéséért rádióelőadásokat tartottak; a Györffy István tiszteletére rendezett népnyelvi és szókincsgyűjtő verseny pályázatainak elbírálásában is részt vett, de Végh Józseffel együtt szerepet vállalt az országos táj- és népkutató munka megindításában is. Emellett az új évkönyv egyik szorgalmas tanulmányírója volt, de ő írta Csűry halála után a Népnyelvkutató Intézet működéséről az éves beszámolókat is (MNny. 3: 415–20; 4: 469–74, KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 72. sz. Debrecen, 1998. 22). Csűryről írt visszaemlékezése segít megértetni a népnyelvkutatás első katedrás professzorának tanári egyéniségét: „Tanácsait néhány mondatban közölte, utasításait nagyon szerényen hozta környezete tudomására. Tanítványai minden lépését örömmel figyelte, s gyakran órákat töltött egy-egy kezdő gyűjtő szempontjainak csiszolásával, látókörének szélesítésével. Tisztelet és öntudat, bátorság és fegyelem, kutatás és tanulás, nyílt becsületesség és javító szándék: ezek voltak Csűry Bálint nevelési módszerének legfőbb jegyei" (MNny. 3: 32–3). Az Intézet működéséről írt beszámolójában (MNny. 3: 415–20) megható szavakkal közvetíti a Csűry halála miatt érzett mély megrendülést: „Ez a csapás olyan lesújtó hatással volt intézetünk tagjaira, hogy az első hónapokban intézetünk munkájának hosszabb időre történő megbénulásától lehetett tartani." Szerencsére azonban volt néhány szilárd pont, amely körül lassan ismét kialakulhatott a rendszeres munka. Így éppen Bakó vezetésével tovább folyhattak a Csűrytől elkezdett népnyelvi hangtani gyakorlatok, emellett tevékeny szerepet vállalt a Csűry Bálint emlékére meghirdetett országos szókincsgyűjtő verseny megszervezésében is.

Ezt a szépen induló és már fiatalon jelentős eredményeket mutató tudományos pályát törte derékba a második világháborús katonai szolgálat, illetve a gyökeres fordulatot hozó külhoni élet. Munkásságának második szakasza életének azt a részét foglalja magába, amikor Bakó Elemér hazájától távol, Németországban és az Amerikai Egyesült Államokban élt. Ebből a korszakból származó

jelentősebb munkáinak főbb bibliográfiai adatai: Magyarok és Európa (1947), A Műhely és a légió (1949), Hungarian Abbreviations (1961), Goals and Methods of Hungarian Dialectology on America (magyarul: Az amerikai magyar népnyelvkutatás céljai és módszere (1962), Guide to Hungarian Studies (1962), Hungarian Secondary School Reader (szerk. 1962), Hungarians in Rumania and Transsylvania (1966), Louis Kossuth (1802–1894), Finland and the Finns (1993) című művei, melyek között miként erről a címek is árulkodnak a nyelvészeti munkákon kívül magyarságtudományi, történelmi és egyéb témákkal is találkozunk.

SEBESTYÉN ÁRPÁDnak egy magyar hangarchívum létesítésére vonatkozó javaslata (MNy. 95: 1–9) érlelte meg Bakó Elemérben a gondolatot, hogy amerikai magyar nyelvjárási hangszalagfelvételeit 2000. júniusi hazalátogatásakor a Bakó Népnyelvi Szótár Alapítványnak adományozza. Remélve, hogy lesznek olyan kutatók, akik ezt az 1960-as évek elején készített anyagot nemcsak összehasonlító Kárpát-medencei eredetű amerikai hungarológiai kutatásra fogják felhasználni, hanem a gyűjtést az Egyesült Államok és Kanada többi részeire is kiterjesztve, tovább viszik az általa megkezdett munkát. Azóta megérkezett tanszékünkre a 49 darabból álló hangszalaggyűjtemény. Mellékelt jegyzékéből megállapítható, hogy Bakó adatközlői között zömmel az óhazában született amerikai magyarok találhatók. Származási helyük alapján főként az ország északi, északkeleti, keleti részének nyelve (Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ung, Bihar, Abaúj, Zemplén, Gömör, Nógrád, Békés megye) van képviselve, de találunk Veszprém megyéből, Baranyából, Zalából, Sopron környékéről és a történelmi Magyarország más vidékeiről kivándoroltakkal készített felvételeket is. A hangszalagokhoz szervesen hozzátartoznak azok az írások, amelyek Bakó Elemér tollából több-kevesebb rendszerességgel 1960–1964 között a New Yersey állambeli Magyar Egyház című református újságban jelentek meg. Bennük a szerző a kinti magyarság nyelvének kutatására vonatkozó nagyszabású tervét, elképzelését ismerteti. Közülük különösen a már említett Az amerikai magyar népnyelvkutatás céljai és módszere címet viselő cikksorozata érdemel figyelmet. Megtudhatjuk ebből, hogy Bakó Elemér nem sokkal új hazájába érkezve tervet dolgozott ki az amerikai magyarság nyelvének tanulmányozására. Az első terv még a New Jersey-ben és környékén élő magyarok körében végzendő munkára irányult. Ez magában foglalta népnyelvi szöveggyűjteményeknek, illetve egy nyelvatlasznak és szótárnak az összeállítását a hangszalagra felvett anyagból. Ugyancsak tervbe vette a magyar családnevek, helynevek, okiratos emlékek összegyűjtését, az amerikai magyarság egyháztörténeti, településtörténeti, hely- és társadalomtörténeti emlékeinek összegyűjtését, tudományos vizsgálatának megszervezését. Későbbi írásaiban már az Államok egész területére kiterjedő népnyelvkutató programról szól, bízva abban, hogy a nagy munkához alkalmas munkatársai lesznek. Beszédesek számunkra programjának főbb pontjai: Azt vallja, első lé-

pésként a kutató kutatási területén állítsa össze a bevándorló nemzedék jegyzékét. Főleg azokat vegye figyelembe, akik az I. világháború előtt érkeztek az Újhazába, hiszen e csoport képviselői többnyire még beszélik szülőfalujuk nyelvjárását, ezért az ő beszédmódjuk alkotja a másod- és harmadgenerációs amerikai magyarság beszédének nyelvi alapját. A szöveggyűjtés után a nyelvi anyagból szótárt kell összeállítani, amely lehet egy-egy vidék, állam vagy város magyarságának a szótára, de lehet egy történeti magyar nyelvjárás egyesült államokbeli elterjedésének vizsgálata után összegyűjtött szövegek alapján elkészített szótár is. Követendő mintának szerinte a hazai regionális szótárakat, így a Szamosháti szótárt, az Ormánysági szótárt és a Szegedi szótárt kell tekinteni. Reményei szerint a szöveggyűjtésből, a szótári és nyelvföldrajzi gyűjtésből nőnek majd ki a nyelvészeti tanulmányok. Mindezeknek alapja — miként írja — a felvett anyag kifogástalan átírása, melyhez képzett kutatókra és egységes fonetikai jelrendszer kidolgozására van szükség. Véleménye szerint alkalmazni kell a kísérleti-hangtani eljárásokat is. A gyűjtést az ottani magyar élet tárgyi emlékeit megörökítő fényképgyűjteménynek és filmfelvételeknek is ki kell egészíteni, ezekből kerül ki ugyanis a magyar népnyelvkutatás illusztrációs anyaga. Végül javasolja, hogy az amerikai egyetemeken, ahol magyartanítás folyik, alakítsanak ki közös tervet az amerikai magyar nyelv kutatására is. Egy másik írásában első gyűjtőútjának tapasztalatairól szól. Megállapítja, hogy a hazai ízeket, beszédfordulatokat megőrző idősebbek beszéde mellett az itt született gyermekek is még jól beszélik a magyart, az unokák beszédében azonban már nagy a változatosság: a magyar nyelv kifogástalan ismeretétől egészen odáig, hogy egyesek már a magyarul feltett kérdéseket is nehezen értik meg.

A fentiekből kitűnik, hogy Bakó Elemér az ottani körülmények sajátosságaiból fakadóan olyan tudományos problémákkal szembesült, és igyekezett rájuk feleletet találni, amelyek kutatási tervezetként is — okkal mondhatjuk — a modern szociolingvisztika jegyeit hordozták magukon már akkor, amikor hasonló vizsgálatokról még amerikai viszonylatban sem lehetett beszélni, hiszen a szociolingvisztika önálló diszciplínaként az 1960-as évek elején még nincs jelen az amerikai nyelvtudományban sem. De Csűry népnyelvkutató iskolája jó alapokat jelentett az eligazodásra az ilyen összetett, sok új tudományos problémát felvető kérdéskörben is. Ezért kell e néhány cikket terjedelménél és megjelenési helyének tudományos rangjánál jóval többre értékelnünk, hiszen bennük egyrészt egy inventiózus nyelvész kort megelőző meglátását, egyéni ötletességét kell látnunk, másrészt azoknak a hagyományoknak, tudományos értékeknek a továbbélését, amelyekről SEBESTYÉN ÁRPÁD a tudománytörténeti háttér számbavételével részletesen szól „A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában" című tanulmányában (MNyj. 28–29: 47–65). Bakó Elemér maga is vallotta, hogy a Csűry-iskola hagyományai sokat segítettek neki kutatási módszerének kidolgozásában.

Csak fájlalhatjuk, hogy a tervezet — miként erről egy helyütt szól — az anyagi eszközök hiánya miatt és egyéb okokból nem jutott el a megvalósulásig. Joggal feltételezhetjük, ötletekben gazdag kutatási tervének megvalósulásával nemcsak a magyar és nemzetközi nyelvtudomány vált volna gazdagabbá, hanem árnyaltabban látnánk az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás társadalomtörténeti, művelődéstörténeti vonatkozásait is.

Bakó Elemér a rendszerváltás után rögtön kereste a kapcsolatot egykori tanszékével. Azon fáradozott, hogy az 1930-as évek nyelvjáráskutató munkáját felélessze. 1993-ban itthon járva kárpótlási jegyeiből teremtette meg a Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány alaptőkéjét. Az alapítványt 1994. szeptember 28-án jegyezték be a Hajdú-Bihar Megyei Bíróságon. Célját a Csűry-iskola kutatási terveinek szem előtt tartásával fogalmazták meg (SEBESTYÉN: MNyj. 33: 226). Ez elsősorban a Debreceni cívis szótár munkálatainak újraindítását karolta fel, de nem zárja ki más hasonló kutatási programok támogatását sem. Ennek nyomán indulhatott meg a Magyar Nyelvtudományi Tanszéken az 1990-es évek közepe táján a cívis szótárhoz kapcsolódó szervezett gyűjtő- és feldolgozó munka. Bakó Elemér ezt a feléledő munkát nagy szeretettel, nem lankadó érdeklődéssel figyelte, tanácsokkal segítette még utolsó ittlétekor, 2000 júniusában is. Bizakodással töltötte el, mégis megvalósulhat Csűry Bálint terve. Örült a hallgatók lelkes munkájának, a cívis szótári adatok gyarapodásának. Sőt fiatalos lelkesedéssel személyes közbenjárásával is segíti akarta a népnyelvkutatás ügyét. Miként több, mint fél évszázaddal korábban, a hatóságok bevonását, támogatásuk megnyerését tervezte. Nem túl optimista helyzetrajzomat hitetlenkedve hallgatta. Nehezen fogadta el, hogy a nyelvjáráskutatás ügye a rendszerváltással sem lendült előbbre. Sőt talán még rosszabb lett a helyzet, hiszen ma aligha lennének meg az anyagi és személyi feltételei az 1950-es évek nagy vállalkozásának, a nagyatlasznak, miként hasonló okok miatt a Csűry-iskola másik programja, a helynévgyűjtés is tulajdonképpen abbamaradt.

Bakó Elemér fáradhatatlanul küzdött Csűry eszmei örökségének fennmaradásáért. Nem állíthatjuk, hogy az általa felvetett kérdések mindegyikében neki lett volna igaza. Ilyennek tekinthetjük például a nyelvatlaszgyűjtésről vallott nézetét. 1996-ban írt Csűry Bálint történelmi hagyatéka, a debreceni egyetemi Népnyelvkutató Intézet című kéziratos tanulmányában bírálja Bárczit és munkatársait, hogy letértek a magyar nyelvtudomány hivatalos, Gombocz által megjelölt és Csűrytől is követett útjáról, amikor nem a tájszótárakra támaszkodva, hanem az ismert módszerrel alkották meg a nyelvatlaszt. Szerinte a tervbe vett tíztizenöt szótárt kellett volna a Szamosháti szótárban alkalmazott elvek szerint elkészíteni, majd ezt követően rájuk építve, anyagukat kiegészítve meg lehetett volna szerkeszteni a nyelvatlaszt (BAKÓ, i. m. 41, UŐ: MNy. 90: 153). A mából visszatekintve nem kétséges, hogy Bárcziék a helyes és járható utat választották. Csűry tanítványai közül csupán néhányan tértek vissza a nyelvjáráskutatáshoz,

így a szótárprogram folytatásához hiányoztak a személyi és tegyük hozzá az anyagi feltételek is. E nagyon időigényes munka újraindítására — más módszerbeli problémákat most nem említve — Bárczi debreceni tartózkodása idején már nem lett volna lehetőség. A nagyatlasz munkálatai szükségszerűen túlnőttek a tanszéki, intézeti kereteken (BÁRCZI, MNyAElm. 22–49, KÁLNÁSI, i. m. 43–52). Nem volt indokolt tehát az a bírálata, amellyel az atlaszmunkálatokat illette. De a nyelvjáráskutatás ügye iránti elkötelezettségét ismerve kijelenthetjük, ha itthon maradt volna, az ő nevét is bizonyára olvashatnánk az atlasz munkatársainak rangos névsorában.

Csűry Bálinthoz való ragaszkodásának bizonyítékaként értékelhetjük, hogy több évtized múltán is foglalkoztatta, annak idején a Szamosháti szótár helyett miért Zsirai Finnugor rokonságunk című monográfiájának ítélték oda az akadémiai nagyjutalmat (A kérdésről bővebben l. BAKÓ: MNy. 90: 146–57, KISS JENŐ: MNy. 90: 484–6). Esetleges túlzásaiban is látnunk kell a lényeget: a hűséget Csűry Bálint emlékéhez mind emberi, mind tudományos vonatkozásban, az évtizedek múlásával sem fakuló közös emlékekhez, a népnyelvkutatás ügyéhez, amelyet — miként erről fentebb szóltam — Bakó Elemér új hazájában is igyekezett szolgálni.

Bakó Elemér nyelvjáráskutató munkássága annak a szép példája, miként kell(ene) ápolni a hagyományokat, illetve továbbgondolva alkalmazni mindazt, ami a nagy elődök tanításaiból arra érdemes. Mi személyes ismerősei, egykori tanszékének munkatársai ezért őrizzük meg emlékét, és nem utolsósorban azért, hogy az édesapja nevét viselő Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvánnyal megteremtette azt a szervezeti keretet, amelyben a cívis szótár tervét a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén felélesztheti, illetve munkálatait tovább folytathatjuk.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Beszámoló a 2000/2001. tanévről*

A Magyar Nyelvtudományi Tanszék 2000. január 1-jétől a Kossuth Lajos Tudományegyetem jogutódjának, a Debreceni Egyetemnek a tanszékeként működik, a Magyar Nyelvtudományi Intézet keretében. (Az intézetet a Finnugor Nyelvtudományi Tanszékkel együtt alkotja.) Az intézetigazgatói feladatokat Szikszainé dr. Nagy Irma, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék docense látta el. A tanszékvezető dr. Hoffmann István docens volt, akit e minőségében alkotói szabadságának ideje alatt, a 2000. naptári évben dr. Nyirkos István egyetemi tanár helyettesített. A tanszék oktatói állományába a tanévben rajtuk kívül az alábbiak tartoztak: dr. A. Molnár Ferenc és dr. Kálnási Árpád docensek, dr. Kis Tamás adjunktus, dr. Tuba Márta, dr. Tóth Valéria és Dobi Edit tanársegédek. Tuba Márta munkaviszonya második tanársegédi szerződésének lejártával az egyetemen megszűnt. A megürült tanársegédi állást pályázat útján 2001. január 1-jétől Rácz Anita nyerte el. A tanszék (finnugor tanszékkel közös) könyvtárosa Hoffmann Istvánné, az intézeti titkár pedig Kecskemétiné Legoza Eszter volt.

A tanévben vendégoktatóként az alábbiak tanítottak a tanszéken: Petőfi S. János, a Maceratai Egyetem (Olaszország) professzora, egyetemünk díszdoktora szövegtani és nyelvfilozófiai stúdiumokat adott elő, Szabó Zoltán nyugalmazott egyetemi tanár stilisztikai előadásokat, Sándor Klára főiskolai tanár (Szegedi Tudományegyetem) szociolingvisztikai tárgyakat tanított. Nyugalmazott oktatóink, Sebestyén Árpád egyetemi tanár és Jakab László docens is tartottak órákat. Módszertani órákat a gyakorló iskolák tanárai Sápiné Bényei Rita és Rákóné Imre Ágnes tartottak. Az államvizsgákon első ízben külső vizsgáztatók is részt vettek: B. Gergely Piroska (Miskolci Egyetem) és Szabó József (Szegedi Tudományegyetem) egyetemi tanárok.

A tanszék mellett 1995 óta doktori (PhD) program működik, amelynek vezetését Sebestén Árpád 1998-ban történt nyugalomba vonulását követően Nyirkos István látja el. A program az alábbi négy alprogram keretében működött a tanszék vezetőoktatóinak irányításával: Magyar nyelvtörténet (A. Molnár Ferenc), Magyar szociolingvisztika (Nyirkos István), Magyar nyelvjárástan (Kálnási Ár-

* Régi hagyományt szeretnénk megújítani e rovatunkkal. Kiadványunk jogelődje a Magyar Népnyelv mint a debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet évkönyve rendszeresen közölt beszámolókat az intézet működéséről. A Magyar Nyelvjárásokban — amely a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyveként jelenik meg — ezt követően az érdeklődőknek tájékoztatást adunk a tanszék helyzetéről, az egyes tanévek eseményeiről. *(A szerkesztők.)*

pád), Magyar névtan (Hoffmann István). A doktori program keretében vendégoktatóként B. Gergely Piroska egyetemi tanár (Miskolci Egyetem) és Mező András egyetemi tanár (Nyíregyházi Főiskola) a korábbi évekhez hasonlóan e tanévben is tartott kurzusokat. A doktori program ösztöndíjas hallgatói az alábbiak voltak: III. évfolyam: Nemes Magdolna, Várnai Judit Szilvia, II. évfolyam: Bényei Ágnes, Takács Judit, I. évfolyam: Póczos Rita (mindnyájan a névtani alprogram hallgatói) és Szabó Edina (szociolingvisztika). Doktoranduszaink részt vettek a tanszéki oktatómunkában is.

Tanszékünk oktatói közül a tanév során „habilitált" címet szerzett a 2000 tavaszán lefolytatott eljárás nyomán „Leíró magyar szövegtan" c. értekezésével Szikszainé Nagy Irma. PhD fokozatot szerzett summa cum laude minősítéssel az 1999 őszén benyújtott „Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)" c. értekezésével Tóth Valéria (témavezetője Hoffmann István volt). Doktori programunk keretében szerzett PhD fokozatot Imre Rubenné a Nyíregyházi Főiskola oktatója is (témavezetője Sebestyén Árpád volt).

Hallgatóink tudományos sikerét mutatja, hogy az Országos Tudományos Diákköri konferencia központi rendezvényén részt vevő kilenc dolgozat közül négynek a szerzője helyezést ért el. A névtani szekcióban első lett Fehér Krisztina (Szempontok ragadványneveink elemzéséhez — témavezető: Kis Tamás), második Loós Andrea (A Csepel-sziget korai ómagyar kori helyneveinek nyelvészeti vizsgálata — témavezető: Tóth Valéria), harmadik pedig Reszegi Katalin (A korai ómagyar kor hegyneveinek névrendszertani elemzése — témavezető: Tóth Valéria). A szociolingvisztikai szekcióban Üveges Szilvia (Az autóversenyzés nyelve — témavezető: Kis Tamás) szintén harmadik díjat kapott. A pedagógusjelöltek országos Kossuth-szónokversenyén Szabó Etelka különdíjat nyert, Fischhof Zsuzsa pedig az országos anyanyelv-tanítási versenyen második helyezést ért el.

Oktatóink kutatómunkáját e tanévben is jelentős pályázati támogatások segítették. Nyirkos István OTKA-támogatással négyéves nemzetközi uráli névtani kutatási programot indított (1999–2002), amelybe nagy számban kapcsolódtak be kutatók Finnországból és Észtországból, valamint Oroszországból, a kisebb uráli nyelvek köréből. A program célkitűzéseit Nyirkos István, Hoffmann István és Maticsák Sándor 2000 nyarán a IX. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, Tartuban külön szimpózium keretében mutatta be sorozatismertető kiadvány (Onomastica Uralica. Plan of Series — Sorozatterv. Szerk. Hoffmann István. Debrecen–Helsinki, 2000. 88 lap) segítségével. Az Onomastica Uralica sorozat első darabjaként 2001 nyarán két kötetben megjelent az uráli nyelvek válogatott névtani bibliográfiája (Selected Bibliography of the Uralian Languages. 1a, b. Szerk. Hoffmann István. Debrecen–Helsinki, 2001. 469 lap). A kötet Nyirkos István és Hoffmann István mutatták be a szakmai közönségnek Jyväskyläben, az

V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. A terjedelmes magyar bibliográfiai rész Hlavacska Edit és Tóth Valéria munkája.

Szikszainé Nagy Irma vezetésével 1999 óta folyik a tanszéken az OTKA által támogatott „Egy poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatóprogram". Ennek kezdeményezője Petőfi S. János volt, s keretében nemcsak több debreceni nyelvészeti tanszék együttműködése valósul meg, hanem a Petőfi S. János által alapított Officina Textologica (OT) c. sorozat rövid idő alatt a magyarországi szövegtani kutatásoknak is fontos fórumává vált. 2000/2001-ben jelent meg az OT 4. (Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diszkusszió. Szerk. Dobi Edit–Petőfi S. János. Debrecen, 2000. 223 lap) és 5. kötete (Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Szerk. Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma. Debrecen, 2001. 146 lap). A program keretében „Koreferáló elemek — koreferenciarelációk" címmel 2000 őszén a kutatócsoport tanszékünkön szövegtani konferenciát szervezett.

Hoffmann István kutatási pályázatai a magyar helynévkincs feltárását célozzák. OTKA-támogatásban részesült az „Ómagyar kori történeti helynévtár" c. program (1997–2000), MKM K+F támogatást kapott a „Magyar névarchívum" c. téma (1997–2000). Akadémiai Kutatási Pályázat keretében Szulovszky János tudományos főmunkatárssal (MTA Történettudományi Intézete) együttműködve „Magyarország 1892-ben" címmel (1999–2000) számítógépes helynévi adatbázist hoztak létre. E munkákba Tóth Valéria és Rácz Anita mellett a doktori program névtanos hallgatói, valamint egyetemi hallgatók is bekapcsolódtak.

A. Molnár Ferenc OTKA-támogatással (1999–2002) „Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása" címmel folytat és vezet kutatásokat. Sorozatot is indított, a „Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár"-at. Ebben Kiadványok megjelöléssel is ellátva olykor önállóan megjelent munkákat szintén publikálnak, eddig így Radóczné Bálint Ildikó „A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben" című dolgozata (Bp., 2001. 64 lap) jelent meg. (A sorozat tervéről ld. MNy. 97: 367–8.)

Ugyancsak OTKA-támogatással Kálnási Árpád a debreceni cívis szótár munkálatait végezte (1999–2002), Sebestyén Árpád pedig névutórendszerünk fejlődéstörténetét vizsgálta (1998–2001). Jakab László (Bölcskei Andrással közösen) az OTKA keretében a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár" 8. kötetét jelentette meg (Balassi-szótár. Debrecen, 2000. 623 lap). Kis Tamás Pápay József osztják szótárának kiadását készítette elő (1996–2000), szintén az OTKA segítségével.

Oktatóink munkáját egyéb ösztöndíjakkal is elismerték. Széchenyi professzori ösztöndíjas volt Hoffmann István (1999–2002), A. Molnár Ferenc (2000–2003) és Szikszainé Nagy Irma (2001–2004), Kis Tamás pedig Bolyai kutatási ösztöndíjat kapott (1998–2001), valamint támogatta a Researc Support Scheme of the Open Society Support Foundation (1998–2000) is.

A fentieken kívül a 2000/2001. tanévben oktatóinknak az alábbi önálló könyvei jelentek meg: A. Molnár Ferenc „Két régi magyar ima az oltáriszentségről" (NytudÉrt. 148. sz. Bp., 2000. 68 lap), Nyirkos István „Suomi—unkari—suomi taskusanakirja" (Toinen tarkistettu painos. Helsinki, 2000. 789 lap), Szikszainé Nagy Irma „Szövegértés — szövegelemzés — szövegalkotás" (Bp., 2001. 375 lap). „A Magyar Nyelvtudományi Intézet Kiadványai" Jakab László által szerkesztett sorozatának 75. számaként „Megvolt a keresztelő is" címmel tanulmánykötet jelent meg Kornyáné Szoboszlay Ágnes összeállításában Németh László irodalmi névadásáról (Debrecen, 2000. 81 lap). A tanév során emellett oktatóink mintegy 60 tanulmányt publikáltak.

A 2001 augusztusában a finnországi Jyväskyläben megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson tanszékünk négy oktatója (Nyirkos István, A. Molnár Ferenc, Hoffmann István, Tóth Valéria) előadóként vett részt. Szimpóziumot is vezetett A. Molnár Ferenc (Észtország, Finnország és Magyarország kulturális kapcsolatai a II. világháború előtt) és Hoffmann István (Név és kultúra). Örvendetes, hogy a kongresszuson doktori programunk négy hallgatója (Nemes Magdolna, Takács Judit, Bényei Ágnes, Póczos Rita) is előadással szerepelt.

A Magyar Nyelvjárások 38. kötete 2000-ben Jakab László 70. születésnapjának tiszteletére köszöntő könyvként jelent meg. Nyugalmazott tanszékvezető docensünket szeptember 22-én tudományos ülésen ünnepeltük, amelyen Hoffmann István köszöntő beszédét követően D. Mátai Mária (A magyar szófajtörténet főbb vonalai) és Kis Tamás (A magyar fattyúnyelv kutatói) tartott előadást.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve) I., VII–XIII., XV., XVII–XXXI., XXXIII–XXXVIII. 1951–2000. 380–800 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint:* A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. (17 lap) 60 Ft
5. *Kovács István:* Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). 1939. (28 lap) 60 Ft
13. *Bárczi Géza:* A városi népnyelv kérdéséhez. 1941. (18 lap) 60 Ft
14. *Kovács István:* Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. 1941. (35 lap) 60 Ft
15. *Szabó István:* Az *í*-zés esetei a békési nép nyelvében. 1941. (32 lap) 60 Ft
16. *Végh József:* Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. 1941. (32 lap) 60 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József.* 1941. (39 lap) 60 Ft
21. *Kniezsa István:* Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. 1943. (42 lap) 60 Ft
22. *Bakó Elemér:* Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít.* 1943. (22 lap) 60 Ft
24. *Szilágyi László:* A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. 1943. (28 lap) 60 Ft
25. *Varga Lajos:* Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. 1943. (19 lap) 60 Ft
26. *Végh József:* A békési népnyelv névszótövei. 1943. (156 lap) 60 Ft
27. *Papp László:* A hosszúpályi népnyelv *í* és *é* hangjai. 1947. (19 lap) 60 Ft
30. *Benkő Loránd:* A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. 1950. (19 lap) 60 Ft
39. *Kálmán Béla:* XVI. századi jobbágyneveinkhez. 1961. (21 lap) 60 Ft
40. *Sulán Béla:* Magyar *-ó* < szláv *-oų* ~ *ov?* 1962. (13 lap) 60 Ft
42. *Imre Samu–Kálmán Béla:* Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. 1962. (25 lap) 60 Ft
43. *Papp István:* A szóalkotás problémái. 1963. (29 lap) 60 Ft
44. *Sulán Béla:* A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. 1963. (15 lap) 60 Ft
45. *Jakab László:* A felszólító módjel kérdéseihez. 1964. (16 lap) 60 Ft
46. *Sebestyén Árpád:* Mutató a Magyar Népnyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. kötetéhez. 1965. (91 lap) 250 Ft

48. *Jakab László:* Az ingadozó igei végződések használata. 1969. (20 lap) 60 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László:* Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. 1979. (25 lap) 60 Ft
52. *Sebestyén Árpád:* Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal:* Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). 1983. (43 lap) 60 Ft
56. *Hlavacska Edit:* Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). 1990. (44 lap) 250 Ft
57. *Sebestyén Árpád:* A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában. 1990. (19 lap) 60 Ft
59. *K. Szoboszlay Ágnes:* Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. 1991. (85 lap) 250 Ft
61. *Hoffmann István:* Helynevek nyelvi elemzése. 1993. (163 lap) 380 Ft
62. *Vértes Edit:* Vélemények és ellenvélemények. 1995. (35 lap) 60 Ft
63. *Kálnási Árpád:* Népi beszélgetések Szatmárból. 1995. (140 lap) 380 Ft
65. *Hoffmann István–Kis Tamás:* Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Bihar vármegye I. 1996. (335 lap) 650 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás:* Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Bihar vármegye II. 1998. (314 lap) 650 Ft
68. *Kis Tamás:* A magyar szlengkutatás bibliográfiája. 1996. (99 lap) 250 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló:* Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei. 1997. (61 lap) 250 Ft
70. *Sebestyén Árpád:* Kétszázéves a „Debreceni Grammatika" 1997. (19 lap) 60 Ft
71. *Kis Tamás:* Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. 1997. (57 lap) 250 Ft
72. *Kálnási Árpád:* Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. 1998. (95 lap) 250 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

1. *Jakab László–Kiss Antal:* A Jókai-kódex ábécérendes adattára. 1978. (364 lap) 100 Ft
4. *Jakab László–Bölcskei András:* A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. 1988. (594 lap) 500 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András:* Csokonai-szókincstár I. 1993. (591 lap) 800 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal:* A Guarÿ-kódex ábécérendes adattára. 1994. (367 lap) 650 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal:* Az Apor-kódex ábécérendes adattára. 1997. (451 lap) 600 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András:* Balassi-szótár. 2000. (623 lap) 1500 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal:* A Festetics-kódex ábécérendes adattára. 2001. (343 lap) 1000 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria.* 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft

2. *Bényei Ágnes–Pethő Gergely:* Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. 1998. (134 lap) 450 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria.* Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria:* Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 1200 Ft
5. *Póczos Rita:* Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 800 Ft

Onomastica Uralica

Plan of Series. Edited by *István Hoffmann.* Debrecen–Helsinki, 2000. (88 lap). 300 Ft
1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann.* Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft

Egyéb kiadványok

Kálnási Árpád, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) 1984. (508 lap) 400 Ft
Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád, A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) 1993. (549 lap) 500 Ft
Nyirkos István, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 300 Ft
Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). 1994. (220 lap) 300 Ft
Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közéteszi Kovács István. 1982. (227 lap) 150 Ft

Szerzőink figyelmébe

Kérjük szerzőinket, hogy a Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkeiket az alábbi technikai kívánalmak szerint készítsék el.

A cikkeket WinWord vagy valamilyen más Windows operációs rendszer alatt futó szövegszerkesztővel (ha lehetséges, WinWord formátumban elmentve) készítsék el, és a szerkesztők címére elektronikus formában (floppyn vagy e-mailben) és kinyomtatva is juttassák el. Nem szövegszerkesztővel készített cikkeket csak korlátozott számban áll módunkban elfogadni.

A Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkek hivatkozásaiban, címleírásaiban a magyar nyelvtudomány hagyományos jelölési rendszerének (vö. BENKŐ: MNyTK. 129. sz.) évkönyvünk utóbbi köteteiben alkalmazott, némileg módosított változatát kérjük használni. Ennek megfelelően a szerző és a mű címe között vessző, a közlemény és lelőhelye között kettőspont álljon; a folyóiratok, sorozatok évfolyamait, köteteit arab, a többkötetes könyvek egyes köteteit pedig római számmal kell jelölni (pl. ANGYAL ENDRE, Röpcsi: Nyr. 77: 313–4; GRÉTSY LÁSZLÓ, Ifjúsági nyelv: NyKk. I, 968–72). A hivatkozásokat kérjük a szövegbe beépítve megadni, külön irodalomjegyzéket csak indokolt esetben közlünk. A Magyar Nyelvjárásokban használt rövidítésekre nézve a TESz. és a NyKk. rövidítéseit, illetve rövidítési gyakorlatát tekintjük irányadónak.

A Magyar Nyelvjárásokba küldött cikkekben a következő kiemelésformákat használják:

kurzív (nyelvi adatok kiemelésére)	*normál kurzív (dőlt, italic) betűstílussal*	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kapcsolják (*séd*-del); a tapadó írásjelek: , ; . : - – ! ? … „ ” ’ ( ) szintén kurzívak.
kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)	KAPITÄLCHEN (KIS KAPITÁLIS, KIS NAGYBETŰ, SMALL CAPS) BETŰSTÍLUSSAL	A szóhoz a toldalékot közvetlenül kell kapcsolni (BÁRCZIval), a többjegyű betűvel kezdődő nevek első betűjének csak az első eleme nagybetű (CZUCZOR).
félkövér (címek és mondanivaló tagolására szolgáló számok, betűk, kiemelésére)	**félkövér (bold, semibold) betűstílussal**	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kell kapcsolni (**séd**-del); a tapadó írásjelek általában szintén félkövérek.
kövér (címszavak kiemelése, szemben az utaló címszavakkal)	**kövér (bold, extrabold) betűstílussal**	Ld. a félkövérnél.
ritkítás (értelmi kiemelés jelölésére)	3 p o n t t a l r i t k í t v a	A szóhoz tartozó toldalékot és a tapadó írásjeleket is ritkítani kell a szó előtt és után álló szóközzel együtt.
ritkított kurzív (szöveg vagy mondat terjedelmű nyelvi adat közlésén belüli kiemelésre)	*k u r z í v r i t k í t v a h á r o m p o n t t a l*	Ld. a kurzívnál és a ritkítottnál.

Amennyire lehetséges, kérjük, kerüljék a tabulátorok használatát, a szövegtagolást bekezdésformázással és (vonalazás nélküli) táblázatok alkalmazásával oldják meg.

A Magyar Nyelvjárások technikai szerkesztésének további adatait, gyakrabban használt rövidítéseit és a letölthető sablonfile-okat az Interneten a **http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/mnyjtech.htm** címen találják meg az érdeklődők.

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

HAJDÚ PÉTER: Egy vitás paleolingvisztikai teória 3
HONTI LÁSZLÓ: Hol és milyen uráli/finnugor „ősnyelvet" beszéltek távoli eleink? 13
HUTTERER MIKLÓS: A Vértes-hegységben lévő Várgesztes német nyelvjárása 33
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Az ikerszók a magyar szókincs rendszerében 77
DOMONKOSI ÁGNES: A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban 87
IMRE RUBENNÉ: A tegezés és magázás színei és színváltozásai férj és feleség kapcsolatában Móricz Zsigmond „Rokonok" című regénye alapján 103
SZABÓ EDINA: A Sopronkőhidai Fegyház és Börtön szlengszókincsének változása az 1960-as évektől napjainkig 115
VÖRÖS ÉVA: A *Borágó* (Borago officinalis) elnevezései a magyar nyelvben 127
HOFFMANN ISTVÁN: Újabb eredmények a helynévtörténeti kutatásokban 135
VÁRNAI JUDIT SZILVIA: Diósgyőr középmagyar kori helyneveinek nyelvi elemzése 147
TAKÁCS JUDIT: Keresztnévből származó állatnevek 159
FEKETE CSABA: Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya 165

Ismertetések, bírálatok

Benkő Loránd: Nemzet és anyanyelve (Ism. A. MOLNÁR FERENC) 177
Szathmári István: A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései (Ism. B. PORKOLÁB JUDIT) 180
Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan (Ism. V. RAISZ RÓZSA) 183
Czetter Ibolya: A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelvművész Márai Sándorról (Ism. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA) 188
Magyar dialektológia (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD) 191
Szabó József–[Sz. Bozóki Margit]: Koppány menti tájszótár (Ism. KISS JENŐ) 199
Szabó József: Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD) 205

Language contact in East-Central Europe (Ism. VÁRNAI JUDIT SZILVIA) 209
A. Molnár Ferenc: Anyanyelv, vallás, művelődés
(Ism. RÉVAY VALÉRIA) 213
A. Molnár Ferenc: Két régi magyar ima az oltáriszentségről
(Ism. HORVÁTH MÁRIA) 217
Jakab László–Bölcskei András: Balassi-szótár (Ism. BÜKY LÁSZLÓ) 220
Balassa Iván–Kováts Dániel: Sárospatak határának helynevei.
Kováts Dániel: Az abaúji Hegyköz helynevei
(Ism. R. TOMA KORNÉLIA) 226
Bíró Ferenc: Körösladány helynevei (Ism. VÁRNAI JUDIT SZILVIA) 231
Alsófehér megye (Ism. BÉNYEI ÁGNES) 233
Vörös Ottó: Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata
(Ism. NEMES MAGDOLNA) 235
A magyar jelnyelv szótára (Ism. MELIS SZILVIA) 239

Nyelvjárási adatok

BOTOS GÉZA: Debreceni erdészeti és vadászati szókincs 243
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Szerteágazó beszélgetés családról,
életről, halálról (Felsőnyárád) 263

Megemlékezések

SEBESTYÉN ÁRPÁD: Búcsú Kovács Istvántól 275
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Bakó Elemér emlékezete 277

HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2000/2001. tanévről 283
A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének
megvásárolható kiadványai 287
Szerzőink figyelmébe 290